Політологічний центр при Київському
національному університеті імені Тараса Шевченка

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

За загальною редакцією Ф. М. Кирилюка та М. І. Хилька

Заснований у 2000 році

Випуск 79

Київ
ВАДЕКС, 2015

Редакційна колегія:

Адрущенко В. П. — доктор філос. наук, професор
Ануфрієв Л. О. — доктор філос. наук, професор
Бабкіна О. В. — доктор політ. наук, професор
Головатий М. Ф. — доктор політ. наук, професор
Горбатенко В. П. — доктор політ. наук, професор
Губерський Л. В. — доктор філос. наук, професор
Денисенко В. М. — доктор політ. наук, професор
Кирилюк Ф. М. — доктор філос. наук, професор
Кремень В. Г. — доктор філос. наук, професор
Кресіна І. О. — доктор політ. наук, професор
Обушний М. І. — доктор політ. наук, професор
Сазонов М. І. — доктор філос. наук, професор
Токовенко О. С. — доктор філос. наук, професор
Хилько М. І. — доктор філос. наук, професор
Цвих В. Ф. — доктор політ. наук, професор
Шульга М. А. — доктор політ. наук, професор

Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. — К.: ВАДЕКС, 2015. — Вип. 79. — 520 с.

Видано на замовлення Політологічного центру при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 4631 від 23.10.2000 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Згідно постанови президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. № 1-01/10 часопис «Політологічний вісник» визнано фаховим виданням у галузі політичних та філософських наук.

© Політологічний центр при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка , 2015

Зміст

Сторінки

І. Філософські студії

Чуйко В. Л. Господар самого себе [8–17]

Степико К. М. Безпековий контекст діалогічності української культури [18–27]

Чорноморденко Д. І. Методологічні ідеї екологічно орієнтованого розвитку суспільства у наукових працях В. І. Вернадського [28–37]

Чуйко Н. В. Реактиваційний аналіз вчення Августина Аврелія про людину як особистість [38–48]

Марусіна О. С. Методологічний аспект лінгвістичних студій у контексті дослідження соціокультурних трансформацій [49–58]

Деркач В. Л. Динаміка соціальних норм: нариси еволюційної моделі [59–71]

Туренко В. Е. Вірність в дружбі та любові: спроба філософської компаративістики [72–80]

Пєтухов А. П. Демонтаж як конфігуративний параметр конструктивного проекту [81–91]

Наконечна В. В. Місце хімічної кінетики у філософії хімії [92–101]

II. Соціальна філософія

Тімченко О. П. Феноменологічна модель соціуму [102–112]

Боднар К. А. Феномен свободи в демократичному суспільстві [113–120]

Гоцалюк А. А. Традиція та інновація в соціокультурній сфері: особливості взаємодії [121–129]

Вергун Д. В. Соціокультурні контексти функціонування іміджу [130–138]

Старовойт О. В. Освіта як індикатор і збудник локалізації інноваційної культури в економічно-виробничій сфері життєдіяльності [139–147]

Попович М. Д. Особливості розвитку культури в суспільстві мережевих структур [148–158]

Джалілова О. М. Особливості мас-медіа як системного засобу комунікації (за роботами Н. Лумана) [159–169]

Береза В. О. Політична соціалізація особистості в умовах розгортання сучасної інформаційної революції [170–180]

Захаренко К. Глобальна природа інформаційної безпеки [181–189]

Ігнатко В. С. Основні характеристики побутової життєдіяльності людини [190–200]

Богданова Н. Г. Естетичний чинник в структурі студентського самоврядування [201–209]

III. Філософія освіти

Панченко Л. М. Гуманітарне знання в умовах інтернаціоналізації [210–217]

Романкова Л. М. Суспільство знань як чинник виховання особистості [218–227]

Войдило Ян Гуманітарна підготовка інженерних кадрів: детермінанти інтенсифікації [228–236]

Попова І.В. Формування екологічної свідомості в сучасній загальноосвітній школі [237–248]

Корінець З. М. Слухова діяльність і співацьке інтонування як атрибутивні властивості тілесності майбутнього педагога [249–260]

Завальнюк О. Необхідність правового супроводу в сучасному спорті [261–273]

IV. Політична думка

Крисаченко В. С. Українознавча парадигма сучасності [274–293]

Пугач В. Г. Актуальний Макіавеллі: ідеї, що витримали випробування часом [294–300]

Боярська О.А., Поплавський О.О. Цивілізаційна парадигма С. Хантингтона та сучасна «лінія розлому» України [301–311]

V. Теорія політики

Шемшученко Ю. С., Кресін О. В. Громадянство як інструмент формування національної ідентичності [312–318]

Крицкалюк Н. І. Децентралізація влади і самоорганізація населення в Україні: спроба передбаченя здобутків і недоліків [319–333]

Дем'яненко О. О. Механізми громадського контролю та їхній вплив на політичну модернізацію України [334–343]

Баскакова Ю.В. Організаційно-правові аспекти діяльності комітетів Верховної Ради України [344–356]

Співак М. В. Правові та наукові підходи до інноваційних перетворень у системі охорони здоров'я [357–366]

Кирик В. Л. Практика вирішення екологічних проблем країнами ринкової економіки в контексті стійкого розвитку [367–377]

Онищенко В. І. Політичні цінності: поняття та підходи до визначення [378–385]

VI. Політичні режими

Петренко В. В. Основні різновиди авторитаризму [386–393]

Григор О. Критика тоталітаризму як режиму протистояння народів і культур [394–401]

VII. Політичні технології

Грубов В. М., Свинаренко В. В. Антропо-комунікативний чинник у феномені інформації [402–414]

Шуліка А.А. Основні форми участі прекаріату в політиці соціального партнерства [415–424]

Павлов Д.М. Пропагандистський вимір політичного іміджмейкінгу [425–434]

VIII. Безпековий простір

Горбатенко В. П. Чинники етнополітичної безпеки в Україні [435–443]

Степико М. Т. Реінтеграція окупованих територій Донбасу та Криму: проблеми та шляхи їх вирішення [444–453]

Боярська О. А. Політичний радикалізм та екстремізм на Донбасі: до історії питання [454–461]

Курас А. І. Національна безпека України: військово-політичні парадигми [462–471]

Джус О. А. Аксіологічний вимір дослідження ролі міжнародного військового партнерства у захисті суверенітету України [472–481]

Желіховський С. В. Позиції американської та європейської спільноти щодо України в розрізі військового конфлікту на її території [482–489]

IX. Світова політика

Ткач А. І. Політика сша щодо країн Латинської Америки в період президентства Б. Обами [490–499]

Аль-Азаві Хайдер Аділ Кадім Проблема Александретти в турецько-сирійських відносинах [500–510]

РЕЦЕНЗІЯ на монографію Матвієнко А. С. «Політико-правові засади територіальної організації держави: світовий досвід і Україна» / Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. – 376 с. [511–515]

РЕЦЕНЗІЯ на монографію В. М. Шамраєвої «Українсько-американське стратегічне партнерство: концептуальні засади й практична реалізація» / Монографія. – Х.: ТОВ «Оберіг», 2015. – 364 с. [516–517]

ДО ВІДОМА АВТОРІВ! [518–519]

УДК 167.1

Чуйко В. Л.

Доктор філософських наук, профессор кафедри філософії і методології науки Київського національного університету імені іраса Шевченка

ГОСПОДАР САМОГО СЕБЕ

Застосування поширеного в Україні грецького слова «Пан», яким визначається господар самого себе, долає редукцію спрощення, поширену в гуманітарних науках, яка використовується для утворення сумарного об'єднання однорідних елементів у людину маси. Концепт Пана визначає локальну множину ознак людини як носія унікальних властивостей, що дозволяє утворювати різноманітні об'єднання людей у самоврядні громади, створювати суспільство та державу самоврядних громад.

Ключові слова: суверенітет, договір, довіра, рівність.

Перша вітчизняна війна з Росією, після проголошення Україною свого державного суверенітету та виходу з СРСР, виявила, що для українців суспільний договір змістовно існує лише в актах його заперечення. Зокрема, так звана «гібридна війна» демонструючи факт обмеження суверенітету одностороннім знищенням договору, виявляє, що усі прояви війни (збройний, політичний, інформаційний, економічний, культурний, мовний та ін.) спрямовані перш-за-все на руйнацію самої можливості договору.

Беручи до уваги, що на сьогодення ідея суверенітету визнана загальним принципом міжнародних відносин, який констатується в юридичних документах та міжнародних домовленостях, практику Росії щодо України маємо визнати різновидом порожнього заперечення, із студіювання якого неможливо визначити загальний позитивний зміст ні поняття «договір», ні поняття «суверенітет». Тому доводиться використовувати метод Гегеля, яким заперечення має заперечуватися. Змістовну основу такого заперечення може складати спроба російської філософії Всеєдності ототожнити поняття «вольовий примус» із поняттям «об'єктивний примус». Вказане ототожнення ігнорує, що усвідомлюючи свою залежність, наприклад від природи, людина враховує її при створенні способів її заперечення (приміром створюючи літальні апарати здатні здолати силу тяжіння Землі), а не домовитися із нею.

З точки зору української філософії, як семантично зорієнтованої, вольовий примус, на відміну від об'єктивного, пов'язаний із застосуванням певного формального висловленого правила на підставі обов'язку його дотримуватися. У випадку недотримання норми правила мова має йти не про волю, а про бажання, пристрасті, афекти, які самознищуються в актах їх задоволення (наприклад, пожираючи їжу вбивають голод та джерело пристрасного бажання їсти). Вольовий акт, на відміну від бажань, не знищує засад власного існування залишаючи правило, а не знищуючи його. Тобто враховується, що зв'язок волевиявлення із правилом полягає у наступному: реалізацією правила правило не знищується, а встановлюється, бо його застосування залежить від волі як принципу (правила), а не афектів.

Вказана вище історична актуалізація для жителів України проблеми відсутності в існуючій практиці реалізації договору (встановленого волею правила), посилюється тим, що ідея договору присутня, як обов'язковий зміст, у терміні «Україна». Україна як унормований серед українців термін, у своєму первинному значенні, описує дійсність, яка має межу («країна»), місце та час реалізованих зусиль по облаштуванню, культивуванню цієї дійсності як бажаної. Іншими словами, вказане значення присутнє у багатьох народів. Поляки, Росіяни, турки, англосакси, німці та інші бажають бути жителями своєї України. Відповідно, кожний хто свідомо назвав себе українцем є така людина, яка вже домовилася з собою про місце та час свого омріяного існування. У свою чергу, вказане самовизначення українців загострює негативне ставлення до спроб знищення суверенітету договору, що актуалізує пошуки у відповіді на питання «Як?», а не «Що?», оскільки відповідь на друге питання вже присутня у слові «Україна».

Увага до вказаного методологічного контексту формування дієвого суспільного договору, як свідчить тисячолітня історія, виявляє проблему насилля, примусу, влади, який термінологічно презентується предикатом «кратія»: автократія, демократія, ізократія, бюрократія, геронтократія, ідеократія, ізократія, клептократія, корпорократія, меритократія, меоітократія, ноократія, охлократія, тощо. Ще до появи класичних праць Платона і Аристотеля, філософи, розмірковуючи про суспільство і державу, не звертаючи увагу на принципову відмінність об'єктивного і вольового примусу, обґрунтовували методологічні спекуляції, які висвячували обраного, групу, етнос, расу, клас на роль гнобителя інших. Ідея примусу як методу обраних на правомірне насильство, створення Гулагів, Освенцимів, Бухенвальдів і т. п., виправдовувалася розповід-

ями про «погану природу більшості людей», яку обраним доводиться виправляти застосовуючи владний примус.

Бінарно зворотне заперечення кратії, як відомо, є джерелом анархізму, який ототожнюючи, наприклад, державу з однією з її можливих функцій, залишає себе у змістовному полоні цієї ідеї. Заперечення насильства нічого не змінює в ідеї насильства, а лише вказує на ставлення до феномена кратії.

Узагальнюючи висловлене визначенням кратії, як ідеї та практики обмеження суверенітету без договору, отримуємо можливість для обґрунтування методологічних положень, які мають важливе значення для сучасних гуманітарних досліджень, зокрема в Україні.

Більшість діючих нині державних інституцій мають пірамідальну структуру владної підпорядкованості, тобто на визнанні права на насильство. Основні засади таких структур мають витоки з так званого права господаря щодо рабів або завойовника щодо підкорених. Такий устрій, по-перше, надає можливість посівши керівне місце насадити на ключові посади прибічників носіїв влади, нав'язувати окремим особам і суспільству власну волю. По-друге, руйнує умови для розвитку, консервуючи існуючий стан. Відповідно у такому становищі відсутня можливість втілення соціальних новацій, а соціальні події обмежуються боротьбою за владну піраміду.

Починаючи з філософії Нового часу в Європі проблема несумірності соціального консерватизму і соціальних новацій починає усвідомлюватися як актуальна, бо еволюція та розвиток суспільної організації опосередковується загостренням боротьби за владу, перетворюється у революційну подію, яка так само як і влада є лише акт насильства. Драматична історія людства у XX ст., а також початку XXI ст., свідчить про її актуальність і сьогодні. У свою чергу маємо визнати, що в межах природничих та технічних наук існують зразки вирішення подібних задач. Наприклад, двигун внутрішнього згорання є зразок контрольованого людиною вибуху. Вказане дозволяє вести мову про методологічну можливість вирішення означеної проблеми.

Уточнюючи особливості задачі, яка вирішується, маємо звернути увагу, що функціонування побудованої примусом ієрархії суспільних зв'язків відбувається в умовах ігнорування множинних властивостей, які має індивід. Наприклад, у проповідуванні любові до ближнього долається драматизм протиставлення раба і господаря редукцією до іншого як до подібного. Така редукція уможливлює сумарне поєднання людей як тотожних елементів у братів і сестер, товаришів, народи та тощо.

Методологічно аналізуючи дію застосування цієї редукції, виявляємо, що вона відсікає можливість осмислення феномена єдності різнорідних елементів. Подібне абстрагування від складного наявне у концепціях лібералізму, мультикультуралізму, комунізму, націонал соціалізму, месіанства та т. п. Смисл запровадження вказаної редукції полягає у тому, що методологічно для об'єднання різних людей у маси не треба створювати складних методів, моделей, методологічних концепцій, а достатньо лише сконструювати «картинку світу» як зразок, щоб отримати загально діючий механізм, який зовнішнім примусом, щодо індивіда, скеровує його дії (наприклад модель «пастор і стадо»).

Застосування описаного методу формування людини-маси обґрунтовується неможливістю конструктивно врахувати непрозору для свідомості багатоманітність антропних властивостей людини. Зокрема антропологи XX ст. чесно визнають, що конкретний вияв сутності людини не може набути статусу відомого визначення, оскільки віртуальні презентації людини у людському самоствердженні наповнені непередбачуваністю та ексцентризмом. Навіть у власному самоаналізі, як констатують сучасні філософи, людина знаходить непрозорість своєї свідомості, бо остання пов'язана зі спонтанністю, невмотивованими діями, варіативністю, настроями, тощо. Вказана увага до невизначеності антропних характеристик людини, методологічно виявляє парадоксальні прагнення їх врахувати.

Не зважаючи на вказаний парадокс, людину продовжують визначати різними характеристиками, які використовують есенціалістськи, у вигляді узагальнених сутностей (наприклад: піщинки нації, пролетарі, вороги народу, біомаса, нерозумні і т. п.). Такі визначення виконують функцію засобів методологічного примусу, який можна означити як метод ангажування людини до певного існування без її згоди бути саме такою. Іншими словами, описаний метод здійснення гуманітарних студій демонструє акт здійснення війни з людиною як носієм права бути собою.

Рефлектуючи революційні події, які відбулися в Україні 2013–2014 рр., виявляємо феномен існування людини, що осмислено виголошує недоторканість свого права бути собою (суверенітет). Звернувши увагу на явище суверенітету констатуємо, що термін «суверен» офіційно присутній у нормах міжнародного права при визначенні держави, члена всесвітньої організації торгівлі, учасника міждисциплінарного дослідження, який дотримується вимог Декларації про дисциплінарний суверенітет, тощо, а також власника (зокрема приватного).

Методологічний аналіз виявляє, якщо в гуманітарних науках суверенітет індивіда систематично ігнорується (окрім випадків: приватна власність, свобода совісті та віросповідання, авторство…), а явище колективного суверена іноді приймається до уваги, проте воно також залишається невідрефлексованим. В гуманітарних студіях вказане стає причиною методологічної абсолютизації деструктивного протиставлення новації та сталості, дикого капіталізму і зарегульованої економіки, охлократії і тоталітаризму, лібералізму і демократії, тощо.

Сучасні соціальні дослідження демонструють поширеність думка, що «людина натовпу» афективно переживає почуття комфорту та безпеки у натовпі, оскільки має усвідомлення, що рішення приймаєш не особисто, а відповідно за наслідки не може бути повноти особистої відповідальності. Тобто має домінування таке розуміння буття людини у натовпі (шерензі, фаланзі…), яке полягає у визнанні, що людина здебільшого «чує» не себе, а інших, орієнтуючи свої дії за допомогою мавпування публічно прийнятих зразків.

Враховуючи зазначене, повертаючись до методологічного осмислення «Майдану 2013–2014 рр», як соціального феномену, виявляємо особливу соціальну якість громадян України, яка не може бути визначена традиційними назвами.

Зокрема варто звернути увагу на наступний факт. Брутальне побиття «беркутівцями» одного з київських майданів у 2013 р. висвітило наявність в Україні групи людей здатних діяти у своїх інтересах рефлексуючи себе відповідально та розуміти, що інші мають такі самі цінності та інтереси: відстоюються інтереси «своєї хати» в умовах розуміння, що відстоюються інтереси «усіх хатин». У такому випадку спостерігається специфічне існування людини майдану, яке не можна визначити терміном «самозречення», «атом», «однорідна множина», «маси». Презентовані вказаною специфікою люди є носії розуміння, що існуючі інституції (державні, політичні, соціальні) мають виконувати конкретні функцій по забезпеченню умов існування добробуту в «моїй хаті», а робітники цих установ є лише тимчасово наймані на основі договору працівники, які мають виконувати визначені домовленістю обов’язки.

Поява, після кривавого розгону «малого майдану», утворення «великого майдану» виявило дієву соціальну силу масового обурення наявним станом виконання існуючого договору сторонами. «Народ» зі свого боку здійснює виплату найманим робітникам інституцій, а «наймані виконавці» свої обов’язки не виконують. Зокрема, силові структури

створюються та наймаються суспільством щоб оберігати хату, людину, а не бити хазяїв і давати «зелене світло» злодіям її грабувати.

Майдан також виявив наявність в іншої групи людей, що позиціонує себе як існуючих за межами суспільних домовленостей, яку варто називати підданими. Підданий визначає себе захисником інтересів господаря, тобто чужих власним, а не власної хати, честі, совісті, гідності, права сторін вимагати від кожного дотримуватися договору. З підданих формуються неконтрольовані договором групи, які знищують засади комунікативного вирішення суспільних проблем та можливість чути іншого як іншого. Такі групи насильством об'єднують індивідів у суспільство, за допомогою редукції зведення усіх людей до абстрактної сумарної множини.

На відміну від підданих (тих хто відстоює чужорідні власним інтереси), група здатних діяти у своїх інтересах та розуміти, що можна відстоювати інтереси «власної хати» за допомогою захисту інтересів «усіх хатин», не об'єднуються в однорідну сумарну множину, а утворюють складний космос соціальних зв'язків здатний набувати якісно нових властивостей за допомогою поєднання різних людей як носіїв своєї інакшості. Об'єднуючись у складний космос соціальних зв'язків люди не самозречуються від своєї унікальності, продовжують діяти у власних інтересах. Така властивість учасників «великого майдану» являє людину, яку доводиться іменувати, поширеним в Україні з давніх часів, терміном «пан» (господар самого себе), що має давньогрецьке походження. Варто зазначити, що близький, до слова «Пан», зміст присутній у менш поширеному в Україні терміні латинського походження «суверен» (верховне джерело влади).

Запровадження концепту «Пан», який визначає людину як єдиного господаря власних унікальних і неповторних властивостей, методологічно долає, в гуманітарних дослідженнях, вказану вище редукцію спрощеного поєднання людей у сумарне об'єднання однорідних елементів. Методологічно, застосування цього концепту, уможливлює опис людини, як носія унікальної здатності враховувати свою неспроможність вирішити певну проблему без допомоги іншого, як носія інших унікальних властивостей. Тому у єднання людей як носіїв і господарів власних унікальних і неповторних властивостей у соціальну структуру стає актом творення нової якості, а не сумарним збільшенням чи модифікацією маси.

Використовуючи відоме визначення суверена, як носія сукупності вищої влади, яке конвенціонально фіксоване у багатьох документах,

що мають юридичну силу, виявляємо, що в українській історії таке верховенство вищих прав традиційно надавалося пану. Методологічно, ідея визначення людини як пана, запроваджує змістовне враховування унікальності людини-індивіда, її спроможність за допомогою домовленості з іншим паном, на основі довіри та взаємного визнання суверенної рівності, започатковувати соціальні зв'язки, інституції, бути творцем суспільства самоврядних громад.

У тезовій формі вказане суспільство може засновуватися прийняттям наступних положень.

Усвідомлення себе паном є визначальна ознака індоєвропейської людини.

Усі посадовці суспільного (державного) керування наймаються на посадову службу на підставі їх обирання господарями самих себе.

Функціонер-керівник, який не має права по відношенню до пана приймати доленосне рішення, може призначатися посадовцями, які наділені вказаним правом обиратися лише тими по відношенню до кого вони таке право мають.

Господар самого себе наймаючи функціонера, наприклад суддю, не дає йому влади над собою (влада невід'ємна складова пана). Договір найму дає право розсудити за допомогою прийнятих господарями самих себе нормативних актів і досвіду їх застосування у даній громаді. Нагадаємо, що вільне прийняття паном закону обумовлює обов'язковість його виконання господарем самого себе.

Оскільки договір господарів самих себе з функціонером-керівником залежить від різних потреб суспільства створеного домовленістю господарів самих себе, або пана (наприклад при зверненні до лікаря), суспільні домовленості мають різний предмет, зміст, визначають різні обов'язки сторін.

Пан є суб'єкт, що визначається його здатністю самостійно вибирати правила обов'язковість виконання яких ним особисто гарантується. Тому він безпосередньо спроможний бути громадянином, державцем, що відрізняє його від підданого (визначеного примусом зовнішніх обставин стосовно нього), який завжди є лише об'єкт.

Суверенітет визнає природне право кожного бути іншим, що об'єднує договором господарів самих себе як різні частини складного комплексу, а не сумарно примітивного, якісного цілого. Кожний новий договір формує нові можливості нового цілого.

Створення індоєвропейського громадянського суспільства є заснування індоєвропейського ладу, де люди діючи у власних інтересах

формують відкритий для комунікації суспільний договір заснований на суверенному праві пана виявляти довіру та недовіру.

Індоєвропейський лад виокремлюючи панів і найманих посадовців як гідних довіри лише вирізняє в одній особі суб'єкта і об'єкта.

Поділ людей на суб'єктів і об'єктів є головна причина не комунікативного протистояння у міжособистісних, міжнаціональних, класових, релігійних, культурних та інших конфліктах, виникнення майданів, барикад, збройних протистоянь, що іменується індоєвропейцями як «єгипетський проект».

Стосовно висловленого варто додати, що започаткована розпадом СРСР деіндустріалізація України набула форми регіоналізації, Це стало причиною виникнення поділу на індустріальні та постіндустріальні регіони, де люди себе ідентифікують різним чином.

Характеризуючи різницю індустріального способу існування людини та постіндустріального треба вказати наступне. Індустріальна людина є така соціо-біологічна істота, яка уніфікує свою життєву унікальність під стандартизовані (узагальнені) вимоги суспільства (наприклад професійні). Вказана уніфікація здебільшого презентується демонстрацією повсякденної здатності діяти цілеспрямовано (до початку своїх дій вона здатна передбачати їх наслідок, а тому діяти завжди передбачувано, завжди повторюючись). Суспільна оцінка такої людини може здійснюватися за допомогою поняття кваліфікація, яка вважається вищою у людини здатної повторити без помилок «операцію» своїх цілеспрямованих дій за одиницю часу більшу кількість разів ніж інша людина. Здатність повторитися за одиницю часу більшу кількість разів стає джерелом суспільного визнання, більшої оплати, гарантованих благ. Тому індустріальну людину адекватно порівнюють із машиною.

Постіндустріальна людина характеризується здатністю бути господарем самого себе, зберігати свою природну унікальність, вирішувати завжди ексклюзивні новаторські задачі, оскільки повторення її рішення стає способом буття машини, а не людини. Зрозуміло, що такий рівень автоматизації техніки, який дозволяє звільнити людину від повсякденного повторення операцій є наслідок історичного поступу технічного (технологічного) прогресу. Вказану діяльність не можна звести до поняття цілеспрямована дія, оскільки при вирішенні ексклюзивних завдань результат не може бути завжди передбачуваним, тому її дії іменують терміном «творчість».

Не зважаючи на те, що традиційно термін «постіндустріальне» вживається стосовно технологічних новацій, не зважаючи на помітну від-

сутність в Україні новітньої промисловості, по відношенню до України також можна застосовувати цей термін. В даному випадку враховується, що нова техніка вже стала масовим елементом індивідуального побуту української родини, окремої людини. У вказаній ситуації варто послатися на відому думку М. Вебера, який вважав, що еволюція техніки є реальність здатна диктувати людині способи її повсякденної життєдіяльності.

З проникненням новітньої техніки в побут можна вести мову про зміну життєдіяльності, хоч у даному конкретному випадку ми маємо справу з постіндустріальністю започаткованою деструктивною деіндустріалізацією, яку також можна назвати явленням технічної еволюції, що впливає на повсякденну життєдіяльність та формує постіндустріальну людину. У свою чергу, так звану, індустріальну людину можна визнати зорієнтованою на індустріальні технології.

Змістовно появу постіндустріального суспільства пов'язують зі зникненням промислового виробництва, що об'єднує в одному барачному приміщенні 500–1000 робітників. Тут варто нагадати, що В. Ленін такі об'єднання робітників називав «бойовими загонами пролетаріату». Новітня техніка та технології мінімізуючи кількість задіяних у виробництві робітників створює емансиповану від важкої долі інструментального додатку до машини людину, яка починає керуватися не інструкціями, а розумінням. Різницю постіндустріальної та індустріальної людини виразно можна презентувати стосунками геніального Джіммі Хендрікса і його батька. Перший вважав, що майбутнє здобувається талантом, діями від серця, а останній — фізичними зусиллями витраченими для досягнення мети. Тобто, вирізняється людина як суверен власного життя, і як знаряддя, додаток до мети. Тому доводиться констатувати, що за вигуками «Росія-Росія-Росія» приховано невідрефлексоване зізнання «Я-знаряддя, Я-знаряддя, Я-знаряддя».

Трагічні події 2013 — 2014 рр. в Україні свідчать, що індустріальна людина здатна на здійснення акту «індустріальної контрреволюції», ядром якої сьогодні стала технологічно застаріла Росія. Вказана вище поява постіндустріальної людини супроводжується протистоянням їй індустріально зорієнтованих мас, яке поглиблюється територіальним поділом регіонів на індустріальні та постіндустріальні, відповідним поділом культурного рівня, наприклад, інтелектуальною нездатністю частини населення оволодіти двома і більше мовами. Символічно, що резонансні події в Україні часто відбуваються біля пам'ятників Леніну, який вважав, що тракторами та електроенергією можна заста-

вити людину жити комуною під одним дахом великого бараку. Однак, оскільки усі збудовані з піску фортеці знищуються хвилями, часу можна стверджувати, що в протистоянні індустріальної Росії з постіндустріальною частиною України, остання обов'язково переможе, бо вона об'єднує людей, які вже вийшли з «мороку печер минулого», яким відкрилося світло визнання власної унікальності найвищою цінністю.

Стаття надійшла до редакції 18 03.2015 р.

Чуйко В. Л. «Господин самого себя».

Применение распространенного в Украине греческого слова «Пан», которым определяется хозяин самого себя, преодолевает редукцию упрощения, распространенную в гуманитарных науках, которая используется для образования суммарного объединения однородных элементов в человека-массу. Концепт Пана определяет локальное множественное число признаков человека как носителя уникальных свойств, что позволяет образовывать разнообразные объединения людей в самоуправляющиеся общества, создавать общество и государство самоуправляющихся объединений.
Ключевые слова: суверенитет, договор, доверие, равенство.

ChuykoV. L. «The owner himself».

Application of widespread the Greek word «Pan» in Ukraine (which means the owner himself) overcomes reduction of simplification which is widespread in humanitarian sciences. It is used to form total association of homogeneous elements in a mass-person. The concept of Pan determines local plural signs of a person as the one holding unique properties. That notion allows to form unification of people in self-governing societies and create self-governing state.
Keywords: sovereignty, agreement, trust, equality.

УДК: 130.2:32::168.522 (477)

Степико К. М.

Здобувачка Національного інституту стратегічних досліджень

БЕЗПЕКОВИЙ КОНТЕКСТ ДІАЛОГІЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Аналізується потреба та процес формування діалогічності української культури як важливий напрямок забезпечення гуманітарної безпеки держави та консолідації суспільства. Хоча діалогічність та толерантність завжди були прикметними рисами української культури, що визначалося впливом множини культурно-цивілізаційних і геополітичних впливів, сучасна українська культура має ще значний потенціал діалогічності.

Ключові слова: діалог, філософія діалогу, культура як спосіб буття, діалогічність культури, українська культура, культурна політика, гуманітарна безпека держави.

У сучасному теоретичному дискурсі поняття «діалог» описує не тільки взаємодію різних культур, а і сутнісні ознаки екзистенційності буття суспільства, знімаючи протиставлення суб'єкта і об'єкта, не редукуючи при цьому культуру до ціннісного універсуму. Відповідно воно виявляється найбільш адекватним для опису сучасних змін в культурі, де одночасно взаємодіють традиції, інновації та розмаїття буттєвих адаптацій людини, що дозволяє зміщувати акцент в аналізі феноменів культури із смисло-ціннісного універсуму до життєвих стратегій індивідів та суб'єкт-суб'єктного відношення, в якому важливу роль відіграють особисті якості людини.

Діалогічність культури можна визначити як взаємовизнання цивілізаційної та суспільної значимості поглядів, ідеологій, вірувань, орієнтацій, життєвих стратегій, цінностей, звичаїв та архетипів культури різних соціальних, етнічних та регіональних спільнот.

Актуальність дослідження діалогічності культури має багато вимірів. Перш за все це цивілізаційний — переосмислення значення та наслідків діяльнісної парадигми буття людини у світі, яка є як визначальним чинником цивілізаційного прогресу, так і причиною глобальних криз та катастроф внаслідок відсутності етичного виміру використання

науки і техніки, споживацького ставлення до навколишнього природнього середовища, відношення до »Іншого» як до чужого або ворожого та об’єкта вербального або практичного впливу за принципом корисності.

Це передбачає потребу вивчення природи і сутнісних характеристик ділогічності культури загалом та особливостей її локальних проявів, чинників та механізмів їх формування, впливу на гуманітарний розвиток суспільства та безпеку держави, розробку адекватних стратегій формування цієї діалогічності, враховуючи те, що, на думку багатьох дослідників, наше століття з повним правом може бути назване часом становлення і розвитку філософії та практики діалогу, «нового гуманізму».

Визнання в іншій людині та в іншій культурі суверенного суб'єкта, повагу до нього, визначення діалогу як суб'єкт-суб'єктного зв'язку є заслугою напрацювань М. Бубера («Я-Воно« — суб’єкт-об’єктне відношення, «Я-Ти» — суб’єкт-– суб’єктне відношення). Широкої популярності дана проблематика набуває також завдяки ідеям О. Розенштока-Хюссі та К. Ясперса.

Окрім цього, слід зазначити внесок у розробку даної проблематики дослідження німецької комунікативної філософії К.-О. Апеля, Ю. Габермаса та Г. Йонаса. Особливою заслугою їх філософії було те, що вона була комунікативною етикою, а саме, етикою відповідальності.

Серед російських дослідників, що розробляли дану проблему, передусім, слід відзначити М. М. Бахтіна. Діалогічне відношення, за Бахтіним, це єдина форма відношення до особистості, що зберігає її волю і недовершеність. Проблемі діалогу як діалогу культур присвячені роботи В. С. Біблера. Значний евристичний потенціал має концепція методологічного зсуву у досліджені культури К. Гірца.

Різні аспекти проблеми культурних трансформацій та діалогового відношення були предметом дослідження українських науковців — Т. Андрущенко, Є. Бистрицького, М. Булатова, Т. Василевської, А. Єрмоленка, К. Жоля, Є. Злобіної, Т. Злобіної, К. Іванової, Ю. Іщенка, Н. Колотілова, С. Крилової, С. Кримського, В. Лук'янець, В. Малахова, О. Назаренко, О. Охрімчук, Р. Олександрова, Б. Парахонського, М. Поповича, Л. Ситниченко, С. Пролеева, О. Соболь, В. Табачковського, В. Шинкарука, Н. Хамітова та ін.

Безпековим вимірам суспільного буття, змісту та чинників державних гуманітарних політик, їх впливу на людину та соціум присвячені роботи українських науковців — О. Валевського, В. Горбуліна,

В. Грубова, О. Дзьобаня, С. Здіорука, О. Н. Крохмаль, Ю. Левенця, О. Литвиненка, В. Лозового, Г. Нестеренко, В. Отрешка, В. Пазенка, Н. Рижко, М. Розумного, С. Сьоміна, М. Степика, А. Храбана, Л. Шкляра, Г. Яворської та ін.

Особливої актуальності проблема діалогічності культури набуває в умовах становлення незалежної України в контексті дискусій про співвідношення минулого, сучасного і пріоритетів майбутнього, полікультурності суспільства, взаємозв'язку між потребою актуалізації культурних традицій і модернізації усіх сфер суспільно-політичного життя, євроінтеграції та викликів глобалізації, потребу зміни екологічної парадигми буття суспільства, взаємоузгодження різновекторних ціннісних орієнтацій населення держави, подолання синдрому «розколотого суспільства», військової агресії Росії проти України. Як показали драматичні події кінця 2013 — початку 2014 років, за всі роки незалежності ні для влади, ні для опозиції, ні для фінансово-політичних груп, ні для більшості громадян, соборність та єдність країни і держави не була пріоритетом їх діяльності, а діалог способом вирішення актуальних проблем.

Сучасна монологічність української культури, відсутність суспільного консенсусу стосовно стратегій соціально-економічного розвитку, низький рівень розуміння «Іншого» в значній мірі є результатом відсутності за часи незалежності соціальних практик трансформації комуністичних егалітарно-колективістських цінностей в цінності винятковості та неповторності людської індивідуальності як умови толерантного ставлення громадян один до одного.

Окрім того монологічність української культури як виклик гуманітарній безпеці держави є результатом соціалізації значної кількості громадян в закритих соціально-економічних анклавах (Крим та Донбас) та на засадах альтернативних українській культурі як національному способу буття.

Безпековий контекст діалогічності української культури може розглядатися як проблема єдності життєвих установок, ціннісних та світоглядних орієнтацій суб'єктів суспільного діалогу. Проблема цієї єдності породжена зіткненням принаймні двох систем цінностей — отриманої від попереднього соціуму, з одного боку, та нових стратегічних орієнтирів і пріоритетів подальшого розвитку — з іншого. Її гострота підсилюється ще й впливом історичного та політичного минулого України, а також її геополітичним розташуванням як терито-

рії, яка знаходиться на розломі і в точках дотику декількох цивілізацій, як великих, так і локальних.

Їх вирішення може розглядатися і як задача подолання ментального розколу Заходу та Сходу України шляхом активізації міжрегіональних комунікацій, нейтралізації сепаратистських практик, поглиблення діалогу та взаєморозуміння поколінь, які мають різне, часом протилежне бачення суспільних проблем та шляхів їх вирішення, поширення та популяризацію успішних життєвих практик у галузі науки та освіти, охорони здоров'я, подолання бідності, досягнення гендерної рівності тощо. Об'єднувати суспільство може як усвідомлення того «хто ми є?», так і втілення успішних стратегій вирішення політичних та соціально-економічних проблеми і модернізація суспільства на основі потреб та інтересів більшості громадян України, а не олігархічних кланів.

Внутрішньокультурний діалог як важлива складова гуманітарної безпеки української держави детермінується багатьма чинниками дія яких може мати випадковий, спонтанний, синергетичний характер. Одним із найбільш важливих таких чинників є мова як засіб комунікації та взаєморозуміння, на що вказували майже всі теоретики діалогічних концепцій. Проте головною проблемою всякого мовного діалогу, яку породила цивілізація доцільності, є проблема автентичності смислів понять дискурсу, яка характерна і для України. Домінуюча сьогодні в усіх сферах життя суспільства доцільність за допомогою всеосяжних маніпуляцій, перш за все інформаційних (особливо відчутних в умовах гібридної війни Росії проти України), зруйнувала фундаментальні смисли понять комунікації, внаслідок чого суб'єкти діалогу часто не розуміють про що треба домовлятися, бо за відсутності загальних смислів понять, кожен розуміє свій інтерес по-своєму.

У філософії проблема смислів дискурсу була артикульована Ж. ВДерідою як проблема їх деконструкції. Тому єдиний спосіб вийти за рамки нав'язаних смислів — їх деконструкція через поглиблений аналіз мови. В цілому, можна стверджувати, що автентичність смислів діалогу — запорука взаєморозуміння його суб'єктів. Суто українською є і проблема повноти понять та категорій української мови як способу відображення реальності. Як вважає директор Інституту української мови НАНУ П. Гриценко, за роки незалежності з українською мовою не сталося радикальних змін, лише розширилося поле її функціонування, збільшився словниковий запас і термінологія, збільшилася кількість доступних текстів українською мовою. Проте, на його думку, за ці роки вже виросло значне україномовне покоління, і жодна полі-

тична кон'юнктура не зможе знівелювати статус української мови як державної й одного з факторів державного будівництва [1].

Серед понять діалогічних концепцій один із їх очільників — М. Мерло-Понті — виділяв поняття обличчя. Це доволі метафоричне визначення чинника діалогу можна конкретизувати через доволі розроблену проблему (особливо у психології) рольової поведінки особистості. Очевидно, що, що значна частина діалогічних дисгармоній пов'язана з функціонуванням ролей і закономірностями рольової поведінки. Рольові конфлікти — це суперечності, пов'язані з соціально-психологічними ролями особистості та їх структурою.

Можна стверджувати, що цілераціональна цивілізація породила тільки їй характерні узагальнюючі ролі життєдіяльності людини. Основою їх виділення можна вважати Буберівську класифікацію діалогічного світовідношення як «Я-Ми» та «Я-Воно». Відношення людини передновочасної доби до світу З. Бауман, наприклад називає Лісником. На його думку обов'язком лісника є захист переданої йому під нагляд землі від будь-якого людського втручання, аби обороняти й оберігати її «природну рівновагу», те втілення безкінечної мудрості Бога чи Природи. Інакше, вважає З. Буман, із Садівником: він вважає, що у світі взагалі не буде ладу (принаймні в маленькій частині світу, довіреній його опіці), якщо він не пильнуватиме постійно і не докладатиме зусиль. А нинішній час, на думку З. Бумана, це час — Мисливців. Єдиною метою, яку плекають мисливці, є чергова «здобич», достатньо велика, щоб задовольнити його. Мисливці здатні припустити, що колись — у віддаленому майбутньому — на планеті можуть узагалі зникнути не спустошені ліси; проте якщо так станеться, то не вбачатимуть у цьому безпосередньої проблеми, а надто власної проблеми [2, с. 147–150].

Окрім онтологічних чинників діалогу, якими є мова та рольова поведінка, етичним його фактором, який у діалозі виконує роль певної його метафізики є довіра. Для осмислення діалогічності культури найбільш важливою характеристикою довіри є узагальнена міжособистісна довіра до людей взагалі — не родичів, не друзів, не знайомих — тобто довіра до людей, про яких немає конкретної інформації. Проблема довіри стала важливим об'єктом теоретичного дискурсу в останні роки XX століття. Започаткований ще у 80-х роках роботами Н. Лумана та Б. Барбера, в подальшому він став серйозною частиною соціології зі своїми послідовниками та школами. Серед тих, хто активно долучився до вивчення феномену довіри у суспільстві, можна назвати дослідження Ф. Фукуями, Б. Мішталя, А. Селігамана, Р. Хардіна, Е. Усланер, Р. Крамера, К. Кука,

П. Штомпки та інших. На думку останнього інтерес до проблематики довіри точно вписується в зміни парадигми і типову зараз концентрацію уваги на культурному вимірі і на повсякденному житті [3, с. 27].

За показником особистісної довіри Україна є середньою за загальносвітовими стандартами країна, що має непогані перспективи розвитку діалогічності суспільства. Для підтвердження цього висновку можна зазначити, що загальносвітовий середній показник генералізованої міжособистісної довіри, розрахований по 83 країнах, становить 29,5 %. Найнижчі показники довіри до органів влади, офіційних осіб, установ, політичних партій і рухів, громадських об'єднань, соціальних програм, заходів тощо, що є суттєвим гальмом інституційного розвитку України. Як справедливо зазначають фахівці інституту соціології НАН України, небезпека такої ситуації полягає в тому, що певні інституціональні механізми колишнього патерналістського ладу в країні (зокрема, в координатах соціально-економічної політики) вже зруйновано. Натомість усунення держави від »батьківської» опіки та відповідальності за народ, ще не компенсується почасти через брак нових інституціональних умов та можливостей, повноцінною громадянською відповідальністю членів суспільства та різних соціальних груп [4].

Визначальним механізмом формування діалогічності української культури як способу буття можна розглядати практики гармонізації інтересів усіх громадян України, які передбачають вельми складну систему домовленостей, зокрема і закріплених законодавчо, які б урегульовували, робили загальноприйнятими та загальновизнаними «правила гри» між різними соціо-культурними складовими суспільства. Важливим механізмом становлення діалогічності культури є також практики культурної взаємодії, в процесі яких зміни відбуваються як у проаналізованих чинниках діалогу, так і у традиціях та звичаях, які є основою культурного фундаменту суспільства. Культурна взаємодія може мати мирний та добровільний характер (ендомодель) або примусовий, який реалізується «згори» і переслідує певні цілі (екзомодель).

Як механізм формування внутрішньокультурного діалогу можна роглядати громадянську активність суспільства, яка реалізується як через формалізовані структури — партії, профспілки, так і через структури громадянського суспільства — громадські організації, рухи, ініціативи тощо.

Втілення практик діалогічності культури потребує, перш за все законодавчого розширення поняття культури до комплексного її тлумачення як способу буття, який охоплює всі сфери суспільства, а не

тільки мистецтво та культурні індустрії. Про це свідчить хоча б те, що Закон України «Про культуру» (2011) вперше запроваджуючи поняття «культура» в українське законодавство, звузив цей термін у порівнянні з сучасними світовими та європейськими підходами, звів її роль в соціально-економічному розвитку тільки до «одного з основних факторів самобутності», яким можна, як виявляється, легко знехтувати. Загалом порівняно із законодавством інших країн законодавство України в галузі культури є досить широким і специфікованим по різних сферах. Загалом Верховною Радою України ухвалено понад 300 нормативно-правових актів, що стосуються питань культури. Такий широкий масив законодавчих актів має в багатьох випадках неузгоджений та суперечливий характер.

Таким чином нова українська культура часів незалежності не стала механізмом («почути всіх і кожного»), інструментом взаємоузгодження позицій різних суспільних верств стосовно стратегії розвитку країни, ресурсом конструктивного діалогу влади та громадянського суспільства, влади та опозиції. Більше того, роль культури в суспільних процесах стає дедалі непомітнішою, практично не впливаючи на соціально-економічний розвиток країни та досягнення суспільної злагоди. На сьогодні не створено інформаційно-культурного середовища, яке б унеможливило розвиток соціальної напруги, роз'єднання суспільства, антиукраїнські кампанії. Тому в культурний простір України легко проникають субстрати інших культур та антикультурні рухи.

Формування діалогічності культури потребує і суттєвої модернізації її інституційного забезпечення, як визначальної умови становлення української політичної нації. Політика діалогічності культури є у цьому вимірі певною технологією формування національного культурного контенту. Очевидно, що головним суб'єктом такої політики є держава. Її роль як головного суб'єкта культурного діалогу повинна полягати у посередництві, узгодженні різнобічних прагнень його суб'єктів, а основними функціями — координація сумісних дій і захист національних інтересів.

Враховуючи сказане, органи державної влади мають засвоїти нові стандарти та принципи побудови культурної політики, розробляючи короткотермінові (операційні) плани та довготермінову стратегію модернізації культури на засадах українських цінностей.

Модернізація інституційного забезпечення діалогічності культури потребує також суттєвого переформатування структури Міністерства культури України, (яка була створена під «радянську модернізацію

культури» 1930-х років і дотувалася виключно з державних коштів) у структуру, адекватну новим умовам функціонування суспільства, економіки, та держави. Законодавча діяльність Міністерства культури має ґрунтуватися на переосмисленні та законодавчому закріплення завдань культурної політики України. Вона повинна мати такі пріоритети: формування загальноукраїнської ідентичності через поглиблення внутрікультурного діалогу; збереження культурного різноманіття; консолідацію української політичної нації; розвиток українських культурних індустрій; промоцію України у світі. З метою формування законодавчої бази культурної політики держави було б необхідно рекомендувати Кабінету Міністрів України розробити і подати до Верховної Ради України проекти законів: про Концепцію розвитку гуманітарної сфери в Україні; про Концепцію регіональної політики в Україні; про Концепцію державно-конфесійних відносин в Україні; про Концепцію державної етнонаціональної політики в Україні. Міністерство культури України повинне бути не тільки галуззю економіки, куратором та опікуном культурний індустрій, а перш за все, модератором культурних модернізацій усіх сфер українського суспільства.

Стрижнем державної політики діалогічності української культури повинно стати формування цілісності культурного простору країни; протидія інформаційній агресії та психологічним війнам; досягнення нового освітнього рівня; зміна місця і ролі науки у суспільному житті, розширення комунікативної практики влади зі структурами громадянського суспільства; гармонізація міжетнічних стосунків; становлення та розвиток міжконфесійного діалогу; розробка та реалізація програм інтеграції мігрантів в українську культуру.

Органи державної влади мають засвоїти нові стандарти та принципи побудови культурної політики, розробляючи короткотермінові (операційні) плани та довготермінову стратегію модернізації культури на основі спільного бачення з незалежними організаціями, громадянським суспільством. Така політика має спиратися на принципи прозорості, результативності та багатоканального фінансування. Для цього необхідно розробити закон «Про державну політику в сфері культури» на наступні 3–5 років, в якому прописати по роках очікувані зміни (результати), при цьому ресурсом мають стати обсяги пільг, преференцій та видатки на управління, що безпосередньо залежатимуть від досягнутих результатів.

В свою чергу, громадянське суспільство, повинно мати право і можливість проводити постійну оцінку політичних рішень і результа-

тів реалізації політики в різних галузях культурної сфери і в цілому. Наслідками такої політики має стати насамперед формування гордості українців за свою державу, створення цілісного культурно-інформаційного простору, який би збагачувався за рахунок взаємодії з іншими культурами, але був би достатньо сильним, щоб протистояти антикультурним та антиукраїнським проявам. Загалом треба говорити про потребу модернізації культури в широкому розумінні цього слова.

Таким чином формування діалогічності культури — це зміна змісту гуманітарної безпеки держави та парадигми всього суспільного розвитку, яка передбачає укладення «громадянського пакту» між потребою різкої зміни звичного способу життя, що неминуче породжує переможців і переможених, а отже, затятих прибічників і непримиренних супротивників суспільних реформ та «інклюзивністю» перетворень, що означає здатність певної політики, політиків або політичної системи в цілому максимально враховувати інтереси всіх членів суспільства для того, щоб уникнути деструктивних (особливо силових) конфліктів інтересів цілих регіонів та суспільних груп.

Список використаних джерел:

1. Більше половини громадян України говорять українською у побуті — [Електронний ресурс] — режим доступу до статті: http://www. pravda. com. ua/news/2011/08/23/6524063/?attempt=1
2. Батман З. Плинні часи: життя в добу непевності /З. Батман; пер. з анг. А. Марчинського. — К.: Критика, 2013. — 176 с.
3. Штомпка П. Доверие — основа общества / Петер Штомпка; пер. с пол. Н. В. Морозовой. — М.: Логос, 2012. — 440 с.
4. Общество без доверия / Под редакцией Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. — К.: Институт социологии НАН Украины, 2014. — 338 с.

Стаття надійшла до редакції 23.03.2015 р.

Степико Е. М. Безопасность в контексте диалогичности украинской культуры

Анализируется потребность и процесс формирования диалогичности украинской культуры как важнейшее направление гуманитарной безопасности государства и консолидации общества. Хотя диалогичность и толерантность всегда были характерными чертами украинской культуры, что определялось влиянием множества культурно-цивилизационных факторов и геополитических влияний,

современная украинская культура имеет еще значительный потенциал диалогичности.

Ключевые слова: диалог, философия диалога, культура как способ бытия, диалогичность культуры, украинская культура, культурная политика, гуманитарная безопасность государства.

Stepyko K.M. Security context dialogic of Ukrainian culture

The thesis analyzes the necessity of dialogue and the process of Ukrainian culture as an important way to ensure security and humanitarian consolidation of society. It is shown that the modern Ukrainian culture considerable potential of dialogue. Although dialogue and tolerance have always been traits of the Ukrainian culture that was influenced by a set of cultural and civilizational and geopolitical influences, modern Ukrainian culture has another potential of dialogue.

Keywords: dialogue, dialogue philosophy and culture as a way of life, dialogic culture Ukrainian culture, cultural policy, humanitarian security state.

УДК 167/168:504.05

Чорноморденко Д. І.

Аспірант кафедри філософії та методології науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

МЕТОДОЛОГІЧНІ ІДЕЇ ЕКОЛОГІЧНО ОРІЄНТОВАНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Частково проаналізований творчий спадок В. І. Вернадського, зокрема концепція «ноосфери» та поняття «живої речовини» з точки зору можливості їх використання як вихідних у формуванні методологічних засад раціонально-екологічного відношення між науковцями, що можуть постати у вигляді міждисциплінарних наукових зв'язків.
Ключові слова: В. І. Вернадський, «ноосфера», наукові зв'язки, міждисциплінарність, глобалізація, екологічна раціональність.

Актуальність проблеми дослідження.

На підставі науково-бібліографічного видання «В. І.Вернадський. Вчений. Мислитель. Громадянин» [4], провівши тематичний аналіз праць вченого у підрозділі під назвою «Розвиток ідей В. І. Вернадського в сучасній науці», отримуємо підстави зробити наступну конотацію: розмаїття праць, які включені до вищеназваного підрозділу засвідчують спектр інтересу науковців чи дослідників, кожен з яких переслідував ідею вирішення якось конкретної проблеми або прагнув переосмислити і утвердити якусь нову ідею на ґрунті вже наявних у В. І. Вернадського. На нашу думку, таке положення справ доволі прозоро ілюструє актуальність наукової спадщини В. І. Вернадського.

Так, аналіз наукової спадщини В. І. Вернадського використовувався для формулювання нових ідей: Дж. Лавлок та його «Геї», яку він використав для розробки такого напрямку досліджень як геофізіологія [9]; Дж. Е. Хатчінсон та П. Дювіньо. Заслугою Хатчінсона можна вважати модель гіпероб'єму екологічної ніші, як можливості чіткішого її уявлення через визначення екологічної валентності певного виду живих істот. Щодо П. Дювіньо, варто сказати, що він займався дослідженням біогеохімічних аспектів кругообігу фосфору у біосфері. Також, на сьогодні можна говорити про великий інтерес та послуговування працями

В. І. Вернадського у вигляді цитат різними природодослідниками — Л. Маргулісом, В. Е. Крумбайном, П. Вестброеком [10].

Проте, на нашу думку, поза увагою залишився важливий методологічний момент — можливість розглядати концепцію «ноосфери» та поняття «живої речовини» як передумову, фундамент на якому може бути сформульоване джерело єдності наукових зв'язків у вигляді міждисциплінарних утворень, що еволюціонують. Через це, метою даної статті є формулювання та прояснення такого способу бачення спадщини В. І. Вернадського, який донині не набув осмислення та розвитку.

Варто також відзначити, зважаючи на перспективність такого розгляду те, що «В загальнометодологічному сенсі явище міждисциплінарності досліджується у роботах таких філософів як В. Аршинов, В. Буданов, І. Добронравова, Л. Кияшенко, Л. Сидоренко, В. Стьопін та ін» [6].

Основна частина.

Серед наукових теорій, на тлі яких відбувалося формування засад екологічної раціональності [8] як визначного чинника, що сприяє творенню міждисциплінарних наукових зв'язків, необхідно виділити вчення про «ноосферу», оскільки воно має суттєве екологічне спрямування. Зокрема, в концепції «ноосфери» розглядаються можливості нової єдності людини і природи, висвітлюються особливості якісно нового рівня діяльності людини на планеті, що пов'язане з буттям науки.

У вченні про «ноосферу», представленому в наукових працях відомого французького вченого Едуарда Леруа, який запровадив термін «ноосфера» у 1927 році та П'єра Тейяра де Шардена, що висунув свій релігійний варіант цієї концепції, ми бачимо безпосередній розвиток ідей В. І. Вернадського. Але більш ґрунтовно розкрив та описав явище «ноосфери» в своїх наукових дослідженнях сам мислитель-натураліст — В. І. Вернадський. Основні положення теорії «ноосфери» були викладені ним у праці «Наукова думка як планетарне явище» [2], де ідея «ноосфери» постала як емпіричне узагальнення, вибудуване на конкретних фактах та спостереженнях.

Як відомо, головна ідея концепції — це висновок про кардинальну зміну становища людини на Землі, коли науковий розум і практична діяльність стають єдиною планетарною силою, сумірною з силами природи, із якою пов'язана ідея відповідальності людини, зокрема вченого, за теперішній і майбутній стан нашої планети. Власне тут, ми бачимо концепт НТР до появи самого поняття про єдність наукової і технічної революцій.

Історію розвитку Землі В. І. Вернадський розглядає спираючись на геологічні та біологічні процеси, що відбуваються в біосфері. Остання є геологічною оболонкою нашої планети і складається з живої і неживої (косної) речовини. Слід зазначити, що тут замінюється поняття «життя» і «живе» на поняття «живого природного тіла» і «живої речовини». «Кожний живий організм у біосфері — є сукупністю живих організмів, що живуть у ній» [2, с. 14]. Динамічна рівновага, організованість біосфери підтримується космічними факторами. Її специфічною ознакою є те, що створення і зміни її вигляду пов'язані з процесом взаємодії живої та неживої речовини, який відбувається як неперервний біогенний рух атомів. Він реалізується в постійному неперервному диханні, харчуванні, розмноженні тощо. В біосфері величезну роль відіграють неживі-живі структури (ґрунт, намул, поверхневі води тощо), а сама біосфера є складним планетарним неживим природним тілом. Відмінності між ними в тому, що в живій речовині всі процеси відбуваються в історичному часі, а в неживій — у масштабі геологічного часу.

Жива речовина охоплює всю біосферу, вона невідривна від свого середовища проживання і сила її впливу в процесі еволюції на неживу компоненту постійно зростає. Таким чином, вчений робить висновок, про еволюцію не тільки окремих частин біосфери, але і її загалом; інакше кажучи, еволюція видів переходить в еволюцію біосфери.

Жива речовина біосфери, як вважає засновник Академії Наук України, є творцем і носієм так званої біогеохімічної енергії, проявів якої немає в жодній іншій земній оболонці. «У межах живої речовини в останнє десятиріччя знову створюється і швидко зростає у своєму значенні нова форма цієї енергії, ще більша за своєю інтенсивністю та складністю» [1, с. 126] Вона пов'язана з життєдіяльністю людського суспільства. У В. І. Вернадського вона отримала назву — «енергія людської культури» або «культурною біогеохімічною енергією». Завдяки їй відбувається творення духовної та матеріальної культури. Вона виявляє себе як результат раціональної діяльності людини і вносить зміни в довкілля. Тому, автор цих ідей зазначав, що саме ці процеси сприяють переходу біосфери в ноосферу.

Слід підкреслити, що культурна біогеохімічна енергія проявляється у формі, яка здійснює перехід біосфери в ноосферу, тільки з появою розуму. А збільшення кількості біогеохімічної енергії пов'язане з його вдосконаленням. Розум стає новою, надзвичайно потужною, силою, що стає ключовим чинником подальшого розвитку планети. «В нашу геологічну епоху — в психозойну еру — еру розуму — з'являється новий

геохімічний фактор першорядної ваги. Протягом останніх двох десятків тисяч років геохімічний вплив людства, що охопив за допомогою землеробства зелену живу речовину, став надзвичайно інтенсивним та різноманітним. Ми є свідками дивовижної швидкості зростання геохімічної роботи людства. Ми спостерігаємо все більш яскравий вплив свідомості та колективного розуму людства на геохімічні процеси. Людина ввела в структуру планети нову форму дії живої речовини на обмін атомами між живою речовиною та неживою матерією. Колись організми впливали на історію тільки тих атомів, які були потрібні для їх росту, розмноження, харчування, дихання. Людина розширила це коло, впливаючи на елементи, необхідні для техніки та для створення цивілізованих форм життя» [1, с. 69–70].

Отже, В. І. Вернадський робить висновок, що людина, її розум, свідомість відіграє ключову роль в еволюції біосфери. Людина як діяльна істота активно перетворює природні умови за допомогою власного розуму. Це не Homo Sapiens, а Homo sapiens faber, тобто істота, що створює знаряддя праці для подальшої діяльності. За своєю силою антропогенного впливу на природу вона дорівнює геологічним силам. Таким чином, вчений увів термін «ноосфера» для позначення нового стану в еволюції природи, пов'язаного з появою людського розуму. Це новий етап еволюції біосфери, обумовлений цілеспрямованою діяльністю людського суспільства у вигляді перетворення природи.

Якщо зважати на сучасні екологічні негаразди, дійсно, діяльність людини по облаштуванню навколишнього середовища і перетворенню природного світу вимірюється планетарним масштабом, а наслідки оцінюються багатьма дослідниками як катастрофа глобального виміру.

Ще одним з найважливіших положень в концепції ноосфери, що набуває актуальності в сучасних наукових розвідках, є ідея єдності людини з Землею і їх взаємна залежність. «Людина і людство, перш за все, дуже тісно пов'язані із живою речовиною, яка населяє нашу планету, від якої вона реально ніяким чином не може бути відділена» [3, с. 14]. В. І. Вернадський, наголошує, що людина є проявом великого природного процесу, функцією біосфери, тобто вона існує в межах природи і є її частиною. Людина завдяки своєму розуму сама стає однією з головних ланок цієї нової геологічної зміни — еволюції біосфери у новий її стан — ноосферу. «В ноосфері геологічна роль людини є провідною» [1, с. 238].

Варто зазначити, що перебудова навколишнього середовища науковою людською думкою шляхом організованої праці навряд чи є випадко-

вою. Корені цього процесу лежать в самій природі та були закладені ще мільйони років тому назад в ході еволюції. «Людина... є складовою невідворотного прояву великого природного процесу, що закономірно протікає протягом, по крайній мірі, двох мільярдів років» [1, с. 28]. Відповідно, розум людини та її свідомість, які спричиняють описані зміни, постають властивістю біосфери і проявом еволюційного процесу, що обмежує її антропоцентристську самовпевненість.

На думку вченого, людина, її духовність, свідомість є частиною та окремим результатом еволюції органічного світу і тільки таким чином повинна бути усвідомлена. «...Соціально-духовне буття людини є, за В. І. Вернадським, закономірним продуктом розвитку живого. Історія природи, історія людства та історія духовних звершень людини є цілісним процесом» [7, с. 132]. Згідно з В. І. Вернадським, «...духовне життя людини постає як найвищий прояв всього живого, від нього невіддільне» [2, с. 179]. Таке твердження свідчить, що людина та її духовна сфера більш тісніше та органічніше вмережені в структуру світобудови, ніж про це думали у XVIII-XIX столітті.

Як розвиток ідей В. І. Вернадського треба розуміти погляд сучасних науковців-філософів про те, що хибним є судження щодо абсолютного розведення природи і соціуму. Зокрема, за словами М. Кисельова, у сучасних реаліях «Виникає потреба у своєрідній «натуралізації» гуманістичного ідеалу, всебічному урахуванні цілісності людської природи з її матеріальними та духовними характеристиками та «вписуванні» феномену людини в континуум природного довкілля....Сьогодні набуває актуалізації натуралізм в розумінні Й. Гете, О. Гумбольдта, В. Вернадського, як цілісне світовідчуття... Натуралізм де перетинаються процеси «натуралізації людини» та «гуманізації природи» [7, с. 132–133].

Така ноосферна стратегія передбачає появу в процесі рішення глобальних проблем нового, іншого підходу, який є результатом взаємодії гуманітарних і природничих наук: «Зростання наукового знання в XX сторіччі швидко стирає кордони між окремими науками. Ми все більше спеціалізуємось не по науках, а по проблемах. Це, з одного боку, дає можливість надзвичайно заглиблюватись в явище, яке досліджується, а, з іншого, □ розширити його охоплення з усіх точок зору» [2, с. 67]. На нашу думку, така ідея відображає смисл та феномен формування наукових міждисциплінарних зв’язків, які, в результаті їх конструювання можуть бути закладені в якості методологічної засади

у вирішенні екологічних проблем. Зауважимо також, що ці міркування стають засадничими, зокрема, й для екологічної етики.

Розвиваючи такі ідеї, німецький філософ В. Гьосле, згадуючи етичний вимір глобальних проблем сучасності, наголошує на тому, що їх вирішення «...навряд чи можливе без залучення результатів досліджень конкретних наук, а отже, без певної форми міждисциплінарної співпраці, що її сьогодні бракує» [5, с. 70].

Ще однією ключовою ідеєю праць В. І. Вернадського є зростання ролі науки в розвитку суспільства: «...Сфера життя, біосфера, швидко переходить у новий стан — ноосферу, різко таким чином змінюючись з допомогою науково спрямованого розуму людини...» [1, с. 233]. Отож, розум людства здатен змінювати біосферу, стати геологічною силою тільки, якщо в цій діяльності буде скерований наукою. Наукова думка є тим конкретним проявом розуму, який спричиняє еволюцію біосфери в «ноосферу»: «Основною геологічною силою, що створює ноосферу, є ріст наукового знання» [2, с. 43].

На межі XIX — XX сторіч у науковому поступі людства спостерігається колосальне накопичення наукових фактів, швидко виникають нові галузі наукового знання, стрімко зростає об'єм емпіричного матеріалу. В. Вернадський назвав це явище «вибухом» наукової творчості. Він пише: «...я порівнював цей ріст наукової думки з вибухом, і тепер міг би це зробити з іще більшою впевненістю. Людина у наш час переживає такий стан наукової творчості, який повторюється у її історії раз-два на тисячоліття» [1, с. 233].

Власне у працях В. І. Вернадського ми знаходимо докази, які спростовують уявлення про етичну бездоганність феномену науки. Вчений неодноразово зважав на можливі негативні наслідки наукових відкриттів. Він писав: «Усвідомлення головного значення науки для «блага людства», її величезної сили і для зла і для добра, повільно і неухильно змінює наукове середовище» [2, с. 89]. Також він зауважує: «Дивним чином ще доволі часто доводиться чути, що наука не знає ні добра, ні зла як не знає його природа» [2, с. 90].

Науковець звертав увагу на ту обставину, що, оскільки, людина постає єдиним репрезентантом на Землі духовності, загалом, та розуму, зокрема, оскільки саме вона є ключовою ланкою еволюції біосфери в «ноосферу», то принцип відповідальності постає одним з головних моральних принципів буття людини в «ноосфері». В концепції «ноосфери», даний принцип отримує достатню аргументацію, під нього підводиться значна природничо-наукова база. Можна сказати, що він

чи не першим показав значення принципу відповідальності як науковця, так і пересічної людини.

Крім іншого, В. І. Вернадський акцентує увагу на незвичності, новизні (іноді такої, що шокує) залучення моральних проблем науки як для природничо-наукових дисциплін, так і для етики. Наявні етичні системи, підкреслював він, не здатні дати відповідь на питання, які постають в діяльності науковця. Вчений, у зв'язку з цим, планував у книзі, присвяченій феномену «ноосфери», написати розділ «Про мораль науки», але не здійснив задуманого. Проте, до певної міри, пояснити смисл його поглядів на дане питання може наступне зауваження: «Наукова мораль, що має місце в ноосфері, є можливою, її слабким вираженням постає утилітаристська мораль Є. Бентама та його послідовників» [2, с. 90].

Зміст ще однієї передумови становлення сфери розуму презентується наступною важливою думкою: «...створення ноосфери з біосфери є природним явищем, більш глибоким і міцним у своїй основі ніж людська історія. Воно вимагає прояву людства як єдиного цілого. Це його неминуча передумова» [2, с. 28]. В. І. Вернадський наголошував на тому, що «...вперше в історії людства ми знаходимось в умовах єдиного історичного процесу, який охопив усю біосферу планети» [2, с. 82] і далі, «збільшення вселенськості, спаяності всіх людських суспільств безперервно зростає і стає помітним мало не щодня» [2, с. 82].

Можна визнати, що започаткований ним опис процесу утворення єдиного планетарного організму, отримав в наші дні назву «глобалізація». В ньому закладене значне етичне начало. Тобто, В. І. Вернадський був передвісником цього процесу і зауважував, що «людина вперше реально зрозуміла, що вона мешканець планети і може та повинна мислити і діяти у новому аспекті; не тільки в аспекті окремої особистості, сім'ї, роду, держав чи їх союзників, але також у планетному аспекті» [2, с. 28]. В «ноосфері» дії окремої людини мають свої наслідки не тільки стосовно її оточення, чи, максимум, країни як це було у попередні віки. Вони здатні впливати на населення всієї планети. Зрозуміло, що за такої ситуації чимало традиційних етичних норм неминуче зазнають змін, зрештою, трансформації зазнає моральна свідомість як така.

Зважаючи на те, що В. І. Вернадський наголошував на необхідності забезпечення блага всіх без винятку людей на Землі, подолати бідність та її наслідки, розв'язати проблему продовження життя, послаблення хвороб для всього людства, можна вважати, що розвиток «ноосфери» в цілому позначений рухом до певних гуманістичних ідеалів. І хоча рух

до таких ідеалів, лише розпочався, проте вчений вірив, що «пройде, все ж таки, декілька, можливо, небагато поколінь, доки воно неминуче, як природний стихійний процес яскраво виявиться в ноосфері як дійсність» [1, с. 240].

На підставі проведеного аналізу можна зробити висновок, що «ноосфера» у В. І. Вернадського — це не лише етап еволюції біосфери в її взаємодії з розумом, але й своєрідний гуманістичний ідеал. Це новий етап історії людства, в якому реально почнуть реалізовуватися одвічні моральні цінності, які закладені в більшості етичних вчень. Вчений також наголошує, що в процесі переходу до «ноосфери» людина і сама зазнає змін, результатом яких буде особистість, яка насамперед своєю свідомістю, духом, буде відрізнятися від нашого сучасника.

Становлення нової людини немислиме без відповідної зміни її морально-етичних орієнтирів. Вчений, усвідомлюючи це і розмірковуючи над цим, намагався привернути увагу до питань моралі в контексті глобальних процесів. Дане завдання стоїть і перед сучасними дослідниками, які орієнтуючись на розроблені ним положення, вчення про «ноосферу», здатні поглибити у вказаному контексті етичний аспект. Спрямовуючим фактором у такому контексті розгляду питання, очевидно, має слугувати висновок В. І. Вернадського про те, що «...в ноосфері вирішальним та визначальним фактором є духовне життя людської особистості...» [2, с. 28].

Висновки.

Всі смисло-життєві питання, які постали сьогодні перед людством, так чи інакше пов’язані з екологічною проблематикою. Адже сама людина зв’язана з природою непорушними зв’язками. Людина не може нормально жити без використання явищ та речей навколишнього світу — світу природи. Зрештою, людина сама є продуктом розвитку природи і живе завдяки використанню її у своїх інтересах.

Отже, саме тому, на нашу думку, розв’язання глобальних проблем сьогодення багато в чому залежить від того, наскільки ефективним буде використання евристичного потенціалу сучасного екологічного знання. Постає необхідність зміни парадигми (взірця) не лише в науковому пізнанні, але в усій системі взаємовідносин «Людина — Природа».

Інтелектуальне відношення людини до екологічних проблем передбачає створення системи уявлень в якій окремі елементи зв’язуються в гармонійне ціле. Конкретною основою такої системи має визначатися множина взаємопов’язаних між собою методів, які цілеспрямовують дії людини.

Тому виникає задача визначення основ методологічного підходу, який має виконувати функцію зв'язку між екологічними практиками, знаннями і теоріями. Такий методологічний підхід доречно визначити поняттям екологічна раціональність [8]. Тобто, виникає задача у конструюванні раціональності як підходу, який визначає формування практики як екологічно раціональної.

Визнаючи, що розумність та раціональність мають визначатися як дещо єдине, цілісне, оскільки інакше нам доведеться мати справу з людиною яка має одночасно множину різних «Я» серед яких можуть бути два, що суперечать одне одному, ми визнаємо впровадження поняття екологічна раціональність з метою визначення розумної стурбованості екологічними проблемами.

Впровадження та застосування нами у попередніх дослідженнях [8] термінів розум, розумність та раціональність пояснюється вирізненням події та її наслідків. Тобто раціональність як дещо наявне у формі конкретної ідеї, є результатом розумової діяльності, а не практичної.

Визначаючи раціональність через зв'язок з усвідомленими екологічними проблемами можна зробити обґрунтований висновок про об'єктивність змісту такої раціональності. Формування екологічної свідомості, знання і мислення, як рефлексивних передумов екологічної раціональності, визначення їх особливостей, — є важливим завданням, що постає перед сучасною наукою і має бути усвідомлене.

Список використаних джерел:

1. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера [Текст] / В. И. Вернадский. — М.: Наука, 1989. — 264с.
2. Вернадский, В. И. Научная мысль как планетное явление [Текст] / В. Вернадский. — М.: Наука, 1991. — 272с.
3. Вернадский, В. И. Размышления натуралиста. Научная мысль как планетное явление [Текст] / В. И. Вернадский. — Кн. 2.- М.: Наука, 1977. — 191с.
4. В. И. Вернадский. Ученый. Мыслитель. Гражданин. Труды ученого и литература про него из фондов Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского: Библиогр. указатель. [Текст] / НАН Украины. НБУВ. — Сост.: Л. В. Беляева, Л. С. Новосёлова и др.; Науч. ред. В. Ю. Омельчук. — К., 2003. — 260 с.
5. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі [Текст] / В. Гьосле — К.: Лібра. — 2003. — 248 с.

6. Дмитренко Н. В. Міждисциплінарність у сучасній науці: методологічні аспекти [Текст] / Н. В. Дмитренко // Альманах. Філософські проблеми гуманітарних наук. — 2010. — №19. — С. 192–196.
7. Кисельов М. Буття в ноосферному вимірі [Текст] / М. Кисельов. // Ноосферна альтернатива та нові пізнавальні стратегії. Філософія. Антропологія. Екологія. — К.: Стилос. — 2001. — С. 127–135.
8. Чорноморденко Д. І. Глобальна екологія як чинник формування екологічної раціональності [Текст] / Д. І. Чорноморденко // Мультиверсум. Філософський альманах. — К., 2012. — Вип. 5 (113). — С. 225–234
9. Казанский А. Б. Феномен Геи Джеймса Лавлока [Електронный ресурс]. Електрон. дан. Режим доступа: http://biospace. nw. ru/vernadsky/kazansky. htm, свободный. Название с экрана.
10. Лапо А. В. Насколько В. И. Вернадский известен во всем мире? [Електронный ресурс]. Електрон. дан. Режим доступа: http://biospace. nw. ru/vernadsky/lapo. htm, свободный. Название с экрана.

Стаття надійшла до редакції 28.02.2015 р.

Чорноморденко Д. И. Методологические идеи экологически ориентированного развития общества в научных работах В. И. Вернадского

Частично проанализировано творческое наследие В И. Вернадского, в частности концепция «ноосферы» и понятие «живого вещества» с точки зрения возможности их использования в качестве предпосылок в формировании методологических основ рационально-экологического отношения между учеными, которые могут возникнуть в виде междисциплинарных научных связей..
Ключевые слова: В. И. Вернадский, «ноосфера», научные связи, междисциплинарность, глобализация, экологическая рациональность.

Chornomordenko D.I. Methodological ideas of the ecologically-oriented development of society in original legacy of V.I. Vernadsky

The article analyzed the legacy of Vernadsky, in particular the concept of «noosphere» and the concept of «living matter» in terms of their possible use as a basis in forming methodological foundations of rational-ecological attitude between scientists, that may arise in the form of interdisciplinary scientific relations.
Keywords: V. I. Vernadsky, «noosphere», scientific relations, interdisciplinary, globalization, ecological rationality.

УДК 303.09

Чуйко Н. В.

Студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

РЕАКТИВАЦІЙНИЙ АНАЛІЗ ВЧЕННЯ АВГУСТИНА АВРЕЛІЯ ПРО ЛЮДИНУ ЯК ОСОБИСТІСТЬ

Дана робота присвячена реактиваційному розгляду концепції А. Августина, людини, що була створена у наслідок довготривалих пошуків власної ідентичності, спричинених усвідомленням двоякості свого християнського і язичницького походження.

Ключові слова: енергійна концепція особистості, ієрархічна єдність душі та тіла, розумність душі.

Актуальність. Звернення до проблеми визначення особистості в сучасній філософії пов'язане із визнанням факту кризи буття людини як особистості. Починаючи з проголошеної ще Ф. Ніцше «смерті суб'єкта», тема кризи особистості систематично розглядається в культурологічних, соціальних, політологічних та ін. філософських студіях.

Використання методу реактивації відкладень для розгляду обраної теми пов'язане з наступним. Коли вирішують узятися за справи в питаннях засновків конкретного розуміння, часто трапляється, що треба повернутися назад, до минулого. Цю процедуру відомий німецький мислитель Е. Гуссерль назвав «реактивацією відкладень». Його учень, філософ М. Гайдегер витлумачив реактивацію як рух у бік первісного значення, найбільш відповідного щодо проблеми, для вирішення якої воно було створене. Реактивацію відкладень використовують для створення та визначення засновків розуміння, абстрагуючись від історично наступних смислових нашарувань, звертаючись до початкового положення, яке стало основою джерела подальших міркувань. Оскільки в філософії Августина розуміння людини як особистості вперше набуває структурно визначеного характеру, звернення до його ідей за допомогою методу реактивації відкладень можна визнати адекватним.

Постановка проблеми. Дана робота присвячена реактиваційному розгляду концепції Августина А. людини як ієрархічної єдності душі та тіла, що була створена у наслідок довготривалих пошуків власної

ідентичності, спричинених усвідомленням двоякості свого християнського і язичницького кровного походження.

Методику дослідження визначають: поєднання методів історичної реконструкції з методом реактивації відкладень, що дозволило виявити вплив особистого досвіду пошуку ідентифікуючої цілісності на створення оригінального онтологічного вчення. Методи інтерпретації та операціоналізації понять і термів, застосування яких дозволяє розглядати розкриту у Середні віки проблему особистості як актуальну сьогодні.

Обговорення проблеми. Філософські студії Августина унікальні тією обставиною, що у даному випадку ми бачимо особистість, яка пізнає саму себе. Його біографія є тому найкраще свідчення.

Основні відомості про біографію Августина ми отримуємо з його власних творів (передусім у «Сповіді») та з біографії, складеної його співробітником та учнем Поссідієм (єпископом м. Калама). Августин народився в 354 р. в Тагасті на території нинішнього Алжиру. Його мати, Моніка, активно сповідувала християнство, а батько, Патрицій, був язичником. Августин навчався спочатку в Тагасті, потім в Мадаврі і, нарешті, в Карфагені. Отримав літературну освіту ритора. В юності він випробував сильні плотські пристрасті, а після прибуття в Карфаген взагалі відійшов від релігії, в якій був вихований матір'ю. У вісімнадцятирічному віці Августин ознайомився з діалогом Цицерона «Гортензія», який, як висловлюється дослідник особистості Августина Карло Кремона, «розпалив серце молодого Августина. (…) Так той, хто відмовився від віри своєї матері, намагався знайти її у Цицерона» [5, с. 25]. На думку молодого Аврелія, іудео-християнське вчення про створення Богом всіх речей є самозаперечним. Зокрема воно покладало на Бога, який, за твердженням християн, є абсолютно благим, відповідальність за існування зла [4].

Питання про причину зла змусило Августина звернутися до маніхейства, адептом якого він пробув дев'ять років. Августина в маніхействі цікавила наступна теза: якщо Бог благий і не може бути відповідальним за існування зла, то зло є субстанцією, відокремленою від Бога. Тобто доводиться визнати наявність дуалізму субстанції зла і субстанції блага. Варто нагадати, що дуалістичне пояснення природи зла в маніхействі не потребувало ідеї віри, обмежуючись лише знанням [12, с. 5].

У 383 р. Августин, який до цього учителював у Карфагені, покидає Африку і переселяється до Риму. У 384 р. він отримав посаду при-

дворного викладача риторики в Мілані, де його довіра маніхейству остаточно похитнулася через академічний скептицизм.

Під впливом «платонічних трактатів» неоплатоністів він зробив наступні висновки: по-перше, може існувати і дійсно існує духовна реальність, в можливості якої він почав сумніватися; по-друге, присутність зла у світі можна примирити з вченням про божественне творіння, за допомогою вчення Плотіна про зло як відсутність блага.

Від самого Августина ми знаємо, що неоплатонізм сприяв його поверненню до християнства [4]. Ну а остаточному поверненню до християнської віри сприяли проповіді Амвросія, які навчили його духовній інтерпретації Писання. У трактаті «Про свободу волі», зазначає Суіні, Августин визнає, що саме віра, а не розум, відсторонила його від маніхейства і привела до розуміння справжньої причини зла. Цей досвід дозволив Августину сформулювати закон співвідношення між вірою і розумом: «Якщо не увіруєте, то не зрозумієте» [12, с. 5]. У 387 р. Августин був хрещений св. Амвросієм.

Після повернення до Африки, Августин був висвячений на священика, а в 395 р. посвячений у помічники єпископа Валерія, якого і замінив у 396 р. на престолі єпископа Гіппонського [4], що змусило його приділяти більше уваги теологічним питанням.

З викладеної вище біографії Аврелія Августина стає зрозуміло, що його молодість пройшла в персональних пошуках світоглядної ідентичності, яка живилась стурбованістю відсутності духовної цілісності. Наслідком самовизначення, духовних пошуків власної особистості, постає вчення Августина про людину та людську особистість, яке розгортається до оригінальної онтології, що мала фундаментальний вплив на європейську філософію.

Для змістовного аналізу його концепції особистості бажано нагадати, що термін «особа», «особистість» (πρόσωπον) був введений в поле онтологічної проблематики в IV в. християнськими богословами грецького Сходу, точніше — Григорієм Нісським. В античності цей термін позначав передусім театральну маску. Терміном «особистість» також позначались юридичні особи, носії права («особистістю» в цьому сенсі володіли лише правоздатні: «раб не має персони») [9, с. 263].

Церковні письменники перших століть християнства намагалися визначити спосіб божественного Буття, як він відкривається в історії, і відокремити цю істину від її єретичних спотворень, для чого вони намагалися витлумачити терміни неоплатонічної онтології — «οὐσία» і «ὑπόστασις» — застосувавши їх до божественної Сутності і трьох

божественних Іпостасей. Першими провели точне розрізнення цих термінів каппадокійці (Василь Великий, Григорій Назианзина та Григорій Ніcський), витлумачивши їх на основі розрізнення «першої» і «другої» сутностей Арістотелем. Термін «іпостась» наповнюється змістом арістотелівського поняття «перша сутність» і стає у Григорія Ніcського синонімом «Особи». Іпостась — це «своєрідність», інакшість. Вона визначається як «збіг властивостей кожного сущого, його своєрідна ознака», як «поняття, яке за допомогою явних ознак представляє загальне і невимовне, укладене в деяку річ». Сутність же є универсалією, видом, спільністю ознак, в якій «неможливо помислити жодної відмінності» [13].

Таким чином, у цій тринітарній проблемі спочатку мало місце висунення на перший план відмінності. Проте пізніше спостерігається ухил у бік тотожності (в першу чергу А. Олександрійським), надалі встановлюється принцип самототожної відмінності (що можна побачити й у В. Великого), в результаті чого сутність та іпостась, що вживаються спочатку без точного розрізнення, стали різко протиставлятися, а потім це протиставлення стало трактуватися як прояв єдиної есенції.

Якщо ми звернемось до вчення Августина, то побачимо, що зовсім не можна ототожнювати сутність («οὐσία») та іпостась («ὑπόστασις»), як це робили отці першого вселенського собору, адже сутність вище трьох іпостасей. Таким чином, він зовсім не відкидає відмінність між загальним і одиничним в тринітарній проблемі, але, по-перше, рішуче висуває їх тотожність чи, точніше, їх самототожню відмінність. По-друге, цю загальну тотожність Августин називає новим терміном, який в систематичній формі був не знайомий ніякому неоплатонизму і тому не був відомий каппадокійцям. Цей термін — «persona», тобто «особа», або «особистість». Справжня сутність, яку Августин розуміє як принцип буття (essentia), є не просто буття як факт існування, але сама особистість, а три іпостасі божества є трьома його обличчями, а точніше — енергеями особистості. Енергею Августин розуміє в античному сенсі, а саме як смисловий прояв, тому три особи в троїчності, як би вони не співвідносились одне з іншим, є однією й тією ж особою, хоча в той же самий час кожна з них теж є повноцінною особистістю [8].

Таким чином, Абсолютна особистість за А. Августином є субстанціальною єдністю трьох особистостей-іпостасей, смислових проявів, енергей. Не одноразово, а особливо в трактаті «Про трійцю», Аврелій Августин намагався осягнути природу Бога по аналогії з Його образом,

якого творець залишив у своїх творіннях, передусім — в душі людини: душа подібна Отцю, із свого буття вона породжує розуміння себе, як Отець породжує Сина, чи Слово, а відношення цього буття до його розуміння є життям, подібному святому духу [3, с. 100].

Однак оригінальність і цінність Августина для історії європейської свідомості полягає у відкритті унікальної, неповторної людської особистості. Людська особистість, як ізоморфна Особистість Творця, є тому теж завжди щось субстанціальне, а не просто якась психічна або моральна структура [11, с. 34–35]. Шукати людську особистість слід в субстанції людської душі.

Людська душа — це розумна душа. Основними функціями такої душі є мислення, пам'ять і воля. Тому структура чистого «я» проявляється як єдність розуму, пам'яті і волі, або буття, знання і волі. Розум розуміє всі три здатності — іпостасі, воля направляє їх, а пам'ять охоплює. Так зберігається самототожність душі [10, с. 64].

Розум, або розумний початок, — осередок людської суті, та «іпостась» людської «персони», яка відрізняє людину від тварини. Як вже зазначалось, людина визначається як «розумна душа, яка користується смертним і земним тілом», або, точніше, як «розумна істота, що складається з душі і тіла». Розум знає сам себе і цілком перебуває в собі. Тому для розумної істоти її особисте існування є вихідною очевидністю.

Розум постійно звернений на самого себе, а тому він пам'ятає всі свої стани; пам'ять є гарантом унікальності особистісного досвіду, сховище індивідуальної історії. Завдяки діяльності пам'яті події, що переповнюють людське життя, не зникають в небутті, а зберігаються як би у величезному вмістилищі, що не має, однак, ніякого просторового розташування [10, с. 64]. Пам'ять — це (в якійсь мірі) сама людина.

Оскільки розум знає себе, він любить себе і своє знання, а людина тому любить своє буття. Якщо, далі, розум знає себе і любить це знання, то він і бажає його. Воля, таким чином, є настільки ж безпосередньою очевидністю, як буття і знання [10, с. 35].

Оригінальність Августина полягає в тому, що він вбачає сутність душі не стільки в її розумовій діяльності, скільки у вольовий. Активність людської істоти проявляється не в тому, що людина мислить, — тут вона виступає скоріше істотою, яка пасивно відображає об'єкти (ідеї), які знаходяться поза її свідомістю (в Бозі) [10, с. 64]. Подібне твердження пов`язане з вченням, запозиченим у Платона, про Ідеї, які Августин витлумачив як думки Бога, та переосмисленням теорії «пригадування», яка трансформувалась в теорію «ілюмінації», або «прозріння»,

«осяяння», «просвітління». Відповідно, істина завжди присутня в розумі та робить його здатним до її ілюмінації [8, с. 60–61].

Висунення на перший план афективного фактору людської особистості та діяльності, — волю, — пов'язане у Августина з твердженням про її свободу. Августин вбачає сутність людського духу не просто у волі, але у волі вільній. Більш того, августинівська концепція абсолютного божественного управління світом, незбагненного для людського розуму, ґрунтується саме на понятті свободи волі. Але у божественній діяльності вона здійснена абсолютно, а в людській все ж обмежена цим божественним фактором, зв`язком волі із розумом, такої «іпостасі» людської персони, яка ґрунтується на основі субстанціонального чистого «я» [10, с. 65].

Теорія чистого «я» є ніби фундаментом, на який спирається складна «надбудова» вольової дії — моральна особистість, осередок духовних потенцій людини в її моральному вимірі та емоційно-психологічно.

Щоб мораль принципово була можлива, дії людини мають бути вільні, тобто залежні від суджень розуму, а не зовнішньої причинності (по ідеї, навіть і від Божественної волі: тут корінь всіх проблем августинівскої і взагалі християнської етики) [11, с. 36]. Моральна свобода людини полягає в волінні бути кращим, стати тим, ким можеш бути: в максимальному уподібненні Абсолютній особистості як вищому можливому благу. Моральні стремління особистості Августин метафорично позначає поняттям «серце». Серце» володіє певною «налаштованістю», яка залежить від якості афекту, який керує людиною — тієї чи іншої «любові» [11, с. 37–39]. Августин протиставляє дві можливі якості «любові» через опозицію «користуватися» — «насолоджуватися»: якщо душа прагне до насолоди Богом заради Нього самого, це «блага любов»; якщо ж її любов спрямована на щось нижче заради неї самої (тобто людина «живе за тілом, а не за розумом»), — це жадання, «погана любов». Гріховність полягає у наданні переваги «жаданню» перед «благою любов`ю»: «Не тим, що має плоть, якої немає у диявола, але тим, що живе по самому собі, тобто за людиною, стала людина подібна до диявола: бо й той останній забажав жити по собі самому, коли не встояв в істині» [2, с. 658].

Здійснюючи реактиваційний розгляд концепції людини як ієрархічної єдності душі та тіла маємо враховувати, що Августин розмірковує про людину в християнському розумінні. Бо така людина, на думку Августина, і є конкретною історичною людиною, — людина, як вона існує насправді.

Використовуючи студії Г. Майорова, маємо вказати, що антропологія Августина являє собою метафізичну надбудову над чотирма кардинальними християнськими догматами: догматами творення, гріхопадіння, спокути та воскресіння [7, с. 312]. Відповідно, всі речі і всі істоти з'явилися, — згідно Августину — в результаті божественної кремації, причому одразу в закінченому вигляді. Зрозуміло, що в природі є істоти, які ростуть і змінюються протягом свого життя. Для пояснення їх виникнення і зростання Августин використав вчення стоїків про так звані насіннєві (або зародкові) причини, які й створюють можливість росту живих істот в індивідуальному плані. Проте для Августина природна доцільність, яка направляє зміни до деякого кінцевого стану, дана живим істотам від Бога, як зумовлена його планом їх індивідуального становлення [10, с. 57–58]. Догмат же про творення людини за образом і подобою Бога змушує говорити про високе достоїнство людської природи та шукати в ній риси Божественного образу.

Коли ми звертаємося до визначення людини Августина, то стикаємося з обмеженим впливом платонівської теорії. Наприклад, в одному місці людина визначається як «розумна душа, яка користується смертним і земним тілом» («Про норови маніхеїв»). Бог створив людину з душі та тіла, і якщо Бог творить лише благо, то спочатку і душа, і тіло є благими. Однак тіло — благо нижчого порядку, благо підлегле, адже «душа отримала тіло у служіння». Тіло залишається благом до тих пір, доки знаходиться під повним контролем розумної душі. Будучи смертним за природою своєю, воно може бути утримано силою прив`язаного до вічного буття духу від тління та зруйнування скільки завгодно довго. Такими були тіла перших людей до гріхопадіння, однак в результаті первородного гріха тіло вийшло з підпорядкування душі, а душа, порушуючи природний порядок, перетворилась з господині в служницю тіла. Через спокуту дана можливість відновлення порядку та повернення тілу людини реального безсмертя та досконалості. Догмат воскресіння вказує на те, що для обраних ця можливість має стати дійсністю.

Відношення душі до тіла, таким чином, представляється відповідно до моделі використання людиною інструменту або знаряддя. Однак розуміючи, що між відношенням людини до знаряддя і відношенням між душею і тілом є різниця, Августин стверджує, що людина є єдністю, а не просто двома окремими субстанціями [4, с. 53]. Постійно протиставляючи їх один одному (як «краще-гірше», «вище-нижче») і всіляко прославляючи душу над тілом, Августин визначає душу як «розумну субстанцію, пристосовану для управління тілом» (Про величину душі;

XIII, 22) [10, с. 64]. Августин підкреслює, що не тілесна, а духовна природа виступає в людині як визначаюча, головна: не від тіла, а від душі залежить істинне благополуччя чи не благополуччя людини; носієм добра і зла служить в людині не тіло, а душа [7, с. 315]. Він не допускає, що тіло може впливати на душу і приходить до висновку, що саме душа, помічаючи або спостерігаючи зміни в органах чуттів, формує свої судження, тоді як відчуття не формують ніяких суджень. Тому ми навіть не можемо говорити, що відчуття помиляються або брешуть, хоча вони можуть дати привід для помилкових суджень розуму [4, с. 38].

Августин трактує душу як нематеріальну сутність, як самостійну духовну субстанцію, яка не має нічого спільного з тілесно-вітальними функціями людського тіла, яке завжди займає певне місце у просторі. Нематеріальність душі означає передусім її непросторовість, неприкладність до неї жодних просторових та кількісних характеристик [10, с. 63]. Ну а те, що є непросторовим, не може змішуватись з просторовим тілом. Сама душа є життям, оскільки вона животворить тіло, і розумом, оскільки вона здатна до пізнання. Тому найзагальнішим визначенням душі буде наступне: «субстанція, причасна розуму і здатна до керування тілом» [7, с. 316].

Єдність душі і тіла надає людині особливого статусу в світовій ієрархії: людина виступає посередником між царством духу та царством матерії, тому пояснення зв`язку між душею та тілом становить проблему, рішенням якої стала неоплатонічна теорія «єдності без зміщення», пристосована до християнського психосоматичного дуалізму. Згідно цієї теорії, людина є не однією субстанцією, а двома — душею та тілом, які знаходяться в єдності, однак не змішуються одне з одним. Основна різниця між цими субстанціями полягає в тому, що тіло змінюється і в просторі, і в часі, а душа лише в часі [7, с. 314–316].

Таким чином, вирішуючи проблему єдності душі і тіла, Августин виходить на проблему часу та вічності. Думка Августина керується наступними положеннями. Час же є мірою становлення. Бог перебуває поза часом, світ — у часі, який був створений разом зі світом [10, с. 37]. Час складає міру руху та змінювання, яка притаманна всім конкретним, створеним речам. Час є таким буттям, що існує за умови продовження слідувань, які не заперечують одне-одного. Якщо у вказаному ряді буття виникає небуття, тоді душа існувати не може. Тобто душа існує як духовно безперервне продовження самої себе.

Відомим є також твердження Августина, що ані минуле, ані майбутнє не мають дійсного існування, яке належить виключно тепе-

рішньому. Минуле зобов`язане своїм існуванням людській пам`яті, а майбутнє — надії [1, с. 297]. Тим самим, підкреслюють Реалі Дж. та Антисери Д., в дійсності ми маємо справу з такими трьома періодами: теперішнє минулого, теперішнє теперішнього та теперішнє майбутнього [8, с. 69].

Висновки. Дослідження концепції Аврелія Августина особистості людини як ієрархічної єдності душі та тіла, що сформувалася у наслідок його власного самовизначення та духовних пошуків особистості, яка жила стурбованістю відсутності духовної цілісності, виявило вчення про людину, розгорнуте до оригінальної онтології, що мала фундаментальний вплив на європейську філософію.

Оригінальність і цінність Августина для історії європейської свідомості полягає у відкритті унікальної, неповторної людської особистості, яку слід шукати в субстанції душа. Людська душа — це розумна душа. Основними функціями такої душі є мислення, пам'ять і воля. Тому структура чистого «я» проявляється як єдність розуму, пам'яті і волі, або буття, знання і волі. Розум розуміє всі три здатності — іпостасі, воля направляє їх, а пам'ять охоплює. Так зберігається самототожність душі.

Бог створив людину з душі та тіла, і якщо Бог творить лише благо, то спочатку і душа, і тіло є благими. Однак тіло — благо нижчого порядку, благо підлегле, адже «душа отримала тіло у служіння». Тіло залишається благом до тих пір, доки знаходиться під повним контролем розумної душі. Однак в результаті первородного гріха тіло вийшло з підпорядкування душі, а душа, порушуючи природний порядок, перетворилась з господині в служницю тіла. Через спокуту дана можливість відновлення порядку та повернення тілу людини реального безсмертя та досконалості.

Також було виявлено, що увага філософських студій Августина визначається проблемою суб`єктивізації душі. Якщо буде визнано дуалізм субстанцій зла і блага, тоді відповідальність за існування зла має нести творець, а людині залишається безвідповідальний, довільний суб`єктивний вибір. Заклик «якщо не увіруєте, то не зрозумієте» через підлеглість часу духовній основі вимагає визнати душу субстанційною трансцендентальною, породжуючою саму себе шляхом уникнення заперечення себе. Тим самим душа розумна, а не суб`єктивна. Суб`єктивність притаманна бездуховності. Реактивізуючи висловлене можна визнати обґрунтованим важливе для сьогодення положення: якщо хтось заперечує очевидне, тоді ним володіє тіло, а не душа.

Список використаних джерел:

1. Аврелий Августин. Исповедь /А. Аврелий. — М.: Ренесанс, 1991. — 487 с.
2. Аврелий Августин. О Граде Божием / А. Аврелий. — Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. — 1296 с.
3. Жильсон Э. Философия в средние века /Э. Жильсон. — М.: Культурная революция, 2010.-678 с.
4. Жильсон Э. Избранное: Христианская философия /Э. Жильсон. — М.: Росспэн, 2004. — 703 с.
5. Кремона К. Августин из Гиппона. Разум и вера / К. Кремона. — М.: Из-во Дочери св. Павла, 1995. — 300 с.
6. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития / А. Ф. Лосев. — М.: Наука, 1992. — 364 с.
7. Майоров Г. Г. Формирование средневековой философии / Г. Г. Майоров. — М.: Мысль, 1979. — 431 с.
8. Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. — Т. 2. Средневековье / Дж. Реале, Д. Антисери. — СПб.: Потрополис, 1994. — 354 с.
9. Словарь средневековой культуры (под. ред. А. Я. Гуревича). — М.: Росспэн, 2003. — 631
10. Соколов В. В. Средневековая философия / В. В. Соколов. — М.: Высшая школа, 1979. — 447 с.
11. Столяров А. А. Аврелий Августин. Жизнь. Учение и его судьбы //А. Августин. Исповедь / А. А. Столяров. — М.: Ренесанс, 1991. — 50 с.
12. Суини М. Лекции по средневековой философии. — Вып. 1 / М. Суини. — М.: Из-во МГУ, 2001. — 532 с.
13. Яннарас Х. Избранное: Личность и Эрос / Х. Яннарас. — М.: Айрис-пресс, 2005. — 348 с.

Стаття надійшла до редакції 21.02.2015 р.

Чуйко Н. В. Реактивационный анализ учения Августина Аврелия о человеке как личности

Данная работа посвящена реактивационому рассмотрению концепции Августина А. человека, которая была создана в результате длительных поисков собственной идентичности, вызванных осознанием двойственности своего христианского и языческого происхождения.
Ключевые слова: энергейная концепция личности, иерархичное единство души и тела, разумность души.

Chuyko N. V. Reactivation analysis Aurelius Augustine's doctrine about the human person

This work is devoted to consideration of the Augustine’s A. concept of person with a method of reactivation, which was created as a result of a long search of his own identity, due to his knowledge of the duality of the Christian and pagan parentage.
Keywords: energetic concept of identity, the hierarchical unity of body and soul, the reasonableness of the soul.

УДК 167.5

Марусіна О. С.

Асистент кафедри іноземних мов Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ЛІНГВІСТИЧНИХ СТУДІЙ У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Обгрунтовується, як лінгвістичні дослідження Дж. Серла та його прихильників вивели лінгвофілософію на сукупність проблем, притаманних сучасній філософії культури. Тому методологічний інструментарій, що сформувався при дослідженні природи мови, має евристичний потенціал в полі сучасних культурологічних досліджень.

Ключові слова: культурологічне дослідження, лінгво-філософське дослідження, аналітична філософія, мовленнєвий акт.

Актуальність. Сучасні зрушення в уявленнях про природу феноменів мови дозволяють пов'язати разом множину лінгвістичних концепцій, як відображення конвенгерції лінгвістичних структур із структурами діяльності, з рівнями реальної соціалізації. В цьому полягає принципова різниця між природничо-науковим пізнанням (яке транслює ідеї свого уповільнення або взагалі гносеологічного колапсу) і гуманітарним, в якому реально існують та віддзеркалюються тенденції сучасної культури. Зокрема аналіз інтегрованих методологічних здобутків, напрацьованих у межах напрямку, що сформувався у XX ст. як аналітична філософія, яка здійснює свій пошук шляхом логіко-семантичного аналізу мови за допомого застосування логіко-математичного інструментарію, виявляє ґрунтовне лінгво-філософське дослідження базових філософських понять.

Ступінь розробленості проблеми. У ситуації, «коли мислителями стають кумири класики: раціональність, свобода Волі людини, апріорна мораль, гуманізм; у них залишається нове божество — мова, на яку покладається тепер відповідальність за все. Мова стає видимою, відчутною, вона перестає бути лише тінню розуму і перетворюється у проблему»

[1, с. 5], усвідомлення тенденцій, пов'язаних з визначенням наявного впливу мови перетворюється на важливе філософське завдання.

Зокрема в аналітичній філософії, ідеї які були сформульовані в статтях та книгах німецького логіка й філософа Г. Фреге, а потім у Дж. Е. Мура і Б. Рассела, назвали процедури мовного уточнення й прояснення філософських понять, суджень, проблем «логічним аналізом». Цей термін, що початку відносився до методу досліджень, пізніше визначив назву філософського напрямку. Філософів «аналітичної» хвилі поєднує не стільки тематика чи тип філософських концепцій, скільки загальні завдання: дослідження мови з метою виявлення структури думки, досягнення «прозорого» співвіднесення мови й реальності.

Теоретики логічного позитивізму (Р. Карнап, Г. Рейхенбах, К. Гемпель та ін.), що продуктивно досліджували логіку науки, цікавилися філософією лише як загальною підставою для спеціально-наукових розробок в галузі логічного синтаксису, семантики наукової мови й інших проблем. Аналіз використовувався ними головним чином як засіб вирішення завдань обґрунтування науки і синтезу (уніфікації) наукового знання. Згодом дослідження в руслі логічного позитивізму набули усе більш спеціального характеру і дали цінні наукові результати (в області логічного синтаксису, логічної семантики, імовірнісної логіки, інформатики, кібернетики).

У логіко-методологічних дослідженнях пізнання (В. Куайн, Н. Гудмен, Н. Решер) головним орієнтиром і цінністю виступала мова науки, що значною мірою виводить отримані результати за рамки власне філософії.

З точки зору розуміння та використання методу логічного аналізу філософами-аналітиками встановлюються наступні висновки. Г. Фреге запропонував формальний аналіз висловлювань, який суттєво відрізнявся від традиційного. Згідно з його думкою, необхідно більш чітко аналізувати специфіку термінів, а не спосіб зв'язку між ними. Принцип Г. Фреге пов'язує значення висловлювання з умовами його істинності. Якщо в традиційній логіці аналіз починався з понять, то Г. Фреге розглядав у якості елементу аналізу пропозоційне висловлювання. У свою чергу, Дж. Е. Мур і Б. Рассел,виступивши як аналітики, надали свій стимул аналітичному руху у філософії («аналітичний поворот»). Увага Б. Рассела була зосереджена на аналітичних можливостях символічної логіки й дослідженні основоположень математики.

Аналіз проблеми. На основі пізніх робіт Л. Вітгенштайна в 1930–40-х рр. в Англії формується філософія лінгвістичного аналізу, чи аналізу звичайної мови.

Розвиток лінгвофілософії у значній мірі відбувається під впливом концепції «мовної гри» Л. Вітгенштайна, який створюючи концепцію «мовної гри», відкинув можливість зведення буденної мови до базового рівня, вираженого мовою логіки, а також піддавав сумніву тезу про неадекватність буденної мови для науки. Дослідник, вживаючи поняття «language-game» («мовна гра»), прагнув наголосити на важливості правил в процесі творення ігор, але він не поділяв думки, що можливо уявити мову як числення правил значення.

Мовну гру не можна уніфікувати, тобто знайти для неї необхідну спільність. Будь-яке теоретизування з метою чіткого визначення концепту «мовної гри» приречене на невдачу. Мовні значення наповнені різними символами, а мовні вирази демонструють багатозначність. Для того щоб пояснити як вони взаємодіють між собою, тобто як взаємодіють між собою різноманітні «мовні ігри», він вводить поняття «явищ сімейної схожості» (або ж «родинних подібностей»), які проявляються більшою чи меншою мірою: «Ті подібності найкраще охарактеризувати словами «родинні подібності», бо так поширюються одні на одних і схрещуються одні з одними різні подібності, що існують між членами родини: зріст, риси обличчя, колір очей, хода, темперамент — І я кажу: «ігри» утворюють родину» [2, с. 102].

Таємниця значення слів в варіантах мовної гри» стала орієнтиром подальшого розвитку лінгвофілософії. У роботах Г. Райла, Дж. Віздома, Дж. Остіна отримали розвиток ідеї, співзвучні думкам Л. Вітгенштайна. На відміну від логічних позитивістів, філософи цієї хвилі як правило є рішучими супротивниками сцієнтизму. Як і для Л. Вітгенштайна, головний предмет їхнього інтересу — сама філософія. Вони підкреслювали тісний зв'язок специфіки філософських проблем із механізмами реально працюючої природної мови, розуміли принципову їхню відмінність від проблем науки. В межах цього підходу були створені теоретичні конструкції, на підставі яких було усвідомлено і запропоновано науковій спільноті власне бачення сутності природної мови.

Таким чином, якщо на базі логічного позитивізму були створені праці з сучасної логіки, то на основі лінгвістичної філософії сформувалася дослідницька програма теоретичної лінгвістики.

Представники лінгвістичної філософії збагатили категоріальний апарат сучасних аналітиків в першу чергу такими термінами як «мовна

гра», «буденна мова», «мовні акти», «неформальна логіка», «іллокуція», «перформативи» тощо. Тому відправна точка у формуванні сучасної лінгвофілософії, на думку ряду дослідників, пов'язана з лінгвістичним поворотом, який поставив під сумнів цілу низку базових положень науки про природну мову. Сутність лінгвістичного повороту полягає в тому, що дослідники запропонували «розглядати природну мову як непіддатний контролю і регулюванню набір слів і висловлень» [3] — констатуючих і ситуативних.

Передумови виникнення теорії «мовленнєвих актів» були пов'язані, передусім, з пошуком адекватних переходів від висловлювань природної мови до їх формалізованих еквівалентів, які почали реалізовувати логіки в середині XX ст.

В контексті традиційних поглядів базовою одиницею філософії мови вважалось слово, яке здійснювало основну функцію природної мови — транслювання інформації за допомогою знака. У другій половині минулого століття в гуманітарному знанні стали здійснюватися спроби відмови від здавалось би непохитного в своїй науковій переконливості підходу. В подальшому теорія знаковості мови неодноразово переглядалася, її вихідна одиниця послідовно змінювалася (фонема, текст і т. д.). Тому серед нової хвилі дослідників поширюється думка, що «Мова як така і на своїх примітивних стадіях не постає ні точною, ні експліцитною: точність в мові прояснює те, що було висловлено, — його значення; експліцитність в нашому смислі прояснює силу застосування або… «як його треба розуміти» [4, с. 68].

Дж. Остін, слідуючи за Л. Вітгенштайном, пропонує відмовитися від поняття істини і замінити його категорією «достовірності». Істина не є характерною ознакою змісту висловлювання (предикатом судження), яка може показати, істинне воно, чи хибне. У категорії «достовірність» передусім робиться спроба зафіксувати залежність смислу висловлювань, не від метафізичних ідей, а від реальних ситуацій.

Розвиненіші мови (які мають достатньо сформований синтаксис, морфологію, абстракції тощо) роблять мову зрозумілішою, зручнішою для використання, але не більш істинною. «Якщо ми маємо намір обмежитися ідіотичною або ідеальною простотою, нам ніколи не вдасться відділити правду від того, що нею не є, але має під собою підстави, законні, належні, старанно підібрані, переконливі, тощо, нам не вдасться відділити загальне від особливого, повноту від короткослів'я…» [5, с. 33]. Загалом було встановлено, що практичне значення всіх елементів інтелектуального інструментарію, залежить не лише від форми суджень і

умовиводів, але і від того, чи компетентна людина, котра їх висловлює, від умов, в яких висловлюється практичний силогізм, від адресата цього міркування тощо. Усвідомлення цієї обставини визначило об'єкт логіко-прагматичного аналізу — «мовленнєвий акт».

Мовленнєвий акт можна визначити як мінімальну одиницю мовної діяльності, висловлену деяким суб'єктом і осмислену іншим суб'єктом. Під час аналізу мовленнєвих актів використовуються категорії суб'єкта, цілі, інструменти, результати успішності тощо. Будуючи теорію «мовленнєвих актів», аналітичні філософи передусім прагнули розв'язати задачі:

1) на основі досягнень лінгвістики, логіки і філософії виробити спільний підхід до аналізу мовленнєвих актів;

2) пояснити механізм функціонування вербальної комунікації на основі атомарних понять теорії;

3) розробити релевантну класифікацію (таксономію) мовленнєвих актів і метамову для їхнього опису;

4) обґрунтувати важливість «принципу композиційності» в процесі пояснення природи мовної взаємодії;

5) знайти корелят прагматично орієнтованої мови і інтенціонального за своєю суттю мислення як специфічного психологічного процесу тощо.

Першим зосередив увагу на тому, що ми спілкуємося не за допомогою речень, а мовленнєвих актів, оскільки впливаємо один на одного, англійський філософ Дж. Остін. Природна мова є одним з найскладніших, найрозвиненіших утворень з великою кількістю форм здійснення мовленнєвих актів.

Висловлювання розмовної мови не обов'язково повинні відповідати фактам. У цьому немає необхідності. Їх достатньо просто висловлювати. Метою висловлювання не є, наприклад, вимога відповідати фактам, коли воно є формулою в численні, коли це перформативне висловлювання, ціннісне судження, визначення, уривок літературного твору. Тому фрази, що репрезентують в процесі комунікації загальноприйняті акти (офіційні акти іменування, присвоєння звань, ритуальні форми, формули мовногоетикета, директиви і т. д.) були названі Дж. Остіном перфомативами ('performatives') [6]. Це означає, що не треба брати до уваги в деякому смислі досить вільно використання терміна «речення» в значенні «утвердження» [4, с. 15].

Поступово серед дослідників стала домінувати думка, що так званий «прагматичний переворот» у межах аналітичної філософії від-

бувся на основі праць Дж. Остіна, який у межах теорії мовленнєвих актів уперше спробував витлумачити діяльнісний аспект мовлення: у чому полягає сила висловлювання, тобто як слова переходять у дії. Одне із ключових положень теорії мовленнєвих актів полягає в тому, що мінімальною одиницею спілкування є не речення чи висловлення, а здійснення певного комунікативного акту. Кожне речення є засобом реалізації відповідного мовленнєвого акту, і співвідноситься з певною комунікативною інтенцією мовця. Кваліфікуючи мовленнєві акти як дії в контексті комунікативного наміру, британський учений відкриває групу висловлень, які не просто сповіщають про зміни в умовах реальної комунікації, але самі по собі змінюють дійсність — це перформативи. По своїй суті правила поведінки і загальноприйняті принципи маніфестують роль активної дії людини, тому на лінгвістичному рівні «якось усвідомили, що те, що ми схильні вивчати, це не речення, використання уживання в мовній ситуації, і ми не можемо не розуміти з цієї пори, що утвердження — це чинення дії» [4, с. 116].

Традиційний підхід пропонував розрізняти висловлювання з точки зору їх істини чи хиби, тобто відповідності чи не відповідності фактам. У теорії «мовленнєвих актів» Дж. Остін пропонує називати такого роду висловлювання «констативами». Констативи описують дійсність очима третього. Вони дескриптивні по суті. Саме до них необхідно зарахувати більшість положень наукових трактатів.

Окрім констативів існують мовленнєві акти, які не є ні істинними, ні хибними, а безпосередньо впливають на поведінку співрозмовника (накази, вердикти тощо; від англ. perform– виконувати, здійснювати, представляти).

Дж. Остін оцінює перформативи з погляду їх успішності або неуспішності. Однак не завжди вдається успішно виконати диференціацію між констативами і перформативами протиставленням істини і хиби, успішності чи неуспішності. Тому пропонується розподіляти висловлювання в термінах виду акту, який вони виконують. Така структура мовленнєвого акту відрізняється від суб’єктно-предикатної структури речення і виглядає так:

1) локація (від лат. Locution — мовлення) — форма, в якій особа може втілити власний іллокутивний намір (можна вжити прямий і непрямий мовленнєвий акти).Локутивний акт містить артикуляцію звуків (акт фонації) і вживання слів, і поєднання їх за правилами граматики ‚ позначення за їх допомогою відповідних об’єктів (акт референції);

приписування цим об'єктам відповідних властивостей і відношень (акт предикації);

2) іллокуція (від лат. inlocutio — в мовленні) — основна сила будь-якого мовленнєвого акту та мета, з якою цей мовленнєвий акт вживається. Адже кожен мовленнєвий акт має своєю метою запитання, або відповідь, інформування, запевнення або попередження, наказ, критику тощо. Мовленнєвий акт виступає в ролі іллокутивного акту, якщо його розглядати з погляду його позамовної мети. Узагальнена і цілісна характеристика висловлювання як засобу здійснення іллокутивного акту називається іллокутивною силою висловлювання.

3) перлокуція (від лат. perlocutio — шляхом мовлення) — той результат, який особа прагне отримати, вживаючи мовленнєвий акт. Мовленнєвий акт виступає як перлокутивний акт, якщо ми розглядаємо його в аспекті реальних наслідків.

Послідовники Дж. Остіна на підставі його ідей намагалися створити більш формалізовані схеми.

Значна кількість подібних класифікацій пояснюється передовсім складністю адекватного вираження всіх можливих інтерпретацій іллокутивних актів у межах прагматико-аналітичного підходу. Кожен вид іллокутивних висловлювань має свої власні внутрішні характеристики, що є окремою темою для дослідження.

Іллокутивний акт є предметом розгляду однієї з перших статей Дж. Серла — «Що таке мовленнєвий акт?». Дж. Серл пропонує розрізняти власне іллокутивний акт і пропозиціональне вираження іллокутивного акту. Наприклад, пропозиціональний зміст наказу полягає в характері дії, яку дехто має виконати, а іллокутивний акт — у спробі спонукати до дії. Іллокутивний акт містить пропозиціональний зміст.

Теорію «мовленнєвих актів» надалі розвинув і значно удосконалив американський логік і філософ Джон Серл. Він щоправда почав з критики поділу перформативів на вердикти, екзерситиви, комісиви, бехабітиви і експозитиви, вважаючи слабкими місцями в таксономії вчителя: змішування поняття іллокутивних актів і англійських іллокутивних дієслів (багато з яких навіть не можна зарахувати до іллокутивних дієслів), відсутність чіткого принципу поділу, змішування категорій, внутрішню різнорідність класів дієслів тощо.

Дж. Серл пропонує власну класифікацію, яка покликана усунути недоліки класифікації Дж. Остіна:

1) асертиви — твердження щодо наявності якихось фактів, подій тощо. Описують деякий стан справ у реальності. Відповідають класу констатив. У загальному смислі збігаються з вердиктивами Дж. Остіна;

2) директиви — виражають різного роду накази, команди, вимоги. Спонукають інших учасників комунікації до дії;

3) комісиви — висловлювання, які реалізують обіцянки, прийняття обов'язків. За їхньою допомогою визначаються очікування співрозмовників і тим самим задається контекст наступних мовних і позамовних дій;

4) експреси ви — об'єктивована репрезентація внутрішніх станів індивіда, його оцінок поведінки інших людей (коректно — некоректно, правильно — неправильно), за допомогою чого агент висловлювання може впливати на внутрішній стан адресатів висловлювання і змінювати напрям цієї взаємодії;

5) декларативи — висловлювання, спрямовані на зміну деякого існуючого стану справ. Ці висловлювання супроводжують безпосередньо певну дію, націлену на результат.

Між цими видами іллокутивних актів існує взаємозв'язок. Наприклад, наслідком експресив можуть бути і директиви і комісиви. Декларативи в цьому разі можна розглядати як форми реакцій на комісиви, або як наслідок експресив. Можливі й інші модифікації взаємозв'язку між цими класами іллокутивних актів, можливі й інші види класифікації іллокутивних актів.

Підхід розвинутий Дж. Серлом містить оригінальний метод визначення інтенціональних станів: іллокутивну мету (найважливіше поняття іллокутивної логіки, що фіксує внутрішньо присутній задум деякого акту); спосіб досягнення іллокутивної мети; інтенсивність іллокутивної мети; умови пропозиціонального змісту; попередні умови; умови щирості та інтенсивність умов щирості. Для кожного з цих понять Дж. Серл разом з Д. Вандервекеном розробляє теоретико-множинне визначення в межах числення мовленнєвих актів.

Ще одним визначальним поняттям є поняття «контексту вимовлення», тобто контексту, в якому за допомогою вимовлення виконується певний мовленнєвий акт. Контекст вимовлення складається з таких складових: того, хто говорить; того, хто слухає; часу; місця і світу вимовлення (безпосередніх характеристик, пов'язаних із здійсненням мовленнєвого акту. Наприклад,психологічних станів того, хто говорить, і того, хто слухає, — їх намірів, бажань, вірувань тощо).

Одним з важливих питань цієї логіки є, безперечно, поняття значення мовленнєвих актів. Розвиваючи думки П. Грайса стосовно категорії суб'єктивного значення, Дж. Серл доходить висновку, що вона обумовлена не лише наміром, але і конвенцією, адже те, що ми маємо на увазі є функцією того, що ми промовляємо. Поняття значення, на думку Дж. Серла, неодмінно пов'язане з інтенціональністю. При цьому, феноменологічне поняття інтенціональність, введене Дж. Серлем в контекст аналітичної проблематики, призвело до кардинальних змін у цьому напрямі. Тобто філософія починає ґрунтуватися на філософії свідомості. Мовленнєві акти не існують самі по собі. Лише завдяки зв'язку із свідомістю вони можуть репрезентувати існуючі в світі речі.

Серл писав, що інтенціональність є властивістю багатьох ментальних станів і подій, з допомогою якої вони спрямовані на об'єкти і стани справ зовнішнього світу. Відповідно, мовленнєві акти є інтенціональними діями. Кожен мовленнєвий акт супроводжується деяким інтенціональним станом, який виступає умовою щирості мовленнєвого акту. Окрім того, до мовленнєвих актів і інтенціональних станів можна застосовувати поняття умов виконуваності.

Висновок. Формально-лінгвістичні дослідження Дж. Серла та його прихильників вивели лінгвофілософію на сукупність проблем, притаманних сучасній філософії культури. Тому методологічний інструментарій, що сформувався при дослідженні природи мови, має евристичний потенціал в полі сучасних культурологічних досліджень. Послідовність етапів розвитку філософії мови демонструє тенденцію, фрагменти якої проглядають крізь особливості теорії. Ф. де Соссюра, концепцію Л. Вітгенштайна, підхід Дж. Остіна і Дж. Серла, що полягає в поєднанні досвіду, отриманого при вивченні усної, письмової, професійної та штучної мови.

Методологічне прояснення дозволяє усвідомити існування в контексті життєдіяльності людини низки мовних засобів, які відображують зрушення в соціальній дійсності. З цими мовними засобами ототожнюється як потенціал мови, так і незворотні соціокультурні перетворення. Системне використання методологічного інструментарію, який сформувався в філософії мови, дозволяє вийти на рівень розуміння проблем розвитку сучасної культури.

Список використаних джерел:

1. Галиева А. М. Философия языка / А. М. Галиева. — К., 2003.
2. Вітгенштайн Л. Філософські дослідження // Л. Вітгенштайн TractatusLogico-philosophicus. Філософські дослідження. — К., 1995.
3. Нуриев Б. Д. Лингвистический поворот в английской философии языка: Дж. Остин и Л. Витгенштейн / Б. Д. Нуриев // «Дискуссия». — Вып. 6 (47) июнь 2014. Рубрика: Философские науки. — С. 28–35.
4. Остин Дж. Как совершать действия // Избранное. — М., 1999.
5. Austin J.L. Performative — Constative / J.L. Austin // В сб.: Philosophy and ordinary language, ed. By Ch. T. Caton. Univ. of Illinois Press, 1963.
6. Austin J.L. How to do things with Words / J.L. Austin. — Oxford, 1962.
7. Рорти Р. Философия и зеркало природы / Р. Рорти. — Нсб., 1997.

Стаття надійшла до редакції 18.02.2015р.

Марусина О. С. Методологический аспект лингвистических исследований в контексте изучения социокультурных трансформацый

Обосновывается, как лингвистические исследования Дж. Серла и его сторонников вывели лингвофилософию на совокупность проблем, присущих современной философии культуры. Поэтому методологический инструментарий, который сформировался при исследовании природы языка, имеет эвристический потенциал в поле современных культурологических исследований.
Ключевые слова: культурологическое исследование, лингвофилософское исследование, аналитическая философия, речевой акт.

Marusina O.S. Methodological aspect of linguistic research in the context of the study of social and cultural transformation

Explains how J. Sealr`s linguistic studies and his supporters brought linguistic philosophy on a set of problems that inherent in the modern philosophy of culture. Therefore, methodological tools, which was formed in the study of the nature of language, has heuristic potential in the field of contemporary cultural studies.
Keywords: cultural studies, linguistic and philosophical research, analytical philosophy, speech act.

УДК 17.032 + 316.4.051

Деркач В. Л.

Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії ДВНЗ «Київський національний університет імені Вадима Гетьмана»

ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНИХ НОРМ: НАРИСИ ЕВОЛЮЦІЙНОЇ МОДЕЛІ

В роботі пропонується модель еволюційної динаміки соціальних норм в основі якої лежить поняття паттерна поведінки як мема, що відтворюється в контурі соцільного контролю та його селекції в умовах природного добору на стійкість спільноти.

Ключові слова: соціальна норма, паттерн поведінки, мораль, теорія еволюції, еволюція суспільства, меми.

Роботи класиків соціології М. Вебера та Е. Дюркгейма стоять у витоків поняття соціальних норм для пояснення внутрішньої узгодженості суспільних дій та стійкості спільноти. Характерно, одначе, що й донині зв'язок моралі, соціальних норм та еволюції суспільства недостатньо осмислений в динамічному контексті. Метою цієї статті є розробка концептуальних контурів еволюційної моделі динаміки соціальних норм. Норми змінюються, і вони ж визначають суспільну мораль. Але чому і як саме?

Поняття соціальної норми. В широкому розумінні слова норма — це зразок, правило, яке окреслює певний регулярно відтворюваний порядок. Поняття норми в такому контексті немає оціночного значення, воно описує тільки типовий, легко упізнаваний через багаторазову його відтворюваність відносно сталий приклад чогось. Одначе здебільшого цей термін вживається для окреслення рамок допустимого, зразок, відхилення від якого трактується як небажане спотворення. Таким чином, норма покладається як критерій оцінювання. Для розмежування цих двох відтінків значень доречно закріпити їх за різними термінами. Тут в безоціночному контексті надалі вживатиметься термін паттерн.

Поведінка тварин, і людей серед них, може бути описана характерними паттернами відтворюваних за даних умов спрямованості та способу дії, рухової активності, реакцій на стимули. Набір таких паттернів складає поведінковий репертуар — окремої особини чи таксономічної одиниці.

Так само як і морфологічні ознаки, паттерн поведінки є функціональною ознакою, за якою можна класифікувати об'єкти вивчення.

Відповідність дійсної поведінки ідеалізованій схемі паттерна, його усталеність не є гранично точним відтворенням. Паттерн поведінки радше характеризує діапазон варіацій, вихід за межі якого маловірогідний і малоочікуваний. Такі паттерналізовані діапазони описують мінливість поведінки як індивідуальної, так і при міжіндивідуальному чи міжгруповому її порівнянні. Відтак сукупно мінливість поведінки описується в чотирьох вимірах: (1) мінливість поведінки в межах паттерна в окремої особини; (2) мінливість паттернів поведінки в подібних умовах в різних особин; (3) мінливість набору паттернів, поведінкового репертуару особини чи виду; (4) частка непаттерналізованих, невідтворюваних, унікальних дій, аномалій, які не вкладаються у відомі й усталені схеми.

В межах виду нерідко спостерігається політипія індивідуальної поведінки в доволі подібних умовах. Інакше кажучи, поведінка характеризується спектром зразків, подібно до того як орнамент може бути охарактеризований набором стабільних, але різних елементів, що організовані в структуру вищого порядку. Як приклад, зазвичай паттерни поведінки самця та самки розрізняються.

Соціальна поведінка людей в цьому відношенні характеризується низкою виразних особливостей. По-перше, широкою політипією рольової поведінки. Командна гра, якою є соціальні дії, передбачає спеціалізації виконавців, які кооперуються для досягнення спільних цілей. По-друге, цей рольовий репертуар засвоюється в ході культивування індивіда спільнотою і поповнюється та модифікується упродовж життя. Передача його із покоління в покоління в культурній традиції відбувається завдяки дії механізмів культурно-генетичної спадковості. Ці механізми забезпечують відтворення паттернів соціум-специфічної поведінки, інсталюючи їх в готовому вигляді в ході соціалізації індивіда в його поведінковий репертуар. Поява його в цьому репертуарі відбувається не у наслідок індивідуального научування шляхом проб і помилок із формуванням у такий спосіб певної схеми дій, а ця схема вже дана як зразок для наслідування того, що є продуктом, в якому акумульований досвід багатьох поколінь. Відтак, в доповнення і навіть знижуючи роль молекулярно-генетичних механізмів спадковості, соціальна поведінка людини відтворюється на базі культурно-генетичних детермінант.

Варто зауважити, що донині цей аспект залишається недоосмисленим в літературі і помилково спадковість трактується лише в молекулярно-

генетичному розумінні. Відтак не враховується істотна відмінність в характері научування й набутті прижиттєвого досвіду. Адаптивне научування шляхом вироблення умовних рефлексів модифікує реакції особини, підганяючи їх під умови середовища, перерозподіляючи частоти тих чи тих реакцій. В ході операціонального научування таким чином можуть формуватись індивід-специфічні схеми поведінки, які в однакових умовах будуть схожими у тих індивідів, які в них потрапили, тобто в ході свого онтогенезу вони набуватимуть схожих рис поведінки (облігатне научування). Передача ж досвіду в культурі через соціальну пам'ять спільноти тиражує вже готовий зразок преадаптивно наперед, ще до того, як індивід потрапить у ті умови, в яких він міг би виробити такий спосіб поводити себе. При цьому кількість проб і помилок різко зменшується, а поведінка підганяється під вже демонстрований зразок. Його формування, здебільшого, особливо в сучасних формах, практично не можливе шляхом суто індивідуального научування без «вчителя», оскільки складність такої поведінки перевищує можливості апробації шляхом випадкового перебору доступних комбінацій та їх селекції, зважаючи на те, що наслідки таких спроб далеко не завжди безпечні. Культурно-генетична передача різко підвищує інформаційну ємність паттернів поведінки.

Далі, індивідуальна поведінка людини підганяється під потреби колективних узгоджених дій і спільного життя в такому колективі. Це передбачає засвоєння індивідом певних схем регуляції власної поведінки із врахуванням потреб і намірів інших осіб, завчасного запобігання дезорганізуючим спільноту конфліктам, управління мотиваціями особи, закріплення в неї просоціальних паттернів поведінки. Саме вони підпадають під дію специфічного механізму їх унормування шляхом соціального контролю.

Певний поведінковий паттерн стає соціальною нормою, якщо засобами соціальної дії блокується відхилення від нього. Соціальний контроль дій індивіда включає в себе гальмування небажаних зразків, заборону дій певного типу та заохочення до відтворення бажаного паттерна. Інакше кажучи, засобами соціального контролю здійснюється селекція демонстрованих зразків поведінки індивідів та опосередковано селекція індивідів, які найліпше піддаються такому контролю і засвоєнню відповідних норм.

Однак тут виникає закономірне питання: яким чином розподілені в такому процесі ролі контролера (того, хто здійснює соціальний контроль та його мотиви) та того, хто є контрольованим в такий спосіб?

Відповідь на це запитання визначає суть моральної регуляції поведінки людини. Той, хто шляхом соціального контролю засвоєю норму поведінки водночас засвоює і роль контролера, копіюючи не просто змістовно певний паттерн, а й додатково з ним і поведінку особи, яка вимагає його дотримання від інших. Таким чином той, кого контролюють сам стає контролером інших членів спільноти по мірі інтроекції відповідних вимог до нього. Механізм інтроекції (тобто включення в структуру власного Я зовнішніх вимог як власних мотивів) в даному випадку ґрунтується саме на такому відтворенні вимогливості до інших як частини власного поведінкового репертуару, яка впливає на соціальний статус індивіда в групі.

Загалом, статус індивіда в групі залежить від двох чинників-аспектів: ассертивності та слухняності. Ассертивна компонента характерна для усіх статусних ієрархій у тварин, які живуть усталеними групами. Суть її в тому, що той, хто найполегливіше і рішучіше в конкурентних умовах буде «брати своє», той, хто завжди дає відсіч зазіханням іншим і сам наполегливо зазіхає, за умови, що його фізіологічні кондиції дозволяють йому в прямій сутичці не програти супернику тим самим підніматиметься на вершину соціальної ієрархії. Високий статус в даному випадку й означає те, що така особина отримує певні привілеї, а саме право вибору кращої їжі та можливість їсти досхочу, краще, тобто більш захищене і зручне місце для відпочинку, самець додатково отримує конкурентні переваги у спарюванні із самками порівняно із іншими самцями. Високому статусу особини відповідає завбачлива поступливість інших членів групи, що тим самим знижує конкурентну напругу в ній. Ті, хто поступається і має нижчу ассертивність тим самим в біологічному сенсі стають альтруїстами щодо особини вищого рангу, цебто відмовляються від благ для себе на користь іншого. Цей альтруїзм має пассивний характер і фактично він є засобом самосбереження в умовах, коли уникнення сутички вигідне як для групи в цілому, так і для менш заповзятого чи слабшого її члена, але при цьому уникнення групи, поодиноке життя є менш вигідним для особини, оскільки таким чином втрачаються переваги групового способу життя. Це зумовлене тим, що ризик бути впольованим хижаком у поодинокої особини різко зростає, або, якщо йдеться про хижаків, можливості його вполювати здобич різко зростають при колективному полюванні.

Таким чином соціальне життя грунтується на кооперативному ефекті спільного проживання та упорядкованих взаємодій, внаслідок чого досягається таке благо, яке недоступне тому, хто діє самостійно. Якість

таких взаємодій визначає додатковий, бонусний, кооперативний ефект від суспільної організації, внаслідок якої колектив здатен разом виконати роботу, яка не може бути зведена лише до суми внесків окремих членів. Такий ефект організації О. О. Богданов в своїй «Тектології» наглядно і просто ілюструє прикладом обробки поля під посіви, наприклад, шляхом його розчищення від каміння [1]. При організованій взаємодії з поля можна винести камені набагато важчі, аніж ті, які може підняти та потягнути особа самостійно. До того ж, така робота може бути виконана швидше, що є критичним чинником, де фактор своєчасності зумовлює можливість отримання позитивного результату в цілому. Наприклад, підготовку поля до посіву слід розпочати і закінчити сезонно у відносно короткий час сприятливих для цього погодних умов, а сама ця ділянка мусить бути певної величини, аби можна було отримати достатній врожай, протистоячи тиску забур'янення.

Відтак та обставина, що постуливість особи на користь більш ассертивної і деяка втрата нею відносної частки виробленого продукту компенсується збільшенням її в абсолютному вираженні. Порушення цього принципу неодмінно призводить до деградації соціального утворення. Відтак у нас є об'єктивне мірило для оцінки соціальних норм: якщо їх відтворення призводить до ситуації, коли жертвенність і слухняність особини не компенсується додатковим кооперативним ефектом, така норма або не закріплюється, або спільнота, в якій таких норм закріпиться критична маса — самознищиться.

Зауважимо, що в силу інерції механізмів культурно-генетичної спадковості норма відтворюватиметься й тоді, коли її ефект втрачений, до того ж має значення лише сукупний ефект комплексної взаємодії соціальних норм.

Інший компонент формування соціального статусу — слухняність — має особливе значення саме для суспільств людей. У більшості тварин вона зводиться тільки до стриманості та поступливості. У людини ж слухняність включається як складова культурно-генетичної спадковості як чутливість до вимог соціального оточення та їх інтериоризація, тобто соціальний контроль реалізується на рівні самоконтролю як засвоєні вимоги інших, які стають зворотно вимогами до інших, так і до себе. Останнє і є специфічно-людською формою слухняності та ядром моральної регуляції поведінки — совістю. Совісна людина стримує свої асертивні домагання на догоду нормативній поведінці, уникаючи дій, які здатні завдати шкоди іншим чи викликати гнів. Оскільки безсовісна асертивна поведінка має антисоціальний характер (бо руйнує відтво-

рення соціальних норм), то в цілому статус особи залежить від такої форми асертивності, яка має просоціальний характер. Нею стає посилена вимогливість до інших, роль контролера нормативної поведінки, своєрідна вивернута совість назовні: авторитарні установки особи. Інтенсивність моральної вимогливості підвищує соціальний статус особи в інтегрованій суспільній групі (інгрупі). Носії такої вимогливості стають «совістю групи» та її моральними авторитетами.

Найважливішим наслідком такого розуміння є кардинальне переосмилення статусу моральних норм. Традиційно їх розуміли як закон, підпорядкування якому робить певний суспільний звичай, норму виправданою, а сама моральність трансцедентувалась щодо соціальних підвалин життєдіяльності. Моральним розуміли певний зміст соціальної норми, а не власне механізм контролю поведінки людини. Голос совісті здебільшого трактувався як дарована богом чи ще якось чутливість до морального закону. Таке розуміння є перевернутим: вся суть справи якраз полягає в тому, що не зміст закону визначає його моральність, а мораль як механізм здійснення соціального контролю і нормування поведінки визначає зміст відповідних правил. Байдуже, яке це правило; якщо воно прийняте як норма, то воно й формуватиме совість людей. Люди будуть виконувати будь-які приписи і вимагати їх від інших, якщо ці приписи усталяться як соцільна норма. З позицій зовнішнього спостерігача такі приписи можуть видаватись бузувірськими, абсурдними й безжальними, проте їхня сила залежить не від їхньої «логіки», а від наполегливості соціального контролю і статусними перевагами тих, хто його здійснює.

Одначе соціальні норми не є цілковито довільними, і тим більше вони не відображають чиюсь особисту волю того, хто накидає її усім іншим. Чому ж одні норми усталюються, а інші — ні? За яких умов одна усталена норма може бути знята чи замінена якоюсь іншою? Як саме формується зміст таких норм або конкретний паттерн поведіки?

Повна відповідь на це питання вимагає розкриття механізму походження норми і її функціонування в даному соціальному тілі, в межах певної соціальної організації. Варто підкреслити це взаємодоповнення, оскільки функціональна організація соціальної структури відображає не просто зв’язок елементів в системі, а послідовність їх набуття так, що кожен новий елемент включається в уже існуючу систему, а його модифікація є перетворенням існуючого елемента в певних межах, які задають ступінь свободи трансформацій, сумісних з функціонуваннях системи в цілому. Це нагадує будівництво споруди шляхом числен-

них прибудов і перебудов по ходу та зі збереженням життєпридатності будинку, а не по заздалегідь визначеному плану і вселенням в будинок мешканців по мірі його виконання чи ремонту, коли мешканців відселяють. Набуття і зміна соціальних норм, вочевидь, відображає якийсь базовий принцип, знаючи який ми можемо краще зрозуміти як функціонування соціальної системи тут і тепер, так і прогнозувати її динаміку, її майбутнє та її конкурентні можливості, у порівнянні із іншими.

Частково цей принцип вже проголошено вище: зниження чи підвищення кооперативного ефекту залежить від узгодження між собою та змісту поведінки членів спільноти, відповідно усталення норм, які його знижують веде до втрати конкуретних переваг та при напруженні такої конкуренції — усунення цієї спільноти з життєвого простору чи асиміляції її членів іншою спільнотою, тобто загибелі соціального організму. Так само, надмірна плата за дотримання норм, свого роду «податок на совість», коли альтернативні варіанти поведінки дають індивіду або можливість самому досягнути вищого статусу, або ізолюватись від такої спільноти без втрат для себе призводитиме так само до соціальної руйнації. Фактично в такий спосіб відбувається узгодження шляхом самоорганізації тих варіантів соціального комплексу, набору паттернів соціальної поведінки, які є більш стійкими і живучими внаслідок того, що в них зростає кооперативний ефект, а члени спільноти отримують більше благ.

Раціональне вироблення рішень та їх свідоме колективне ухвалення здебільшого мало і має дотепер другорядну, а то й зовсім не істотну роль в цьому процесі, хоча ми могли б очікувати, що на певному етапі соціального розвитку умовна «ноосфера» здатна була би посилитись до такого ступеня, коли соціум міг би моделювати можливі наслідки прийняття чи відхилення певних норм і мав би потужні механізми їх планомірної інсталяції. Однак невидима рука природного добору робить цю справу хоча й не так швидко та з великими втратами, проте впевнено і невідворотно.

Те, що суспільні норми змінюються в часі та є культурно-специфічними, інакше кажучи відносна соціальна ізоляція означає і відносну своєрідність культурної традиції — це нині загальновідомі речі, хоча будучи членами певної спільноти люди схильні її норми генералізувати і нерідко тлумачать їх як прояв фундаментальних моральних законів, надаючи їм найвищого ціннісного статусу. Тривала й неперервна культурна традиція посилює це враження, а у закритому суспільстві норма сприйматиметься й навіть як щось безвідносне до волі людини.

Натомість там, де стикаються і переплітаються різні культурні традиції неминуче виникає конфлікт ціннісних тлумачень і розростається те, що Е. Дюркгейм трактував як аномію, коли уявлення про непорушність соціальних норм і обов'язковість слідуванню ним змінюються переконаннями про вседозволеність і відсутність якихось значимих підстав обмеження свавілля того, хто в силі нав'язати свою волю іншим або, принаймні, різко обмежується «слухняність». Людина внутрішньо відхиляє норму як щось цінне, хоча далеко не завжди готова явно демонструвати прилюдно девіантну поведінку. Таке деморалізоване (в буквальному розумінні) суспільство зберігає декларативне визнання цінності певних норм, одначе дійсна поведінка його членів різко розходиться з цими деклараціями. Відбувається своєрідне розщеплення суспільної свідомості та суспільної дії з формуванням установок «подвійної моралі». Є численні ілюстрації її характерних проявів, на яких навряд чи варто зупинятись понад міру. Доречно буде лише сказати, що сучасна українська політика, так само як і церковне життя є «рафінованими» зразками такої аномії. Декларовані цінності в деморалізованому суспільства стають своєрідною ширмою, яка приховує дійний маніпулятивний зміст таких декларацій і дисоціацію асертивного та слухняного аспектів соціального статусу. Привілейований соціальний статус в таких спільнотах здобуває той, хто найнаполегливіше і без обмежень в засобах привласнює собі доступ до благ, усуваючи конкурентів усіма доступними способами, натомість втрачене визнання авторитету еліти формує апатичну розчарованість «раба» в своїх перспективах. В свою чергу, це стає грунтом вторинної деморалізації, які спонтанно окреслив своєю творчістю Ф. Ніцше: мораль трактується як щось рабське, що сковує життєвий порив, знесилює людину, даючи їй ілюзорну втіху виправдання свого становища чимось потойбічним, в світлі чого формується інвертована моральна свідомість, де «останні стають першими» [2]. В стані аномії виникає ілюзія того, що норма відображає диктат чиєїсь волі, а відтак на цьому ґрунті легко формуються інтрепретаційні доктрини, в яких виправдовуючи ту чи ту настанову, правила поведінки, апелюють до «вищої волі». І вже згодом ця дещо вже знеособлена вища воля реінтерпретуватиметься, як це мало місце в історії моральної філософії, як «об'єктивні моральні цінності», в світлі яких і має оцінюватись суспільна та індивідуальна поведінка. Цим «законам» протиставляються власне ті закони (тепер ужє буквально), які є рішеннями, в яких певний суб'єкт — хай то самодержець, «пророк» чи парламент — проявляє свою законодавчу волю підданим, тобто тим, хто слухається його. Звідси вічні

моральні принципи-цінності, розвиток і зміни яких мисляться як абсурд виступають мірилом оцінки того, що є плинним і залежним від бажань, імпульсів чи вольових прагнень людей і котрі, тим самим, оголошуються нерозумними, але такими, що можуть бути підпорядковані розуму, за висловом І.Канта, «з поваги до закону». Відтак в класичній моральній філософії якщо й можна говорити про еволюцію нормованої соціальної поведінки, то тільки в оціночному контексті прогресу підпорядкування дійсних вчинків людей вищим моральним принципам. В основі цього, як думалось етикам, лежить проповідь та раціональна аргументація, якою ті принципи оприявлюються.

Але чи не простіше думати і чи не в більшій мірі відповідає дійсності те, що еволюціонують власне норми, в яких складовою є соціальний контроль, що включає в себе і повчання та тлумачення? Л. Фейербах, марксисти і спенсеріанці були, здається, першими, хто поставив коня перед возом, але ще не зміг його вдало запрягти. Еволюційні інтерпретації динаміки соціальних норм з'явились з того часу, коли власне і постала еволюційна доктрина як така. Одначе вдалої моделі її так і не було запропоновано, а відтак все звелось до переконання, що якось вони (норми) в ході природного добору відбираються так, що прийняття їх дає вигоди суспільству. В цьому пункті етичний утилітаризм і еволюціонізм зійшлися концептуально: соціальна норма виправдана тому, що вона історично пройшла горнило природного добору, а пройшла його вона тому, що вигідна спільноті й цю вигоду можна розкрити, вказавши таким чином і критерій відбору та ті умови, в яких цей добір мав місце. Зі становлення синтетичної теорії еволюції з'явились спорадичні роботи, в яких так чи так моральна поведінка трактувалась як відображення молекулярно-генетичної детермінації онтогенезу особи. Ті, хто мав «ген», скажімо, схильності до моногамії чи альтруїзму в силу певних процесів в популяції збільшували частку свого потомства в наступних поколіннях, далі ця частка зростала до такої межі, що вся популяція переважно складалась із носіїв цього гена і водночас вигода для групи в цілому при його наявності зростала, що відкривало нові можливості соціальної організації. Не дивно, що власне мораль трактувалась тут, як от у Ефроїмсона [3], як зміст поведінки, що випливає з певного вродженого драйву і супроводжується певним вродженим почуттям і установками, які спонтанно виникають в особи за певних умов і скеровують її поведінку. Звідси й такі генетики як Колінз [4], не бачачи механізму формування таких змістовних установок, як жертвенна любов до ближнього, відчуття несправедливості тощо знайшли

можливість примирити релігію, мораль та теорію еволюції: мораль від Бога, тіло — продукт еволюції в створеному за божественним замислом світі, в якому об'єкти розвиваються. Моральна ж свідомість дає наділеним волею людям в світі, де діють природні закони з об'єктивних можливостей посилювати ті, які морально «кращі». По суті генетики-еволюціоністи вбачають в моральних установках особи дію базисних інстинктів, тільки, ті з них, хто є світоглядним атеїстом думають, що ті інстинкти сформувались в ході природного добору, а ті, хто є теїстами заперечують можливість такого формування і вбачають в наявності таких істинктів доках існування Бога.

Одначе між «генами» і соціальними діями надто вже велика прірва і така редукція соціальної поведінки до молекулярно-біохімічних механізмів грішить псевдопоясненням, коли щось невідоме пояснюється через домисел, який в свою чергу апелює до так само невідомих механізмів. Поняття гена, так, як воно сформувалось в класичній формальній генетиці, вводилось для позначення гіпотетичного чинника, який пояснює успадкування певної ознаки шляхом передачі при поділі та злитті клітин дискретних блоків онтогенетичної інформації. Таким чином, насправді, емпірично досліджувався розподіл певних ознак в потомстві однієї пари, закономірності якого моделювались як передача таких дискретних одиниць та їх перемішування в статевому процесі. Відтак, генотип окремої особини становив вибірку з генофонду виду певного набору таких дискретних одиниць, популяція як реальне середовище схрещування розглядалась як відносний ізолят, тобто як сукупність особин, що обмінюються в статевому процесі генами, сумарна кількість яких таким чином стає визначеною. Оскільки в цьому наборі (генотипі) певний ген розглядався як свого роду запис в певному бланку, де в даному місці (локусі) могли бути записи різного змісту (алелі), тим самим пояснювались комбінації генотипів, які можуть виникати в цій популяції, а еволюційний процес трактувався як поява нового варіанта запису та перерозподіл в поколіннях відносних частот алелей або ж поява нового локуса. Досить швидко з'ясувалось, що проста модель «один ген — одна ознака» не здатна описати всі еміпричні варіації, що виникають. Проте із розкриттям молекулярно-генетичної природи біосинтезу білків власне поняття гена було переосмислене (хоча цей процес не завершений вповні й донині) як фрагмента нуклеїнової кислоти, що виконує функцію запам'ятовуючого пристрою в матричному синтезі білків. Геном, тобто вся ДНК із усіма записами на ній, взята як окрема одиниця реєстру (яких в клітині може бути декілька) можна трактувати як свого роду хіміч-

ний процесор, структурно організований в одне ціле з запам'ятовуючим пристроєм, в якому закодовані послідовності амінокислот синтезованих білків, модекули, необхідні для такого синтезу та змінні середовища, які зумовлюють початок чи гальмування зчитування відповідної інформації при наявності певних хімічних сигналів. Але в генах, як це слідує зі сказаного нічого, окрім первинної структури білків та умов, при яких вони синтезуються не кодується. Відтак перехід від інформації про синтез білка до відомостей про формування певної ознаки, тим більше такої, яка зумовлює певний паттерн поведінки (по-суті — комплексу ознак) є проблематичним. Вірогідно, що певна схема онтогенезу може приводити до формування структур, які забезпечують автоматичне відтворення певної реакції на ті чи ті стимули і комплексу фіксованих дій як відповіді (інстинктивної поведінки). Можливо, що така інстинктивна поведінка, яка не потребує научування здатна визначати доволі складні соціальні взаємодії. Хоча весь ланцюжок нам і не відомий, проте автоматична поява відповідного зразка поведінки в усіх генетично ідентичних особин в певний період часу без достовірної відсутності в їх онтогенезі досвіду перебування в певному середовищі, онтогенетична преадаптованість поведінки певним умовам була б достатньою підставою визнати її молекулярно-генетичну основу, оскільки як ми припускаємо білки служать каталізаторами, сигналами і рецепторами пускових механізмів. І якщо уявити собі якийсь конвейер, в якому автоматично кожен стан попередній перепрограмовує умови для наступних операцій однозначно, то таким чином розгортався б індивідуальний розвиток, що на якомусь етапі приводив би до напереж визначеної структури, в тому числі і паттерна поведінки. Соціальні комахи дають необхідну емпіричну базу спостережень та експериментів, які підтверджуютиь принаймні факт такої запрограмованості.

Проте темпи переучування та гнучкість рольової поведінки людини робить механізм такого молекулярно-генетичного перепрограмування маловірогідним. Звідси й характерне тлумачення еволюції людини як такої, в якій на певному етапі природний добір втрачає свою дієвість і з'являється механізм свідомого програмування своїх дій людьми, вироблення ними колективних узгоджених рішень, соціальної інженерії та суспільної організація як прямого наслідку із втілення проекту нормування поведінки, наслідку суспільної угоди, аналогічно тому, як люди виготовляють знаряддя праці.

Одначе цей механізм не менш сумнівний, аніж сліпа молекулярно-генетична еволюція. Існує упередження, щодо цієї планомірності

розумних рішень. Мислительний процес, так само як і технічна реалізація та, підкреслимо, так само як автоматизми інстинктивної поведінки і схеми онтогенезу, в готовому вигляді рішень є продуктом селекції варіантів, схема яких подібна до природного добору, тільки має інші середовищні та часові параметри. Цю схему в генералізованому вигляді можна представити як модифікацію механізму самовідторення (мінливість блоку онтогенетичної програми або гена) та контура зворотного зв'язку, в якому з множини варіантів відсікаються ті, які не відповідають певній об'єктній цільовій функції. Такою функцією виступає живучість зразка і його здатність далі продовжувати своє відтворення із варіаціями з підгонкою компонентів системи одного під одний в цілісній структурі, на яку діють зовнішні деструктивні сили. Інакше кажучи, суть процесу еволюції зводиться до модифікацій онтогенетичних програм так, щоб стійкість системи залишалась вищою, аніж руйнівні впливи, які ведуть її до деструкції. Ефективність еволюційного процесу прямо залежить від продуктивності мінливості. В мисленні перебір варіантів здійнсюється в заміщеному середовищі, шляхом імітаційного моделювання і превентивної селекції варіантів, заздалегідь поганих, тобто розпізнання на ранніх стадіях його невідповідності заданим умовам. Останнє можливе внаслідок виявлення прихованих істотних зв'язків об'єктів. Технічне моделювання, в тому числі й засобами штучного інтелекту, тобто схем обробки знакових систем за певними рефлексованими і регульованими правилами так само здійснює пришвидшену селекцію зразків. Однак аналогічно ця модель може бути накладена на формування і модифікацію соціальних норм.

Певний паттерн поведінки є мемом, тобто геном в іншому контексті — одиницею цілісного відтворення шляхом імітації та додаткового соціального контролю в спільноті. В умовах аномії зниження соціального контролю перерозподіляє меми так, що частина їх знижує локально частоту відтворення і тим самим додатково ще знижується соціальний контроль. Внаслідок цього з'являється більш широкий спектр ненормованої поведінки, копіювання певного зразка якої посилюється там, де з'являється ситуативний неформальний лідер, який його демонструє. Якщо довкола нього формується нова спільнота, її норми стають на фоні аномії центром нової традиції відтворення за умови, що членство в цій групі підвищує статус осіб, які в неї включились та водночас дає їм певні переваги через кооперативний ефект, який досягається новою групою. Відтак в цій групі тепер вже посилюється соціальний контроль по мірі того, як членство в ній стає все більш привабливим для неофітів.

Список використаних джерел:

1. Малиновский, А. А. Тектология [Текст]. — Теория систем. — Малиновский А. А. Теоретическая биология/ А. А. Малиновский; сост. В. В. Бабков [и др.]; вступ. статьи В. В. Бабков [и др.]. — М.: Эдиториал УРСС, 2000. — 446 с. — (Философы России XX века).
2. Ницше, Фридрих. По ту сторону добра и зла [Текст]: сочинения: пер. с нем. / Ф. Ницше. — М.: Эксмо; Х.: Фолио, 2007. — 847 с. — (Серия "Антология мысли").
3. Эфроимсон, В. П. Генетика этики и эстетики [Текст] / В. П. Эфроимсон. — СПб.: Талисман, 1995. — 280 с.
4. Коллинз, Ф. Доказательство Бога: аргументы ученого / Фрэнсис Коллинз ; пер. с англ. — М. : Альпина нон-фикш, 2008. — 216 с.

Стаття надійшла до редакції 09.03.2015 р.

Деркач В. Л. Динамика социальных норм: очерк эволюционной модели

В работе предлагается модель эволюционной динамики социальных норм в основе которой лежит понятие паттерна поведения как мема, что воспроизводится в контуре социльного контроля и его селекции в условиях естественного отбора на устойчивость сообщества.
Ключевые слова: социальная норма, паттерн поведения, мораль, теория эволюции, эволюция общества, мемы.

Derkach V.L. The dynamics of social norms: the contours of an evolutionary model

The paper proposes a model of evolutionary dynamics of social norms based on the concept of the meme as a pattern of behavior that is reproduced in the circuit of social control and its selection in terms of natural selection on the stability of the community.
Keywords: social norm, pattern of behavior, moral, theory of evolution, evolution of society, memes.

УДК 177.61

Туренко В. Е.

Кандидат філософських наук, м. н. с. філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВІРНІСТЬ В ДРУЖБІ ТА ЛЮБОВІ: СПРОБА ФІЛОСОФСЬКОЇ КОМПАРАТИВІСТИКИ

У статті пропонується порівняльний аналіз сутності і значення вірності в дискурсах дружби і любові. Автор досліджує онтологію даного феномена і акцентує увагу на таких його атрибутах як надія, правда, віра. Доводиться, що, з філософської точки зору, хоча і є певні розбіжності між умовами існування вірності в дружбі та любові, але її фундаментальна значущість властива їм обом.

Ключові слова: вірність, дружба, любов, людське життя, філософська думка.

Актуальність даної наукової студії полягає в тому, що відносно фундаментальних цінностей людського буття відбуваються процеси їх дескралізації, девальвації. Це спричинює дефіцит цих феноменів у суспільства. Все що робить індивіда справді особистістю часто в наш час піддається жорсткій трансформації. Така ситуація призводить до того, що в соціумі втрачається, а інколи й забувається справжній сенс тих чи інших основоположних концептів існування особистості. Серед таких екзистенціалів значне місце займає вірність.

Звичайно, можна відзначити про досить незначну увагу до феномена вірності в історико-філософському дискурсі, але все ж праці таких класиків як Аристотель, Г. В. Ф. Гегель, Д. фон Гільдебранд, В. Розанов та інших дають підставу для філософської компаративістики її в контексті дискурсів дружби та любові.

Онтологія вірності: філософські горизонти осмислення

Вірність — одна з найбільш фундаментальних категорій людської долі, наявність якої, надихає жити, вірити, сподіватися, любити і дружити. На наш погляд, для того, щоб провести герменевтику онтології цього екзистенціала, необхідно звернутися до лінгвістики, а точніше до етимології слова в контексті різних мов, а саме російської та давньогрецької.

Якщо подивитись в словник В. Даля, то серед конотацій концепту «верность» особливий інтерес представляють наступні: надійність, точність, достовірність, правдивість [3, с. 332]. Як ми бачимо, в слові «вірність» закладені іманентно «віра», а латентно «надія». Віра і надія — два крила вірності, без яких вона не може існувати і бути такою. Якщо що-небудь з цих двох «відняти» у вірності, то їй може прийти кінець, або, як мінімум можуть виникнути реальні (але аж ніяк не надумані) побоюваня в її подальшому існуванні.

Давньогрецьке слово «πιστεύει» дослівно означає довіру, вірність, впевненість. Любити — означає вірити, довіряти, зберігати вірність. Вірність може існувати виключно на принциповій і беззаперечній довірі до дорогої особистості. Я можу комусь бути вірни, тільки якщо по-справжньому йому вірю, розділяю з ним всі свої злети та падіння. Це стосується в рівній мірі як людини, так і Бога (якщо говорити про релігійну довіру). Я не можу довіряти людині, до якої маю глибинну недовіру. Довіра необхідна для вірності, відповідно і вірність проявляється в довірі і вірі. Вірність людині дає нам невимовну сміливість. Якщо ми зберігаємо вірність до Бога, до людини, яку палко любимо, то нам не страшно нічого. Якщо ми зберігаємо вірність по відношенню до Бога, до людини, яку палко любимо, то нам не страшно нічого. Тут справедливі слова мудрого Соломона «великі води не можуть згасити кохання» (Пісня Пісень 8,7).

Що ж стосується надійності, то мається на увазі, що якщо ти вірний комусь, то інший відчуває це своїм сердцем та душею. В цілому, варто відзначити, що завдяки вірі, надії, любові людина знаходить, усвідомлює вірність до Іншого тому, що якщо немає віри і надії по відношенню до близької нам людини, то значить відсутня сама можливість бути вірності як феномена відносин між певними особистостями. Д. фон Гільдебранд щодо ролі надії у вірності між індивідами наводить досить красномовний приклад: «одна моя знайома, що жила в дуже щасливому шлюбі, але раптом одного разу вона потрапила у страшну автомобільну катастрофу. Вона декілька місяців перебувала в комі. Серйозні пошкодження мозку, мовний параліч, здавалося б свідчили про те, що це безнадійний випадок. Лікар сказав її чоловікові: її здоров`я ніколи повністю не відноситься, тмоу, навіть якщо вона незабаром не помре, то ви повинні будете віддати її в притулок для нерухомих хворих. Однак чоловік не хочів і чути про таке. Він просиджував щодня після роботи по п`ять годин біля її ліжка і говорив, що в жодному разі не кине її, і якщо вона буде жива, то забере її додому. Вона вижила і через вісім місяців

повернулася додому, спочатку повністю паралізованою, проте в повній свідомості, і після турботливого догляду її чоловіка за нею вона повернулась повністю до нормального життя. Поведінка цього чоловіка, без сумніву, є хвилюючим прикладом вірності, а також і сили його любові, самовіданності і взагалі свідчить про його незвичайну моральність. У такій вірності, непохитної відданості не можна не побачити важливе значення надії [2, с. 570–571].

Вірність неможлива без правди. Вона з нею тісно пов`язана, а значить несумісна з брехнею, лестощами, хитрістю, обманом. Тому про вірність можна говорити як і про любов, оскільки і вона «не радіє з неправди, але тішиться правдою» (1Кор. 13,6). Вона радіє, тільки коли інша людина проявляє себе відповідно належного, гідно. Вона завжди далека від обману, оскільки як підкреслює В. Розанов: «перше «я збрехав», означає: «я не люблю», «я менше люблю». Згасає в людині почуття любові — і гасне істина. Тому говорити виключно правду на землі — означає постійно і по-справжньому любити» [8, с. 66], по справжньому бути вірним.

Потрібно відзначити ще один момент стосовно онтології вірності. Якщо в класичній моделі любові, основний аспект полягає у вірності одній людині, то в постромантичній любові це взагалі виключено. Тут цінним в любові виявляється вже не обєкт любові (не вірність йому), який вже більше не сприймається в якості неповторного, єдиного і в ідеалі віднайденого назавжди, а самі відносини як факт тут-і-тепер діяльнісного життя.

Хоча треба зауважити, що можна зустріти в житті такі подружжя, які «ніколи не зраджуючи тілесно один одного в статевому плані, без кінця брешуть один одному, зневажають, ба більше ненавидять один одного» [6, с. 88]. Чи можна говорити в даному випадку про вірність? Звичайно з великим сумнівом, якщо взагалі не заперечувати, оскільки онтологічно, вірність — це не тільки тілесний феномен, а й душевно-духовний. Ми не зраджуємо один одному тільки тоді, коли це відбувається в цілому. У цьому зв`язку доречно буде згадати слова російського класика Ф. Достоєвського, сказані ним перед смертю на адресу його дружини: «Я ж тобі і в думках не зрадив».

Отже, розглянувши онтологічний горизонт феномена вірності, можемо перейти безпосередньо до аналізу специфіки її як в дружбі, так і в любові.

Вірність у дружбі

Сучасний французький мислитель А. Конт-Спонвіль зазначає, що «вірність в дружбі аж ніяк не передбачає, що у вас всього лише один

друг» [6, с. 88]. Ми можемобути вірним декільком друзям. Тут вірність має більш «широкі ворота», але як і в любові «вузький шлях» тому, що будь-який необережний крок може призвести до втрати вірності.

Втім Г. В. Ф. Гегель зауважує, що «під вірністю, ми не повинні розуміти тут...ні непохитності дружби, найпрекраснішим прикладом якої вважалися у стародавніх Ахілл і Патрокл, і в ще більшій мірі Орест і Пілад. Дружба в цьому сенсі слова має своїм грунтом юність. Кожна людина повинна сама по собі пройти свій життєвий шлях, здобути собі і утримати в собі певну дійсність. Лише юність, коли індивіди живуть ще в загальній невизначеності їх дійсних відносин, є той час, коли вони поєднуються і так тісно зв`язуються один з одним в єдиному умонастрої, єдиній волі та єдиній діяльності, що справа одного негайно ж стає справою іншого» [1, с. 281].

Як ми бачимо, вірність, на думку видатного німецького мислителя, прерогатива періоду молодості. Тут мається на увазі, що в «осінньому віці» вірність не настільки цінна, відчутна та явна між друзями. Вірність є тим, що поєднує собою три модуси часу — минуле, сьогодення і майбутнє. Розглянемо це трохи детальніше.

Минуле — завдяки любові, ми починаємо розуміти, заради чого воно було, заради чого ми жили, творили, вчилися, помилялися, в чомусь досягали успіхів — заради спів-буття з дорогими нашому сердцю людьми. Вірність дає розуміння цінності минулого, не «зацикліваясь» на ньому; вона з вдячністю до нього і спираючись на даний модус часу допомагає людині жити людині з близькими людьми. Сьогодення — це час вірності. Вірність завжди «тут і зараз, і відразу вся», бо не можна «наполовину» бути вірним людині сьогодні, а завтра «повністю».

Майбутнє — це такий модус часу, через який вірність дає усвідомити, заради кого ми будемо жити. Вірність для майбутнього — відіграє дуже важливу роль, вона не дає боятися його. Ніякі успіхи, звання, нагороди — ніщо це так не надихає як те, що ти комусь по-справжньому є вірним на цьому світі і це є щиро взаємним. Вірність дає надію на майбутнє — радісне, сумне, щасливе, або наповнене стражданнями. Для справжніх друзів це неважливо — головне для них, що в майбутньому вони будуть разом, а все інше з часом може налогодитися.

Вірність в дружбі, на думку Д. фон Гільдебранда, припускає те, шо «ні тимчасова відсутність коханої людини, ні привабливість нових вражень не змогли б змінити щось у дружніх стосунках» [2, с. 565–566]. Тут ми бачимо, що у дружній вірності дуже важлива пам`ять один про одного. Про те що не потрібно забувати друзів пише ще Аристотель:

«слід зберігати пам`ять про колишню близькість, і подібно до того як друзям, на нашу думку, слід догоджати більше, ніж стороннім, так і колишнім друзям заради колишньої дружби потрібно приділяти якусь [увагу] в тих випадках, коли дружба була зірвана не через надмірної зіпсованості» [Eth. Nic. 1165b33–35]. Отже, вірність є пам`яттю про тих людей (друзів), які є нам дорогими, а сама пам`ять виступає атрибутом першої.

Доречно буде в цьому контексті згадати і цю думку: «Вірність — писав Ален — є головна чеснота духа» Але духу без пам`яті не буває, хоча однієї памяті для нього недостатньо. Треба ще горіти бажанням не забувати, не зраджувати, не зрікатися, не відступатися. Це і є вірність» [6, с. 89]. І наостанок стосовно памяті в дружній вірності можна зазначити ще одну думку Стагірита з «Евдемової етики»: «звичайно друзям потрібно бути разом, бо не випадково кажуть «біда, якщо друг далеко». Тому, якщо ви в біді не треба забувати один про одного. Звідси і любов здається схожою на дружбу оскільки і закоханий намагається не відходити від улюбленого, і не стільки тому, що це потрібно скільки підкоряючись почуттю» [Eth. Eud. VII 1245a22–25].

На наш погляд, потрібно особливу увагу зупинитися на тому, про яку ж зіпсованість констатує Стагірит? Мабуть, на це питання найбільш грунтовно відповів Д. фон Гільдебранд. На його думку, це стосується дружньої зради, але звичайно, вона має феноменологічно відміну від любовної. В його роботі «Метафізика любові» ми знаходимо наступну думку: «деякі вирішальні відмінності у вірності між дружньою і подружньою вірністю все ж таки необхідно виділити особливо.

Першою фундаментальною відмінністю є те, що дружня любов не є винятковим почуттям на відміну від подружньої. Невірність має тут місце тільки тоді, коли наша любов до Іншого слабшає, коли прихильність до новому друга відсуває колишнього на задній план. І тут ми знову-таки маємо різні ступені невірності. Найрадикальнішим є той випадок, коли любов до новому друга призводить до повного згасання любові до колишнього, коли прихильність до нього нівелюється до рівня повної байдужості.

Другий ступенем невірності є той випадок, коли дружня любов слабшає в результаті нових дружніх відносин. А третій ступінь — це коли друг, який займав перше місце в нашому серці, вже більше не займає його — його займає інший, але при цьому любов до колишнього друга як така не ослабла» [2, с. 587,588]

Із цього можна зробити наступний умовивід. М. Шелер говорить про «порядок любові» (ordo amoris), але у зв`язку з розглядом вірності в дружбі доречно сказати і про «порядок дружби», тобто по відношенню до людей, які нам близькі (ровесники, колеги) — в сердці вибудувати ієрархію того, хто є хто. Звичайно, сердце не «працює» і не «думає» цифрами: «цей перший, другий, третій», але воно мислить категоріями «друг, товариш, приятель, близька людина і т. п»; можливо хтось ближче/далі, комусь більше/менше довіряємо.

Тому, як підкреслює Д. фон Гільдебранд: «при глибокій дружбі абсолютно правомірні скарги друга на те, що він вже не відіграє тієї ролі в житті іншої людини, яку займав раніше — при умови, що тут йде мова не про об'єктивно обгрунтовану зміну цієї ролі, а про звичайне згасання почуттів. Тоді це також буде невірністю» [2, с. 588]

Ще потрібно відзначити, що в дружбі, в першу чергу, ми говоримо про Іншого «вірний», тоді як про кохану особистість ми говоримо епітетами, що відображують силу та глибину наших почуттів до неї. В любові вірність говориться саме стосовно неї. Отже, в дружній вірності — головне Ти по відношенню до Я, а в любовній, навпаки, головна роль Я по відношенню до Ти. В наступній частині статті ми спробуємо з`ясувати чому саме так.

Вірність у любові

Вірність у любові — складний, але необхідний феномен. Вірність є такою, оскільки має ряд аспектів, розгляду яких ми присвятимо даний параграф нашої роботи.

На думку Д. фон Гільдебранда, вірність в любові має ряд ключових рис:

1) несхильність впливам;

2) «внутрішній зір»;

3) готовність до жертви;

4) віра і надія в вірності.

Оскільки ми четвертий пункт розглянули фактично раніше в даній статті, то увага наша буде прикута до перших трьох рис.

Вірність може бути збережена за умови, що завжди будемо довіряти не стільки тому хто і що сказав про кохану нашу людину, скільки тому, що ми самі безпосередньо про неї знаємо.

«Любов, підкреслює російська дослідниця О. Зубець, несе з собою безліч нещасть, любовна історія насичена труднощами. Але не тому, що вона є формою боротьби, що вимагає таємниці, тривоги і постійного здобуття коханої, як про це писав теоретик «куртуазної культури

любові» Андреас Капеланус. Любов сама по собі неминуче споруджує перешкоди. Вірніше, породжуваний нею вихід за межі існуючої ціннісно-нормативчвної системи означає виникнення перешкод особливого роду. У житті й без любові досягнення цілей, втілення цінностей завжди існують більші чи менші труднощі. Однак в даному випадку в якості перепони виступає не та чи інша подія, факт, окрема норма або цінність, а вся ціннісно-нормативна система, хоча і виявлятися це трагічне відношення може і у вигляді окремих проблем і складнощів» [5, с. 5].

Дійсно у любові немає і не може бути «царських шляхів» і «червоних доріжок», потрібно бути готовим до всіляких небезпек з боку суспільства, з якими зустрічаються або обидва люблячі, або ж хтось з них. У любові є все — трагічне та радісне, ризикованість і впевненість, оскільки вона, головним чином, є «мета-шлях» кожної людини, але унікальність цього шляху полягає в тому, що по ньому йдуть двоє люблячих особистостей.

«Внутрішній зір» як здатність бачити в коханій особистості глибинне; дивитися очима не меркантильним, оціночними, а повними надії та віри. Інакше, за словами Д. фон Гільдебранада: «Апелюючи до «внутрішнього зору», ми можемо змусити люблячого сприймати смиренність предмету любові як «рабську покірність», його цнотливість як дурість, його принципову вірність як педантизм, або навіть як ознака посередності, його прагнення до істини як зарозумілість і фанатизм…Можна зруйнувати чарівність краси яким-небудь невдалим жартом, сказавши, наприклад, що у людини занадто довгий або короткий ніс, що видно сліди згасання краси» [2, с. 569].

Готовність до жертви — не означає зробити який-небудь подвиг, зробити щось неймовірне. Важливо сама готовність до того, щоб пожертвувати у свідомості люблячого на адресу коханої. Тут питання в тому, щоб свої інтереси ставити на друге місце після інтересів предмета любові. Жертовність полягає не в тому, щоб аспект свого «Я» навідріз ігнорувати. В ідеалі завдання полягає в тому, щоб співвідносити всі свої плани, задуми, бажання з Іншим, причому не на шкоду нікому з учасників певного любовного дискурсу. Це те про що пише Е. Левінас: «Любити означає переживати за Іншого, бути підмогою в її слабкості. Любов означає буття-для-Іншого. Справжня любов є виявлення добра: вона не вимагає від того, кого ми любимо неможливого, але йдучи назустріч її слабкості, наділяє її собою, тобто в кінці-кінців, пробуджує в ній звернену любов. Люблячи її, я не чекаю від улюбленої підпорядкування, підтвердження влади мого «Я», «видачі» мені таємниць її ніжності.

Люблячи її по-справжньому, я радію її радості, насолоджуюся її насолодами, люблю її любов, яка звернена до мене» [7, с. 366].

І у висновку можна сказати словами відомого російського філософа М. Епштейна, що стосовно вірності завжди треба пам'ятати, що любов не роз'ємна книжка, і «хіба можна розтиснути її листи, дістати один, додати інший.? Навіть якщо любов щедра, необразлива, легко прощає, купа вирваних сторінок поступово збільшується і може переважити масу, що залишилася в заповітній книзі. Вони відкладені, в ящик гіркої, тривожної пам'яті зростаються в окрему історію тієї ж любові. Або іншої любові? А може бути, вже й нелюбові? Можливо, це була історія мук, або мучеництва? Взаємних докорів та односторонніх жертв? І чи не час написати великими літерами, нехай і тремтячим почерком: КІНЕЦЬ? Невже кінець? Та хіба ж зможу (без неї — В. Т.)? А ти зможеш (без мене — В. Т.). А ми зможемо один без одного? Ні, треба перегорнути назад і знайти ту сторінку, звідки почалися помилки, які стали множитися» [4, с. 83–84].

Таким чином, проаналізувавши з філософської точки зору феномен вірності в дружбі та любові, можна зробити наступні висновки:

Онтологічний статус вірності складається з таких атрибутів як віра, надія, правда, що свідчить про те, що без того чи іншого аспекту даний феномен існувати не зможе.

Дружня вірність полягає в тому, що вона поширюється на декілька людей, є єдністю душевно-духовних відносин а також те, шо даний вид вірності визначається саме предметом.

Вірність у любові полягає в унікальності та виключності коханої особистості; вона є єдність тіла, духу та душі, а також існує завдяки «внутрішньому зору» люблячих людей, несхильності впливам та готовності до жертв.

Список використаних джерел:

1. Гегель Г. В. Ф. Верность / Г. В. Ф. Гегель. Эстетика в 4 тт. Т. 2. — М.: Искусство, 1969. — С. 281–284.
2. Гильдебранд Д. фон. Верность / Д. фон Гильдебранд / Метафизика любви. — СПб.: Алетейя, 1999. — С. 557–589.
3. Даль В. Вера / В. Даль // Словарь живого русского языка. В 4 тт. Т. 1. — М., СПб: Изд-во М. О. Вольфа, 1880. — С. 331–333.
4. Иванченко Г. И. Логос любви / Г. И. Иванченко. — М.: Смысл, 2007. — 143 с.

5. Зубец О. П. Мораль в зеркале любви / О. П. Зубец / Размышление о любви. — М.: Знание, 1989. — С. 3–18.
6. Конт-Спонвилль А. Верность / А. Конт-Спонвилль. Философский словарь / Пер. с франц. ЕВ. Головиной. — М.: Этерна, 2012. — С. 88–89.
7. Малахов В. А. Погляд на любов / В. А. Малахов. Етика спілкування: навчальний посыбник. — К.: Либідь, 2006. — С. 362–369.
8. Розанов В. В. Уединенное / В. В. Розанов / Уединенное. — М: Политиздат, 1993. — С. 12–85.

Стаття надійшла до редакції 28.02.2015р.

Туренко В. Э. Верность в дружбе и любви: попытка философской компаративистики

В статье предлагается сравнительный анализ сущности и значения верности в дискурсах дружбы и любви. Автор также исследует онтологию данного феномена и акцентирует внимание на таких его атрибутах как надежда, правда, вера. Доказывается, что, с философской точки зрения, хотя и есть определенные разногласия между условиями существования верности в дружбе и любви, но ее фундаментальная значимость присуща им обоим.
Ключевые слова: верность, дружба, любовь, человеческая жизнь, философская мысль.

Turenko V. Fidelity in friendship and love: the attempt of comparative philosophy

The article offers a comparative analysis on the nature and importance of fidelity in discourses of friendship and love. It is shown that, from a philosophical point of view, although there are some differences between the conditions of existence of fidelity in friendship and love, but its inherent fundamental importance to both of them.
Keywords: fidelity, friendship, love, human life, philosophical thought.

УДК 001.8+165.6/.8

Пєтухов А. П.

Аспірант кафедри філософії та методології науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДЕМОНТАЖ ЯК КОНФІГУРАТИВНИЙ ПАРАМЕТР КОНСТРУКТИВНОГО ПРОЕКТУ

У статті йдеться про властиву часові граничної сучасності конфігурацію теоретичного конструктивного проекту, що полягає у свідомому залученні до кожної науково відповідної теоретичної операції всієї множини визнаних необхідними до такого залучення операнд, згідноіз вимогою можливості виконання наступного розукомлектування конструктивного проекту (теорії, гіпотези, науково-дослідної програми), що демонструє специфічну топологію останнього.

Ключові слова: конструктивізм, теоретизація, формальний апарат, операційна ефективність, реальність, гранична сучасність, конфігурація.

Наразі прийнято розмежовувати конструктивістський підхід у гуманітарних дисциплінах від конструктивізму формальних наук. Таким чином нехтується визнанням засадовості будь-яких гуманітарних студій на формальних підвалинах, як то відповідність лінгвістичних конструкцій дисциплінарної царини певному логічному, ба, навіть математичному апаратові. Отже, суттєвою інтригою даного дослідження є спроба доведення заснованості конструктивістського підходу в гуманітаристиці на базі операційного апарату конструктивної математики та похідних від неї логік, що обов'язковим чином викликає питання про теоретико-пізнавальний зміст операційного апарату конструктивної математики. Останнє, своєю чергою, підводить нас до проблеми похідності об'єктів математики та абстрактних об'єктів взагалі, що найстисліше формулюється через протиставлення двох підходів розуміння зазначених: як похідних від нехтування несуттєвими для поточної теоретичної операції параметрами завважуваного (тобто — використовуваного в побудовах) об'єкта матеріальної реальності або як наділені операційним змістом всередині теорії, але позбавлені матеріального відповідника чи алюзії стосовності до такого відповідника. Під вказаною алюзією тут розуміється інтуїція похідності абстрактного об'єкта

від деякої властивої функції деякого матеріального об'єкта [2, с. 10]. Наприклад, виконуючи математичні дії суто з натуральними числами, не орієнтуючись на жодну практичну користь від таких дій, окрім як на підвищення вправності у подальшому виконанні подібного штибу операцій, ми мимоволі завважуємо можливість проведення тих самих операцій над матеріальними тілами. Так, додаючи декілька натуральних чисел, ми розуміємо, що можемо відтворити цей процес у реальності, локалізувавши відповідним до формального виразу чином певні об'єкти в спостережуваному просторі [6, с. 23–24]. Зазначена інтуїція зокрема використовується для пояснення дітям змісту та функцій математичних об'єктів. Тут, суто в конструктивістській манері, відстоюватиметься позиція щодо розуміння будь-якого абстрактного об'єкта як функціонально властивого деякому об'єктові (або класові об'єктів) матеріальної реальності. Остання розглядатиметься як сприймувана через аналіз даних органів чуття, але як достеменно пізнавана лише в ході теоретизовчої діяльності, де задовільний ступінь достеменності забезпечується через конвенційне затвердження положень теорії, її гіпотези або цілої науково-дослідної програми та через відповідність зазначених низці критеріїв, сприятливих для проходження ними академічної фільтрації, заглиблення до змісту якої не є метою цієї статті. Граничною умовою теоретизації, втім, є сукупність попередньо пережитих чуттєвцем-дослідникомдосвідів, тому ми вважаємо конструктивізм елегантно збіжним із структуралізмом не лише за поширення визнання належними символічним діям та результатам їх виконання (а, радше — відтворення) незалежних від свідомості та вкорінених у фізичній реальності структур і на соціальний світ [1, с. 183–188].Теоретизування, визнаване соціально забарвленим у ситуації граничної сучасності,спирається в перебігові на методологічні конфігуративні настанови, котрі, будучи піддані формальному описові засобами апарату конструктивної математики, отримують практичний зміст: релятивізаційна настанова, дотримувана конструктивною математикою, зміщує доміновчу реальність, котрою, залежно від спрямування дослідникової уваги, визнається то «світ ідей», а то «світ речей». Конструктивіст визнає наявність незалежних від свідомості (визначальних щодо її організації та перебігу включних до неї процесів) комплексу деяких структуровизначальних факторів, але «зустріч» із реальністю, проявом якої є такі структури, відбувається виключно за посередництва цієї свідомості, яка впливає не лише на власний спосіб пізнання реальності та на саму реальність, а й усвідомлює комплекс зауважених впливів.

Так, будь-яка мережа, локалізована в такий спосіб і в таких межах, що забезпечили би синхронізовану передачу сигналів, реакцію на них, їх впорядкування, збереження та обробку їх масивів виключно у власний ресурс, перетворила би такі сигнали на інформацію. Якщо кількість узгоджених зв'язків у такій мережі приблизно дорівнялась би кількості зв'язків у нервовій системі людини, якби локалізація її вузлів та фізика продукованих нею процесів співпала із такими в останній, то існувала би ймовірність наявності у такої системи свідомості. Але ми не маємо підстав вважати, що такого роду система утворилась би поза належністю до форми організації людської тілесності або у наслідок людської діяльності. У першому випадкові ми мали б справу із іншою людиною; в другому — із утворенням, на яке покладено суто інструментальні функції, адже його створення необхідно було б підпорядковано певній меті. Раб, нейрофізіологічно будучи організованим нехтувано відмінно від свого господаря, виконуючи функцію вузла, aгpeґaту його екзоскелета, не є свідомим, бо не є свідомим автономно, в середині та для себе, але з іншими. Не обчислювальна потужність, а самосвідомість, мислення про мислення, є критерієм свідомості, запорукою якої є аутопойєтичність (яка є свідченням специфічного рівня автономності) її виконавця. Тому фізико-геометричний (через завваження взаємодії акторів за посередництва сил у полях) підхід до розгляду соціальної реальності П'єра Бурдьє є лише більш загальним варіантом Леві-Строссового винаходження засад соціальних процесів у [життє]діяльності скажімо «диких» скажімо «спільнот». Бурдьє запобіг до більш загальних за Леві-Строссові (й решти етнологів типу Мосса та розробників психоаналітичного підходу включно із Юнґом) абстракцій, але і вони принципово звідні до суто формальних об'єктів та їх відношень.

Конструктивізмові в математиці важко позбутися зневаги черезпов'язування із діаматівською ідеологічною традицією, в межах та для захисту положень якої його, ймовірно, й було розроблено. Втім, кондово діаматівське розуміння теорії та практики (до якого запобігають навіть адепти подолання «упереджень того часу» [8, с. 191–192]) виявляється неслушним в царині конструктивної математики за ретельнішого і неупередженішого (а радше — в інший спосіб упередженого) розгляду її характерних положень. Практика для діаматівців не є раціональним вирішенням схильної до розігрування містерій [7] теорії, –звісно, практична втілюваність (або побудовуваність) визнається конструктивістами від математики умовою теоретичної сили побудови, але у стосунку теорії до практики жодна з них не передує іншій: вірність

теорії визначається достеменністю інтуїції побудовуваності. Таким чином, згідно положень конструктивної математики, теорія визнається істинною за ситуації визнання теоретиком або їх групою операційної ефективності теорії до проведення операції, що підтвердила би таку ефективність — операція тут уже містить момент перевірки власної спроможності просто перебігаючи, адже формальні дисципліни мають у розпорядженні апарат, що дозволяє залучати до операції всю необхідну кількість операнд без зриву в серію на манір рикерто-дильтаєвської псевдонаукової гуманітаристики. Завважена ситуація, крім демонстрації інтуїціоністських витоків конструктивної математики,по-перше, демонструє нам конвенцію (поза стосунком до «конвенціалістськихadhoc запобігань» [10, с. 37]) не як надбудову над формальним рівнем, а як інтеґровану до операції формалізації, і, по-друге, визначає ставлення теоретика до теорії, її самотеоретизування, критерієм операційної сили такої теорії. Отже, математичний конструктивізм, попри ідейну зконфігурованість радянським марксизмом, є не лише поза-марксистським щодо традиційного марксизму та його деспотичних варіантів (штибу маоїзму, ленінізму чи чучхейства), а й узагалі антиідеологічним та антифундаменталістським — методологічна стратегія, вироблена із застосуванням апарату конструктивної математики, не рафінує теоретичну систему, побудовувану згідно цієї стратегії, від фундаменталістських впливів, але залучає визнання ідеологічних та решти аберративних щодо неї факторів всередину неї самої, тому в строґому сенсі про неї має йтись як про наближено деідеологізовану. Конструктивна математика діалектизує взаємостосунок теорії та практики, беручи їх композитно, в звязці. У Маркса зазначені всерйоз не протиставляються, адже йому не йшлося про їх рівноважність: практика бачилась йому щаблем теорії, без виходу на який вона не набувала не лише значення істинності або хиби, але і змісту взагалі.

Теорія розглядається нами насамперед як теоретизовча діяльність, а не як свідчення про такого роду діяльність, що її було виконано в минулому. Еволюційний поступ науки спирався і спирається на спростування, тому уже відтеоретизоване не є актуально науковим — таким може визнаватись виключно теоретизовуване зараз. Деконструктивістські настанови [4, с. 14–16] методологічно, конфігуративно (власне, методологія і є суто конфігуративною: операційна ефективність, забезпечувана слідуванню їй, не задається інакше, як формальним чином) збігаються із фальсифікаціонізмом. Це розглядається нами в якості свідчення переходу науки на рефлексивний рівень, де завваження демонтажу

в монтажний план (алгоритм), згідно якого здійснюється конструктивний проект, є одночасним (нехтувано розведеним у часі) тут-там перебуванням, що, як бінокулярний зір або бінауральні слухові здатності, дарує характерне раніше лише длялюдини сприйняття простору тепер також і науковцеві. Останній, гуманітаризуючись, окрім компетентності в обраній до власних наукових розробок дисциплінарній царині має демонструвати вправність у царинах, приміром, соціальних наук, філософії та психофізіології. Нам, звісно, йдеться про слушність науковцевої вправності ще й у формальних дисциплінах.

Вважати спростовуваність теорії критерієм її науковості недостатньо — фальсифіковуваність є структоровизначальним фактором всякої теоретичної системи, яка будується (та висувається до ознайомлення) із претензією на науковість. Фальсифіковуваністю задається особлива топологія стосовної сучасності наукової теорії, що полягає в розгорнутості останньої, її подвійній рефлексійності: теоретик вивчає не зовнішню щодо своєї свідомості реальність, а виконує теоретичні (надчуттєві) побудови щодо власних чуттєвих та надчуттєвих побудов, стосовних явищ, які вважаютьсятакими, що перебігають у реальності. Критерієм же науковості нами бачиться конвенційна затвердженність теорії як дієвої на момент перевірки її відповідності науковості. Отже, так званий критерій Поппера насправді ніякий не критерій, адже стосується форми побудови, а не її сенсу: конструктивний проект реалізується лише і лише із зауваженням можливості власного поелементного демонтажу аж до повного розукомплектування. Атомарних фактів або тверджень неіснує — за викрученим з механізма гвинтиком можна відновити інформацію про завод-виробник не лише зчитавши маркування, а й здійснивши, приміром, аналіз матеріалів, з яких виготовлено деталь, або співставленням припущень про технологію, за якою це було зроблено, але вичленування квантуякогось із цих припущень буде суто умовним. Крім того, мовні практики не вичерпують всієї сукупності практик, а «комунікативіст» Вітґенштайн може виявитись «субстанціалістом» [9, с. 13], принаймні, в сенсі фундаменталістської налаштованості «Логіко-філософського трактату».

Відірваність так званої аналітичної філософіївід континетальної традиції демонструє нам суто та буквально географічний зріз, який достеменно характеризує стан будь-якої теоретичної системи, що претендує на відповідність сучасності. Доки континентальні декомпозитори відіграють трендову стратегію багаторівневої рефлексії, порпаючись

у минувщині, аналітичники, пориваючи з корінням, оформлюють власний прикладний теоретизовчий простір.

Натовп операторів в кьюбіклах заміщує науковця-мізантропа, котрий гріє ноги біля каміна — борсання гідно мотивовованої маси виявляється ефективнішим за помірковані жести ситого сноба: кількість спроб має безумовну перевагу над якістю спроби. Доместифіковуючи революційні конвульсії, самопроголошена здоровою проективна машина спрямовує дурну силу спротиву в русло ефективного перебігу. Геронтократія,виправдовувана гормональним буйством ювенальності, визнання переваги громадянських цінностей над національними, легалізація гей-шлюбів, стартапер, що замінив рок-зірку на посаді цілеорієнтовчого персонажа для двадцяти-з-чимось річної молоді — все це свідчення надання операційної силигранично сучасною (contemporary) процесуальністю революційним головотяпським зрізам лівини. Шкалі вказується на її справжнє місце у ніде, поза місцевістю. Будь-яка дискретизація суто умовна; віра в реальність дискретизовуваності (чуттєву її пізнаваність) — хибна. Проект (принаймні, науковий) містить всі операнди в самому собі: розглядуваний в цілісності й тяглості, він може бути простеженим до власних примітивних основ і далі, аж до формальної структури. Редукціонізм, застосовуваний щодо наукового конструктивного теоретичного проекту, реально діє. До такого роду редукцій запобігає Бурдьє, простота та інтуїтивна схоплюваність (через просторові асоціації) системи котрого дозволяє пристосовувати її ледь не до будь-якої галузі досліджень. Нам йдеться про те, що будь-яка теоретична система, що оперує несуттєво віддаленими від тілесності абстракціями (у Бурдьє це — поняття сили, поля, місця тощо), демонструватиме значний описовий потенціал у вкрай широких межах. Абстрагуючись від параметрів визнаваної нескінченно складною реальності, часто ми нехтуємо й від-тілесними її аспектами; те, чим неможе бути знехтувано, так це — фізіологічна ситуація того, хто виконує операцію абстрагування. Абстракція не відбувається усуненням реальності, а полягає у її трансляції до іншої реальної форми, яка служить «іншим місцем», підставою для пуску теоретикової рефлексії.

Актуальний теоретичний проект триває, містячи в собі всі необхідні раніше чи пізніше залучені чи винайдені в ході його реалізації складові. Недієвої теорії не буває: спростування теорії, відкидання науково-дослідної програми, позбавляє їх дієвості, а, значить — конструйовчої діяльності всередині них (лишається можливість діяльності щодо них), їх процесуальності, перебігу. До часу неспростовані положення теорія

містить в якості реагентів або деталей, що зношуються: далеко не кожен піддаваний заміні гвинтик потрапляє до музею технічних старожитностей, а реагент, перетворившись на продукт реакції, взагалі втрачає здатність бути вилученим з кінцевої речовини у первинному вигляді. Молох історії змінюється історіями створень (реалізацій планів), де диктат таймлайну замінюється часопотоками, що шурують в обидва боки із розриву в оптиці теорії, утворюючи її персональну історію від укомпонованості до укомпоновчого процесу — в один бік й до декомпозиції — в інший, котрий насправді є боком тим самим. Теорія містить весь свій час у собі зараз.

Нащ науковець тепер не людина, але надлюдина: співсучасна теоретизація, залучивши людські чуттєві здібності, не зупинилась й розпорошила сенсори та рецептори свого агента статистично довільно в полі його уваги. Науковець і був значною мірою успішним настільки, наскільки ефективною була агентура підопічних йому міньйонів (чи керівництво над ними він здійснював прямо, за патронату контрольовчої й статусонадавальної інстанції, а чи просто це були одержимі його ідеями ретранслятори, масони, примножувачі, спекулянти, скарбники й решта пильної доданої вартості публіки), а зараз він дістав визнану спільнотою підтримку не просто такого роду діяльності, а відкриття першою самого факту провадження другої. Крім використовуваних чуттєвих та теоретичних потужностей патронованих, науковець має у розпорядженні наново нашорошену власну чуттєвість, спрямовану тепер не на відігравання серійних символічних стратегій відтворення [3, с. 18, 48], але на конкретний епістемічний об’єкт [5, с. 109–116] в царинахяк персональної так і збіжноїкомпетентності, поділюваної із іншими залученими до вирішення конкретної спільної проблеми професіоналами. Співсучасний теоретик продовжує керуватись настановою на охоплення в перебігові теоретизовчого процесу більшого обсягу епістемічного простору, але про загарбання останнього починає йтись усе менше: до права інтелектуальної власності, залученого в якості обслуговчого засобу «повного тіла»корпорації,все менше починають запобігатинезалежні розробники. Операційно ефективну інженерну (не лише перекомпонувальну) систему виявляється можливим побудувати децентровано, без деспота на чолі, без першопринципу, першорушія, фундамента або доміновчої ідеології. «Між» тепер — нове «тут», а співвідношення — те, що насправді означає. Ділення шкали — умовні, сенс — у лакунах: в різненні й співставленні об’єктів спостережуваної реальності та їх параметрів — раз, і в усвідомленій дистанції між

об'єктом та спостерігачем — два. Об'єктивно будь-яке стадіювання відсутнє, воно виконується лише концептуально. Психофізіологічна організація людини, звісно, справляє вплив на виникнення та відтворення деяких закономірних явищ, але сам розгляд їх як закономірних є наслідком факту їх завважування та способу ставлення до них. Та сама пореформаційна корпоратизація всіх царин життя протестанта була виконаною в ході реалізації програми зміщення диктату деспота, але призвела до пізнішого виникнення деспотичних утворень уже не на державному, але на навколо-приватному рівні. Наведена структура простежується і в теоретичній системі, що, висуває adhocприпущення для збереження власного робочого стану, але самим цим фактом позбавляється його. Але таке співпадіння не є свідченням об'єктивно властивого реальності принципу — воно суть результат нашого спостереження, виконаного в ході теоретичного дослідження, зконфігурованого обраними нами до слідування методологічними настановами, визнаними нами найбільш операційно ефективними плюс визнання всіх завважених факторів впливовими на визнання впливовими саме цих завважених факторів плюс усвідомлення наявності ще не завважених нами, але впливовихфакторів, або таких, що стали би впливовими за нашого їх завваження.

«Повнотілість» [3, с. 307] і є кінцевою метою гуманітарно-історицистської начебто методології, у цілковитій відповідності зі схемою, пропонованою авраамічною есхатологією, що не дивно, адже апокаліпсис формально нічим не відрізняється від риски на шкалі. Ситуація співсучасності конфігуративно повертає нас до стану згадуваної Делезом «дикої» территоріальності, яка методологічно збігається із навколо-рефлексійними настановами зауваженої нами топологічної форми, де будь-який диктат максимально усувається залученням диктатора в якості аберративного фактора до числа решти операнд конструктивної операції.

Резюмуємо тезово: гранична сучасність, contemporaneity, або — співсучасність, вимагає від науковця займати безпрецедентно багато царин компетентності; теоретизування на межі сукупності дисциплінарних царин децентровує та розпорошує науковцеву увагу серед низки дотичних співдосліджуваному епістемічному об'єктові конструктивних теоретизовчих проектів; деісторизація теоретизації знімає опозиції шкіл та традицій — до пізнавального проекту залучається все, що дозволяє проектові працювати, вирішувати нагальну проблематику; теоретик перестає бути адептом догматики: ангажованість школою і традицією

не має ставати на заваді ефективності його побудов; втім, вказаною ангажованістю, як і ангажованістю повсякденням, звичаєвістю тощо в жоднім разі не нехтується: вони завважуються серед решти факторів впливу на процес наукового дослідження; таким чином, завваження аберративних факторів також починає становити зону компетентності співсучасного науковця; виклики граничноїсучасності формують специфічну топологію ефективного щодо неї процесу наукового дослідження, що полягає у залученні до конструктивної теоретичної операції всіх конвенційно визнаних необхідними операнд на кожен операційний такт; говорячи про такт у послідовності операцій, ми не маємо на увазі дискретизовчу серіацію: все, що є можливим до залучення із визнаного важливим, залучається до операції, бінарні опозиції не виникають інакше, окрім як навмисно конструйовані; така топологія доместифікацією революційних інтенцій та ліво-правих ухилів підвищує ефективність безглуздої діяльності або й узагалі надає операційної ефективності тому, що до її конфігуративного впливу було лише порожнім борсанням; ситуація співсучасності, описувана топологією одночасного залучення всієї сукупності операнд, визнаних необхідними до такого залучення для ефективного перебігу конструктивного проекту, виникає принаймні відтоді, як толереантність завважується наслідком освітченості. продемонстрована вище можливість опису суспільних явищконфігуративним чином дозволяє нам вказати на тенденцію відшуковування основ теорії не в її історії, але в її формальній структурі; історицизм, на нашу думку, спирається на хибні дискретизації. Стріла часу, шкали та міри є суто умовними. Натураліст не протиставляє один сантиметр іншому, не шукає глибинного змісту в рисках та діленнях, тоді як гуманітарному дослідникові традиційно простіше послуговуватись історицистською методологією, множачи зайві зрізи; завважене вище є підставою розбіжності гуманітаристики з натуралістикою та формалістикою; розходячись із останніми, гуманітаристика розходиться із науковістю: не засвоївши змісту операцій абстракції, ідеалізації та моделювання, неможливо виконувати конструктивну теоретизацію; абстракція, ідеалізація та моделювання є нехтуванням параметрами, визнаними неважливими; зауважені відбуваються одночасно і від і до: в обидва боки від об’єкта реальності до об’єкта теорії, навіть не реальності, а теоретико-чуттєвих конструкцій щодо визнаваного реальним.

Висновки: — про ситуацію граничної, наявної тут і зараз сучасностіабо contemporaneityмає слушність говорити як про співсучасність принаймні з трьох причин: через неуникну співзалученість діяль-

них в ній теоретиків до вирішення спільної міждисциплінарної проблеми;через одночасне завваження ними комплексу впливових щодо теоретизовчого процесу факторів; нарешті — через її перебіг в якості часу нагальності, безпосередньо в якому відбувається пошук вирішеня ще нерозв'язаних проблем, де стратегії відтворення заради факту відтворення поступаються, якщо й відтворенню, то покладеному на підтримку пізнавального процесу; — дані органів чуття, депозитовані в пам'яті, є граничною умовою будь-якого пізнавального процесу, а об'єкти формальних дисциплін є конструктами, похідними від функцій та зв'язків матеріально реальних об'єктів та явищ, фіксованих чуттєвими засобами; — чуттєве і раціональне пізнання у співсучасності слушно описувати у вигляді конструктивного процесу та конструктивного проекту відповідно; — залучення до науки гуманітарного аспекту (відкриття залученості визнаваноговпливу «людяних», фізіологічних та ціннісних аспектів до теоретизовчої діяльності) висунуло підставу для позбавлення історицистської гуманітаристики претензій на науковість її розробок; — наскрізна описова щодо всіх процесів постсучасності топологія демонструє демонтаж в якості конфігуративного параметра всякої теоретичної (отже, виконуваної конструктивним чином у проективному вигляді) діяльності.

Список використаних джерел:

1. Бурдье П. Социальное пространство и символическая власть / П. Бурдье // Начала; Пер. с фр. Н. А. Шматко. — М.: Socio-Logos, 1994. — 288 с.
2. Гейтинг А. Интуиционизм / А. Рейтинг; Пер. с англ. Б. А. Янкоба (под ред. А. А. Маркова). — М.: «Мир», 1965. —200 с.
3. Делез Ж..Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делез, Ф. Гваттари; Пер. с фр. Д. Кралечкина. — Екатеринбург: У-Фактория, 2007. — 672 с.
4. Деррида Ж. Сила и значение / Ж. Деррида // Письмо и различие / Пер. с фр. Д. Ю. Кралечкина. — М.: Академический проект, 2007. — 495 с.
5. Кнорр-Цетина К. Объектная социальность: общественные отношения в постсоциальных обществах знания / К. Кнорр-Цетина // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2002. Том 5. — №1. — С. 28–37.
6. Марков А. А. Теория алгорифмов / А. А. Марков, Н. М. Нагорный. —М.: Наука, 1984. — 432 с.

7. Маркс К. Тези про Фейєрбаха // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Видання друге. — К.: Державне вид-во політ. літ. УРСР, 1959. — 604 с.
8. Непейвода Н. Н. Конструктивная математика: обзор достижений, недостатков и уроков. Часть I. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://iph. ras. ru/uplfile/logic/log17/Li_17_Nepeivoda. pdf (станом на 27. 05. 2015.)
9. Чуйко В. Л. Когнітивізм як об'єкт когітології / В. Л. Чуйко. — Ніжин: Міланік, 2007. — 148 с.
10. Popper K.R. Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge / K.R. Popper. — L. & N.Y.: Routledge Classics, 2002. — 608 p.

Стаття надійшла до редакції 21.02.2015р.

Петухов А. П. Демонтаж как конфигуративный параметр конструктивного проекта

В статье речь идет о свойственной времени предельной современности конфигурации теоретического конструктивного проекта, состоящей в сознательном включении в каждую научно соответствующую теоретическую операцию всего множества признанных необходимыми к такому включению операнд, согласно требованию возможности выполнения последующего разукомплектования конструктивного проекта (теории, гипотезы, научно-исследовательской программы), что демонстрирует специфическую топологию последнего.
Ключевые слова: конструктивизм, теоретизация, формальный аппарат, операционная эффективность, реальность, предельная современность, конфигурация.

Anton P. Pietukhov. Dismantling as a Configurational Parameter of Constructive Project

The article refers to the configuration of constructive theoretical project embedded into contemporaneity. This kind of configuration characterized by possibility of applying of all the operands being admitted to apply into science-able theoretical operation according to suggested topological requirement to principle possibility of decomposition of mentioned project.
Keywords:constructivism, theorizing, formal apparatus, operational effectiveness, reality, contemporaneity, configuration.

УДК 303.09

Наконечна В. В.

Аспірантка кафедри філософії та методології науки Київського національного університету імені Т. Шевченка

МІСЦЕ ХІМІЧНОЇ КІНЕТИКИ У ФІЛОСОФІЇ ХІМІЇ

У статті йдеться про основні тенденції розвитку філософії хімії та розглядається роль хімічної кінетики як методологічної бази сучасної хімії. Розглянуто вплив синергетики на філософію та методологію хімії.

Ключові слова: хімічна кінетика, концептуальна система, філософія хімії, синергетика.

Філософія науки, окрім розгляду філософських проблем науки загалом, займається і філософськими проблемами окремих галузей науки: фізики, хімії, біології, математики тощо. Філософія фізики та математики розроблена досить детально й висвітлена в ряді робіт, хоча це не означає повного їхнього вирішення. Але подібного не можна сказати про філософію хімії, адже предмет її є досить складним, мова — специфічною та малознайомою філософам, а структура хімії як науки — дуже розгалудженою. Хімія згадується у працях Т. Куна, І. Лакатоса у контексті побудованих ними методологічних систем, але не як окремий об'єкт розгляду, і лише в її історичному становленні. Вказані автори не ставили перед собою задачу розглянути сучасний етап розвитку хімії та ті запитання, які постають перед хімією нині. Та все ж розробки у сфері філософії хімії проводилися та проводяться і в межах колишнього СРСР, і серед західних філософів науки. Особливим об'єктом уваги для багатьох західних філософів є історія хімії. Б. Бенсод-Венсан в одній зі своїх статей розглядає процес становлення хімії як науки на поч. XIX ст. Багато увагу приділяється історії розвитку атомістичного вчення, відкриттю періодичного закону, боротьбі між теоріями горіння. Але хоча історія науки є важливим об'єктом дослідження, підміняти нею філософію не можна. Серед обговорюваних філософських питань хімії увагу привертають проблеми редукції хімії до фізики, існування окремої хімічної картини світу, теорія концептуальних систем в хімії, окремо — еволюційна хімія.

Однією з найбільш обговорюваних проблем філософії хімії є проблема зведення хімії до фізики. Підставою для таких розмов нині служить те, що хімічний зв'язок та будову молекули можна описати, користуючись апаратом квантової механіки [11, С. 209]. У такому випадку хімію розглядають лише як розділ фізики. Дійсно, в результаті розвитку квантової механіки й до цього сильні зв'язки хімії з фізикою ще більше зміцніли, адже теорії квантової фізики закладені у фундамент сучасної хімії. Але, розглядаючи виключно фізичні аспекти хімічних реакцій, не можна зрозуміти хімію. При перебігу хімічного перетворення важливу роль грає спорідненість, котра є власне хімічною характеристикою. Крапку у суперечці, здавалося б, могло поставити визнання того факту, що тісна взаємодія фізичного та хімічного не означає їхньої ідентичності, але час від часу питання про редукцію підіймається знову [9, с. 78].

Дискусійним є питання про існування окремої хімічної картини світу. Н. І. Зейле констатує цю проблему, зазначаючи, що багато дослідників вважають достатньою для пояснення хімізму й фізичної картини світу. На нашу думку, це може бути пов'язано із редукціоніськими посяганнями на хімію. В. С. Данилова та Н. Н. Кожевніков дають позитивну відповідь на вказане запитання, наголошуючи на особливому статусі хімічної картини світу: у ній поєднуються самовизначення хімії як науки та чітке віднесення досліджуваних процесів до окремого структурного рівня. На думку дослідників, саме це дозволяє використовувати у хімії індуктивний підхід і забезпечує встановлення зв'язків як між окремими розділами хімії, так й інтеграцію з іншими науками. Основою хімічної картини світу є «динамічна комірка складної топологічної структури. Ця комірка склеєна «електронним клеєм» за посередництвом «усуспільнення електронів»» [1, с. 110]. Поведінку як самої комірки, так і речовини на її основі визначає її елементний склад і структура. По суті, дослідники в основу хімічної картини світу ставлять хімічний зв'язок й особливості будови молекул чи кристалічних решіток.

Радянським філософом В. І. Кузнєцовим була запропонована теорія концептуальних систем хімії, котра й нині не втрачає свого значення. У своїх розробках вчений відштовхувався від схожої теорії В. Гейзенберга, котрий описав чотири концептуальні системи у фізиці. Основним рушієм розвитку хімії як науки В. і. Кузнєцов вважає розвиток промислового виробництва [6, с. 14–15]. Виникнення нових потреб промисловості супроводжується виникненням нових вимог до хімії, основне завдання якої — синтез речовин із заданими властивостями. Концептуальна система визначається як відносно самостійна область

знання, котра покликана вирішувати посильні для неї завдання якісних хімічних перетворень у ключі вирішення проблеми склад — властивості. Відповідно до цього Кузнєцов виділяє чотири концептуальні системи хімії: 1) Вчення про склад; 2) Вчення про структуру; 3) Вчення про хімічний процес; 4) Еволюційна хімія.

Виникнення нової концептуальної системи при цьому не означає повну відмову від здобутків попереднього періоду, адже при виникненні нового вчення попереднє не лише продовжує працювати, а й знаходить нові сфери для свого розвитку.

Вчення про склад виникло під час запровадження у природознавстві експериментального методу. Тоді вирішувалися проблеми поняття «хімічний елемент» та залежності властивостей речовини від її складу, з'явилася хімічна технологія неорганічних речовин.

Поява вчення про структуру пов'язується із виникненням та розвитком органічної хімії. Було помічено, що властивості органічних молекул залежать не лише від їхнього складу, а й від способу розташування атомів у просторі. У цей же час промисловість мала потребу у великій кількості речовин рослинного та тваринного походження, що послужило рушієм зародження органічного синтезу.

Розвиток третьої концептуальної системи хімії історично припадає на період розвитку фізичної хімії. Приходить розуміння того, що на перебіг хімічної реакції впливають не лише склад та структура реагентів. Розробляються хімічні термодинаміка та кінетика, вчення про каталіз. З'явилося виробництво синтетичного каучуку, пластмас, штучних волокон.

Нині хімія переходить до іншого способу вирішення проблеми отримання речовин із заданими властивостями — використання у виробництві високоорганізованих хімічних систем. Це обумовлює появу останньої за часом концептуальної системи — еволюційної хімії [6, с. 21]. Її завдання полягає в дослідженні складних хімічних систем, котрі здатні до самоорганізації та саморозвитку. При переході від простих молекул до складних молекулярних ансамблів проявляються властивості молекулярного розпізнавання і транспортні властивості. Саме в межах еволюційної хімії хімічні системи починають розглядатись у динаміці. Їхній опис ускладнюється тим, що частина систем є відкритими.

В. І. Кузнєцов ставить розвиток хімії у залежність від потреб промисловості. Це означає, що він описує більше не хімію як таку, а хімію, пов’язану з утилітарними інтересами, науку, котрій поштовх для роз-

витку надається зовнішніми до неї силами (наприклад, промисловим виробництвом). Такий підхід виглядає суперечливо, адже наука може розвиватися і за рахунок виникнення нових промислових потреб, і керуючись внутрішніми рушіями, такими як наявність невирішених фундаментальних проблем, цікавість до розробки певного питання. Окрім того, у своєму первісному вигляді теорія концептуальних систем виглядає дещо застарілою і потребує уточнень.

Але, незважаючи на деяку обмеженість цієї побудови, вона дає змогу систематизувати хімічне знання, котре має велику кількістю розділів та напрямків, у цілісну систему. Тому подальші розробки дослідників у галузі філософії хімії так чи інакше враховують концепцію Кузнєцова. У самій сучасній хімії базовими вважаються наступні теорії: 1) періодичний закон; 2) терія будови речовини; 3) хімічна термодинаміка; 4) хімічна кінетика, що, на нашу думку, не входить у протиріччя із вище описаною системою, а доповнює її.

Особливу увагу філософів нині привертають вчення про процес (хімічна кінетика та каталіз) та еволюційна хімія (Н. М. Чермних, В. С. Данилова, М. М. Кожевніков, Н. І. Зейле). Н. М. Чермних зацікавила проблема поняття часу в хімії, котре на даний момент вивчене недостатньо. Із чотирьох фундаментальних хімічних теорій в основному поняттям часу оперує хімічна кінетика, котра вивчає швидкість та механізми перебігу хімічних процесів. У ній швидкість хімічної реакції визначається як зміна концентрацій реагентів/продуктів реакції з часом. На початковому етапі зародженні кінетики у сер. XIX ст. поняття часу виступало зовнішнім відносно самої хімічної реакції. Ситуація змінилася із появою теорії перехідного стану (30-ті рр XX ст) та розвитком вчення про каталіз. Поняття перехідного стану (комплексу) дає ключ до розуміння механізму хімічного перетворення і представляє собою розгортання реакції у часі та просторі. Перехідний стан за своєю природою є серединним станом між початковим та кінцевим, але не є ні тим, ні іншим. Він відображає, як змінюється структура реагентів при перебігу реакції, тобто зміну реагентів у часі. Специфіка перехідного стану дозволяє розглядати його як «поєднання непоєднуваного» [9, с. 208] і, як наслідок, «теоретичним еквівалентом «теперішнього» як моменту становлення». Концепція становлення отримує розвиток у новій парадигмі — еволюційній хімії, котра має споріднену до синергетики область досліджень.

З появою хімічної кінетики і теорій каталізу вчені почали розуміти, що хімічне перетворення — це не миттєве утворення нових продуктів із

вихідних речовин, а динамічний процес, який складається із багатьох стадій. Такий розгляд хімічного процесу дозволив здійснити рефлексію над поняттям часу в хімії та перейти до еволюційної хімії. При такому баченні ситуації стає очевидним, що поява та розвиток хімічної кінетики уможливили проникнення в хімію понять «саморозвиток», «самоорганізація». Складні хімічні системи не можна розглядати поза їхніми кінетичними характеристиками, а це вже крок до проникнення поняття «еволюція» у хімічну науку. У сучасній кінетиці значна увага приділяється дослідженню саме процесів, а не стаціонарних станів. Вона стає не стільки наукою про швидкість хімічних реакцій, скільки наукою про їхній механізм, при цьому саме поняття «механізму» вже означає «розгортання структури реагентів у часі» [9, с. 209]. На особливому статусі хімічної кінетики наголошують і В. С. Данилова та М. М. Кожевніков. Головними проблемами хімічної картини світу вони називають час і самоорганізацію. При цьому дослідження проблем хімічної складності й самоорганізації тісно пов’язані з дослідженням часу в хімічних процесах.

І. Пригожин та І. Стенгерс зазначають, що у динаміці час грає роль параметру, котрий дозволяє описувати зміни при переміщенні тіла, будучи нерозривно пов'язаним із поняттям «простір» [7, с. 109]. Мірою зміни час зробив ще Арістотель. Наука, ставши на новий етап свого розвитку, відкриває для себе час по-новому. Зясувалося, що випадковість і незворотність відіграють важливу роль у природніх процесах. Інформація, котру раніше давала динаміка, була все-таки незмінною у часі. Але термодинаміка при цьому показувала еволюцію світу, що входило у протиріччя із статичною за своєю суттю картиною динаміки. Одиниці, котрі використовує динаміка для статичного опису світу, відрізняються від одиниць, котрі використовуються при створенні еволюційної парадигми. Перехід від одних до інших спричиняє нове розуміння поняття матерії: вона стає активною [7, с. 37]. Необоротні процеси, нею породжувані, організовують її.

Необоротність, яка характеризує об’єкти дослідження у синергетиці, яскраво проявляється при розгляді хімічних систем. Хімічна рівновага, до котрої прагне система, може розглядатись як приклад атрактора. На сам стан рівноваги впливають не лише концентрації реагентів та продуктів реакції, а й умови зовнішнього середовища та наявність сторонніх речовин. У деяких випадках кінетику хімічних реакцій описують нелінійні диференціальні рівняння [7, с. 188]. Ці рівняння виявилися необхідними і для опису нерівноважних хімічних процесів.

До проблематики самої еволюційної хімії відносяться теорія саморозвитку відкритих каталітичних систем А. П. Руденко та термодинаміка незворотних процесів І. Пригожина. Хоча й останній працював у сфері термодинаміки, але кінетичні уявлення мали свій вплив на формування його концепції. Хоча І. Пригожин зазначає, що зазвичай у хімії розглядаються спрощені ситуації, але наголошує на життєвій важливості нелінійних диференційних рівнянь, котрі описують каталітичні реакції, для термодинаміки нерівноважних хімічних процесів. Дані рівняння описують т. зв. «петлі» автокаталітичних реакцій й виявляють свою ефективність при вивченні біохімічних реакцій. Еволюційна хімія є відносно новим, але перспективним напрямком досліджень.

У 60-тих рр. XX ст. А. П. Руденко запропонував теорію саморозвитку елементарних відкритих каталітичних систем. Елементарною каталітичною системою Руденко назвав комплекс каталізатора з реагентом, котрий має властивості перехідного стану [8, с. 30]. У процесі саморозвитку системи відбувається відбір тих каталітичних центрів, які мають найбільшу активність, удосконалюється структура каталізатора і з'являється механізм запам’ятовування змін у системі. Теорія саморозвитку елементарних відкритих каталітичних систем стала невід'ємною частиною еволюційної хімії та синергетики.

Синергетика, як новий науковий напрямок, з`явилася наприкінці XX ст. внаслідок вивчення нерівноважної термодинаміки та теорії дисипативних структур. Вона знаменувала собою появу не лише нової науково-дослідницької програми, але й нового типу світогляду, котрий базується на розгляді становлення та розвитку складних організованих систем із простіших елементів. Синергетика нині постає у трьох вимірах: картина світу, наука, методологія. Ставши методологією, вона зачіпає і по-новому розкриває філософські проблеми [5, С. 58]. Буття починає сприйматися як таке, що становиться, а не як щось стале. Предмети і системи існують не самі по собі, а в контакті із середовищем, яке на них впливає і в якому вони розвиваються. У навколишнє середовище включена й людина, що обумовлює переоцінку її діяльності. У рамках синергетики можлива переоцінка поняття «хаосу». Процеси розвитку зустрічають на своєму шляху ряд випадковостей, які не змінюють загального напрямку цих процесів. Може здатися, що це все не несе в собі жодного сенсу, є безглуздим. Синергетика ж виявляє різноманітність хаосу, наголошує на важливості малих флуктуацій. Для того, щоб флуктуація почала впливати на еволюцію відкритої системи, потрібен особливий стан цієї системи — стан нестійкості [4, с. 122]. Цікавим є те,

що у відкритих нелінійних системах існують дисипативні структури, адже локалізація у таких середовищах досі вважалася неможливою. Структури можуть виникати і зникати, виникати і самопідтримуватися. Зрештою, у середовищі можуть виникати хаотичні процеси. Тим не менше, дисипація у нелінійних системах виступає у ролі архітектора, вибудовуючи у них щось якісно інше. Отже, хаос виступає як сила, котра здатна вивести систему на певний атрактор.

Розгляд нелінійних систем має певні світоглядні наслідки. Нелінійність спричиняє виникнення ідей багатоваріантності шляхів розвитку, вибору із різних можливостей, ідеї незворотності еволюції систем [4, с. 36]. Нелінійність за певних умов посилює флуктуації, роблячи відмінності більш різкими.

Синергетика оперує поняттям «складність». Синергетика пізнає та пояснює складне, вона концентрує на ньому свою увагу. Більше того, дослідження складного неможливе у рамках лінійних уявлень, для цього потрібно використовувати нелінійні моделі. Синергетика дозволяє по-новому дивитися на світ, який дивує самою можливістю існування у ньому складного. Складність пов'язана із когерентністю, котра є важливою характеристикою нелінійних систем [2, с. 105]. Сама когерентність є результатом упорядкування руху частин системи, які до цього рухалися хаотично. Як підставу для виникнення когерентності можна розглядати нелінійність середовища. Шляхи еволюції нелінійних систем ведуть до утворення все складніших структур, котрі виникають при інтеграції частин системи. Когерентність цих частин необхідна для їхнього поєднання, що, власне кажучи, й уможливлює виникнення складних організацій.

Приблизно у той же час почав розвиватися і новий напрямок у хімії — супрамолекулярна хімія. Загалом, вона є міждисциплінарною наукою, котра у даний час переживає період становлення та розвитку. Основним об`єктом її вивчення стали молекули, котрі здатні до самозбірки. Своє завдання супрамолекулярна хімія бачить у синтезі складних молекул із заданими властивостями шляхом збирання їх із простіших [3, с. 305]. При цьому спостерігається саморозвиток системи та її самоорганізація. Процеси самозбірки та самоорганізації також проявляються при розгляді так званих наносистем. Частково такі системи розглядає супрамолекулярна хімія, основним же предметом вони є для нанохімії. Остання розрізняє дисипативну та консервативну самоорганізацію. Якщо консервативна організація характерна для закритих систем, то у

відкритих системах спостерігається дисипативна самоорганізація і стає можливим синергетичний підхід.

Хотілося б окремо зупинитися на деяких аспектах. Фразу «розгортання структури реагентів у часі» можна розуміти як поступове проходження реагентами стадій реакції. Це визначає особливості розуміння хімічних процесів, адже поняття часу часто розглядається як таке, що було запозичене із фізики. Механізм хімічних реакцій містить у собі поняття стадій. Без вивчення стадій хімічного процесу неможливе його розуміння і наукове дослідження. Хімічна кінетика є підґрунтям сучасної хімічної науки, у більшості випадків виступаючи не стільки окремим напрямом дослідження, скільки інструментом для досягнення основної мети серії експериментів. Все рідше вивчення кінетичних особливостей хімічної реакції є кінцевою ціллю наукової роботи хіміка, але подібні дослідження забезпечують можливість продовження цієї роботи. У зв'язку із цим можна сказати, що хімічна кінетика зараз постає не лише як теорія, але і як метод хімічної науки.

Особлива увага на механізми реакцій зверталася ще раніше в органічній хімії. Реакції за участю органічних речовин є специфічними. Дивним на перший погляд є вже сам факт того, що природа, використовуючи всього три елемента, конструює мільйони різних за властивостями речовин. В реакціях же між органічними речовинами результат прямо залежить від того, за яким із механізмів проходить реакція у кожному конкретному випадку, наявності чи відсутності сторонніх речовин у реакційній суміші. Це дає хіміку змогу контролювати перебіг реакції й отримувати саме ті продукти, які йому потрібні. Іноді знання детального механізму реакції має критичне значення: якщо речовина має оптичні ізомери, то вони різняться, іноді різко, за своєю дією на живі організми. В деяких випадках вивчення механізму органічної реакції допомагає з'ясувати, а яку ж речовину отримав хімік.

Щодо поняття «еволюція», то воно є зовнішнім відносно хімії. Спочатку процеси еволюції розглядалися у біології та соціології XIX ст., потім відбулося меж застосування цього поняття [7.с. 53]. Еволюційна парадигма нині охоплює не лише вказані науки, а й повністю проникла в хімію та завойовує своє місце у фізиці. Важливим поняття еволюції є для супрамолекулярної та нанохімії, оскільки вони розглядають процеси ускладнення систем, розвиток від простого до складного.

Підсумовуючи вище зазначене, можна зробити висновок, що нині хімія як наука переходить до стадії розгляду складних процесів еволюції хімічних систем. Але сам перехід до цієї стадії був би неможливим без

розгляду хімічного процесу в часі, а саме — без становлення хімічної кінетики як однієї із фундаментальних теорій сучасної хімії. Хімічна кінетика забезпечує перехід на новий рівень сприйняття хімічної взаємодії, наголошуючи на впливі навколишнього середовища на цю взаємодію та на важливості розгляду механізму перетворення речовин. На нинішньому етапі розвитку вона закладає можливість для руху хімії до дослідження принципово нових систем, які неможливо було розглядати в інших умовах. Хімічна кінетика починає відігравати роль методу хімії. Це обумовлює важливість розгляду хімічної кінетики як основи сучасного хімічного знання та її філософського осмислення.

Список використаних джерел:

1. Данилова В. С. Химическая картина мира и ее положение в системе фундаментальных дисциплинарных онтологий. [Текст] / В. С. Данилова, Н. Н. Кожевников // Вестник ЯГУ. — 2009. — Т. 6. — № 2. — С. 106–111.
2. Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления. [Текст] / И. С. Добронравова — К.: Лыбидь, 1990. — 148 с.
3. Зоркий П. Н. Супрамолекулярная химия: возникновение, развитие, перспективы [Текст] / П. Н. Зоркий, И. Е. Лубнина // Вестник Моск. ун-та. Серия 2. Химия. — 1999. — Т. 40. — № 5. — С. 300–307.
4. Князєва Е. Н. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры. [Текст] / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов — СПб.: Алетейя, 2002. — 414 с.
5. Кочубей Н. В. Синергетические концепты и нелинейные контексты: монография. [Текст] / Н. В. Кочубей. — Сумы: Университетская книга, 2009. — 236 с.
6. Кузнецов В. И. Общая химия: тенденции развития. [Текст] / Кузнецов В. И. — М.: Висш. шк., 1989. — 288 с.
7. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. [Текст] / И. Пригожин, И. Стенгерс [пер. с англ. Ю. А. Данилова]. — М.: Прогресс, 1986. — 432 с, илюстр.
8. Руденко А. П. Теория саморазвития открытых каталитических систем. [Текст] / А. П. Руденко — М.: Изд-во МГУ, 1969. — 276 с.

9. Чермных Н. М. Концепция времени в химии [Текст] / Н. М. Черных // Философия естественных наук. — М.: Академический проект, 2006. — С. 193–212.
10. Янчук Е. И. «Философия химии» — новое направление в философско-методологическом исследовании химической науки [Текст] / Е. И. Янчук // Философия и социальные науки: Научный журнал. — 2010. — № 4. — С. 76–81.
11. Philosophy of Chemistry: Synthesis of a New Discipline. [Text] / Edit by D. Baird, E. Scerry, L. McIntyr. — Springer, 2006. — 375 p.

Стаття надійшла до редакції 12.03.2015 р.

Наконечна В. В. Место химической кинетики в философии химии

В статье говорится об основных тенденциях развития философии химии и рассматривается роль химической кинетики как методологического основания современной химии. Рассмотрено влияние синергетики на философию и методологию химии.
Ключевые слова: химическая кинетика, концептуальная система, философия химии, синергетика.

Nakonechna V. Place of chemical kinetics in the philosophy of chemistry

The article describes the main trends of philosophy of chemistry and examines the role of chemical kinetic as the methodological framework of modern chemistry. We consider the impact of synergy on the philosophy and methodology of chemistry.
Keywords: chemical kinetics, conceptual system, the philosophy of chemistry, synergy.

УДК 316.277

Тімченко О. П.

Доктор філософських наук, професор кафедри філософії і культури Львівської комерційної академії

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ СОЦІУМУ

Аналізуються особливості феноменологічної моделі соціуму та її впливу на формування постклясичної соціальної філософії.

Ключові слова: модель суспільства, суб'єктивність, феноменологія, мораль, символ.

Засновник соціальної феноменології А. Шюц, що послідовно застосував до соціальної сфери феноменологічні методи, стверджував, що соціальний світ — це світ множинності реальностей [9]. Різні дослідники зосереджують увагу на окремих аспектах соціуму, створюючи свої соціальні реальності.

У соціальній філософії існує декілька моделей соціуму. Основні з них це: натуралістична, реалістична, діяльнісна, феноменологічна. Натуралістична модель відстоює ідею глибокого детермінізму природи ісоціуму. Реалістична модель тлумачить соціум, виходячи із домінування Абсолюту, Бога. Вона переважно досліджує розвиток духу, який існує об'єктивно, незалежно від індивідуальної свідомості.Діяльнісна модель зосереджує свою увагу на сфері виробництва, політики і влади. Феноменологічна ж модель найбільш суперечлива та багатовекторна. Вона характеризується суб'єктивними оцінками, переживаннями, символічністю категоріальних форм.

Якщо перші моделі соціуму більш досліджені, то феноменологічна є доволі дискусійною, і в цьому аспекті актуальною, яка потребує свого подальшого аналізу.

Наукові розвідки феноменологічної моделі соціуму представлені у роботах: Є. Андроса, А. Богачова, Е. Гуссерля, А. Дондюка, Г. Ковадла, С. Кримського, А. Лоя, В. Лук'янця, П. Рикера, В. Табачковського, Ю. Хабермаса, М. Хайдеггера, Н. Хамітова, В. Хесле, Г. Шалашенка.

Моделі соціального мають своє місце в історичному розвитку. Реалістична модель найбільш давня. В завершеній формі вона сформувалася у концепції Аврелія Августина. Натуралістична та діяльнісна це творіння в основному XIX ст. У свою чергу феноменологічна модель

результат Нового часу. Своїм змістом вона перекликається з постмодерністськими формами філософування, де основна увага дослідників прикута до проблеми суб'єкта, його місця і ролі в онтологічному, гносеологічному та аксіологічному аспектах.

Місцем формування класичного образу суб'єкта є європейська метафізика Нового часу. До цього моменту сам термін «суб'єкт» (subject) мав суто граматичне значення підмета (давньогрецькою — гіпокайменон). Проте, метафізика нового часу (що було адекватним до тогочасних економічно-культурних реалій та місця людини в них — виникнення громадянського суспільства, розвиток промисловості, зародження науки, бурхлива секуляризація) пов'язує поняття суб'єкта з діями, тобто істоти, що здатна ініціювати дію.

В руслі новочасної метафізики виникають уявлення про самостійний душевний світ, звідки бере початок інтенсивне внутрішнє життя як невід'ємний елемент соціокультурного облаштування людського буття. Панівне місце релігії та з авторитетом Святого Письма зайняла наука з математичним інструментарієм досліджень та експериментом, легітимацією домінування якої зайнялась метафізика, створюючи філософське розуміння істини як світла розуму (картезіанський lumennature), завдяки якому і являється суще, висвітлюється буття. Хоча Новий час постулює об'єктивність знання як вищу цінність, але метафізика Нового часу, як обґрунтував М. Гайдеггер, розгортається під знаком «панування суб'єкта» [6, с. 6] Декарт робить значущий для всієї подальшої філософії крок, поклавши в основу світобудови принцип cogito — прозорого, внутрішньо достовірного досвіду індивідуальної свідомості, яка пов'язана з постійним методологічним сумнівом, тим самим постійно рефлексує над собою, постаючи як самосвідомість.

Власне Декарт першим здійснив виявлення додосвідних форм осягнення істини, об'єктивності, загальнозначущості у формі вроджених ідей завдяки рефлексивному зверненню до актів свідомості, а також доведення їх існування через трансцендентальну аргументацію, апелюючи до безсумнівності існування речі, що мислить, тобто Я. Таким чином суб'єкт, як індивід самосвідомий і здатний до постійної рефлексії, виступив основою як достовірного пізнання світу, так і всієї соціокультурної моделі облаштування буття. Тут важливим виявляється тонке зауваження Є. Андроса, яке спирається на думку М. Гайдеггера, висловлену в праці «Європейський нігілізм», що у Декарта йдеться про облаштування буття, його представлення, а не про його осягнення, не про розкриття його такого, що існує саме по собі. «При цьому основою

цього не могло бути ніщо інше крім самої людини тому, що смислу її нової свободи суперечило будь яке зв'язування себе зобов'язаннями, котрі б не витікали з її власних покладань, що витікають від неї самої » [7, с. 132]. Змістом нової свободи стає те, що людина сама встановлює собі закони й мету, сама вибирає методи для її досягнення, що органічно вписується в феноменологічну модель соціуму.

Суб'єкт пізнання у Декарта є тим абсолютним фундаментом, який необхідний для обґрунтування метафізики як науки. Він радикально очищений від всього тілесного. Суб'єкт Декарта — це «Я», зміст якого включає лише свідомість. Крім цього, «Я» Декарта протиставлено всім іншим суб'єктам, всьому світу і Богу, від яких воно жорстко відмежовано. «Що торкається світу інтерсуб'єктивності, то йому в системі Декарта немає дійсного місця. Хоча Декарт визнає, що існують інші суб'єкти, в нього відсутня як методологія досвіду чужих Я, так і онтологія інтерсуб'єктивних відносин. Інше Я немає ніякого методологічного, а тим більше онтологічного значення в філософії Декарта. Точно так же в нього немає й етики, що пов'язане з відсутністю теорії інтерсуб'єктивності » [8, с. 64].

У феноменологічній моделі соціальної реальності діє гуссерлівське «епохе´» (з грецької — утримання, самовладання). По суті — синонім феноменологічної редукції. За допомогою епохе´здійснюється перехід від природньої установки до феноменологічної. За Е. Гуссерлем епохе´дозволяє відкрити нову онтологічну сферу, недоступну засобам класичної філософії. Виникає новий спосіб досвіду та мислення. Суб'єкт піднімається над своїм буттям, але не втрачає ні його, ні об'єктивних істин, тобто стає інтерсуб'єктивним.

На відміну від картезіанства, проблема інтерсуб'єктивності стала однією з центральних в подальшому розвитку європейської філософії. Неможливість подолання суб'єктивізму та ведення мови про інтерсуб'єктивність в європейській філософії простежується, зокрема, в Е. Гуссерля, ідеї якого ми вже розглядали вище. В його феноменології смисли конституюються діяльністю трансцендентального суб'єкта. «Тут гуссерлівський трансценденталізм стикається зі старою проблемою інтерсуб'єктивності, яку залишив нерозв'язаною попередній трансценденталізм. Сказати коротко, трансцендентальний суб'єкт не здатен на будь які мовні визначення (та нормативні визначення інтерсуб'єктивної сфери), якщо тільки ми не уявляємо його богом, для котрого все можливо. Щоб бути мовним суб'єктом, мати мовну компетенцію, треба бути реальним членом мовної спільноти, тоді

як трансцендентальний суб'єкт цілковито самотній та самодостатній — тож безмовний — у царині логіки » [1, с. 100].

Вплив ідеї діяльної, практичної людини на філософську думку XX ст. став домінуючим. Спроби подолати його утилітаристську орієнтацію були марними та слабко обґрунтованими. Чи не єдиною філософською позицією, що протиставляла себе панпрактицизму, була релігійна філософська думка, яка з відомих причин не могла мати реального впливу на світські орієнтовані розмисли філософів.

Однак у межах концепту цілеспрямовано діючої людини формувалося усвідомлення парадоксів та проблем, що руйнували його з середини. Суттєвий вплив на феноменологічну концепцію соціуму мали ідеї М. Фуко про «смерть суб'єкта», хоча в інших словесних оболонках ця думка є і у творах інших філософів. Згідно з М. Фуко спосіб існування різних утворень культури визначає реальне буття історії, а не наперед задана єдність свідомості суб'єкта. В праці «Слова і речі» Фуко, намагаючись дати своєрідну відповідь на «виклик часу», прагне реалізувати мету структуралізму — децентрацію суб'єкта.

Отже, кризових процесів в європейській цивілізації XX ст. не витримали ті структури людського буття і пізнання, які покладалися в основу діяльності людей як найбільш жорсткі форми, що визначали взаємодію людини з людиною та з усім навколишнім світом. Проте на фоні всіх криз та глобальних катаклізмів сучасності очевидним стає неможливість відмовитись від уявлення про людину як про носія активності (адже, очевидним є те, що ніхто, крім людини, нездатний вирішити створені нею ж самою проблеми). Необхідним в цьому аспекті виявляється вироблення нового конструкту суб'єкта, який би дозволяв несуперечливо та адекватно вписувати людину в реалії структурованого сьогодення. Цей процес повинен здійснитися у двох площинах існування суб'єкта — гносеологічній та практичній (етико-нормативній). Дослідження етико-нормативного аспекту суттєво підсилює феноменологічну концепцію соціуму і дозволяє відійти від причинно-наслідкових зв'язків.

Кардинальна зміна гносеологічної ситуації в науковому пізнанні змусила переглянути основні засади цієї концепції суб'єкта. «В сучасному фізико-космологічному пізнанні, яке зорієнтовано на дослідження такого глобального еволюціонуючого об'єкта, як Всесвіт, суб'єкт постає вже не як абсолютно суверенний, різко відмежований від об'єкта, а як підсистема цього об'єкта» [3, с. 73]. Об'єкт стає важливою умовою існування самого суб'єкта. Враховуючи цей факт, наука ставить та вирішує

завдання введення пов'язаних зі свідомістю явиш в наукову картину світу. Після встановлення незаперечного включення суб'єкта пізнання як підструктури в цілісну структуру пізнаваного об'єкта нова концепція раціональності ставить за мету не відокремлення суб'єктивного моменту в процесі сприйняття дійсності, а знаходження об'єктивного в цілісному акті пізнання.

Проблема суб'єкта пізнання виявляється практичною проблемою повсякденного життя, оскільки прийнятні економічні, наукові та культурні результати можуть бути досягнуті лише ціною максимального суб'єктного напруження. В цьому аспекті проблема суб'єкта пізнання переплітається з проблемою самоідентифікації особистості. Тому, для розробки цього аспекту структури суб'єкта виявляється необхідним виходом за межі теорії пізнання та філософії науки і звернення до етичних і філософсько-антропологічних концепцій. В цьому руслі найпродуктивнішою є тенденція, яка «критично оцінюючи класичну філософію суб'єктивізму,…не намагається усунути суб'єкт з обрію пізнання, а переосмислити й розширити зміст цього поняття а) до поняття людини: суб'єкт «повертається» у філософію, але вже як людина, яка несе повну відповідальність за свої дії та вчинки у всіх сферах своєї життєдіяльності; б) до відношення суб'єкт-субєкт як визначального в усіх сферах людської життєдіяльності, тобто до ідеї інтерсуб'єктивності, діалогічної раціональності, яка не виводиться з «Я», з суб'єкта, а стає першим атомарним відношенням, з якого має бути виведене, визначене і саме «Я», як суб'єкт» [3, с. 93]. Таким чином заявляється необхідність розробки ціннісно-нормативного горизонту моделі суб'єкта, що є можливим через його розгляд. Тут продуктивним буде звернутися до концепцій вирішення проблеми інтерсуб'єктивності, яка не могла бути розв'язаною в класичній моделі суб'єкта. Тут продуктивним буде звернутися до концепцій суб'єкта Ю. Габермаса та П. Рікера.

У Габермаса суб'єкт міжлюдських відносин як особистість індивідуалізується через процеси соціалізації в середині історичного контексту. Тут відповідно до традиції комунікативної філософії центральним у всіх видах людської життєдіяльності стає відношення суб'єкт — суб'єкт, тобто ідея інтерсуб'єктивності стає первинною. Підґрунтя такого розуміння суб'єкта Габермас знаходить вже в добу просвітництва, в якій сфера публічної відкритості стає надзвичайно важливою. «Сповіді Руссо, що віддають на суд публіці, можна найкраще зрозуміти як етичний процес саморозуміння. Вони належать не до того роду, до якого історик відносить життя Руссо. Їх варто оцінити не з погляду істинності історичного

оповідання, але із точки зору автентичності самопрезентації. Як добре знав уже Руссо, їм можна пред'явити докір у недобросовісності й самообмані, але не в тім, що вони являють собою неправду» [5, с. 38]. Тобто вже тут можна побачити, що суб'єкт як особистість формується у сфері публічності. Щоб особистість сформувалась як така, вона повинна презентувати себе в суспільстві таких же особистостей, вступити з ними в соціальну взаємодію. При цьому в такому інтерсуб'єктивному відношенні суб'єкт постає вже як моральна особистість.

Інакше кажучи, необхідно пояснювати зміст терміна «індивідуальність» через звертання до концепції самості суб'єкта. Нове розуміння поняття індивідуального, на думку Ю. Габермаса, пропонує Фіхте через «Я», яке саме себе покладає. Ця концепція самості, якою би розпливчастою вона не була, обґрунтовує самоідентичність людини. «В самоідентичності сама свідомість ясно виражає себе не як самоспіввіднесеність суб'єкта, що пізнає, але як етичне самоствердження відповідальної особистості. Індивідуальна особистість проектує себе в рамках інтерсуб'єктивного горизонту життєвого світу в якості когось, хто ручається за більш-менш, чітко намічену безперервність більш-менш свідомо освоєної історій життя. У світлі набутої ним індивідуальності він бажає бути ідентифікованим й у майбутньому як особистість, яку він з себе зробив [5, с. 39].

Самість етичного саморозуміння не є абсолютною внутрішньою власністю індивіда. Це тільки так здається з погляду філософії, що абстрактну самоспіввіднесеність суб'єкта, що пізнає, беруть за відправний пункт, а не розуміють її як результат соціального й історичного процесу. «Самість в етичному саморозумінні повинна покладатися на визнання з боку адресатів, оскільки Ego утворить себе в першу чергу як відповідь на експектацію Alter Ego. Оскільки інші ставлять відповідальність мені, я поступово роблю себе тією особистістю, якою я стаю через взаємодії з іншими. Я не можу просто для себе самого стримати те Я, що у моїй самосвідомості з'являється як дане мені, — воно не «належить» мені. Скоріше це Ego зберігає інтерсуб'єктивну серцевину тому, що процес індивідуальності спрямований по каналах соціалізації й історії» [5].

Індивідуальності зберігають строго інтерсуб'єктивне значення в комунікативній дії: ті, хто вимовляє моральні судження й робить моральні дії, повинен розраховувати на згоду необмеженого комунікативного співтовариства; той, хто реалізує обрану зі свідомістю відповідальності історію життя, повинен розраховувати на визнання з боку цієї ідеальної аудиторії. Відповідно моя ідентичність, а саме моя

концепція мене самого як автономно діючого й повністю індивідуалізованої істоти може бути стійкою лише в тому випадку, якщо я отримаю подібні підтвердження й визнання і як взагалі особистість, і як індивідуальна особистість.

Згідно з цим суб'єкт, який хоче постати як особистість, повинен обов'язково репрезентувати себе по відношенню до інших і бути сприйнятим таким іншими, як морально відповідальний. У сфері публічної відкритості це означає, що суб'єкт не повинен приховувати свої інтереси, а виносячи свої цілі в публічну сферу для їхньої легітимації, відповідати за них, тобто «дотримуватись слова». Очевидно, що тут обов'язковим аспектом виступає необхідність публічної легітимації інтересів особистості, які можуть торкатися інших членів суспільства. Тобто можна сказати, що особистість самоконституюється як публічно легітимована сукупність її інтересів та цілей. У випадку недотримання заявлених і легітимованих соціумом особистісних проектів чи реалізації непрезентованих публічно інтересів індивід не може постати як особистість і «дискваліфікується» у сфері інтерсуб'єктивногожиттєсвіту, тобто стає асоціальним. Така методологічна позиція має величезне значення для науковця як суб'єкта наукового пізнання.

Суголосною в аспекті інтерсуб'єктивності габермасівській концепції суб'єкта є концепція суб'єкта П. Рікера. Рікер заявляє, що кантівське питання «Щоє людина?» повинно бути не передуючим трьом запитанням, таким як «Що я можу знати?», «Що я повинен робити?», «На що я можу сподіватись?», а завершальним. Власне, це запитання повинно бути завершальним і для всієї філософії. Розкрити сутність людини Рікер пропонує через розгляд «Я» засобами аналітичної філософії, герменевтики та феноменології.

Людину Рікер конкретизує через термін особистість. Для того, щоб визначити людину, потрібно виявити необхідні характеристики особистості, за наявності яких вона може конституюватися як «Я». Цей процес здійснюється через проходження трьома рівнями: лінгвістичним, прагматичним та етичним. На лінгвістичному рівні аналіз стикається з універсальними властивостями мови, що виявляється в осмислених висловлюваннях про особистість і про «Я». На рівні семантики особистість як така не може бути охарактеризована, оскільки семантичний рівень ніяк не описує того, хто говорить, та адресата мовлення. Тобто, на цьому рівні можна говорити про саму мову (структуру, граматику) безвідносно до її носія. Ситуація діалогу, яка є первинним місцем появи особистості, не може бути дана в межах семантичного опису.

Проте на цьому рівні виявляється можливим позначення чистої індивідуальності через особливі семантичні оператори (дефінітивні описи, власні імена і т. п.). Тут виявляється можливе позначення особистості як певного роду (з тілесними та психічними предикатами). Але для конституювання особистості потрібне самопозначення сутності, а це вже вихід на рівень прагматики, а разом з тим до ситуації діалогу, де значення «Я» та «Іншого» залежить від контексту діалогу. Тільки на цьому ступені вперше виникають «Я» і «Ти», що мається на увазі самим процесом спілкування. Це виявляється в теорії мовних актів, де в розрізненні локутивів та іллокутивів з'являються особистісні емоційно-вольові конотації. На прагматичному рівні особистість позначається як «Я», оскільки інтенційне висловлювання передбачає самопозначення того, хто говорить, і його адресата. Проте тут виникає парадокс: яким чином «Я», що задає границі світу, співвідноситься з іменем, що означає індивіда, який належить до цього світу? Вирішенням цього парадоксу в контексті діалогу є хронологізація та локалізація, тобто визначення місця індивіда в часі та просторі. Таким чином абсолютне «Я» співзвучне з згусерлівськимепохе.

Завдяки цьому суб'єкт виключає з поля зору всі накопичені історією наукові знання та оцінки, орієнтуючись лише на вищі моральні якості людини. На шляху конституювання «Я» виникає питання про зв'язок суб'єкта, що говорить, з діючим суб'єктом. Це поєднання відбувається в автономній сфері, де семантика межує з прагматикою. Вирішення цього питання приховане у відношенні між дією та її агентом. Акцентування на питання «хто?» обумовлює нову постановку проблеми приписування фізичних і психічних предикатів особистості, що є суб'єктом предикації. В цьому моменті ми виходимо на завершальний рівень становлення «Я» — етичний.

Необхідність морального виміру для становлення особистості була зазначена вже Кантом. На це звертає увагу А. Лой «Ми стикаємось із принципово новою ситуацією реалізації себе через розум, для якого важить не те, як він конституює об'єкт, а як він задає і конституює себе як суб'єкт. Це вже не фактичність реальності світу, що впливає на суб'єкта, афектує його. Тут іншого штибу фактичність. Це фактичність розуму для себе, коли ми відчуваємо безумовну внутрішню дію на себе принципів (ідей) Бога, Свободи, Безсмертя. Це така внутрішня дія, що вимагає від нас (суб'єктів) самовизначитись та самоналаштуватись і зрештою забезпечує нашу самоідентичність як істот розумних, як персон» [2, с. 12].

Моральний вимір особистості Рікер пов'язує з поняттям осудності. «Моральна осудність є в особливого роду судженнях, в яких стверджується, що люди несуть відповідальність за найближчі наслідки своїх дій і що на цій основі їх можна хвалити чи докоряти» [4, с. 19]. Етичний рівень опирається на статус агента дії як її автора, а також на ототожнення особистості як просто деякої конкретності і як «Я». На етичному рівні в поняттях морального застосування враховується як лінгвістичний, так і прагматичний аспекти «Я».

На етичному рівні діяльність «Я» розглядається як така, що має логічну, історичну та телеологічну структуру і характеризується як praxis. Проте, щоб вести мову про етичний рівень, необхідно враховувати такі фактори як цінність та оцінка. Власне, саме тут і актуалізується телеологічна структура praxis. Тут ми можемо оцінювати дії лише такою мірою, якою вони відповідають приписам — технічним, естетичним, моральним чи політичним. Рівнем відповідальності приписам визначається ціннісна ієрархія дії. Вклад оцінки в конституювання особистості як «Я» є в тому, що оцінюючи наші дії, ми здійснюємо своєрідну інтерпретацію нашого «Я» в етичних термінах. Інтерпретація в моральних термінах розширює концепцію «Я». Самоінтерпретація у сфері praxis через етичну оцінку власних дій є самооцінкою.

Якщо самооцінка виступає як суб'єктивний корелят етичної оцінки дії, то суб'єктивним корелятом морального обов'язку є повага. Коли самооцінка стосується мене самого, то повага вже від самого початку структурована як категорія діалогічна. «Нема і не може бути самоповаги без поваги до іншого. Більше того, оцінюючи себе як себе, я поважаю себе як когось іншого. Я поважаю іншого в собі. Свідком такої інтерпретації іншого у самоповазі є совість» [4, с. 20]. Зрозуміло, таким чином повага є ще однією інтерпретацією категоричного імперативу Канта та біблійною заповіді — любити ближнього як самого себе.

Таким чином, виявляється, що для нової моделі суб'єкта адекватнішим є його конкретизація у формі особистості. Це дозволяє приписувати суб'єкту моральну відповідальність, оскільки сама особистість виникає тільки в цій сфері. Можливість моральної інтерпретації та приписування відповідальності є принципово важливим як для суб'єкта пізнання, так і для суб'єкта практичної діяльності, оскільки в сучасних умовах наслідки їх дій є принципово важливими для подальшого існування людства.

Отже феноменологічна модель соціуму має не лише онтологічне, гносеологічне а й аксіологічне значення. З феноменологічної точки зору між сутністю та її проявом існує дистанція, яку до певної межі можна

подолати. Феноменологічна концепція утримується від радикальних оцінок натуралістичної, реалістичної та діяльнісної моделей. Вона підкреслює, що специфіка соціальної реальності полягає у її штучності, тобто в соціально організованій природі. Соціальна реальність результат суб'єктивної діяльності людей, вона не добра і не зла, вона така, що вибудовується з одномоментних дій соціальних суб'єктів.

Список використаних джерел:

1. Богачов А. Л. Філософська герменевтика: навчальний посібник / А. Л. Богачов. — К.: Видав. «Курс», 2006. — 242 с.
2. Лой А. Про введення в кантівську метафізику / А. Лой // Кант, Іммануїл. Критика чистого розуму; [пер. з нім. та приміт. І. Бурковського]. — К.: Юніверс, 2000.–504 с.
3. Лук'янець В. С. Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури: монографія. / В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська. — К.: Центр практичної філософії, 2000. — 304 с.
4. Рикер П. Человеккак предмет философии / П. Рикер // Вопросыф илософии. — 1989. — №2. — С. 14–25.
5. Хабермас Ю. Понятиеиндивидуальности / Ю. Хабермас // Вопросыфилософии. — 1992. — № 32. — С. 28–41.
6. Хайдеггер М. Времякартины мира / Время и бытие: Стати и выступления / М. Хайдеггер; [пер. с нем.] — М.: Республіка, 1993. — 447 с.
7. Хайдеггер М. Европейский нигилизм / М. Хайдеггер; [пер. с нем.] / Время и бытие: Статьи и выступления — М.: Республіка, 1993. — 447 с.
8. Хесле В. Гении философии Нового времени / В. Хесле. — М.: Наука, 1992.–224 с.
9. Шюц А. Структури життєсвіту / А. Шюц, Т. Лукман. — К.: Український центр духовної культури, 2004. — 560 с.

Стаття надійшла до редакції 17.03.2015 р.

Тимченко О. П. Феноменологическая модель социума

Анализируются особенности феноменологической модели социума и ее влияния на формирование постклассической социальной философии.

Ключевые слова: модель общества, субъективность, феноменология, мораль, символ.

Timchenko O.P. Phenomenological model of society

Analyzing the features of phenomenological model of society and its influence on the formation of the post-classic social philosophi.

Keywords: model of society, subjectivity, phenomenologi, moral, symbol.

УДК 316.3

Боднар К. А.

Кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної філософії та філософії освіти НПУ імені М. П. Драгоманова

ФЕНОМЕН СВОБОДИ В ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Поліаспектний діапазон свободи споконвіку був об'єктом прискіпливої уваги суспільної свідомості різного теоретико-аргументаційного рівня. Однак систематизація і концептуалізація свободи як атрибута демократичного суспільства навіть у наш час залишається актуальним дослідницьким завданням, котре містить чимало інтерпретаційних труднощів і світоглядно-аксіологічних колізій.

Ключові слова: свобода, індивідуальне буття, суспільна дійсність, правова держава, демократія, громадянське суспільство.

Ключовим питання філософського осмислення завжди була міра реалізації свободи людини в демократичному суспільстві. У філософському сенсі свобода постає у дещо амбівалентному вигляді: з одного боку, вона — феномен психологічного ґатунку, з іншого, — суспільне явище. В останньому випадку свобода виявляє себе в поведінці людини і отримує певну оцінку з боку інших суб'єктів соціальної взаємодії. Тому у філософському розуміння вона постає в двох основних смислах: як внутрішня свобода і як свобода зовнішня.

Як зазначає О. Черненко, «серед багатьох інших суспільних характеристик природи людини свобода посідає ключову позицію. Будучи спроможністю і можливістю людини діяти відповідно до своїх потреб, інтересів і цілей, вона, за справедливим зауваженням Сартра, є навіть не властивістю, а субстанцією людини. Все це говорить на користь того, що вона має фундаментальне значення у визначенні людини як мислячого і самостійно діючого суб'єкта, котрий володіє можливістю вибору відповідно до своєї волі. Визначення права засобом свободи відкриває оптимальний шлях для його пізнання. Як свобода для людини складає субстанцію, так і для права вона є його субстанцією і загальною основою» [5, с. 46–47].

Свободу слід розуміти не лише як специфічно людське, а й як соціальне явище. Філософський парадокс свободи полягає в тому, що вона

може бути усвідомлена людиною тільки в системі соціальних зв'язків: «Свобода набуває ознак цінності лише у відносинах між людьми: для Робінзона Крузо, який сидить на безлюдному острові, вона позбавлена будь-якого сенсу. На своєму острові Робінзон Крузо відчуває «утиски», його влада обмежена колом існуючих альтернатив. Однак у тому сенсі, в якому вона розглядається нами, проблема свободи перед ним не стоїть. Так само стосовно суспільства принцип свободи нічого не говорить про те, як саме індивід повинен користуватися наданою йому свободою. По-справжньому важливі етичні проблеми — це ті, що постають перед індивідом у вільному суспільстві: що робити зі своєю свободою? » [4, с. 13].

Свобода — це наявність можливості вибору варіантів і реалізації певної події. Відсутність такого вибору і реалізації вибору рівнозначна відсутності свободи — тобто несвободі. Свобода є одним з видів вияву випадковості, спрямованим свободою волі (спрямованістю волі, усвідомленою свободою) або стохастичним законом (непередбачуваність результатів події, неусвідомленою свободою). В цьому сенсі поняття «свобода» є протилежністю поняття «необхідність». Свобода — це також ефективний засіб для досягнення мети і сенсу життя людини.

Історично першими в переліку громадянських прав і свобод стали свобода совісті та свобода слова. Приблизно до тих же часів відноситься утвердження свободи власності як захисту від довільних конфіскацій з боку держави. Наприкінці XVIII століття можливість участі громадян в управлінні державою була проголошена фундаментальними політичним правом і набула статусу права вибору форми правління.

Уявлення про людську свободу, гідність, особисту незалежність та суспільну справедливість, з яких розвинулась концепція прав людини, існували впродовж усієї історії людства. Принаймні, на симптоми подібних міркувань можна натрапити практично у всіх великих релігійно-етичних ученнях стародавнього світу. Європейська культура успадкувала дискурс про свободу з часів грецької античності. Представники різних світоглядних шкіл (софісти, стоїки та кініки) не просто проголошували ті чи інші суспільні норми і цінності, а намагалися обґрунтувати або спростувати їх за допомогою аргументів логіки, інтерпретації, почуттів, спираючись на різноманітні релігійні та інші уявлення. Саме в античних полісах Греції вперше були вжиті понятійні конструкти «політична свобода», «громадянські права», та «рівність людей». У VI — IV століттях до н. е. філософи почали осмислювати

протиріччя, з якими має справу суспільство, котре прагне до самоусвідомлення і вдосконалення.

У наш час слова «я маю право…» звучать доволі звично, але, як це не дивно, в устах грека античної епохи вони взагалі не звучали, оскільки в ті часи люди не мали уявлення про володіння правами, до прав не відносились як до власності. Однією з найгостріших дискурсів античності була суперечка між тими, хто відстоює пріоритет інтересів колективу (полісу, держави в цілому) над правами окремого індивіда, а також прихильниками популярної в ойкумені афінської демократії точки зору на суспільних лад як на інструмент для досягнення щастя, добробуту і безпеки його громадян.

З одного боку, серед захисників індивідуальної громадянської свободи виокремлюють лідера демократів Перікла, історики Фукідіда, драматургів Евріпіда, Есхіла та Софокла. З іншого боку, їм протистояли Платон і частково Аристотель, які в своїх працях настільки послідовно і категорично відстоювали цінність суспільної нерівності і пріоритети «суспільного блага» над особистими інтересами членів суспільства, що деякі сучасні дослідники витлумачують їх як «батьків тоталітарних ідеологій».

Саме в античній Елладі було вперше порушене питання про походження суспільних цінностей взагалі й свободи та права зокрема. В ті часи філософи вже усвідомили, що між прагненням до особистої свободи та суспільної доцільністю може існувати протиріччя, яке різні філософські школи розв’язували по-своєму. Приміром, послідовники Платона вимагали цілковитого підкорення особистості інтересам суспільства. Натомість послідовники школи кініків, навпаки, заперечували будь-яку цінність суспільного життя в порівнянні з життям вільного людського духу. Ще один напрямок філософської думки намагався примирити обидва підходи, звівши їх до спільної основи — справедливості, спільного блага і тощо.

Якщо у Сократа і Платона йшлося насамперед про свободу в порівнянні з алгоритмом дії долі, згодом про свободу від політичної деспотії (у Аристотеля та Епікура), то в епоху Середньовіччя виникла контра версія між свободою людини та насаджувану релігією ідеєю всемогутності Бога. Починаючи з епохи Відродження під свободою розуміли безперешкодний і всебічний розвиток людської особистості. З часів Просвітництва концептуалізується поняття свободи, запозичене у лібералізмі і філософії природного права (Т. Гоббс, Г. Гроцій), котре визнає панування всемогутньої природної причинності і закономірності. Б.

Спіноза вперше визначив свободу через формулу «усвідомлена необхідність». Між іншим, розуміння свободи у такому сенсі часто виправдовує факт існування необхідності як відсутності вибору, а це суперечить самій сутності свободи. У німецькій філософії, починаючи з М. Екхарта і аж до Г. Лейбніца, І. Канта, Ф. Шіллера, А. Шопенгауера та Ф. Ніцше акцентується увага на питанні свободи як морально-творчій відповідності сутності явища та його становлення (актуалізації потенціалу).

Концепція індивідуальної свободи як духовної і соціальної цінності впродовж двох з половиною тисячоліть була предметом інтенсивних дискусій серед філософів та правознавців. Ренесанс, Реформація та Контрреформація, абсолютистські монархії пізнього середньовіччя з їхніми претензіями на божественні першовитоки державної влади актуалізували в свідомості європейців проблему особистої свободи і суспільної справедливості. Лише у XVIII столітті, котре отримало статус епохи Просвітництва, було сформульовано зовні просте розв'язання цієї проблеми: думка про природний закон, концептуалізована ще філософами античної Греції і підхоплена християнськими богословами від Блаженного Августина до Фоми Аквінського, оформилася у доволі струнку теорію природного права.

Ф. Шатобріан стверджував: натовп цінує не свободу, а рівність і диктатуру, бо ті позбавляють маленьку двоногу істоту на ім'я «людина» нестерпних атрибутивних ознак — совісті та відповідальності. Симптоматично, що сучасні уявлення про демократичний режим передбачають рівність усіх громадян перед законом. Однак жодна держава не в змозі забезпечити абсолютної громадянської рівності, тому формується своєрідний «список винятків». Чим ширша сфера державного регулювання соціального простору, тим значніші роль і функціональні можливості нерівності у формуванні соціальної диференціації. Природним обмеженням свободи індивіда є свободи і права інших людей. Таким чином, свобода кожного закінчується там, де порушується свобода іншого.

Овідій зауважив парадоксальну особливість: найбільше розмов про свободу точиться у рабських суспільствах. І це при тому, що, як помітив Н. Гартман, «ні поодинці, ні в натовпі люди достеменно не знають, чого вони прагнуть досягти своїми бажаннями і намірами. Однак усе велике в історії відбувається там і тоді, де і коли воно входить у свідомість і стає метою вільної самопожертви особистості. Тому вкрай важливо, щоб натовпу час від часу нагадували, чого він «насправді хоче». Це — основне завдання видатних історичних постатей. Індивід виростає до історичної

величини лише тоді, коли підноситься до усвідомлення загального духу. З цих міркувань ілюзорною є будь-яка насильницька оптимізація світу, кожен заклик до того, «як має бути», всі неорганічні перевороти і спроектовані в майбутнє ідеології. З точки зору історії реальне значення має лише внутрішньо необхідна динаміка об'єктивного духу [1, с. 615]».

Б. Шоу належить світоглядна сентенція: «Свобода — це відповідальність. Тому більшість людей бояться її [8, с. 229]». Загалом же дихотомія свобода/відповідальність формує і визначає конститутивні (constitutive), засадничі фактори функціонування не лише державності, а й соціальності загалом. Основоположник ліберальної ідеології Дж. Локк зазначав, що свобода може існувати лише в межах закону. Це пояснює необхідність обмеження простору свободи особистості заради посилення її гарантій.

Як зазначав А. Ферґюсон, смисл поняття свободи не має на увазі звільнення від усіх обмежень — передовсім він передбачає можливість більш дієвого застосування справедливих обмежень до всіх членів вільного суспільства, незалежно від того, чи йдеться про мирового суддю або ж простого підданого. Намагання екстраполювати принцип індивідуальної свободи на колективну сферу започаткували теорію суспільного договору, яка виявилася ідейним фундаментом сучасної концепції правової держави.

Свобода — це не те, чим людина володіє, а те, чим вона є. Міра свободи залежить від міри її буттєвої якості індивіда. О. Герцен слушно зауважив: людину неможливо звільнити більше, ніш вона звільнилася внутрішньо. За аналогією — кожне суспільство заслуговує на ту свободу, якою воно користується. Вихід з рабства завжди пролягає через пустелю. А пустеля — не найкраще місце для оптимізму і натхнення: одні наполягають на поверненні у зворотний бік, інші розгубилися й опустили руки, а ще хтось починає шукати винних... Оптимальний вибір полягає в тому, щоб узяти в союзники стоїцизм Сенеки, який у такому випадку порекомендував би, по-перше, зробити необхідні висновки з минулого, по-друге, зціпити зуби і невпинно рухатися вперед, до обраного ідеалу. І робити це треба настільки швидко, наскільки дозволяють індивідуальні та суспільні ресурси.

Найбільш послідовним захисником ідеї свободи в наш час вважається ідеологія лібертаризму, яка відстоює тотальну відданість концепції індивідуальних прав. Згідно з «принципом прав» Дж. Хосперса, права людини включають класичну локківську тріаду — життя, свободу, власність. Їх внутрішня субординація доволі проста: «Право власності є абсолютно базисним. За його відсутності виявляються неможливими

інші права. Воно — стратегічний резерв і гарантія того, що зароблене тобою буде твоїм [6, с. 61]».

Лібертаризм витлумачує свободу як відсутність примусу з боку інших людей. Дж. Хосперс, зокрема, зазначає: «Політична філософія, котра маніфестує себе лібертаризмом, є доктриною, згідно з якою, по-перше, кожна людина — господар свого життя, по-друге, ніхто не має права розпоряджатися життям іншого. Індивід може чинити відповідно до свого вибору, якщо це не порушує свободи іншої людської істоти чинити згідно з її вибором [7, с. 3]».

Якщо право визначає, то держава визнає за людиною певну міру свободи, сферу вільного виявлення індивідом своєї волі. При цьому держава не може втручатися в дану сферу. Іншими словами, право окреслює ті рамки, в межах яких індивід має свободу вибору своєї поведінки, яка найбільш відповідає його особистим інтересам. Людина володіє низкою суб'єктивних невідчужуваних прав, які притаманні їй від народження. За висловом М. Козюбри, вони «пов'язані із самим фактом її існування, відносяться до основних властивостей, іманентних людині, без яких та не може бути членом «суспільного союзу». Інакше кажучи, якщо людина не має прав, то цим ставиться під сумнів природа людської істоти [2, с. 18]». Слід відзначити, що держава не наділяє людину цими правами, не дарує їх людині, а лише визнає факт їхньої наявності у людини, зобов'язується їх забезпечувати шляхом законодавчого закріплення, гарантування від зазіхання на них з боку будь-кого.

Ні за яких обставин держава не може позбавити людину природних прав. Можна лише тимчасово їх обмежити в суспільних інтересах на законних підставах та в судовому порядку з дотриманням встановленої законом процедури обмеження. Винятки складають абсолютні права людини, які взагалі не підлягають обмеженню (наприклад, право на повагу особистої честі та гідності). Отже, права людини мають наддержавний характер, пов'язуються з існуванням людини та апріорною цінністю людського існування. На відміну від них, права громадянина — це продукт державного визнання меж свободи людини в політичній, соціально-культурній, економічній та інших сферах. Наявність цих прав у людини зумовлюються фактом вступу людини до політичного організму — держави; ширина законодавчого закріплення таких прав, повнота їх державного гарантування залежить насамперед від політичного режиму.

Ще у Стародавній Греції та Римі за громадянами визнавалася певна сфера вільної поведінки, яка обумовлювалася природою людини та вста-

новлювалася законами полісу. Найгучніше про право права та свободи людини та громадянина заявили прихильники буржуазно-ліберальних ідей, що зародились в Європі у XVII–XVIII століттях.

Створена, таким чином, держава мала визнати природну свободу людини та забезпечити її вільну реалізацію, яка не суперечила б свободі інших. Дж. Локк, зокрема, зазначав: «Свобода людей, які знаходяться під владою уряду, полягає в тому, щоб мати постійне правило для життя, загальне для кожного в суспільстві та встановлене законодавчою владою, створеною у ньому [3, с. 54]». Роль держави, таким чином, зводилася лише до законодавчого закріплення та охорони прав людини; держава уподібнювалася «нічному сторожу». Сама ж державна влада зумовлювалася природними правами і свободами людини.

Список використаних джерел:

1. Гартман Н. Проблема духовного бытия. Исследования к обоснованию философии истории и наук о духе / Н. Гартман // Культурология. XX век: Антология. — М.: Юрист, 1995. — 703 с.
2. Козюбра М. І. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика / М. І. Козюбра // Українське право. — К., 2006. — №1. — С. 15–23.
3. Локк Дж. Избранные философские произведения / Джон Локк. — В 3-х т. — М.: Наука, 1960. — Т. 2. — 432 с.
4. Фридман М. Взаимосвязь между экономической и политической свободами / М. Фридман и Хайек о свободе. — Минск, 1990. — 168 с.
5. Черненко А. К. Философия права / А. К. Черненко. — 2-е изд. — Новосибирск, 1998. — С. 46–47.
6. Hospers J. What Libertarianism Is? / J. Hospers // The Libertarian Alternative. — N.-Y., 1972. — P.3.
7. Hospers J. A Political Philosophy for Tomorrow / J. Hospers. — Los Angeles, 1971. — P.61.
8. Shaw B. Man and Superman: Maxims for Revolutionaries / B. Shaw. — London, 1903. — P.229.

Стаття надійшла до редакції 07.03.2015 р.

Полиаспектный диапазон свободы испокон веков был объектом придирчивого внимания общественного сознания различного теоретико-аргументационного уровня. Однако систематизация и концептуализация свободы как атрибута демократического общества даже в наше время остается актуальной исследовательской задачей, которая содержит много интерпретационных трудностей и мировоззренческо-аксиологических коллизий.
Ключевые слова: свобода, индивидуальное бытие, общественная действительность, правовое государств, демократия, гражданское общество.

Bodnar K. A. Phenomenon of Freedom is in democratic society

Polyaspect range of freedom have always been a subject of rigorous attention of the social consciousness on various theoretical levels. However, systematization and conceptualization of freedom as an attribute is in democratic society our time remains a relevant research goal, which contains many of the interpretational difficulties and ideological-axiological conflicts.
Keywords: freedom, individual life, social reality, legal state, democracy, civil society.

УДК 930.1

Гоцалюк А. А.

Кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства
Міжрегіональної академії управління персоналом

ТРАДИЦІЯ ТА ІННОВАЦІЯ В СОЦІОКУЛЬТУРНІЙ СФЕРІ: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ

Аналізується традиція та інновація які утворюють діалектичну суперечність, особливості розв'язання якого визначають пріоритети розвитку соціокультурної сфери в цілому. Хоча традиції та інновації віддзеркалюють протилежні тенденції, на практиці вони цілком сумісні — принаймні, більшість явищ соціокультурної дійсності є результатом взаємодії і симбіозу традицій та інновацій.

Ключові слова: соціокультурна сфера, особливості взаємодії, традиції, інновації, пріоритети розвитку, тенденції.

Основним змістом культурного відродження стала самовіддана праця багатьох дослідників, ентузіастів, практиків із реконструкції здеформованої культури, залучення до нового життя великих культурних набутків, які призабулися або були невідомими.

Зростання інтересу до національної культури є невід'ємною складовою процесів духовного виродження нашого народу. Традиційна сфера життєдіяльності суспільства є потужним засобом акумуляції соціокультурного досвіду й реалізації спадкоємного зв'язку поколінь, формування духовності українців. Традиції втілюють притаманний українській ментальності гармонійний зв'язок людини і природи, який плідно впливає на функціонування етичного й естетичного компонентів суспільної свідомості.

Традиції включають звичаї, ритуали, обряди та інші стереотипізовані форми діяльності, постаючи фактором внутрішньої консолідації великих людських спільнот, таких як етноси, нації. Ось чому для нового, пострадянського мислення актуальним є аналіз сутнісного значення традицій в культурі, їх місця в життєдіяльності сучасного українського соціуму.

Виявленню соціальної природи і сутності традицій, їх ролі і місця в суспільному житті, їх співвідношення і механізму спадко-

ємності як необхідної умови соціального поступу присвячені праці С. Ейзенштадта, В. Плахова, І. Суханова, О. Улєдова та ін. вчених.

У процесі дискусії, котра розгорнулася в радянській науковій думці у 80-і рр. XX ст., більшість дослідників були переконані, що традиції є необхідними, стійкими елементами культури, вони — не лише елемент минулого, а й існують на всіх стадіях розвитку культури. У зв'язку з цим все більше актуалізується позиція протиставлення й взаємовиключності традицій і новацій (А. Шушарін, О. Шушаріна, Д. Балашов), переглянута дослідниками в 90 роки (С. Арутюнов, Е. Маркарян, А. Першиц). Ними традиції розглядаються як такі, що задають інноваціям їх загальну спрямованість, а інновації — як такі, що трансформуються у традиції, що у сукупності служать адаптації традиції до постійно мінливого середовища. В останню чверть минулого століття особливо актуальною була проблема історичної трансформації компонентів обрядової культури. Праці Суханова І., Гаврилюка Н., Зоца В., Курочкіна О. присвячено діалектиці старого й нового, традиційного і новаторського, національного та інтернаціонального в обрядовій творчості. Дослідники Семенова М., Соколова В., Бердута М., Солошенко О. й ін. зосередили увагу на вивченні сучасного стану звичаєвості й обрядовості слов'янських народів, населення різних регіонів України.

Сучасні дослідники розглядають зазначену проблему у контексті співвідношення традицій і новацій у соціокультурному неотрадиціоналізмі як сучасній формі зняття протиріч етнокультурних традицій і соціокультурних новацій.

У дисертації О. Ніколаєвої крізь призму культурної наповненості реконструйованих традиційних форм досліджується явище вторинної семантизації історичних артефактів у сучасній побутовій культурі. У культурологічному аспекті проаналізовано проблему конфліктності інтерпретацій історико-культурних традицій, з'ясовано специфіку механізмів постмодерністської трансформації традиційних образів і символів традиційної культури російського народу [7]. В. Грябан у дисертаційній роботі «Релікти культу вогню у світогляді, звичаях і традиціях українців Буковини XIX — XX ст» досліджує ритуальну роль вогню в світогляді та традиціях українців Буковини XIX — XX ст. [5].

Предметом С. Мадюкової обрано соціокультурний неотрадиціоналізм у сучасних локальних співтовариствах, який є показником зрілості використання феномену традиції з метою обґрунтування соціальним суб'єктом образу майбутнього через усвідомлену фундаментальну ретроспекцію, засвоєння історичного досвіду й прилучення до функціо-

нування певної системи традицій [6]. Загалом у дослідницькій літературі зазначений аспект дослідження та супутні йому проблеми так чи інакше пов'язані з тематикою традицій та традиціоналізму, однак проблема взаємодії традиції та інновації ще не достатньо розроблена стосовно співвідношення традицій і новацій в культурі, їхньої ролі в розвитку суспільства. Тому у даному контексті зазначена проблема й стала предметом дослідження даної статті.

Традиція (походить від лат. tradition — передавання) у сучасній культурології кваліфікується як сукупність елементів соціальної та культурної спадщини, які передаються від покоління до покоління й зберігаються у певних спільностях та соціальних галузях протягом тривалого часу. Термін «традиція» вживається в широкому та вузькому значеннях: в широкому — це універсальна форма фіксації, закріплення та вибіркового збереження тих або інших елементів соціокультурного досвіду, а також універсальний механізм його передання, що забезпечує стійку історико-генетичну спадкоємність у соціокультурних процесах [1, с. 724].

У вузькому значенні, термін застосовується для опису і пояснення структур поведінки і характеру вірувань протягом кількох поколінь або протягом тривалого часу в межах одного суспільства чи регіонів, яким властиві спільні культурні надбання. В такому контексті поняття «традиція» часто ототожнюється з термінами «обряд», «ритуал», «звичай», «звички». Вона є максимально синкретизованою формою регулювання діяльності. Незважаючи на активне поширення терміна «традиція», він не є однозначним. У різних дослідженнях (а часом у працях одного й того ж вченого) термін «традиція» вміщує безліч аспектів соціальної структури та поведінки індивідів. Цим терміном означають, зокрема, як способи легітимізації культурної реальності, так і принципи устрою великих соціальних та політичних систем [12, с. 237].

Антропологія використовує термін «традиція» лише у вузькому змісті, близькому до поняття ритуал. Для сучасних соціологів типовим є таке поняття традиції: «Під традицією... будемо розуміти, пише відомий польський соціолог П. ІПтомпка, — сукупність тих об'єктів і ідей, джерела яких кореняться у минулому, але які можна виявити в сьогоденні... традиція рівносильна спадщині — тому, що реально збереглося від минулого... Будь-яка традиція, незалежно від її змісту може стримувати творчість або новації, пропонуючи готові рецепти вирішення сучасних проблем» [11, с. 96].

Важливе місце в українській та зарубіжній культурі належить проблемі співвідношення «традиційного» та «нетрадиційного» («креативного») життя культури, зокрема, в духовному вимірі. Термін «традиційний» використовують для позначення суспільних систем, зміни в яких відбуваються відносно повільно, а також суспільств, яким притаманна тенденція до легитимізації певного типу діяльності з посиланням на її побутування в минулому. Нетрадиційний тип культури був підготовлений добою Відродження, але послідовно і повно розкрився у XVII — XX ст. У суспільстві, що трансформується, набуває специфічних ознак взаємодія традицій та інновацій, форма та зміст інновації і традиціоналізму в ментальних структурах суспільства. Причому, інноваційні процеси не означають відмову від традицій і в деяких випадках спираються на них і продовжують їх [8, с. 154]. Будь-який «традиціоналістський» напрям, природно, повинен себе зарекомендувати «антисучасним», хоча йому тією чи іншою мірою притаманні сучасні ідеї, які відповідають певному етапові розвитку суспільства [4, с. 228].

Національну культуру не можна обмежувати лише традиційними вимірами, оскільки відбувається постійна взаємодія нового й старого, інновацій і традицій, а поряд із національно-специфічними особливостями діють та розвиваються загальнолюдські, що стають надбанням усіх народів. Різні типи суспільства різняться набором, характером і змістом традицій, темпами їх відновлення, каналами поширення, механізмом передачі, способами фіксації їх стабільних і варіативних складових. У зарубіжній науці, на відміну від вітчизняної, де проблема змінності традиції не викликала сумніву, до 60-х рр. XX ст. домінував погляд на традицію як на щось застигле, незмінне, минуле. Традиційними суспільствами вважали всі докапіталістичні суспільні структури. Модернізацію уявляли як перетворення традиційного суспільства у «західне». Вона пов’язана з інтенсивним переносом цінностей (моделей дискурсу). Архаїчні й традиційні культури володіють особливо яскравим ігровим потенціалом. У мистецтвознавстві давно помічено, що звернені в майбутнє художні новації XX ст. нерідко вертаються в минуле.

Традиція та інновація, традиція та сучасність є взаємозалежними і взаємозумовленими. Для російського культуролога С. Арутюнова, зокрема, мінливість традиції — щось таке, що потребує доказів і він прибігає до цих доказів, використовуючи досить складний науковий апарат. Російський учений пише про це, начебто говорить про річ тривіальну, будь-кому очевидну. «Будь-яка традиція — це колишня інновація,

і будь-яка інновація — у потенції майбутня традиція. Насправді, жодна традиційна риса не властива будь-якому суспільству споконвіку вона має свій початок, звідкись з'явилася, отже, колись була інновацією. І те, що бачимо як інновацію, або не приживеться в культурі, відімре й забудеться, або приживеться, згодом перестане виглядати як інновація, а виходить, стане традицією» [2, с. 160]. Вчений підкреслює, що модернізація — процес суперечливий і не зводиться тільки до засвоєння досягнень сучасного Заходу. Дослідник переконаний, що специфіка традицій пов'язана не з їх протистоянням сучасності, а з особливостями тієї чи іншої цивілізаційної системи. Кожна країна для консолідації населення завжди актуалізує внутрішній традиціоналізм, принцип якого заснований на самообмежуванні й соціальності, комунальності. Тобто, людина свої особисті цілі й потреби повинна обмежувати вольовим чином і підкоряти інтересам цілого.

Класичний традиціоналізм зародився наприкінці XVIII ст. і був спрямований проти лібералізації старих традицій. Його засновники і представники Ж. де Местр, Л. Бональд, Р. де Шатобріан, Ф. де Оліве, Д. Кортес та ін. суттєво вплинули на становлення європейської культури. Традиціоналізм XIX століття є самостійним ідеологічним утворенням, маючи власну концепцію суспільства, держави, людину і моралі [9, с. 44].

XX ст. правомірно характеризувати як своєрідну реакцію на футуризм, але з орієнтацією на класичну гармонію й відверту традиціоналізацію образів. Риса традиціоналістів XX століття, що відрізняє їх від традиціоналістів попереднього сторіччя, — безкомпромісність стосовно сучасного світу аж до повного розриву з пануючої ідеологічною тенденцією [3].

Цивілізація, заснована на цінностях надспоживання й комфорту, саме цей принцип ламає, але, оскільки зона не вічна, вона колись повинна буде прийти до принципу самозбереження, і вона теж свої внутрішні традиціоналістські ресурси повинна буде використовувати.

Індивідуальні цінності кожної окремої людини організовані в ієрархічну систему, підпорядковану певній домінуючій цінності. На рівні ціннісних орієнтацій взаємодії осіб відповідальною є об'єктивна система культурних цінностей суспільства. Від того, якими є цінності і норми, яка традиція їх живить, наскільки остання відкрита інноваційним процесам та сучасним тенденціям розвитку науково-технічного прогресу, яким є потенціал певного культурного коду, залежать і перспективи розвитку суспільства, його місце у світовому співтоваристві. Нове є такою

цінністю культури, яка в певний історичний період дає перевагу минулому перед теперішнім.

Проте, онтологічний статус цієї цінності полягає в тому, що вона є іншою, такою, що конституює теперішнє під впливом духовних, уявних феноменів. Змінюється сама онтологічна міра інновацій і традиції. Щодо інноваційних перетворень традицій в суспільстві, слід додати, що успадкування традицій в українському суспільстві все більше пов'язується з політичними процесами, з необхідністю їх оновлення. Суспільний рух інституалізується у формі політичних партій і об'єднань, які все більше трансформуються в інноваційну силу, здатну демократизувати життєдіяльність соціуму. Таким чином, традиційна культура дає людині і вміння орієнтуватися у складних проблемах сучасності, У зв'язку з цим все більшої актуальності набуває ефективне використання інноваційного культуротворчого потенціалу молоді у прискоренні державотворчих процесів, зміцненні засад власної державності.

Динаміку традицій можна простежити в межах конкретних суспільно-історичних обставин. Із зміною соціальних умов неодмінно піддається трансформаційним змінам і традиція, це дає право говорити про соціальну мобільність традиції, її здатність бути практичним регулятором суспільного життя за будь-яких історичних обставин. Із зміною соціальних умов (з другої пол. XIX ст.) змінюються і традиційні патріархальні форми життєдіяльності, і механізми успадкування традицій.

XX ст. увійшло до світової історії людства як століття потрясінь: революції, війни, тоталітарні режими. Це була, на думку Й. Хейзінги, переломна епоха, коли традиції вступають у діалог із новими тенденціями в розвитку культури. Досвід XX ст. впевнив Й. Хейзінгу в тому, що сучасність деградує, а її культура руйнується. В такому контексті середньовіччя розуміється ним як алегорія всієї історії в її «нормальному» розвитку та занепаді, а також як виявлення архетипових праоснов сучасної культури [10].

Проголошення незалежності України викликало піднесення національного духу, нові сподівання. Було досягнуто значних успіхів у поширенні української мови як державної, ухвалено Закон про мови та інші важливі акти. У сучасних умовах непоодинокими є випадки спотворення й переривання культурних традицій. У кожному разі відтворення традиції здійснюється вже у вигляді неотрадиції із залученням елементів інновації. За характеристикою І. Ейзенштадта, що багато праць присвятив вивченню механізмів формування й зміни традиції, тотальний традиціоналізм спирається на традицію як «невід'ємний

елемент будь-якої соціальної культури, соціальної організації в цілому (так зване традиційне або сучасне суспільство) й кожного її компоненту окремо. Традиції, наприклад, зберігають своє значення навіть у таких найбільш раціоналізованих і динамічних галузях людської діяльності, як наука й технологія)» [13, с. 124].

Отже, в українському суспільстві, з його тяжінням до традиціоналізму, інтегруюча роль традиції є значною. Проблеми становлення і розвитку традиції, особливостей її функціонування в соціумі завжди привертали увагу науковців. Вони є постійно актуальними для кожного суспільства, а отже, і для науки.

Різноманітні тлумачення поняття традиції та новації свідчать про неоднозначність їх змісту для дослідників. Через традицію здійснюється звернення до минулого. Традиція у сучасному світі постає своєрідним виходом з кризи життя — шляхом творення нових форм для стародавніх канонів. Різниця між традиційним і інноваційним в суспільстві полягає більшою мірою у формах культурних елементів, що створюють систему, а не у її глибинних основах, пов'язаних із традицією. Соціальна стабільність досягається розширенням меж культури, основою якої є традиція. Вона транслює позитивні загальнолюдські цінності й цінні для успішного розвитку суспільства стереотипи.

Таким чином, у сучасних умовах вкрай актуальною є потреба створення культурного підґрунтя та міцного ціннісного фундаменту для подальшого розвитку традицій і духовної еволюції суспільства.

Список використаних джерел:

1. Абушенко В. Л. Традиция / В. Л. Абушенко // Новейший философский словарь / Сост. А. А. Грицанов. — Мн.: Изд. В. М, Скакун, 1998. — С. 724–726.
2. Арутюнов С. А. Народы и культура: развитие и взаимодействие / С. А. Арутюнов. — М.: Наука, 1989. — 247 с.
3. Гармель О. В. Феномен «чужого» тексту в сучасній музиці. Аспект неоміфологічних інтенцій художнього мислення: дис... канд. мистецвознав.: спец. 17.00.03 «Музичне мистецтво» / О. В. Гармель / Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. — К., 2005. — 227 с.
4. Генон Р. Избранные сочинения: Царство количества и знамения времени. Очерки об индуизме. Эзотеризм Данте / Р. Генон / Пер. с франц. — 2-е изд., испр. и дополн. — М.: Беловодье, 2003. — 480 с.

5. Грябан В. В. Релікти культу вогню у світогляді, звичаях і традиціях українців Буковини XIX-XX ст.: дис... канд. істор. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / В. В. Грябан; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН УКРАЇНИ. — К., 2002. — 189 с.
6. Мадюкова С. А. Социокультурный неотрадиционализм в обрядах жизненного цикла: на примере женщин тюркских этносов Южной Сибири: дис... канд. филос. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия» / С. А. Мадюкова. — Новосибирск, 2008. — 192 с.
7. Николаева Е. В. Неотрадиционализм в культуре повседневности: Российская версия конца XX века / Е. В. Николаева: автореф. дис... канд. культурологии: спец. 24.00.01 «Теория и история культуры». — М., 2004. — 19 с.
8. Онофрійчук О. А. Традиції та новації у формуванні ціннісних засад сучасного суспільства / О. А. Онофрійчук // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості. — Донецьк, 2008. — С. 153–155.
9. Федорова М. М. Модернизм и антимодернизм во французской политической мысли XIX в. / М. М. Федорова. — М.: РАН ИФ, 1997. — 204 с.
10. Хейзинга Й. Осень Средневековья: Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / Й. Хейзинга. — М.: Наука, 1988. — 543 с.
11. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка / Пер. с англ.; Под ред. В. А. Ядова. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 416 с.
12. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование общества. Сравнительное изучение цивилизации / И. Эйзенштадт; Пер. с англ. А. В. Гордона / Под ред. Б. С. Ерасова. — М.: Аспект Пресс, 1999. — 416 с.
13. Eisenstadt S.N. Tradition, Change, and Modernity / Eisenstadt S.N. — New York, Sydney, Toronto: John Wiley, 1973. — 326 p.

Стаття надійшла до редакції 11.03.2015 р.

Гоцалюк А. А. Традиция и новация в социокультурной сфере: особенности взаимодействия

Анализируются традиция и инновация, которые образуют диалектическое противоречие, особенности разрешения которого определяют приоритеты развития социокультурной сферы в целом. Хотя традиции

и инновации отражают противоположные тенденции, на практике они вполне совместимы — по крайней мере, большинство явлений социокультурной действительности является результатом взаимодействия и симбиоза традиций и инноваций.
Ключевые слова: социокультурная сфера, особенности взаимодействия, традиции, инновации, приоритеты развития, тенденции.

Gocalyuk A.A. Tradition and Innovation in the Social and Cultural Spheres: Features of Interaction

Traditions and innovations form a dialectical contradiction, solutions of which determine the development priorities of the cultural and social sphere. Although traditions and innovations reflect opposite trends, in practice they are quite compatible — at least most of the effects of cultural and social reality are the results of cooperation and symbiosis of traditions and innovations.
Keywords: cultural and social sphere, features of interaction, traditions, innovations, development priorities, tendencies.

УДК 130.2

Вергун Д. В.

Аспірант Центру гуманітарної освіти НАН України

СОЦІОКУЛЬТУРНІ КОНТЕКСТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІМІДЖУ

В статті розкрито поняття іміджу та його функції в соціокультурному контексті. Описано різні підходи до розуміння соціокультурної складової іміджу. Аналізуються технології формування іміджу, його структура та способи функціонування в суспільстві.

Ключові слова: соціокультурний контекст, імідж, соціокультурний імідж, технології формування іміджу.

Постановка проблеми в загальному вигляді.У свідомості будь-якого соціуму існує конгломерат певних ідей та цінностей, що дозволяють людям орієнтуватися в різноманітті життя. Ці уявлення фокусуються на значущих характеристиках предметів чи явищ, або «суспільних» судженнях. Є певна необхідність осмислення цінності іміджу в сучасному соціокультурному просторі. Дослідження функціонування іміджу визначається науковими та громадськими інтересами, зумовленими реаліями сучасного життя. Імідж як феномен культури, що відображає соціальну дійсність, є важливою частиною культурної парадигми суспільства і самовираження особистості. Вивчення технологій формування, структури і способів функціонування іміджу в суспільстві, сприяє виявленню загальних принципів його становлення і розвитку.

Необхідність дослідження іміджу в філософії полягає в тому, що він бере участь в формуванні сучасної системи цінностей та індивідуальної картини світу людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі існує ряд визначень іміджу, що спираються на різноманітніконцепції. Теоретичне підґрунтя іміджелогії можна знайти в роботах наступних зарубіжних авторів: Ю. Барні, У. Еко, Д. Жоделе, С. Московічі, Ж. Кодола,. К. Леві-Стросса, Г. Почепцова, В. Тернера,В. Шепеля, І. Чєрьомушнікової.

Наукова категорія «імідж» уявляє собою нове явище для українського суспільствознавства, щопотребує низки теоретичних та практичних

досліджень. За останні роки кількість робіт, спрямованих нарозкриття сутності даного поняття у різних науках, значно збільшилась. Сучасні соціальні умовиукраїнського суспільства актуалізують, у першу чергу, розробку поняття «імідж» у політологічнійплощині (В. Бебик, С. Денисюк, О. Холод); сфері державного управління (Т. Хомуленко,Ю. Падафет, О. Скориніна); та інші дослідження у галузі педагогіки, психології, соціології, паблік рилейшинз,філософії (А. Митко, І. Пантелейчук, Є. Позднишев). Проте дане явище та його функції не досить досліджені в соціокультурногму контексті.

Мета статті — дослідити функціонування іміджу в соціокультурному контексті, розкрити сутність даного поняття за допомогою різних підходів, проаналізувавши йогоструктуру та технології формування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна практика дослідження іміджу багато в чому спирається на фундаментальні відкриття, зроблені соціологією та соціальною психологією в минулому сторіччі. Одним з базових елементів в розумінні іміджу є теорія соціальних уявлень, розроблена в 60-х роках XX століття французькими соціальними психологами С. Московічі, Ж.-П. Кодола, Д. Жоделе. Варто відзначити, що в даних дослідженнях сам термін «імідж» ще не використовується.

В Україні перші теоретичні уявлення про імідж як про окремий соціальний феномен з'являються на початку 90-х років і, перш за все вони пов'язані зі змістовним наповненням поняття. Провідне місце займають праці Г. Почепцова, В. Шепеля, А. Панасюка та ін. У своїх дослідженнях вони пропонують настільки різноманітні трактування поняття «імідж», і, як зазначає Б. Борисов, «англійське слово «image» наділене такою ємністю і багатозначністю, що його безперечно можна віднести до категорії мультикультурних символів. Ось лише невеликий перелік трактувань даного поняття: образ, мотив, роль, амплуа, маска, типаж, мода, репутація» [4, с. 466].

Узагальнене визначення дає В. Бєлобрагін, який у своїх роботах трактує імідж як емоційно забарвлений стереотипний образ, ідеалізовану модель елементів суспільства, предметного світу, ідеальних структур, цілеспрямовано сформований суб'єктами суспільної практики в індивідуальнній, груповій та суспільній свідомості з метою досягнення політичних, економічних, соціальних результатів, пізнання, особистої кар'єри і самовираження [3].

У філософії імідж розглядається з позиції моральності. Імідж — категорія універсальна, застосовна до будь-якого об'єкту або предмету

соціального пізнання: людини (персональний імідж), організації (корпоративний імідж), соціальної позиції (імідж політичного діяча), професії (імідж юриста), освіти (імідж випускника Гарвардського університету), торгової марки, предмету (імідж діаманта). Філософія відносить поняття імідж до галузі соціального пізнання. У XX сторіччі намітилися контури нової ідеології, у зв'язку з якою реальність розглядається як суб'єктивний продукт свідомості індивіда. Засобом пізнання реальності стає імідж. Імідж як знак, як символ, впливаючи на свідомість і підсвідомість людини, змушує його діяти певним чином.

Функції іміджу в соціокультурному контексті тісно пов'язані з самим поняттям іміджу, тому розглянемо декілька підходів щодо розуміння даного поняттята його особливостей.

Соціокультурний підхід до іміджу як до образу, що формується цільовою аудиторією про певний об'єкт та враховує його символічні, міфологічні, стереотипні і соціально-рольові аспекти, є надзвичайно важливим. В умовах ринкової економіки, де зростає необхідність в «товарах» (послугах, спеціалістах тощо), позитивного іміджу потребує все більшакількість політиків, підприємців, бізнесменів, державних службовців та інших осіб, що прагнуть підвищити свою успішність в суспільстві.

Соціокультурний імідж, як і імідж взагалі, має інформаційно-семіотичну природу і є результатом комунікації. Традиційна схема комунікації по Р. Якобсону [15, с. 353–357], коли адресант (відправник), враховуючи контекст і користуючись кодом (мовою), формулює повідомлення (текст), яке передається адресату (одержувачу) у процесі інформаційного контакту, працює і при формуванні звичайного іміджу. При формуванні соціокультурного іміджу відбувається ускладнення соціально-комунікативної функції тексту. М. Лотман справедливо вказував на ситуацію, коли в процесі сприйняття повідомлення адресантом сам текст трансформується і перестає бути тотожним самому собі [7, с. 16]. У даному випадку спілкування адресанта з аудиторією відбувається через «перехоплювача», який трансформує початкове послання і надає йому певні аксіологічні акценти. Виникає своєрідний змістовний згусток, який в залежності від «перехоплювача»-ретранслятора визначає змістове поле аудиторії, що сприймає інформацію. Це поле починає виконувати функцію культурної пам'яті і має здатність актуалізувати одні аспекти змістовного навантаження первісного повідомлення і затінювати або повністю ігнорувати інші [7, с. 160].

Таким чином, «культурний текст», що складається навколо однієї тієї ж особи або явища, може бути різним. Тому соціокультурний імідж нерідко формується незалежно від зусиль самого носія іміджу або його найближчого оточення. У цьому процесі можуть брати участь різні соціальні інститути та соціально-політичні сили. Саме вони виконують функцію «перехоплювача»-ретранслятора і формують семіотичну оціночну сферу навколо діяча або соціального явища. Тому «соціокультурний імідж» — це поняття, що відображає рефлексію суспільства, що спирається на сприйняття діяльності тієї чи іншої особи (або групи) через ціннісні, змістові та знаково-символічні концепти, які формуються на підставі оцінок, що переважають у конкретному соціокультурному середовищі з яким ідентифікує себе людина в певний період часу. Так як соціокультурний імідж формується в процесі культурної комунікації, а однією з основних проблем комунікації є проблема розуміння, то саме своєрідність розуміння формує аксіологічні денотати соціокультурного іміджу та розуміння, знову-таки опосередковано, соціальної та культурної приналежності адресата. На формування соціокультурного іміджу значно впливають світоглядні установки та соціокультурні стереотипи, що сформувалися в певному культурному середовищі.

При цьому необхідно розмежувати поняття «імідж», «образ», «соціокультурний імідж». Соціокультурний імідж є концептом, який розглядається в якості функціональної одиниці мислення. Соціокультурний імідж як концепт поєднує в собі образнута рефлексивну складову. Образ і соціокультурний імідж тісно пов'язані між собою, тому що імідж, як і образ, являє собою результат пізнавальної діяльності людини, і є суб'єктивним. Соціокультурний імідж втілює в собі колективнийобраз, що сформувався у свідомості певної соціальної групи. Н. Татаринова, аналізуючи поняття «імідж», «образ», «стереотип», «репутація» прийшла до висновку, що ці поняття перебувають в наступній логічній послідовності: стереотипи — образ — імідж — репутація. У свідомості людини образпевного об'єктускладається під впливом стійких стереотипів. Імідж — це штучно сформованийобразшляхом маніпуляції стереотипами. Репутація виникає як наслідок образу, іміджу та являє собою сформовану у свідомості людей думку, їх реакцію на даний об'єкт. [12].

Формування соціокультурного іміджу може бути свідомим, цілеспрямованим. У цьому випадку ми маємо справу зі свідомим соціокультурним особистісним іміджем або з офіційним соціокультурним іміджем, на закріплення якого в суспільній свідомості «працюють»

безліч агентів і соціальних інститутів. У першому випадку ми маємо справу з роботою іміджмейкерів, які наполегливо просувають в суспільну свідомість певні характеристики конкретної особистості.

Поряд з офіційним соціокультурним іміджем, в масовій свідомості існує безліч міфологем, які складають своєрідну неофіційну частину соціокультурного іміджу. У більшості випадків, неофіційний соціокультурний імідж складається стихійно у відповідності з тими гносеологічними, аксіологічними, ідеологічними денотатами, які домінують в суспільній свідомості.

Соціокультурний імідж формується в суспільній свідомості не тільки навколо особистостей і окремих соціальних груп, але й навколо всіх соціально значущих явищ. Т. Петухова розглядає механізми формування подібного іміджу на прикладі соціокультурного іміджу студента. Слово «студент» латинського походження, в перекладі на українську мову означає «старано працюючий, той, що займається справою», тобто той, хто отримує знання. Поняття «студент» у всі часи не лише вказувало на рід занять людини, а й несло в собі певну інформацію — або, принаймні, припущення — щодо його матеріального становища, стилю життя, манери поведінки, кола інтересів та життєвих планів. Слід зазначити відмінності в поняттях «соціокультурний імідж студента» та «суб'єктний імідж студента» ВНЗу, що розглядає студента в контексті суб'єктно-діяльнісної теорії С. Рубінштейна як суб'єкта навчально-професійної діяльності. У цьому сенсі термін може застосовуватися як механізм самореалізації студента і формування уявлень про про нього і ВНЗ, де він навчається, сприятливого враження з практичними цілями [10]. Соціокультурний імідж і суб'єктний імідж студента можуть співпадати в сучасності, якщо канали масової культури ретранслюють образ студента, ретельно сформований різними соціальними інститутами і самими студентами.

Альтернативний погляд на природу іміджу пропонує культурологічний підхід. Вивчення іміджу як культурного феномена, було розпочато відносно недавно. У вітчизняній літературі перші дослідження на цю тему почали публікуватися на початку 2000-х років і, в першу чергу, були пов'язані з розглядом іміджу як феномена, що виникає і функціонує в галузі соціальних комунікацій. На думку Є. Калюжної, імідж як ефективний спосіб комунікації необхідно розглядати в контексті культури, оскільки саме культура є механізмом соціального наслідування, освоєння соціальної сутності особистості та здатності до суспільних відносин. «Культура — це своєрідна форма самопроектування людини,

і вона повинна стати основою побудови іміджу. Саме в русі від природного до соціального народжується уявлення. Культура виступає як засіб становлення людини, регулятор біологічного початку тазасібсоціальної організації людей » [5].

Інший підхід до розуміння іміджу запропонувала І. Чєрьомушнікова, яка трактує імідж як: «універсальний спосіб існування людини в культурі і постійний процес репрезентації особистості або групи в змістовному просторі своєї епохи за допомогою тілесно-знакових об'єктивацій» [13, с. 15].

У своєму дослідженні І. Чєрьомушнікова розглядає імідж як культурний код епохи, що визначає коло найбільш привілейованих або соціально-корисних іміджів. Спираючись на дослідження К. Леві-Стросса, В. Тернера, У. Еко, даний автор описує культурний код як сукупність поведінки і цінностей, до якої відносяться системи моделювання світу (що пояснюють системи), моделі соціальної орієнтації, комплекс конвенцій, табу, ієрархій, естетичні коди і повідомлення [13].

Застосовуючи інформаційно-семіотичний підхід до аналізу іміджу, можна виділити ряд його соціальнокультурних функцій. Перша функція — це передача константної інформації. У цьому випадку імідж виступає в ролі пасивного носія інформації, вираженої в певній системі знаків. Як підкреслював М. Бахтін, «кожен текст (імідж в цьому випадку розглядається як текст) являє собою загальнозрозумілу систему знаків, мову...» [2, с. 3].

Друга функція –надання нового змісту. Імідж не лише пасивналанка передачі деякої константної інформації, він активний генератор нових змістів. У процесі руху від передаючого до приймаючого відбувається зрушення значення, в результаті якого утворюється нове повідомлення. «Будь-яка система знаків завжди може бути розкодована, тобто трансформована на інші знакові системи, отже, є загальна логіка знакових систем, потенційно єдина мова мов... Але текст (на відміну від мови як системи засобів) ніколи не може бути розкодований до кінця, бо не існує потенційно єдиного тексту текстів » [1, с. 309].

Третя функція — функція пам'яті. При цьому імідж як текст являє собою вид культурної пам'яті і має здатність зберігати дані про свої контексти або суми контекстів, в яких імідж набуває сенсу. Взаємодія іміджу з культурною традицією актуалізує його сенс. Імідж в новому контексті зберігає ідентичність самому собіза будь яких тлумачень. Це доводить, що пам'ять тексту не просте сховище інформації, а складова частина його змістостворюючого механізму, що є базою для формування іміджу.

У філософській науці виділяються такі функції іміджу:

1) екзистенційна (буттєва представленість суб'єкта у свідомості інших людей);

2) аттітюдно-формуюча (формування установок в свідомості людей);

3) відносинно- детермінуюча (визначаюча взаємовідносини між людьми та соціальними інститутами);

4) функція соціокультурної віднесеності (ідентифікація з певними категоріями поля іміджів);

5) функція об'єктивації характеристик носія іміджу (фізичних і психічних) [11].

Таким чином, в суспільстві імідж розглядається як культурний феномен, культурний код, за допомогою якого відбувається постійна репрезентація особистості або групи та являє собою текст культури, який в подальшому і формує кінцеве уявлення.

Висновок. Розуміння функції іміджу, формування іміджів, адекватних позитивним потребам соціально-культурного розвитку суспільства, сприяє згуртуванню людей навколо нагальних проблем соціального та культурного розвитку. Величезну роль тут відіграють ЗМІ, література і мистецтво, які формують пласт колективних уявлень про явища дійсності і конкретних діячів. Велика відповідальність у цьому плані лежить на видатних особистостях, чия думка є безумовним орієнтиром в аксіологічномупросторі культури. Робота з іміджами відкриває поле діяльності для різного роду маніпуляцій суспільною свідомістю. Тому сьогодні формування позитивних соціокультурних іміджів, консолідуючих українське суспільство, є одним з найважливіших завдань у діяльності засобів масової комунікації та інститутів культури.

Список використаних джерел:

1. Бахтин М. М. Собрание сочинений / М. М. Бахтін. — М.: Русские словари, 1996. — Т. 5.
2. Бахтин М. М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. Опыт философского анализа. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. — М.: Искусство, 1979.
3. Белобрагин В. Я. Некоторые вопросы формирования имиджелогии как науки [Электронный ресурс] // Академия имиджелогии: сайт. — URL: http://www. academim. org/art/bel_1.html (дата обращения: 02.10.14).

4. Борисов Б. Л. Технология рекламы и PR / Б. Л. Борисов. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2004. — 624 с.
5. Калюжная Е. Г. Имидж: предыстория и культурологическое обоснование феномена / Е. Г. Калюжная // Известия Уральского государственного университета. — 2006. — № 47. — С. 49–54.
6. Лотман Ю. М. История и типология русской культуры / Ю. М. Лотман. — С.-Петербург: «Искусство — СПБ», 2002. — 768 с.
7. Лотман Ю. М. Семиотика культуры и понятие текста / Ю. М. Лотман. — Таллинн, 1992. — Т. 1. — С. 131.
8. Панасюк А. Ю. Вам нужен имиджмейкер? / А. Ю. Панасик. — М.: Дело, 2000. — С. 21.
9. Перелыгина Е. Б. Психология имиджа: учеб. пособие / Е. Б. Перелыгина. –М.: Аспект Пресс, 2002. — 223 с.
10. Петухова Т. В., Клейн В. В. Социокультурный имидж стедента // Проблемы социально-экономического, политического и культурного развития России: межвузовский сборник научных трудов / Под. ред. С. В. Осипова — Ульяновск: УлГТУ, 2014. — С. 88–97.
11. Спичева Д. И. Феномен имиджа в современных научных исследованиях [Электронный ресурс].: Режим доступа к статье: http: // pr. tsu. ru/articles/139/
12. Татаринова Н. В. О понятии «имидж» и его отличии от сходных с ним понятий «образ», «репутация», «стереотип» / Н. В. Татаринова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. — Тамбов: Грамота, 2009. № 2. — С. 252–255.
13. Черёмушникова И. К. Имидж в смысловом пространстве культуры: дис... доктора филос. наук / И. К Черёмушникова. — Волгоград. 2011.
14. Шепель В. М. Имиджелогия. Как нравиться людям / В. М. Шепель. − М.: Нар. образование, 2002. — 407 с.
15. Jakobson R. Closing statement on linguistics and poetics // Style in language. Cambridge (Mass.), 1960. p. 353–357.

Стаття надійшла до редакції 07.03.2014 р.

Вергун Д. В. Социокультурный контекст функционирования имиджа

В статье раскрывается понятие имиджа и его функции в социокультурном контексте. Описаны различные подходы к пониманию социокультурной составляющей имиджа. Анализируются технологии

формирования имиджа, его структура и способы функционирования в обществе.

Ключевые слова: социокультурный контекст, имидж, социокультурный имидж, технологии формирования имиджа.

Verhun D.V. Social and cultural context of image functioning

The article describes the concept of image and its function in the social and cultural context. It is given different approaches of understanding the social and cultural image component. The technologies of image formation, its structure and the ways of functioning in society are analyzed.

Keywords: social and cultural context, image, social and cultural image, technologies of image formation.

УДК 141.7:316.42

Старовойт О. В.

Кандидат філософських наук, докторант Національного педагогічного університет імені М. П. Драгоманова

ОСВІТА ЯК ІНДИКАТОР І ЗБУДНИК ЛОКАЛІЗАЦІЇ ІННОВАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ В ЕКОНОМІЧНО-ВИРОБНИЧІЙ СФЕРІ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Аналізуються основні особливості реалізації інноваційної культури в економічній сфері життєдіяльності суспільства; автор підкреслює, що сучасна економіка в умовах демократичного середовища набула можливості несуперечливості з гуманістичними цінностями і людиноцентричним світоглядом завдяки тому, що в її основі лежать інноваційні процеси реалізації духовно-творчого потенціалу особистості як ключового і системотворчого соціально-економічного і соціокультурного суб'єкту.

Ключові слова: людина, культура, інноваційна діяльність, економічна сфера.

Як підкреслюють вчені, інноваційна культура виступає культурою креативного мислення, почуття та діяльності особистості, спрямованих на пошук та реалізацію шляхів, ресурсів, способів модернового розвитку суспільства на основі гуманітарних пріоритетів та цінностей. Вона реалізується у всіх сферах суспільної та індивідуальної життєтворчості (виробництва) особистості. Традиційно виокремлюються такі сфери суспільного виробництва: 1) сфера матеріального виробництва; 2) сфера суспільно-політичної діяльності; 3) соціокультурна сфера (сфера побуту, сім'я, товариські відносини, громадська діяльність тощо); 4) духовне життя суспільства (наука, духовна культура, освіта, мистецтво, мораль, релігія тощо) [2, с. 375]. У кожній з них особистість має можливості для самореалізації через впровадження власної інноваційної культури. Зупинимось на аналізі цих процесів більш детально.

Саме розуміння інноваційної культури як поєднання новаторсько-пошукових властивостей особистості, притаманних її мисленнєвій та діяльнісній сфері, передбачає пошук шляхів найефективнішого застосування креативно-творчих здатностей людини в тих чи інших сферах

суспільної життєдіяльності. Тим більше, що креативно-інноваційні можливості особистості не виявляються в безпосередній формі, але гармонійно вписуються в безліч факторів та процесів, якими сповнена соціокультурна сфера функціонування того чи іншого соціального середовища: громадського, колективно-виробничого, національного, глобального тощо. Як зазначають із цього проводу вчені, «існує необмежений діапазон прояву інноваційної культури — від створення умов ефективного використання інноваційного потенціалу (особистості, підприємства, організації) в інтересах розвитку суспільства до забезпечення максимальної виваженості в його реформуванні» [1, с. 42]. Враховуючи це, аналіз феномену інноваційної культури має здійснюватися у зв'язку із розглядом її застосування в різних сферах суспільної життєдіяльності. Неможливо реалізувати інновацію відокремлено, в рамках виключно однієї технологічної сфери. Будь-яка інновація завжди передбачає цільове застосування, спрямоване на активне використання в різних середовищах виробничого, управлінського, гуманітарного простору соціального функціонування.

Така природа інноваційної культури і безпосередньо інноваційних процесів зумовлена тим, що інноваційне мислення і діяльність поєднують, інтегрують духовну і матеріальну сферу життєдіяльності суспільства і особистості. З точки зору дослідників є, «помилковим відносити інноваційну культуру тільки до матеріальної культури, хоча вона й реалізується в конкретній діяльності, або тільки до духовної культури, в якій вона виявляється у вигляді особистісних новоутворень» [2, с. 11]. Інноваційна культура особистості виявляється інтегративним феноменом завдяки тому, що завдяки ній відбувається об'єктивація особистісної творчості і креативності, а також уможливлюється перетворення всіх сфер соціальної життєдіяльності на основі духовної наснаги окремої людини.

З іншого боку, «інноваційна культура має ту специфіку, що, виступаючи в якості духовного надбання особистості, яке значною мірою ґрунтується на активізації її інноваційного потенціалу, повинна обов'язково мати «вихід» у матеріальну сферу, де вона зможе реалізуватись у вигляді певного продукту» [3, с. 357]. Дійсно, інноваційна культура особистості є саме тим особливим феноменом, який на основі поєднання духовно-творчої наснаги і матеріально-продуктивної активності людини робить її центральним системотворчим елементом будь-яких соціальних перетворень. Саме в цьому, з нашої точки зору, і полягає глибока гуманістичність інноваційної культури. Звернемося

до аналізу даного феномену в залежності від його застосування в різних сферах соціально-особистісної життєдіяльності.

Насамперед звернемося до детального концептуально-теоретичного аналізу особливостей функціонування «інноваційної культури» у сфері безпосереднього (матеріального) виробництва. Особливу увагу, з нашої точки зору, необхідно в цьому аспекті приділити вивченню сучасного матеріального виробництва в Україні, досвіду становлення ринкових відносин, потреби та можливостей інноваційної діяльності в українській економіці. Тим більш, що саме від рівня інноваційної культури залежить розвиток економіки країни у поєднанні зі збереженням гуманістичної орієнтованості всіх соціальних сфер. Так, «інноваційна культура як феномен розвинутих суспільств визначає їхню здатність забезпечувати динамічний розвиток економіки із співвимірністю з розвитком людини» [4, с. 8].

Сучасна економіка в умовах демократичного середовища набула можливості несуперечливості з гуманістичними цінностями і людиноцентричним світоглядом завдяки тому, що в її основі лежать інноваційні процеси реалізації духовно-творчого потенціалу особистості як ключового і системотворчого соціально-економічного і соціокультурного суб'єкту.

Звертаючись до сучасної економічної ситуації в Україні, яка переживає трансформаційний період не лише з точки зору політичного перевлаштування, але й у економічно-виробничій сфері, то сучасна економічна криза вимагає від всіх суб'єктів національного промислово-технологічного та економічно-торговельного процесу втілення саме інноваційних стратегій розвитку. Дійсно, «сутність інновацій у розвитку ринкової економіки полягає в задоволенні нових суспільних потреб через процеси створення, поширення і споживання нових товарів на основі використання результатів наукових та науково-технічних робіт, що формує руйнування в рутинних виробничо-господарських процесах і змушує ринкову економіку піднятися на новий рівень динамічної рівноваги» [5, с. 8]. А враховуючи те, що українська економіка знаходиться лише на зародковому етапі формування цивілізованих ринкових відносин, то інновації в даному випадку можуть стати справжнім «локомотивом» реформаторських зрушень у справі формування ринково-економічних відносин. Для цього, звичайно, в першу чергу необхідно значно підвищити загальний рівень інноваційної культури населення.

При цьому надзвичайно важливо, щоб інновації торкалися не лише безпосередньо технологічно-виробничих процесів і процедур, але мали інтегративний характер і впливали на всі виміри ринково-економічного розвитку українського суспільства. Так, насамперед, необхідно, щоб інноваційна складова стала фундаментом для розвитку всіх структурноформуючих елементів економіки: виробництва та розподілу матеріальних благ і владно-управлінського механізму розвитку ринкових відносин в Україні. Солідаризуємось, що «механізм структурних зрушень (і відповідно його чинники) необхідно досліджувати на трьох рівнях, а саме: на рівні продуктивних сил, на рівні виробничих відносин і на рівні надбудови (реалізації економічної політики держави)» [6, с. 9].

Таким чином, надзвичайно важливо, щоб на всіх рівнях − від первинного виробництва до найвищих щаблів владного управління економічною сферою країни − застосовувалися прогресивні інноваційні механізми, засновані на високому рівні інноваційно-креативної культури всіх суб'єктів ринково-економічних перетворень і виробничо-технологічного розвитку.

На жаль, сьогодні навіть на фундаментальному − виробничо-промисловому рівні − більшість великих українських підприємств продовжують використовувати застарілі екстенсивні методи і технології виробництва, не виділяючи достатніх фінансових і матеріальних ресурсів для розвитку власної інноваційної сфери. Це зумовлює значне відставання української промисловості від провідних країн-лідерів у всіх сферах суспільного виробництва. Дійсно, «в умовах ринкової економіки функціонування і розвиток промислових підприємств багато в чому зумовлені ефективною роботою їх інноваційного механізму, результативністю реалізованих нововведень» [7, с. 3]. Але таке усвідомлення має формуватися не лише на експертному та вузькопрофесійному рівні, але й у загальної маси населення, працівників різного рівня і споживачів, які власним вибором будуть голосувати за високоінноваційну продукцію вітчизняного виробництва. Поки що ж в Україні відсутнє не тільки інноваційне наповнення виробничих процесів, але й не існує розвиненого, активного і вибірково-оцінюючого споживацького попиту на інноваційну продукцію.

І звичайно ж, в економічній сфері сьогодні надзвичайно важливо здійснювати агресивну інвестиційну політику в сфері інновацій, чого в нашій країні, на жаль, не відбувається. Саме інноваційна сфера залишається для українських підприємців чи не найменш привабливою в аспекті залучення значних інвестиційно-фінансових масивів. За таких

умов не відбувається і розвиток науково-технічної та культурно-інноваційної сфери розвитку національного суспільства. Як вказують аналітики, «реалії розвитку вітчизняної економіки свідчать про низьку інноваційно-інвестиційну активність господарюючих суб'єктів. Зростання інвестицій, яке відбувається в Україні не викликає збільшення інновацій. У вітчизняній економіці тільки 14 − 16 % від загального обсягу інвестицій спрямовується на інновації. І це відбувається в той час, коли у розвинутих країнах світу інноваційне інвестування стійко тримається на рівні 50 − 60 %. Економічне зростання в українській економіці відбувається переважно на екстенсивній основі, про що свідчить технологічна частина тих інвестицій, які вкладаються в основний капітал, де переважає третій технологічний уклад (83 %), а четвертий складає лише 10 %. Внаслідок існування відповідних тенденцій Україна обіймає на ринку високих технологій всього 0,1 %, у той час як Німеччина — 16 %, Японія — 30 %, США — 40 %. Отже, на сучасному етапі розвиток інноваційної сфери в Україні можна охарактеризувати як такий, що не відповідає світовим тенденціям» [40, с. 3]. При цьому, тут теж складається певне «порочне коло»: підприємці не інвестують в інноваційну сферу через власну низьку освіченість і інноваційну культуру, а остання не розвивається за відсутності відповідних інвестиційних програм і проектів. Вихід з такого замкненого порочного кола в будь-якій сфері суспільного функціонування завжди залежить від якісного підвищення освіченості широких мас населення країни, в тому числі і підприємницького прошарку.

Від освіти і науки, як показує досвід розвинених країн-лідерів світового економічного і технологічного розвитку, залежить також потужність національного промислово-господарського комплексу, в якому головну роль вже декілька десятиліть відіграють не виробничі потужності, а знання, інформація, інновації і демократично-гуманістичне управління. Становлення ринкових механізмів в Україні має відбуватися «на основі розбудови демократичного правового суспільства в умовах розвитку економіки знань, характерними ознаками якої є домінування у структурі ВВП високотехнологічних галузей та інтелектуальних послуг, формування переважної частки національного прибутку за рахунок інноваційної або технологічної ренти, високий рівень капіталізації компаній, основна вартість яких формується завдяки нематеріальним активам, тобто інтелектуальній складовій. Пріоритетна роль у розвитку сучасної економіки належить знанням, інформації, інтелекту та інноваціям» [8, с. 115]. Без усвідомлення цього постулату українське суспільство не матиме жодного

шансу перетворитися на конкурентоспроможного суб'єкта європейського і світового економічного простору. «Знання набувають значення засобу досягнення соціальних і економічних результатів, оскільки змінюється система цінностей суспільства» [9, с. 6]. Суспільство знання вимагає інтенсивного розвитку національної системи освіти і науки, які б постійно готували інтелектуальну основу для підвищення рівня інноваційної культури українського суспільства. Без прогресу в цих сферах, який не відбудеться без структурно-змістовних реформ, унеможливлюється навіть первинне формування сучасної інноваційної культури в українському суспільстві, що й далі буде сприяти поглибленню прірви між економікою нашої країни і економіками розвинених країн.

Для підвищення інноваційної культури особистості в нашій країні необхідно насамперед сформувати світоглядно-ціннісний фундамент, що починається з глибокого усвідомлення кожним членом суспільства виключної ролі знань і інформації у розвитку сучасних виробничо-технологічних та управлінських сегментів функціонування національної економіки. Відомо, що «економіка знань базується на розгалужених горизонтальних зв'язках економічних суб'єктів, процесах їхньої самоорганізації та прийняття управлінських рішень під впливом інформації, яка надходить з ринку» [10, с. 142]. Тому вихід України на новий рівень ринково-економічного функціонування національного суспільства почнеться саме тоді, коли в структурі інноваційної культури нашого населення чільне місце посяде ідея виключної значущості знання і інформації в структурі виробництва, розподілу і споживання матеріальних благ. Тільки в такому випадку можна сподіватися на ефективне застосування новаторського мислення і діяльності в структурі національної економічної та виробничо-промислової системи.

Важливо також на законодавчому рівні забезпечити повноцінну підтримку як впровадженням інноваційного інструментарію в усі сегменти народногосподарського і економічного поступу національного суспільства, так і заходам спрямованим на підвищення рівня інноваційної культури населення країни. Сьогодні для цього вже зроблені перші вагому кроки. Так, Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» визначає поняття інноваційної культури як «складової інноваційного потенціалу, яка характеризує рівень освітньої, загальнокультурної і соціально-психологічної підготовки особистості та суспільства в цілому до сприйняття і творчого втілення в життя ідеї розвитку економіки країни на інноваційних засадах» [11, с. 4]. Важливим у цьому визначенні є те, що освітні, особистісні, знаннєві, інформаційні

і соціально-психологічні виміри інновацій поєднуються з їх економічною доцільністю. Тобто принаймні на законодавчому рівні визнається, що економіка країни може прогресувати на людиновимірних засадах виключно на основі інноваційно-креативних цінностей і критеріїв.

Інноваційний розвиток ринкової економіки в інформаційному суспільстві передбачає ключову роль саме людського капіталу в структурі виробничо-промислового та економічно-управлінського секторів. Зростання якості людського капіталу в країнах-лідерах економічного розвитку визначає якісні і кількісні показники зростання всіх секторів їх національних економік. «Стратегія якісного економічного зростання національної економіки, що базується на інтенсивному техніко-технологічному оновленні виробництва, відповідним чином формує нове якісне наповнення трансформаційних процесів української економіки. Важливим аспектом стає розвиток людини, нагромадження людського капіталу як вирішального чинника розвитку економіки і суспільства загалом. Людина поступово стає мірилом суспільного розвитку, формується як визначальний чинник розвитку економіки й суспільства» [12, с. 84].

Враховуючи це, питання про розвиток інноваційної культури українців постає в ширшому, ніж просто економічно-виробничому, вимірі. Інноваційна культура та рівень її розвитку насправді є показниками перспективності розвитку нації як в економічному, так і інформаційно-знаннєвому, а також в духовному і культуротворчому аспектах.

Таким чином, сьогодні можна з упевненістю стверджувати той факт, що інноваційна сфера економіки, а також особистісна інноваційна культура визначним чином впливають на виробничо-промисловий, фінансово-інвестиційний, управлінський сегменти розвитку національної економіки. «Інновації, пов’язані із науково-технічною революцією, стають первинним чинником змін в економіці держави. Формування інноваційної моделі в українській економіці вважається одним із найкращих пріоритетів для нашої держави. Актуальності набуває розвиток інноваційних співробітницьких напрямків – мова йде про співробітництво таких різних форм, як освіта і фінансовий капітал, наука і виробництво тощо» [13, с. 3]. Але таке впровадження уможливиться лише завдяки освітньому, виховному, науковому і культурно-творчому зростанню загальної інноваційної культури українського населення, що може відбуватися виключно на рівні формування і використання потужного креативно-творчого потенціалу особистості кожного українського громадянина.

Список використаних джерел:

1. Мостовенко Н. А. Інноваційна культура й основні засади її формування / Н. А. Мостовенко, Т. І. Коробчук // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. Науковий збірник. − Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009. − Випуск V. –Т. 2. − С. 39–42.
2. Козлова О. Г. Інноваційна культура: Сутнісні характеристики: монографія / О. Г. Козлова, Р. В. Миленкова. — Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. — 140 с.
3. Штефан Л. В. Інноваційна культура як культурологічний феномен сучасності / Л. В. Штефан // Проблеми інженерно-педагогічної освіти. Збірник наукових праць. — Х: Українська інженерно-педагогічна академія, 2009. − Випуск 22 − 23. − С. 354 − 359.
4. Семів Л. К. Інноваційна культура суспільства: концептуальні основи та особливості формування / Любов Семів, Роман Семів // Сучасна наукова економічна думка. Вісник Університету банківської справи Національного банку України. − 2009. − № 2 (5). − С. 3–9.
5. Алейнікова О. В. Економічна політика інноваційного розвитку держави в ринкових умовах. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. Спец.: 08.01.01 / Олена Алейнікова. − Дніпропетровськ, 2004. − 24 с.
6. Дмитриченко Л. А. Структура суспільного виробництва: соціально-економічний аспект. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. Спец.: 08.01.01 / Ліана Дмитриченко. − Донецьк, 2006. − 19 с.
7. Шевченко О. О. Інновації як пріоритетний напрямок інвестування в трансформаційній економіці. Автореферат дис... канд. ек. наук. Спец.: 08.00.01 / Олена Шевченко. − Харків, 2008. − 23 с.
8. Кузнецова Н. Б. Кадри інноваційного типу: сутність, значення та особливості формування в умовах розвитку інноваційної економіки / Н. Б. Кузнецова // Актуальні проблеми економіки. − 2009. − № 6. − С. 115–121.
9. Брєжнєва-Єрмоленко О. В. Інтелектуальна складова в структурі елементів нової економіки / О. В. Брєжнєва-Єрмоленко // Актуальні проблеми економіки. − 2010. − № 3. − С. 4–12.
10. Терещенко Н. В. Особливості формування інноваційної праці та інноваційної діяльності як складових державної стратегії в умовах розвитку економіки знань / Н. В. Терещенко //

Соціально-трудові відносини: теорія та практика. Збірник наукових праць. − К.: ДВНЗ Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, 2012. − № 1. − С. 141–149.
11. Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» № 433-IV от 16.01.2003 р. // Урядовий кур'єр. — 2003. — № 176. — С. 3–14.
12. Брєжнєва-Єрмоленко О. В. Інтелектуальна складова в структурі елементів нової економіки / О. В. Брєжнєва-Єрмоленко // Актуальні проблеми економіки. − 2010. − № 3. − С. 4–12.
13. Кравченко О. О. Інноваційний розвиток та структурні зміни в економіці. Автореферат дис... канд. ек. наук. Спец.: 08.00.01 / Олена Кравченко. − К., 2011. − 20 с.

Стаття надійшла до редакції 02.03.2015 р.

Старовойт Е. В. Образование как индикатор и возбудитель локализации инновационной культуры в экономически производственной сфере жизнедеятельности

Анализируются основные особенности реализации инновационной культуры в экономической сфере жизнедеятельности общества; автор подчеркивает, что современная экономика в условиях демократической среды приобрела возможности непротиворечивости с гуманистическими ценностями и человекоцентрическую мировоззрением благодаря тому, что в ее основе лежат инновационные процессы реализации духовно-творческого потенциала личности как ключевого и системообразующего социально-экономического и социокультурного субъекта.
Ключевые слова: человек, культура, инновационная деятельность, экономическая сфера.

Starovoit O.V. Education as an indicator of pathogen localization and innovation culture in economic and productive sphere of life

Analyzes the main features of the implementation of innovation culture in the economic sphere of society; the author emphasizes that the modern economy in a democratic environment has become possibilities consistency with the humanistic values and outlook of man-because it is based are implementing innovative processes of spiritual and creative potential as a key backbone and socio-economic and socio-cultural entity.
Keywords: people, culture, innovation, the economic sphere.

УДК: 130.2

Попович М.Д.

Доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного університету

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ В СУСПІЛЬСТВІ МЕРЕЖЕВИХ СТРУКТУР

У статті розкрито підхід до розгляду мережево-комунікативного виміру культури з позицій теорії глобалізації, теорії спільнот та теорії ідентичності. Такі підходи конкретизують завдання виявити мережевий характер сучасної культури.

Ключові слова: культура, суспільство мережевих структур, мережеві спільноти, комунікація, інформаційні спільноти.

Концепція суспільства мережевих структур, яку запропонував Мануель Катсельс, викликало неоднозначні оцінки серед сучасних філософів. Дійсно, з одного боку, важко заперечити очевидність переможної ходи інформаційних технологій та тих структурних змін у суспільстві, які супроводжують цю інформаційну революцію. З іншого ж боку, не менш підставовими видаються закиди у надмірному оптимізмі Кастельса — інформаційні мережі є не такими уже й всеохопними навіть у найбільш інформаційно розвинених країнах, таких як от Фінляндія, що вже казати про африканський світ чи інші країни третього світу. На нашу думку, виважену оцінку концепції суспільства мережевих структур можна дати лише тоді, коли його розглядати не як щось самоцінне, але як результат розвитку культури, точніше певну стадію розвитку культури сучасного суспільства. Передусім, мова повинна йти про суспільство мережевих структур як один з результатів глобалізації культури, далі — про трансформації, які відбуваються з соціальними спільнотами, і призводять до появи соціальних мереж нового типу — інформаційних мереж.

У науковців склались різні погляди з приводу культурної глобалізації. Одні вбачають в ній інтеграцію культур, їх змішення та створення загальної всесвітньої культури. Вони апелюють до поширення релігійних рухів, послаблення мовних та географічних обмежень у взаємодіях народів. До таких вчених можна віднести Яна Пітерзе [8], Арджуна Ападураі [11].

Альтернативна точка зору у тому, що культурна глобалізація — це культурна вестернізація. Деякі критики стверджують, що домінування американської культури, що впливає на весь світ, в кінцевому рахунку призведе до кінця культурного розмаїття. Цей процес, який розуміється як культурний імперіалізм, пов'язаний з руйнуванням культурних ідентичностей і встановленням домінуючої гомогенізованої і прозахідної споживчої культури. Глобальний вплив американської продукції, підприємств і культури в інших країнах по всьому світі було названо американізацією. Такі погляди розділяє Марван Крейді [14], спираючись при цьому на ідеї Т. Адорно та М. Хоркхаймера [10].

Особливий погляд на ситуацію склався у С. Хантінгтона [9]. Він підкреслює той факт, що в той час як світ стає все меншим і більш взаємопов'язаним, взаємодії між народами різних культур підвищують цивілізаційну свідомість. На його погляд, відмінності в культурі, підкреслені процесом культурної глобалізації, будуть джерелом конфліктів.

Арджун Ападураі визначає п'ять вимірів глобальної культури:

Етнічний. Під цим виміром маються на увазі люди, які «зрушують», «зсувають» цей світ: туристи, іммігранти, біженці, вигнанці, гастарбайтери і інші рухомі групи та особи, що підпорядковуються природним динамічним процесам нашого соціального світу і впливають на міжнародну політику. Це не означає, що не існує сталих громад і мереж міжлюдських відносин, але неможливо розглядати ці групи без усвідомлення постійного руху людських ресурсів.

Технічний. Йдеться про глобальну форму поширення та розповсюдження технологій (високих та низьких, механічних та інформаційних), котрі в даний час рухаються на високих швидкостях в різних видах через раніше непроникні кордони. Багато країн є корінням багатонаціонального підприємства, чому сприяє нерівномірний розподіл технологій. Ми спостерігаємо процес обміну технологіями між країнами, що впливає на наступний вимір.

Фінансовий. Через постійний міжнародний потік людей та технологій світова економіка отримала небачену раніше складність та багатомірність. Таким чином, будь-яка модель глобальної політичної економії повинна враховувати зсуви відносин між людськими рухами, технологічними потоками і фінансовими трансфертами.

Медійний. Цей вимір стосується як розвитку технічних засобів, що застосовуються для вироблення і поширення інформації (газети, журнали, телевізійні станції, студії виробництва фільмів тощо), так і

створення особливого зображення світу цими ЗМІ. Що важливо у цьому вимірі, так це те, що він займається створенням підконтрольних репертуарів образів і «мемів», що мають неймовірний вплив на свідомість і світогляд людей. Політика і медіа нерозривно поєднуються. У той же час поширення цих медіа є умовою для більш загального сприйняття світу, що приводить до усвідомлення його єдності.

Ідеологічний. Ідеологічний вимір також стосується формування образів, проте тут вони мають відверто політичний характер і мають безпосереднє відношення до ідеологій держав або політичних рухів. Розробкою цього виміру займається інтелігенція або люди, у котрих є влада. Помітне поширення загальних ідеологічних установок ліберально-демократичного характеру на значній частині держав, що вказує на формування його єдності [11, с. 298–302].

Загалом, Арджун Ападураі стверджує, що глобалізація культури не збігається з її гомогенізацією, але передбачає використання різних сторін гомогенізації, що використовують спорідненість держав світу у вказаних вище вимірах. Саме на підставі їхньої спорідненості і формується простір глобальної культури глобалізованого суспільства.

Як стверджує Ульф Ханерц, «в даний час встановлена світова культура, але краще переконатися, що ми розуміємо під цим поняттям: це не реплікація однаковості, але організація різноманітності, підвищення взаємопов'язаності різних місцевих культур, а також розвиток культур без чіткого закріплення за будь-якою територією» [13].

З іншого боку, процеси культурної глобалізації сприймаються вченими як «культурний імперіалізм» західного суспільства. На практиці формування такого простору, про котрий говорив Арджун Ападураі, в якому рівноцінно і рівноправно співіснували б різні культурні тактики і стратегії, не завжди відбувається. Технічний прогрес, комп'ютеризація та інтернетизація, які дозволяють світу «стискатися», мають і другу непривабливу сторону. Технічне оснащення відіграє істотну роль у процесі глобалізації культури, а відсутність технічних можливостей у ряду країн призводить не тільки до неможливості цих культур сприймати інформацію, а й продукувати і поширювати її, що обумовлює часом навіть неможливість їх заяви про своє існування [14, с. 53]. Отже, сучасні процеси глобалізації можуть привести не тільки до доброчинної взаємодії культур, але, навпаки, до придушення культурного розмаїття з боку провідної в соціополітичному і технічному відношенні культури.

За цією точкою зору у культурі глобалізація в набагато більшій мірі виступає як американізація, оскільки підсилює своє глобальне

панування масова, комерційна, медійна культура, яка є переважно американською. Культурна глобалізація веде до подальшого витіснення високої культури і повного панування масової культури, до розмивання культурного різноманіття, гомогенізації та стандартизації [6, с. 781]. Все більше дослідників вказують на те, що Голівуд та Інтернет святкують перемогу по всій планеті.

Але у С. Хантінгтона створилося власне оригінальне тлумачення глобалізації культури. Через призму свого цивілізаційного підходу, він визначає культурну глобалізацію як становлення «універсальної цивілізації», що має на увазі культурне об'єднання людства і зростаюче прийняття людьми всього світу спільних цінностей, вірувань, порядків, традицій та інститутів. Він вказує наступні явища, які можуть підвереджувати таке становлення:

Люди практично у всіх суспільствах приймають певні основні цінності, вважаючи, наприклад, що вбивство — це зло, і деякі базові соціальні інститути, такі як сім'я, в тій чи іншій формі. Як правило, люди в більшості товариств мають загальне «почуття моралі», «вузькі» моральні рамки для основних понять правильного і поганого.

По-друге, терміном «універсальна цивілізація» можна було б позначати те загальне, що є у цивілізованих суспільств, наприклад міста і грамотність, те, що відрізняє їх від примітивних товариств та варварів. Це, звичайно ж, вузьке розуміння терміна часів вісімнадцятого століття, і в цьому сенсі універсальна цивілізація дійсно зароджується. Цивілізація, таким чином, постійно, протягом всієї історії людства, розширювалася. Саме через призму цього підходу, глобалізація розглядається як модернізація. Проте чи не призводить модернізація до вестернізації, адже саме західний світ можна назвати модернізованим і саме по схемі його розвитку намагаються модернізуватися інші суспільства? Автор широко розглядає це питання і приходить до думки, що є три моделі розвитку для незахідних культур: відторгнення (неприйняття ні вестернізації, ні модернізації), кемалізм (повне прийняття і першого і другого), реформізм (намагання модернізуватися з мінімальною вестернізацією).

Термін «універсальна цивілізація» може стосуватися уявлень, цінностей і доктрин, які зараз розділяє багато західних суспільств та групи людей в інших культурах. Це те, що С. Хантінгтон називає «давоською культурою». Щороку близько тисячі бізнесменів, банкірів, урядовців, інтелектуалів і журналістів з десятків країн зустрічаються у Швейцарії на Всесвітньому економічному форумі в Давосі. Вони, як правило, поділяють віру в індивідуалізм, ринкову економіку і політичну демократію,

що також широко поширено серед людей західної культури [10, с. 76]. Учасники форуму контролюють практично всі міжнародні інститути, багато урядів світу, а також значну частку світової економіки і військового потенціалу. Таким чином, давоська культура вкрай важлива. Однак, скільки людей по всьому світу поділяють цю культуру? За межами Заходу її приймають не всі, і це далеко не універсальна культура, а результат західного типу світогляду. Тому такі цінності неможливо називати глобальними.

Варто розглядати також проблему мережевих структур з боку трансформацій, які відбуваються із соціальними спільнотами у останні десятиліття. Спільнота, як цілісний організм, виникає не одразу, а проходить певні етапи свого формування, становлення та розвитку (змін). «Спільнота» історично передує «суспільству», яке виникає пізніше, знаменуючи перехід людства до нового етапу розвитку цивілізації. Індивіди живуть в різноманітних спільнотах і суспільствах, що успадковуються від попередніх поколінь або щойно створюються. Соціальні спільноти формуються на основі об'єднань людей за інтересами, які спонукають індивідів до дії. Інтереси певної соціальної групи не формуються на базі власних інтересів її членів. Утворення соціальної спільноти відбувається лише за наявності загального спільного інтересу між її членами. Провідною ланкою, на основі якої відбувається формування спільноти — є комунікація. Комунікація — це базис для формування не лише нових спільнот, а й нової еліти суспільства загалом. На сучасному етапі розвитку значну роль у процесі комунікації між людьми відіграють: телебачення, ЗМІ, та глобальна мережа Інтернет.

Наскільки соціальні спільноти змінюються і втрачають риси традиційних спільнот, які досліджував Фердінанд Тьоніс? Колись, до ери глобалізації, існував локальний, автономний, досить визначений і міцний зв'язок між географічним місцем та культурним досвідом. Цей зв'язок складав «культурну ідентичність» індивіда та спільноти. Ідентичність являла собою дещо, що в людей просто «існувало» в їхньому житті — спадщина, традиційне довге перебування в даному місці, відчуття нероздільного зв'язку з минулим. Ідентичність, як і мова, була не просто висловленням певної культурної приналежності — вона була свого роду колективним скарбом локальних суспільств.

Проте виявилося, що ідентичність досить тендітна і потребує захисту. У розмаїтті й дискретності світу глобалізація затопила різні культури, руйнуючи сталість локальних суспільств, призводить до міграції народів, приносить гомогенізацію культурного досвіду (рухому ринком), позбав-

ляючи тим самим міжкультурних відмінностей, які утворюють наші ідентичності. Хоча й вважається, що глобалізація передбачає загальний процес втрати культурних відмінностей, проте деякі культури й традиції переносять цей процес краще за інші.

У літературі, що присвячена аналізу ідентичності, не важко знайти авторів, які не погоджуються з думкою про те, що ідентичність є жертвою глобалізації. До прикладу, М. Кастельс присвятив цілий том свого добре відомого аналізу «Інформаційна ера» постулату, що «наш світ та наше життя формуються протиборством процесів розвитку глобалізації та ідентичності». Згідно Кастельса, основна особливість неприйняття влади глобалізації полягає в «широкій і потужній демонстрації колективної ідентичності... яка виявляє себе в культурній своєрідності і контролі народу над своїм життям і навколишнім середовищем» [2, с. 2]. За висловом Н. Н. Понаріної, «тут ідентичність розглядається не як тендітна квітка під п'ятою глобалізації, а як сила локальної культури, що чинить супротив — нехай навіть неорганізований й іноді політично реакційний — центробіжній силі капіталістичної глобалізації» [8, с. 29].

Далі ця авторка розвиває позицію Кастельса: «Цей погляд на «силу ідентичності» може поділяти будь-хто з тих, хто спостерігає за стрімким зростанням соціальних рухів на захист позицій ідентичності (рухи за права жінок, релігійні, етнічні, національні рухи). Вплив глобалізації стає питанням взаємодії інстутитуційно-технологічного фактору як поштовху до глобальності, з «локалізуючими» силами, що виступають у якості противаги. Потяг до «глобальності» поєднує у собі логіку капіталістичної експансії з бурхливим розвитком засобів масової комунікації. Та цьому тяжінню протидіють різні процеси й практики, що репрезентують різні ступені «локальності», такі як рухи на захист культурної ідентичності, локальні консюмеристські переваги. Ця більш складна формула яскраво демонструє, що культурна ідентичність навряд чи стане легкою здобичу глобалізації. Ідентичність — це не просто певна тендітна суспільно-духовна спільність, а важливий вимір інституціоналізованого соціального життя у суспільстві модерніті. Особливо у домінантній формі національної ідентичності цей вимір є продуктом цілеспрямованого конструювання й підтримки культури через регулюючі та соціалізуючі інститути держави — закон, систему освіти та засоби масової інформації» [8, с. 29].

До глобалізації слід підходити як до більш складного процесу, ніж це прийнято вважати, — звичайно, у полеміці з представниками антиглобалістського руху, для яких глобалізація видається як глобалі-

зація капіталізму, у культурному аспекті досяжна за допомогою засобів масової інформації, що контролюються Заходом. Це більш складна багатовимірна концепція, згідно якої глобалізація розглядається як процес, що протікає одночасно й взаємозалежно у економічній, комунікаційній, політичній та культурній сферах людського життя, в академічних колах сприймається як відносно беззаперечна. Однак, деякі дослідники вважають, що глобалізація передбачає не просто нав'язане поширення західного способу життя, але також поширення всього набору інституційних особливостей культури модерніті.

Модерніті — складне й оспорюване поняття, але в даному контексті воно означає перш за все відокремлення соціальних й культурних практик від локальної специфіки та їхню інституціоналізацію й регулювання у часі й просторі [12, с. 43]. Як вважає Н. Н Понаріна, прикладами такої інституалізації можуть слугувати організація й управління соціальною територією (національна держава, урбанізм), чи управління практиками виробництва й споживання (індустріалізація, капіталістична економіка) [8, с. 30].

Ця авторка вважає, що «модерніті інституалізує й регулює також культурні практики, включно з тими, що в нашій уяві забезпечують прихильність та приналежність до даної території чи спільноти. Така уява про приналежності — це те, що ми називаємо «культурною ідентичністю» — індивідуальність й специфічні, зазвичай політично обумовлені відмінності: гендерні, класові, релігійні, расові, етнічні, національні. Зрозуміло, деякі з цих відмінностей існували й до епохи модерніті, деякі, як національність — специфічні сучасні поняття. Однак, сила модерніті полягає не лише в сутності цих категорій приналежності, але й в самому факті їхньої інституціалізації та регулювання. У сучасних суспільствах ми живемо всередині структур, що визначає досвід існування у чітко визначених межах. Ми живемо життям свого гендера, своєю національності тощо, які постають нашою інституціоналізованою спільнотою. Те, що могло бути невизначеним, випадковим й невираженим відчуттям приналежності, стає структурно інтегрованим до сукупності ідентичностей, кожна з яких здатна вплинути на наше матеріальне й психологічне благополуччя» [8, с. 30–31]. Однак, ми вважаємо, що модерніті слід характеризувати передусім як культуру, а саме культуру іншого типу, порівняно з традиційною культурою — інновативу культуру. Саме формування такої універсальної, а у чомусь навіть космополітичної культури уможливило як становлення універсальних, а не національних соціальних інститутів, раціонально обгрунтованих,

а не успадкованих соціальних норм та врешті-решт появу нової національної ідентичності — але вже не як етнічно ґрунтованої, а як політично сконструйованої. Тому замість традиційної соціальної ідентичності виникає нова, сконструйована соціальна ідентичність.

Як зауважує Н. Н. Понаріна, «оскільки глобалізація сприяє поширенню інституціональних принципів модерніті на всі культури, вона створює «ідентичність» там, де її не існувало. У цьому полягає найбільш значима культурна дія глобалізації, дія, яку можна відчути на рівні культурного досвіду. У більш вузькому сенсі цей вплив можна розглядати як «культурний імперіалізм», оскільки сучасна інституціалізація культурної спільності вперше відбулося на Заході. Проте, що більш цікаво, цей процес можна розглядати як частину культурного комплексу, тобто глобальної модерніті» [8, с. 31].

А. Аппадураї розглядає глобалізацію як детериторизацію — втрату прив'язки соціальних процесів до фізичного простору, у якій формується «глобальний культурний потік» [11, с. 308], що розпадається на п'ять згаданих нами вище вимірів, або ж культурно-символічних просторів-потоків.

Н. Н. Понаріна пропонує звернути увагу на більш яскраві приклади проникнення глобалізації у локальні, передусім, національні культури, які «…можна спостерігати в галузі комунікаційних технологій — телебачення, мобільного зв'язку, Інтернеті — чи у трансформації локальних звичок в їжі в «інтернаціональні». На цих прикладах ми бачимо зміни у нашому звичному способі культурного побутування, що зачіпає саму суть нашого локального життєвого світу. Телебачення приносить нам новини про конфлікти у віддалених кутках світу, «екзотичні» звички змішуються з нашими власними, ми починаємо усвідомлювати, що наше здоров'я й безпека можуть бути поставлені під загрозу глобальними подіями. Але до цього можна додати ще один приклад детериторіалізації — проникнення до культурного життя інституційно-сучасної форми ідентичності… Але динаміка й складність глобалізації така, що ця форма ідентичності не може бути сталою нескінченно. Сама динаміка ствердження національної ідентичності як потужної культурно-політичної сили епохи модерніті, можливо, розкриває зараз деякі з загадок нашої прихильності до «національного дому». Зерно істини у твердженні, що глобалізація погрожує національній ідентичності, полягає в тому, що кількісне зростання позицій ідентичності може підірвати домінування національної ідентичності» [8, с. 31–32]. На наш погляд, на прикладі перетворення на новій основі націонал-

ної ідентичності варто говорити про неминучість перетворення і інших традиційних ідентичностей — сім'ї, релігії, господарських та політичних спільнот. Новою основою — і не лише організаційною, а передусім культурно-смисловою, все частіше стає мережева ідентичність.

Процеси глобалізації мають помітний вплив на розмивання сакральних цінностей, що лежать в основі культурних ідентичностей, створюють гомогенний прагматизований й раціоналізований контекст, обмежений у своєму сакральному вимірі. Це, відповідно, ініціює певне пожвавлення протестних рухів на захист культурних ідентичностей. Водночас за рахунок глобалізації відбувається структурне ускладнення ідентичностей, їхній зміст збагачується, має місце деяка гібридизація, у результаті ідентичність стає багаторівневою, поєднуючи в єдиній структурі етнокультурний й глобальний виміри.

Що ж до України, то тут деякі впливи глобалізації стали не такими уже й новими — перманентне перебування на перетині різних культур, етнокультурне посередництво і залучення не зруйнувало раніше української культури, так, лишу за доби «розвиненої» глобалізації помітні зміни характеру та масштабу таких впливів, проте стратегії їхнього подолання мали б наслідувати уже існуючий у нас культурно-історичний досвід — у тому чмлі й досвід розбудови місцевих громад як соціальних мереж.

Тож глобалізація культури, скоріше за все, не являє для національних та культурних ідентичностей загрози знищення або повного розмиття, а радше являє собою черговий виток їхнього розвитку в ході історичного процесу — далеко не перший й, вочевидь, не останній.

Список використаних джерел:

1. Кастельс М. Інтернет-галактика: міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / М. Кастельс; [пер. з англ. Е. Г. Ганиш]. — К.: Ваклер, 2007. — 304 с.
2. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; [пер. с англ. под научн. ред. О. И. Шкаратана]. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 608 с.
3. Мак-Квейл Д. Теорія масової комунікації / Деніс Мак-Квейл; [пер. з англ. О. Возіна, Г. Сташків]. — Львів: Літопис, 2010. — 538 с.
4. Мак-Люен М. Галактика Ґутенберґа: Становлення людини друкованої книги. — 3-тє вид. / М. Мак-Люен; [пер. з англ. А. А. Галушки, В. І. Постнікова]. — К.: Ніка-Центр, 2011. — 392 с.

5. Маклюэн Г. М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека / Герберт Маршалл Маклюэн; [пер. с англ. В. Николаева]. — М.: Кучково поле, 2007. — 464 с.
6. Миронов В. В. Философия / В. В. Миронов. — М.: Норма, 2005. — 928 с.
7. Пітерзе Я. Н. Глобалізація як гібридизація / Я. Н. Пітерзе // Глобальні модерності / За ред. М. Фезерстоуна, С. Леша та Р. Робертсона. — К.: Ніка-Центр, 2013. — С. 73–105.
8. Понарина Н. Н. Глобализация: проблема влияния на культурную идентичность / Н. Н. Понарина // Общество: политика, экономика, право. — 2011. — №3. — С. 28–33.
9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — 603 с.
10. Хоркхаймер М. Диалектика просвещения: Философские фрагменты / М. Хоркхаймер, Т. В. Адорно; [пер. с нем.]. — М.-СПб.: Медиум. Ювента, 1997. — 311 с.
11. Appadurai A. Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy /Arjun Appadurai // Theory, Culture & Society. — №7. June 1990. — P. 295–310.
12. Giddens A. The Consequences of Modernity / A. Giddens. — California: Stanford University Press, 1990. — 188 p.
13. Hannerz U. Transnational Connections: Culture, People, Places / Ulf Hannerz. — London; New York: Routledge, 1996. — 201 p.
14. Kraidy M. Hybridity: The Cultural Logic Of Globalization / Marwan Kraidy. — Philadelphia: Temple University Press, 2005. — 226 p.

Стаття надійшла до редакції 07.03.2015 р.

Попович Н. Д. Особенности развития культуры в обществе сетевых структур

В статье раскрыт подход к рассмотрению сетевого-коммуникативного измерения культуры с позиций теории глобализации, теории сообществ и теории идентичности. Такие подходы конкретизируют задачи выявить сетевой характер современной культуры.

Ключевые слова: культура, общество сетевых структур, сетевые сообщества, коммуникация, информационные сообщества.

Popovych M.D. Features of culture development in network society

In the article it is revealed the approach to the network-communicative dimension of culture from the standpoint of the theory of globalization, theory of community and the theory of identity. Such approaches specify the task of detect the network nature of contemporary culture.

Keywords: culture, society, network structures, network community, communication, information community.

УДК 140:316

Джалілова О. М.

Аспірант кафедри філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ МАС-МЕДІА ЯК СИСТЕМНОГО ЗАСОБУ КОМУНІКАЦІЇ (ЗА РОБОТАМИ Н. ЛУМАНА)

Стаття присвячена визначенню поняття мас-медіа, структури, особливості мас-медіа як системного засобу комунікації. Здійснено аналіз концепції мас-медіа, створеної Нікласом Луманом.

Ключові слова: мас-медіа, комунікація, аутопоезис, новини, реклама, розваги.

Однією з характерних особливостей нашого часу є стрімкий розвиток засобів масової комунікації. Інформація стає реальним соціальним ресурсом.

Багато поколінь наших предків користувалися єдиним засобом накопичення, зберігання та передачі інформації — мовою. З появою паперу, винаходом набірного шрифту і друкарського верстата, а потім друкарською машинкою, поширення друкованого слова набуває масового характеру. З виникненням в XX столітті електронних засобів зв'язку характер мас-медіа, а фактично життя в цілому — змінився докорінно.

Наприкінці XX століття кількість радіоприймачів і телевізорів вже вимірювалася мільярдами, а тиражі періодичних видань газет і журналів досягали сотень мільйонів примірників, і цифри продовжують зростати. Воістину інформація править світом. Окремі дослідники масових комунікацій почали говорити, що: « настала епоха «медіакратії» — влади мас-медіа, які вже не тільки відображають та інтерпретують дійсність, а й конструюють її за власними правилами» [1, с. 32] Відбувається глобалізація засобів масової інформації та комунікації, трансформується вся структура комунікативного досвіду людини.

Розвиток мас-медіа загалом був викликаний соціальними наслідками науково-технічного прогресу, такими як збільшення кількості накопиченої суспільством інформації, зміцнення економічних і культурних зв’язків між народами, зростання рівня освіти населення, зменшення ролі традицій у суспільстві, послаблення релігійних та інших традицій.

Необхідність розуміння мас-медіа обумовлена їх значною роллю в сучасному світі, світі інтенсивних інформаційних відносин, які не можливі в таких величезних масштабах без використання медіа.

Один з найбільш значних теоретиків суспільства XX ст., німецький соціолог Ніклас Луман ґрунтуючись на понятійному апараті Парсонса, пізнавальних можливостях концепцій Умберто Матурани, фон Ферстера і Спенсера Брауна заснував теорію, спочатку заклавши в неї універсальні передумови, і, як ми можемо бачити зараз, вже після його смерті, соціологічна системна теорія Лумана грає величезну роль не тільки для розвитку соціології, а й для системної теорії в цілому.

Важливим теоретичним рішенням розглядати соціальні системи подібно біологічним системам в термінах аутопоезиса, тобто самовідтворення. Термін «аутопоезис» Луман запозичує у відомого чилійського нейробіолога Умберто Матурани. Цей термін означає, що система, як і біологічні системи, здатна виробляти і відтворювати всі свої частини з себе самої. У цьому сенсі «соціальні системи існують, тільки поки вони продовжують оперувати, і при закінченні операцій система зникає — тобто, настає смерть, що відбувається і в біологічних системах» [2, с. 18]. Цим стверджується, що існування суспільства, як і інших соціальних систем, закінчено. І подібною кінцевою точкою суспільства буде припинення комунікації. Говорячи на семінарських заняттях, які проводив Луман, можна відзначити величезну підготовчу роботу. В основу навчального плану зазвичай був покладений певний обсяг літератури, вибірка з праць різних авторів на певну тему. Сюди включалися, безумовно, і власні ідеї дослідника.

У своїй книзі «Реальність мас-медіа» Н. Луман розуміє під поняттям мас-медіа наступне: «Надалі поняттям «мас-медіа» мають бути охоплені всі громадські установи, які використовують технічні засоби для поширення повідомлень (Kommunikation). Перш за все, маються на увазі книги, журнали, газети, що виготовляються на друкарському верстаті; а також результати всякого роду фото-або електронного копіювання, у тому випадку, якщо масові продукти виробляються ними для ще не визначених адресатів» [3, с. 9]. Поширення повідомлень в ефірі також підпадає під це поняття, якщо повідомлення загальнодоступні, а не служать виключно для телефонного зв'язку окремих учасників.

Машинне виробництво якого-небудь продукту як носія комунікації — а не писемність як така — призвело до відокремлення особливої системи мас-медіа. Технологія розповсюдження тут є майже таким же досягненням, яким для економіки стала опосередкована функція

грошей: сама ця технологія конституює лише медіум — умова можливостей для формоутворень, які потім у цьому відрізняються від самого медіума, утворюють комунікативні операції, що забезпечують відокремлення і замкнутість операцій системи.

Про реальність мас-медіа дослідник тлумачить у двоякому сенсі:

1) Реальність мас-медіа, можна було б сказати, їх реальна реальність, полягає в їх власних операціях. В друку і мовленні, у читанні, у перегляді передач. Незліченні комунікації підготовки і обговорення, що відбуваються постфактум, обрамляють цей процес. Процес розповсюдження, однак, можливий лише на основі технологій. Їх спосіб функціонування структурує і обмежує те, що можливо в якості масової комунікації. Це треба враховувати у будь-якій теорії засобів масової комунікації. Але не машинне виробництво мас-медіа і, тим більше, не їх механічне або електронне внутрішнє життя будуть закладені нами в якості операцій системи мас-медіа. Не все, що є умовою можливості операцій системи, може складати частину операційних ланцюгів самої системи. Тому більш осмислено було б розуміти під реальною реальністю засоби масової комунікації, які протікають в них і пронизують їх комунікації. Не можна сумніватися, що такого роду комунікації дійсно мають місце. Комунікація виникає лише тоді, коли хтось бачить, чує, читає і розуміє, що тут могла б послідувати подальша комунікація. Одна тільки дія, яка передає повідомлення, отже, ще не є комунікацією. При цьому засобам масової комунікації важко визначити актуально задіяне коло адресатів. Тому явна присутність повинна в значному обсязі компенсуватися гіпотезами. Це тим більше важливо в тому випадку, коли повинно враховуватися і перетікати «розуміння /нерозуміння» в наступну комунікацію всередині або поза системою мас-медіа. Ця непоінформованість має, проте, ту перевагу, що не потрібно рекурсивного шліфування спеціальних областей, і комунікація не блокується негайно ж в результаті не успіху або протиріччя, але може все-таки відшукати собі прихильну публіку і продовжувати експериментувати з різними можливостями.

2) Другий сенс реальності мас-медіа полягає в тому, що завдяки їй для інших виглядає як реальність. Якщо використовувати кантівську термінологію, мас-медіа виробляють трансцендентальну ілюзію. У такому розумінні діяльність мас-медіа розглядається не просто як послідовність операцій, але як послідовність спостережень або, точніше, як послідовність спостереження операцій. Щоб прийти до такого розуміння мас-медіа, необхідно спостерігати їх спостереження. Для розуміння, представленого спочатку, досить спостереження першого порядку,

в якому мова начебто ведеться про факти. Для другої можливості розуміння слід зайняти позицію спостерігача другого порядку, тобто спостерігача спостерігачів.

Дотримуючись цього розрізнення, можна говорити про першу реальність і про другу реальність. Тепер ми спостерігаємо деяке подвоєння реальності, яке здійснюється в спостережній системі мас-медіа. В її комунікаціях дійсно щось обговорюється. Щось інше або вони самі. Луман проводить розрізнення між самореференцією та інореференцією за допомогою системи.

Означають ці поняття наступне. Самореференція — буквально «посилання на саму себе»: операції системи відсилають до інших операцій тієї ж самої системи». Наприклад, в економіці один платіж пов'язаний з іншим платежем, в системі права — один законодавчий акт спирається на інший законодавчий акт, в науці — одна істина відсилає до інших істин. Інореференція — відсилання до іншого, чужого, але це чуже саме таке, яким його бачить відповідна система. Це означає, що система копіює всередині самої себе відмінність між нею і навколишнім світом. На перший погляд, система бачить незалежну від неї реальність. При найближчому розгляді виявляється, що бачить вона тільки себе, свої реакції на зовнішні обурення і роздратування. Інша справа, що знання цієї обставини блокувало б операції системи.

У мас-медіа інореференція здійснюється через теми комунікації. Луман наводить приклад теми СНІДу. Вона не винайдена засобами масової інформації, але лише підхоплена ними. Однак подальша публічна доля цієї теми не піддається поясненню, якщо виходити тільки з результатів наукових досліджень або комунікацій між лікарями і пацієнтами. З одного боку, це інореференція, відсилання до того, що знаходиться поза системою мас-медіа. З іншого боку, ми виявляємо тут і самореференцію — адже кожна згадка цієї теми засобами масової комунікації передбачає пам'ять про попередні згадки і зацікавленість в тому, щоб тема продовжувала згадуватися.

Втім, цей подвійний сенс реальності фактично протікає, як спостереження операції і у вигляді породжуваної тим самим реальності суспільства і його світу — чітко показує, що поняття оперативної замкнутості, автономії та конструкції ні в якому разі не виключають каузальних впливів ззовні. Саме тоді, коли ми змушені виходити з того, що в кожному випадку йдеться про сконструйовану дійсність, це своєрідність вироблених операцій особливо залежить від зовнішніх впливів.

Це може бути дуже добре, як описує дослідник, на прикладі військової цензури репортажів під час війни в Перській затоці. «Цензура могла діяти лише за правилами мас-медіа: вона повинна була сприяти створенню бажаних конструкцій і виключати незалежну інформацію, яку і так навряд чи можна було б добути. Від цензури не було потрібно майже нічого, крім того, щоб враховувати хронічну інформаційну потребу мас-медіа і забезпечувати їх новинами для необхідного продовження передач. Тому демонстрували, головним чином, використання військової техніки. Те, що у зв'язку з цим була майже повністю затемнена сторона війни, яка торкалася людських жертв, викликало значну критику» [3, с. 82]. Але, можливо, так сталося лише тому, що це повністю суперечило збудованим самими мас-медіа уявленням про те, як повинна виглядати війна.

Те, що мас-медіа всупереч замкнутості її операцій, не нависають над суспільством, що не виривають себе з нього, забезпечується за допомогою тем комунікації. Соціолог вважає, що теми — це необхідні умови комунікації. Вони репрезентують інореференцію комунікації і організують її пам'ять. Вони сполучають комунікативні акти у комплекси, які належать один одному таким чином, щоб в поточній комунікації можна було зрозуміти, чи залишають, розвивають колишню тему або її змінюють. Тому на тематичному рівні починається безперервне узгодження інореференції і самореференції в рамках власне системної комунікації.

Прикладом цього є згадана тема про СНІД. Тому теми служать для структурного сполучення мас-медіа з іншими сферами суспільства; вони настільки еластичні, що мас-медіа за допомогою своїх тематик можуть проникати в усі сфери суспільства, в той час як такі системи в рамках внутрішньо-громадського зовнішнього світу, як політика, наука, право, нерідко відчувають труднощі, пропонуючи мас-медіа свої теми і намагаючись домогтися їх адекватного предметного сприйняття. Успіх мас-медіа в рамках усього суспільства ґрунтується на досягненні ними визнання їх тематик, які зберігають незалежність від того, позитивну або негативну позицію займають мас-медіа по відношенню до інформації, смислових інтерпретацій, яке промальовується оцінками. Інтерес до теми відбувається найчастіше саме з того, що можливі обидві позиції.

Після їх оприлюднення теми можуть розглядатися як відомі. Крім того, можна припустити, що їх популярність — загальновідома, хоча можливості для особистих думок і комунікативних виразів на окремі теми і залишаються відкритими, — що вельми нагадує функціонування

медіума грошей, заснованого на гарантуванні їх прийняття, хоча індивідуальна мета їх використання залишається відкритими.

Зрозуміло, що можливість усної комунікації зберігається у вигляді реакції на надруковане або передане в ефірі. Однак від неї вже не залежить успіх планомірної мас-медійної комунікації. Так у сфері мас-медіа «виникає аутопоезисна, самовідтворювана система, яка більше не залежить від передачі в процесі інтеракцій між присутніми» [3, с. 105]. Лише завдяки цьому виникає оперативна замкнутість, внаслідок якої система відтворює власні операції з себе самої і більше не використовує їх для виробництва інтерактивних контактів з внутрішньо-громадським і зовнішнім світом..

Луман проводить чисто індуктивну внутрішню диференціацію різноманітних програмних областей: Новини / коментарі. Реклама. Розваги.

Така реалізація розрізняється за критеріями, яка лежить в основі відбору інформації. Тому Луман виділяє саме три програмні області. Програмна область новин і коментарів може бути зрозуміла як процес вироблення /переробки інформації. Соціолог наголошує: «В цій сфері мас-медіа поширюють непоінформованість у формі фактів, які потрібно постійно оновлювати, щоб цього ніхто не помітив. Інформація, що передається в якості новин та повідомлень, завідомо вважається дійсною» [3, с. 134]. Від її достовірності залежить репутація журналіста, помилкові повідомлення спростовуються, підтасування викликають протест і т. д. Але сама по собі істина цікавить мас-медіа лише з дуже великими застереженнями, які значно відрізняються від обмежувальних умов наукового дослідження.

Реклама намагається маніпулювати, вона працює нещиро і припускає, що це припускають. При цьому реклама не приховує своїх мотивів, але приховує і відточує методи, якими користується для впливу на споживача. Завдання полягає в тому, щоб обійти когнітивну сферу людини. Реклама використовує для цього стислість звернення, виразність, швидку зміну тем і образів.

Сьогодні мова вже не йде тільки про те, щоб адекватно і з інформативними деталями описувати пропоновані об'єкти, інформуючи про їх наявність та ціну. Рекламують за допомогою психологічних комплексно-впливових засобів, які намагаються обійти схильну до критики когнітивну сферу.

Усвідомлену увагу залучають на вкрай короткий час, «так щоб не залишилося часу на критичну оцінку і продумане рішення» [3, с. 73]. Сьогодні реклама все більше спирається на те, що мотиви, які сприйма-

ють рекламу стають невпізнанними. У цьому випадку людина розуміє, що мова йде про рекламу, але не усвідомлює, як вона на неї впливає. Їй навіюється думка про свободу рішення. Це передбачає, що адресат, виходячи з самого себе, бажає те, чого він власне зовсім не бажав. Витончена форма знищує інформацію. Вона виглядає самодетермінованою, яка не потребує подальшого прояснення.

Наступна широко поширена техніка — «затемнення» полягає в парадоксальному слововживанні. Луман наводить приклад: «Запевняють, ніби, витративши гроші, можна «заощадити». В іншому випадку товари позначаються як «ексклюзивні» в рекламі, очевидно призначається для всіх і кожного. «Сільський стиль» (Rustikal) рекомендують для облаштування міських квартир» [3, с. 75]. Отже, рекламна техніка націлена на впровадження протилежного мотиву. Або вона націлена на приховування об'єкта, за який потрібно заплатити. У аранжуванні образів те, що рекламується, нерідко відтісняється на задній план, так що лише повернувши іншою стороною саме зображення, можна здогадатися про що йде мова.

Така техніка, за словами Лумана, парадоксалізації мотивів залишають повну свободу дозволу парадоксу рішенням купувати або не купувати.

У цьому випадку реклама грає з розрізненням усвідомлене /неусвідомлене. Парадоксальність полягає тоді в тому, що усвідомлені рішення приймаються не усвідомлено, — але знову-таки у вигляді вільного вибору і без примусу або погрози, або демонстрації помилкових фактів. В іншому і завуальована реклама в багатьох випадках настільки стандартизована, що вже розпізнається як така.

Успіх реклами, на думку соціолога, не зводиться тільки до економічного успіху і зростанню продажів. Система мас-медіа і тут виявляє власну функцію, яка могла б полягати в стабілізації відносин між надлишком і варіативністю у повсякденній культурі. Луман наголошує: «Надлишок породжується тим, що продукт добре продається, that sells well, а варіативність — завдяки тому, що на ринку треба вміти виділяти власні продукти. Вторинна купівля одного і того ж в умовах промислового виробництва скоріше є актом відчаю, ніж розуму» [3, с. 81]. Тому необхідно додатково підтримувати мотивацію, і найкраще це здійснюється засобами породження ілюзії, що одне і те ж зовсім не є чимось тотожним, а являє собою щось нове.

Останньою програмною областю є розваги. За словами Лумана: «Розвага, без сумніву, є частиною сучасної культури вільного часу, йому довіряється функція знищення зайвого часу» [3, с. 83]. Але в контексті

теорії мас-медіа ми зупиняємося на проблемах конструювання реальності і на питанні про те, як у цьому випадку проявляється кодування «інформація / не інформація». Луман у даному випадку орієнтується на загальну модель гри. Одночасно це пояснить нам, чому спортивні передачі, особливо показуються в записі, скоріше варто відносити до розваг, ніж до сфери новин.

На думку дослідника: «Сенс розваги полягає саме в тому, щоб не шукати і не знаходити приводу для відповіді комунікації на комунікацію» [4, с. 92]. Замість цього спостерігач може зосередитися на мотивах і переживаннях описаних у тексті осіб та в цьому відношенні вчитися спостереженню другого порядку.

Проте в цілому внесок всіх трьох форм мас-медійної комунікації полягає в тому, що вони повністю узгоджуються, щоб створювати передумови для подальшої комунікації, які не вимагають спеціального комунікативного обговорення. Це стосується як актуального рівня інформованості, так і актуальної культурності у сфері суджень про цінності, життєві форми. Адже завдяки мас-медіа також можна оцінити, чи сприймається відхід від загальноприйнятого і демонстрація власної думки як щось доречне або як провокаційне.

Розглянувши окремо дані програмні області, можна чітко розрізнити їх типіку, що не виключає їх взаємного запозичення. Репортажі, за поширеною думкою журналістів, повинні бути написані захоплююче і багато сенсаційні повідомлення бульварної преси відбираються відповідно до їх розважальної цінності.

Реклама в свою чергу змушена щось вигадувати, тобто використовувати розваги та повідомлення про вже відоме. Луман наводить приклад американських газет: «Американська газетна справа забезпечила свою незалежність у XIX столітті спочатку за допомогою приватних оголошень, а потім додавши до цього повідомлення і розваги. Результати дії цієї історії виникнення [американських газет] все ще продовжують позначатися не в останню чергу тому, що окремі видання, передусім «Нью-Йорк Таймс», використовують це типоутворення як наслідок для того, щоб від цього відрізнятися» [3, с. 101]. Сьогодні ми виявляємо колонки або газетні сторінки, присвячені переважно комп'ютерній техніці, автомобілям, екологічному огородництву.

Нерідко популярна іконографія телебачення продукує розпізнавані образи і знання, які сприяють трансляції змісту з однієї області в іншу. Отже, всередині окремих програмних областей можна спостерігати запозичення з інших. Саме дотепна реклама грає з імпліцитним знанням

своїх адресатів, не активуючи його в пам'яті прямо і плоско. Репортажі також з точки зору стилю або відеоряду — збагачуються моментами розваги. І все-таки в типовому випадку, коли продукція не призначається для введення в оману, можна легко визначити те, яка програмна область регулює виробництво продукту. Якщо ця гіпотеза викликає сумнів, вона допускає легку емпіричну верифікацію. Для розпізнавання програмних областей потрібні правда, особливі сигнали, які обрамляють передачі. У газетних оголошеннях повинно бути чітко видно, що мова йде не про новини, а про рекламу. Мас-медіа завжди і без винятків працюють над своєю власною дискредитацією. Вони самі коментують, оскаржують, самі поправляють себе.

За словами Лумана: «Мас-медіа ж поширюють інформацію настільки широко, що в наступну мить вже здається, що вона стала відома всім (або що її незнання буде пов'язано з втратою обличчя, і тому ніхто не зізнається

в тому, що вона йому не відома)» [3, с. 37]. Вже було сказано про популярність загальновідомості і тепер ще раз звертаємо увагу на необхідно фіктивний компонент цього модусу переробки інформації. Тому мас-медіа впливають на формування соціально-надлишкових комунікацій в рамках усього суспільства, а значить — що безпосередньо витікає з цього потреба в новій інформації.

Аналогічно тому, як економіка, заснувалася на основі грошових платежів, породжує безперервно потребу, яка постійно виникає, відшкодувати витрачені гроші, так і мас-медіа виробляють потребу заміщати надлишкову інформацію на інформацію нову: «fresh money and new information — ось центральні мотиви сучасної суспільної динаміки» [3, с. 38].

Отже, мас-медіа є засобами не в тому сенсі, що передають інформацію від знаючого до незнаючого. Вони є засобами трансляції в тій мірі, в якій підготовлюють і так чи інакше розвивають фонове знання, з якого можна виходити в комунікації. Розрізнення, яке конституює, є не «знання / незнання», а «медіум / форма». Медіум підготовляє гігантську, однак все-таки обмежену область можливостей, з якої комунікація може відбирати форми, коли вона тимчасово орієнтується на певний зміст. І саме тут вносять свій внесок новини / коментарі, реклама та розваги, причому дуже різними способами.

Значення мас-медіа посилюється після переходу суспільства до інформаційної стадії розвитку. При цьому медіа як провідники інформації набувають особливого статусу і місце в системі управління

суспільством. Це положення доповнює фактор залежності від медіа. Люди звикли до цього посередника між ними і реальністю, і часто психологічно не можуть без нього обійтися.

Мас-медіа є невід'ємною складовою механізму функціонування демократії, її ціннісних і нормативних засад. Саме мас-медіа як засіб комунікації допомагають індивіду вийти за межі його безпосереднього життєвого досвіду і приєднатися до політичної, економічної та духовної діяльності.

Сьогодні більше, ніж коли б то не було, мас-медіа впливають на формування свідомості і поведінки людей, вони охоплюють фактично все суспільство і певним чином впливають на нього. Зокрема, у наш час мас-медіа відіграють роль інструмента формування громадської думки, щонайменше через те, що роблять можливим дискурс у масштабах всього соціуму.

Список використаних джерел:

1. Терин В. П. Массовая коммуникация: исследование опыта Запада / В. П. Терин. 2-е изд., перер. и доп. — М.:МГИМО, 2000. — 224 с.
2. Зименкова Т. В. Н. Луман глазами коллег / Т. В. Зименкова // Журнал социологии и социальной антропологии. — 1999 г. Т. II, вып. № 1. — С. 15–20.
3. Луман Н. Реальность массмедиа / Н. Луман; [пер. с нем. А. Ю. Антоновского]. — М.: Праксис, 2005. — 256 с.
4. Луман Н. Что такое коммуникация / Н. Луман; [пер. с нем. Д. В. Озирченко] // Социологический журнал. — 1995. — № 3. — С. 4–16.

Стаття надійшла до редакції 16.02.2015 р.

Джалилова А. Н. Особенности массмедиа как системного средства коммуникации (по работам Н. Лумана)

Статья посвящена определению понятия масс-медиа, структуры, особенностей масс-медиа как системного средства коммуникации. Осуществлен анализ концепции масс-медиа, созданной Никласом Луманом.

Ключевые слова: масс-медиа, коммуникация, аутопоэзис, новости, реклама, развлечения.

Jalilova O.M. Features of the media as a systemic means of communication (after the works N. Luhmann)

The article is devoted to the definition of the media, the structure, the features of the media as a systematic means of communication. It is analized Niklas Luhmann's concept of media.

Keywords: media, communication, autopoiesis, news, advertising, entertainment.

УДК 316.614: [004+32]

Береза В. О.

Кандидат педагогічних наук, доцент Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ПОЛІТИЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ РОЗГОРТАННЯ СУЧАСНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Розглядаються особливості політичної соціалізації особистості в умовах розгортання сучасної інформаційної революції

Ключові слова: людина, політика, культура, освіта, демократизація, інформаційна революція, політична соціалізація.

В історичному аспекті формування українського менталітету відбувалося під впливом геополітичного чинника — розташування України між Заходом і Сходом. Особливістю України є те, що вона майже постійно знаходилась між різними державно-політичними полюсами, в центрі боротьби, і включалась до складу то однієї, то іншої держави. Тому для України є характерним стан постійного маневрування. Це істотно вплинуло на формування національного менталітету і наявності в його структурі маргінального складника, що в свою чергу спричинилося до формування своєрідної біполярної моделі, яка поєднує лицарсько-козацький та пасивно-споглядальний типи ставлення до довкілля. У політичній сфері ці типи менталітету виявляються, з одного боку, в бунтарстві, героїчній боротьбі за національні цінності та державну самостійність України, а з другого — в егоцентризмі, байдужості до долі власного народу і власної держави. Нація, яка довго перебувала під іноземним гнітом, починає набувати нових ментальних рис. У неї розвиваються консерватизм, комплекс меншовартості [1, с. 134].

Проблеми демократизації сучасної України вельми підсилюють численні протиріччя політичної соціалізації. З одного боку, виникла дещо міфологізована картина того, що демократизація швидко принесе добробут та стабільність населенню. В цьому є також теоретична складова — наприклад С. Хантінгтон, вивчаючи трансформаційні політичні процеси, зазначає: «демократизації сприяють певні економічні та культурні умови. В їхньому складі існують порівняно високий рівень

економічного розвитку та переважання того, що можна назвати західною культурою з її цінностями. В цей час практично усі країни з високим або середньо-високим рівнем (upper-middle) рівнем прибутку (за класифікацією МБРР), за виключенням Сінгапуру, є демократіями» [2, с. 89].

Український політолог та громадський діяч В. Полохало започаткував дискусію щодо демократичної спрямованості політичного процесу перехідного періоду в Україні і запропонував тезу про неототалітарний характер політичного режиму в Україні [3]. Він визначив сім рис посткомуністичного неототалітаризму, що були характерні, на його думку, для перебігу політичного процесу у більшості пострадянських країн, насамперед в Україні: відчуження більшості суспільства від влади за одночасної багатовимірної залежності від неї; однобічне підкорення громадян правилам, нормам і безконтрольне здійснення державою своїх повноважень; відсутність реальних гарантій декларованих прав людини, безпорадність індивіда перед чиновниками; тіньові присвоєння, розподіл загальнонародної власності за умов панування клієнтельських зв'язків; поєднання корумпованої політичної влади, тіньової економіки і кримінального світу; домінування ролі номенклатурно-корпоративних кланів, симбіоз олігархії та авторитаризму; утилітарне використання олігархами демократичних норм і процедур [3, с. 19].

Ряд західних політологів, у т. ч. Т. Каротерс, аналізуючи політичний процес в Україні, визначає її як «гібридну державу» зі змагальним авторитарним режимом. Для такої держави характерним є поєднання залишків старої радянської системи з новими економічними та політичними інститутами. Політичний процес у гібридній державі визначається застоєм, корупцією і домінуванням еліт, які приносять мало користі для країни і мають малу підтримку населення [4, p. 10]. Для політичного процесу гібридних держав, до яких Т. Каротерс зарахував Україну, Росію, Болгарію, Боснію, Албанію і Молдову, характерними є наступні ознаки: інтереси громадян недостатньо враховуються або ігноруються; низький рівень політичної участі в період між виборами як у «делегованій демократії»; часте порушення правових норм; вибори дають непевні результати і тому мають низьку легітимність; низький рівень довіри до державних інститутів; в цілому недосконале функціонування держави.

Уявлення про стрімкий поступ демократичних реформ в Україні поступово змінюється усвідомленням необхідності довгого і важкого періоду поступових змін, які від сфери політичних відносин все більше і більше повинні зосереджуватись в сфері духовних відносин. Як зазна-

чив польський політолог Є. В'ятр: «Тільки поступовий і, в крайньому разі в деяких державах, довгий процес відходу від комуністичної утопії, що передбачає визнання необхідності прагматичних реформ, є вихідним пунктом на шляху від тоталітаризму до демократичних концепцій» [5, с. 7].

Рух у цьому напрямі, на думку І. Житарюка, є вельми складним через низку обставин. По-перше, панування економічного детермінізму і технократизму мислення реформаторів. Публічна влада за роки реформ як не мала, так і не має стратегії щодо людини-професіонала. Її не српиймали і не сприймають як національне надбання. Цінним завжди був той, хто був відданий керівнику.

По-друге, заангажованість елітно-олігархічних кіл застарілими стереотипами, що використовуються для аналізу й оцінювання реальності. Напрошується висновок: або сьогодні вони насправді не розуміють, що їх майбутнє може бути пов'язане лише з пріоритетами загальнонаціональних інтересів над індивідуальними або груповими, або навмисно підштовхують суспільство до становища невизначеності в майбутньому [6].

По-третє, часто розвинуті країни не нададуть можливості жодній з інших країн створити свої параметри порядку. Навпаки, з їх боку відбувається розмивання тих соціальних умов, які б укріплювали зв'язки між країнами, а також усередині самого соціуму, держави. Відомо, що достатньо зруйнувати параметри порядку, в яких здійснюється самодостатній саморозвиток соціуму, і він входить у перебування невизначеності як на мікро-, так і на макрорівнях. Наступний крок неявного управління це підтримка в стані невизначеності самих параметрів порядку, що структурують соціум, доти, доки будуть викорінені залишки самоідентифікації на цих же рівнях [6].

Спостерігаючи ситуацію кінця 2013 — початку 2014 рр., ми бачимо, що перекоси політичної соціалізації минулих поколінь, що проходили в умовах неконсолідованої демократизації ставлять під сумнів єдність країни, віру населення у можливість здобуття прозорого та демократичного врядування, готовність вдаватися до несанкціонованих проявів протесту із відчаю та неможливості відстоювати свої права та свободи через виборчі механізми, механізми громадських рад, громадянського суспільства тощо.

Крім того, сучасна інформаційна епоха, глобальний та георегіональний порядок денний показав слабкість української державності у без пековому плані — органи державної влади, що мають захищати укра-

їнських громадян (міліція, прокуратура, суд, армія та служба безпеки) фактично деморалізовані, знекровлені інтелектуально, фінансово та кадрово та не мають особливих ресурсів, для відстоювання державних інтересів у випадку інформаційної або навіть, реальної війни. Квазідемократизація не змогла привнести реальної патріотичної складової у процес соціалізації усього населення зі Сходу до Заходу країни, а більшість молоді розглядають колись високу місію «служіння» народові (військовим, державним службовцем, міліціонером) в якості джерел для власного збагачення, здобуття ренти з професії, з позицій нездорового, недемократичного, індивідуалізованого прагматизму.

Отже, одним з найважливіших параметрів соціалізації молоді в Україні виступає економічне тло — соціальне становище, вибір професії, задоволення життям та політичним розвитком дуже часто пов'язане із прагматизацією життя сучасної молоді. В економіці свого часу не вдалося безболісно здійснити вихід із СРСР, було безпідставно розірвано господарські зв'язки, втрачено управління підприємствами державного сектора, допущено загрозливі темпи інфляції, спад виробництва. У політичній сфері відбулося істотне зниження здатності державно-владних структур розв'язувати проблеми суспільства, загострилися суперечності між представницькою та виконавчою владою на місцях, посилилася регіональна суверенізація, активізувалися політичні сили крайніх орієнтацій. В ідеологічній сфері не була подолана криза духовності, нові цінності та ідеали не утвердили себе на місці розвінчаних, ідея національної державності під впливом економічної розрухи втрачала своїх прибічників, українська нація залишалась неконсолідованою [7, с. 466–467].

Фактично, українське суспільство опинилося заручником власного вибору моделі держави — воно не встигло розгорнути своїх сутнісних сил, бо за десятиліття тоталітаризму національна політична культура зазнала значних деформацій, а громадянські демократичні інститути були дуже слабкі. Це добре підтверджує думка В. Крисаченка: «слабке, незгуртоване, збурене внутрішніми суперечностями суспільство може стати легкою здобиччю політичних догматиків та авантюристів і, навзаєм, подібні лідери країни, отримавши владу, про саме суспільство думають лише як про власний ресурс, а про його потреби — лише у контексті задоволення власних амбіцій та потреб» [8, с. 7].

Але, як свого часу справедливо зазначив П. Сівчук, сучасний етап розвитку в Україні характеризується наростанням протиріччя між темпами реформ в системі політичних відносин та структур і станом політичної

культури в суспільстві. Ліквідація власне політичних бар'єрів на шляху духовного відродження не привела до інтенсивного прискорення цього процесу. Всі розуміють, що наше суспільство сьогодні перебуває в стані глибокої соціально-економічної, політичної і духовної кризи [9, с. 97]. Звільняючись від регламентації з боку політичної влади, духовна сфера попала під жорстокий тиск економічних факторів. Відсутність засобів для фінансування, комерціалізація, ширпотреб, бездуховність, занепад, втрата талантів, інтенсивна експансія чужих духовних цінностей та ідеалів — такий далеко не повний реальний стан духовної сфери суспільства сьогодні [9, с. 98].

Для пострадянського простору характерний конфліктний тип політичної соціалізації, де індивід є пасивним об'єктом впливу політичного режиму. Конфліктність політичної соціалізації детермінується різким соціальним розшаруванням суспільства, його світоглядно-ціннісними й культурними розходженнями, системною боротьбою зі своїми політичними конкурентами що загрожує суверенітету країни. Конфліктний тип політичної соціалізації проявляє політичне насильство через релігійну, етнічну, ментальну, культурну багатоманітність, низький рівень життя та практичну відсутність базового політико-культурного коду. Серед основних конфліктів, які несуть виклики українській державності, науковці вбачають: «загальний правовий нігілізм у державі, безконтрольність олігархії, безкарність корупції та злочинності, особливо економічної» [10, с. 4].

Високим рівнем соціалізованості радянського населення пояснюють його дезадаптованість при входженні в не тільки нову, але й ментально для нього чужу систему ринкових, товарно-грошових відносин. Нова соціокультурна ситуація вимагала готовності до вторинного засвоєння суто психологічних вимог суспільства, переосмислення свого життя. Тобто — ресоціалізації. Люди опинилися на межі виживання, труднощі набули хронічного характеру. Ось чому маємо наголосити: в останні 20 років продовжувались болісні, конфліктні, безрезультатні процеси масової соціальної адаптації, які призвели до появи численних жертв [11, с. 55]. Парадокс у тому, що насамперед слухняні діти досить часто вважаються соціалізованими. А ось серед дорослих, навпаки, в першу чергу — порушники законів (або, за твердженням їх адвокатів, умільці знаходити щілини між ними) виявились переможцями. Їх поведінка, так само, як і у дітей до семи років, характеризується в багатьох випадках прагненням уникнути покарання і отримати заохочення. Інакше кажучи, прибуток будь-якою ціною.

Вітчизняний соціолог О. Балакірєва відзначає, що відбулося «посилення вітальних цінностей, які виступають основою ціннісної свідомості громадян», «помітне зростання важливості для людей синдрому певних соціальних і самореалізаційних цінностей», «не набули належного рівня важливості цінності освітнього та культурного зростання», «помітно втратив рівень своєї важливості також синдром певних громадянських, демократичних та ринкових цінностей» [12, с. 10].

Об'єктивні умови життя сучасної молоді породжують цілий комплекс суперечностей, ускладнюючи процес соціалізації та інтеграції цієї групи в суспільство. Відсутність чи недієвість багатьох соціальних механізмів і соціальних норм у суспільстві створюють таку ситуацію, коли молоді певною мірою немає чого засвоювати (інтеріорізувати), і уявлення про те, як все повинно бути, молоді люди формують самотужки, спираючись на невеликий життєвий досвід. Отже, молодь не має вибору, вона змушена сама визначати свій шлях. Саме тому, сучасне молоде покоління, що виросло в умовах розбудови нового суспільства, поєднує у своїй свідомості нові цінності, властиві ринковій економіці (індивідуалізм, прагматизм) і цінності минулого (бажання не виділятися, колективізм). Такий симбіоз неодмінно сприятиме (й уже сприяє) формуванню нової моделі ціннісного сприйняття світу, яка становитиме основу майбутніх життєвих стратегій [13, с. 23].

Як пише Г. Золотухін: «фінансові нестатки деформують інтереси. Знижуються пізнавальні потреби, виникають неадекватні, занижені самооцінки, агресія набуває вербального вираження (мат). Відчувши смак і владу грошей, при їх нестачі молоді люди відчувають себе приниженими, шукають розваг за будь-яку ціну. Ось чому, за спостереженнями вчених, менше за всіх агресивні саме діти працівників торгівлі. Вони добре знають, що без грошей ти ніхто» [11, с. 56]. Виходячи з цього ключовим завданням держави є детінізація економіки й створення умови, щоб кваліфіковані спеціалісти могли проявити свою громадянську активність. Прагматизація має набути рис раціоналізму, який послуговується також поняттям суспільного, загального блага, а не особистісного інтересу за принципом «моя хата з краю».

Деіндивідуалізацію молоді пояснюють не тільки слабким розвитком самосвідомості, але й послабленням внутрішнього опору стандартизованим зразкам поведінки. Захоплення комп'ютеризацією здається остаточно розвело учнів з літературою. Смак до читання зникає ще з однієї причини: майже вся українська класика просто здригається від плачу за невдалим життям. До речі, сучасні політики по суті теж демон-

струють успіхи лише в пошуках ворогів, на яких можна перекласти тягар власних помилок [11, с. 54]. «Шкідливі звички» молоді обумовлені ще й несвідомим опором комерціалізації, аморальності, криміналізації буття. Молодь позбавлена можливості безплатно реалізувати себе в аматорській творчості, в численних за радянських часів гуртках і секціях. Не секрет, що в ті часи великий спорт тримався переважно на вихідцях з малозабезпечених родин. Зараз же «класова нерівність» поглиблюється і розширюється за рахунок появи привілейованих ліцеїв, гімназій тощо. Але й там забули про романтичні почуття: ніхто не хоче бути космонавтом, льотчиком, моряком, геологом.

У нашій країні сьогодні відчутними є протиріччя між рівнем політичних знань і можливістю їх реалізації у практичній площині. Не громадянська зрілість, професійність чи відповідальність визначають місце людини в політичній ієрархії нашої держави, а лояльність до чинної влади, хабарі й адмінресурс забезпечують соціальний статус індивіда.

Така спотворена система отримання прибутків за рахунок зв’язків, використання займаної посади суттєво впливає на процес інтелектуалізації нації, який нам видається одним із найсуттєвіших чинників поступу будь-якої країни у глобальному світі. За сучасних умов дедалі вагомішою складовою суспільного та соціокультурного розвитку стають знання й інформація, оволодіння якими потребує вищої професійної освіти. Змінюється підхід до сутності, змісту й засобів отримання знань і добору інформації. На розвиток держав впливають технологічні досягнення у сфері комп'ютеризації, біотехнології, енергетики, зв'язку і досліджень космосу. Уже сьогодні проблеми «комп’ютерної», «мікроелектронної», «інформаційної» революції стали об’єктом дослідження в усіх розвинених країнах, а останнім часом почали активно досліджуватися проблеми нанореволюції та наносуспільств. У зв’язку з цим виникають проблеми й у повсякденній практиці, оскільки створюються нові галузі, пов’язані з виробництвом і переробкою інформації, розширюється сфера інформаційних послуг, трансформується система телекомунікацій. Все це впливає насамперед на технологічні виробничі процеси індустріально розвинених країн [14, с. 16].

У розвинених країнах зайнятість у секторі інформатики і телекомунікацій зростала в 1990-ті роки найвищими порівняно з іншими галузями темпами. Причому ріст відбувався в основному шляхом збільшення чисельності висококваліфікованого персоналу. Це висуває нові вимоги до системи освіти, що зумовлені зміною характеру й організації

праці в умовах інформаційного суспільства. Інформаційна парадигма розвитку та нанотехнології ведуть до формування людино-машинного суспільства з надшвидкісними глобальними зв'язками, з новим просторово-часовим виміром, з іншою культурою, цінностями, типом соціальних відносин. Це спричинить кардинальну зміну зовнішнього середовища [15, с. 58–70].

У своїй доповіді «Нове тисячоліття — нове інформаційне суспільство» К. Аннан, відмічаючи позитивний вплив розвитку інформаційних технологій на соціальний розвиток суспільства в межах окремо взятої країни, стверджував, що він (вплив) проявляється в такому: у населення з'являються нові можливості зайнятості й одержання прибутків; підвищення ступеня доступності різних інформаційних баз даних і впровадження дистанційних методів навчання дають змогу вирівнювати можливості одержання якісної освіти для різних верств населення й підвищують загальний ступінь його грамотності; створення нових медичних інформаційних (нанотехнологій) технологій сприяє формуванню доступного банку даних про захворювання, методи й лікарські засоби для їх лікування, підвищенню загального рівня розвитку медицини, удосконаленню системи охорони здоров'я й поліпшенню здоров'я населення; з розвитком Інтернету й програм «електронного уряду» розширюються можливості участі населення у формуванні громадянського суспільства; формування нової телекомунікаційної політики підвищує роль ЗМІ, електронні версії яких стають дешевшими й доступнішими.

У той же час поряд з позитивними зрушеннями розвиток інформаційних технології несе в собі й низку соціальних проблем, які згодом проявляться чіткіше й потребуватимуть свого вирішення, зокрема: країни-лідери у сфері інформаційних та нанотехнологій зосереджують у себе малоресурсоємні галузі (розробку програмних засобів, апаратних засобів і мереж), а ресурсомісткі й капіталомісткі процеси їх серійного виробництва переводять у країни, що розвиваються; висока капіталоємність цих технологій на перших етапах їх розвитку створює серйозні перешкоди для швидкого впровадження в більшості країн Африки, Азії й Латинської Америки. У результаті перевагами застосування інноваційних технологій все більшою мірою користуються розвинені країни, що збільшує й без того гігантський розрив у рівнях економічного й соціального прогресу таких країн і країн, що розвиваються; розвиток інформаційних технологій створює умови для підвищення ефективності розвідувальної діяльності, породжує нові види, сфери й форми здійснення злочинів (кіберзлочинність), особливо в країнах, що розви-

ваються; виникає проблема забезпечення індивідуальності особистого життя, оскільки за допомогою інформаційних, а особливо нанотехнологій, легше відстежувати й контролювати життєдіяльність кожної людини, впливати на її поведінку та прийняття «відповідних» рішень; завдяки інформаційно-комунікативним технологіям культурні цінності, спосіб життя, мова, ідеологія, світогляд та інші риси, властиві розвиненим країнам, активно впроваджуються в країнах, які розвиваються, що несе в собі, поряд з позитивними наслідками, й небезпеку втрати національної самобутності, культури та історичних традицій [15, с. 63–64].

Сучасний закон світового розвитку − це інтеграція, глобалізація, інноватика, причому наша держава не готова долучитися до цих процесів за рівнем конкурентоспроможності. Варто констатувати й неприпустиму пасивність нашої держави у використанні можливостей глобалізаційних процесів, у розробці інноваційних стратегій, а також допущення помилок у виборі конкретних інтеграційних рішень при формуванні моделі спеціалізації, що також є небезпечним, оскільки досвід ряду країн свідчить про те, що «в результаті недостатньо виваженої політики вони потрапляють у певну залежність від іноземних держав» [15, с. 169].

Хоча В. Андрущенко свого часу зазначав, що «безперечною перевагою України був і є інтелектуальний, професійний потенціал» [16, с. 6]. Його поєднання з природними можливостями створює реальні передумови посісти почесне місце у світовому процесі. Дійсно, протягом десятиріч Україна займала перші позиції у Європі та світі за індексами людського розвитку, рівнем освіченості населення, якістю освіти тощо. Однак чи достатньо цього задля впевненого поступу у XXI сторіччі та як це впливає на соціалізацію нових поколінь?

Зміни у сфері комунікації стали основою для переосмислення попередніх результатів суспільного розвитку, появи нових надій на «гуманістичну» трансформацію західного суспільства. Західні вчені пропонують нову парадигму суспільного розвитку — «стадію інформаційного суспільства», в якому на перший план вийде завдання одержання освіти високого рівня, придбання навичок роботи на обчислювальній техніці, одержання доступу до інформації [14, с. 20]. Неоднаковий доступ до інфокомунікаційних технологій став причиною виникнення нової форми майнової нерівності — цифрової. Серед причин — величезне відставання ряду країн світу в забезпеченості комунікаційною інфраструктурою, низький рівень освіченості населення та нестача кваліфікованих фахівців. За цих умов можна зробити висновок про те, що інноваційні технології не лише сприяють створенню єдиного

«глобального світу», а й надають елітарного характеру процесу глобалізації.

Список використаних джерел:

1. Карнаух А. Формування політичної культури молоді на сучасному етапі / А. Карнаух // Людина і політика. — 2008. — №5. — С. 134–139.
2. Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации / С. Хантингтон; [пер. с. англ.] // Мировая экономика и международные отношения. — 1995. — № 6 — С. 87–94.
3. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні і Росії (До методології політ. аналізу) / В. Полохало // Політична думка. — 1998. — № 2. — С. 9–22.
4. Carothers Th. The End of the Transition Paradigm / Thomas Carothers // Journal of Democracy. 2002 — Vol. 13 — No. 1. — PP. 5–21.
5. Вятр Е. Восточная Европа: судьбы демократии / Е. Вятр; [пер. с англ.]. // Социологические исследования. — 1992. — № 1. — С. 6–19.
6. Житарюк І. Глобалізація і проблеми інтелектуальних ресурсів України / Іван Житарюк [Електронний ресурс] // Персонал — 2007. — № 11. — Режим доступу: http://www. personal. in. ua/article. php?ida=623
7. Кремень В. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. — К.: «ARC-UKRAINE», 1996. — 793 с.
8. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. — К.: НІСД, 2004. — 648 с.
9. Сівчук П. Демократизація політичного життя України як умова духовного відродження / П. Сівчук // Вісник ТДТУ. — 1996. — № 1. — С. 97–100. — Лубчак В. Що загрожує суверенітету України? / В. Лубчак // День. — 2012. — № 74. — 26 квітня. — С. 4.
10. Золотухін Г. Соціалізація в умовах незалежності: жертви і переможці / Г. Золотухін // Соціальна психологія. — 2006. — № 3 (17). — С. 52–65.
11. Балакірєва О. М. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві // Український соціум. — 2007. — № 2 (19). — С. 7–19.

12. Бутиліна О. В. Студентська молодь у суспільстві, що трансформується / О. В. Бутиліна // Український соціум. — 2007. — № 4 (21). — С. 20–26.
13. Дмитренко М. А. Інтеграційні процеси та глобалізаційні ризики / М. А. Дніпренко // Сучасна українська політика. Спецвипуск: Україна як суб'єкт сучасних цивілізаційних процесів. — 2011. — Ч. 2. — С. 13–23.
14. Дмитренко М. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції / М. Дмитренко. — К.: Знання України, 2008. — 543 с.
15. Андрущенко В. Україна і світ: авторитет освіти / В. Андрущенко // Вища освіта України. — 2006. — № 4. — С. 5–9.

Стаття надійшла до редакції 11.02.2015 р.

Береза В. А. Политическая социализация личности в условиях развертывания современной информационной революции

Рассматриваются особенности политической социализации личности в условиях развертывания современной информационной революции

Ключевые понятия: человек, политика, культура, образование, демократизация, информационная революция, политическая социализация.

Bereza V.O. Political Socialization of a Person in Terms of Deployment of Modern Information Revolution

The peculiarities of the political socialization of the person in the conditions of the deployment of modern information revolution

Keywords: human being, politics, culture, education, democratization, information revolution, political socialization.

УДК 321.01:004.056

Захаренко К.

Кандидат наук, здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова

ГЛОБАЛЬНА ПРИРОДА ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

Розглядаються концептуально-теоретичні засади глобальної природи інформаційної безпеки.

Ключові поняття: людина, культура, інформація, інформаційний простір, інформаційна цивілізація, інформаційна безпека.

Наскрізна інформатизація всіх сфер життєдіяльності суспільства і людини вимагає сьогодні особливо уважного ставлення з боку філософів, політологів, науковців до специфіки глобального характеру проблеми інформаційної безпеки. «Кінець XX століття вніс значні зміни у сприйняття соціального значення інформації в сучасному суспільстві. Стрімкий розвиток комунікаційних технологій призвів до виникнення низки нових загроз світовому і національному розвитку. Серед них особливе значення набуває інформаційна безпека суспільства, держави, особистості. Це пов'язано з процесом формування інформаційного суспільства, характеристикою якого є всепроникаюча у всі його сторони життєдіяльності інформація. Сучасні технології вже не обмежуються рамками однієї країни, а мають загальносвітове значення. В умовах тотальної інформатизації суспільства значну роль відіграють питання інформаційної безпеки» [1, с. 194]. У зв'язку з цим, досліджуючи філософсько-політологічні аспекти проблеми інформаційної безпеки, важливо проаналізувати дане питання з точки зору глобального характеру функціонування сучасного цивілізаційного простору. Глобалізований світ ставить перед національними спільнотами, державами і людиною нові виклики та загрози, які інтенсифікуються через активізацію глобальних інформаційних обмінів.

Перед сучасною людиною і суспільством постає в цьому аспекті складна дилема: з одного боку, інформатизація та глобальний інформаційний простір дають нам безліч нових можливостей до подальшого розвитку в різних сферах суспільної життєдіяльності, а з іншого – через інтенсивність самих інформаційних потоків та бурхливий розвиток технологій інформаційного обміну постійно виникають нові загрози безпеці людини і суспільства. Як вирішувати цю дилему за умов, коли

ми вже не можемо відмовитися від процесів інформатизації та глобалізації? «Початок нового тисячоліття характеризується глобалізацією світових економічних і політичних процесів, невід'ємною складовою яких є інтенсивне використання досягнень сучасних інформаційних технологій. Після вибору Україною шляху до інтеграції в Європу, яка сьогодні активно розбудовує інформаційне суспільство, гостро постала проблема ефективного забезпечення інформаційної безпеки молодої держави. Бурхливий розвиток інформаційних технологій, призвів до зростання відносної важливості окремих аспектів суспільного життя. Внаслідок інформаційної революції основною цінністю для суспільства взагалі й окремої людини зокрема поступово стають інформаційні ресурси. Організація соціуму почала трансформуватися у напрямку перерозподілу реальної влади від традиційних структур до центрів управління інформаційними потоками, зросла впливовість засобів масової інформації» [2, с. 224]. Ці фактори зумовлюють актуальність концептуально-теоретичного аналізу глобального характеру проблеми інформаційної безпеки. З одного боку, такий характер дозволяє розробляти пені універсальні форми та механізми захисту конкретного інформаційного простору. З іншого − саме глобальний інформаційний простір, що схильний до надвисокої динаміки розвитку, дуже часто ставить перед національними системами безпеки виклики, на які важко відповідати таким локальним та регіональним суб'єктам, як держави, соціуми, місцеві громади.

Таким чином, актуальність і висока значимість поставленої нами проблематики визначається тим, що сьогодні на всіх рівнях суспільного функціонування необхідно проводити постійний пошук доволі хиткого балансу між тими можливостями, що надає нам глобальна інформаційна цивілізація, і тими ризиками, що з'являються через неможливість контролювати тенденції і процеси інформаційно-соціального та інформаційно-технологічного розвитку. «Становлення інформаційного суспільства має як безсумнівні позитивні, так і певні негативні наслідки. З одного боку, пришвидшилася передача інформації значного обсягу, прискорилась її обробка та впровадження. З іншого — серйозне занепокоєння викликає поширення фактів протизаконного збору і використання інформації, несанкціонованого доступу до інформаційних ресурсів, незаконного копіювання інформації в електронних системах, викрадення інформації з бібліотек, архівів, банків та баз даних, порушення технологій обробки інформації, запуску програм-вірусів, знищення та модифікація даних у інформаційних системах, перехоплення інформації в технічних каналах її витоку, маніпулювання суспільною

та індивідуальною свідомістю тощо» [3, с. 3]. Глобальний характер таких загроз ускладнює вироблення механізмів їх нівелювання, адже сьогодні щодня виникають нові технологічні виклики, на які не можна відреагувати за допомогою застарілих методів захисту. Саме тому глобальний характер проблеми інформаційної безпеки постійно актуалізує дослідження різних вимірів даної проблематики. Почати наше дослідження доцільно саме з детального аналізу переваг та ризиків переміщення інформації у глобальному інформаційному середовищі, що формується під впливом інформаційної революції.

Насамперед, необхідно підкреслити абсолютно новий статус, який отримала інформація в рамках нової глобальної цивілізації. Інформаційний простір сьогодні не є виключно технологічним, віртуальним, контрольваним. В рамках сучасної цивілізації він перетворився на прості реальної суспільної життєдіяльності. Ми не використовуємо інформаційний простір, а живемо в ньому, підпорядковуючись абсолютно новим закономірностям розвитку, новим правилам поведінки, новим принципам виробництва і управління. Сьогодні «інформаційні простори за своїми властивостями вже не збігаються з просторами віртуальної реальності. Адже їх не можна вимкнути, вийти з них. Інформаційний простір − це частина соціальної реальності, а отже він визначає параметри соціального простору і соціального часу. Саме у такому розрізі феномен інформаційної реальності є предметом філософського та політологічного аналізу» [4, с. 77]. При цьому, такий аналіз також має проводитися з врахуванням нових реалій, виявляючи абсолютно нові за своєю сутністю можливості, ризики і суперечності, що визначають тенденції світового, національного і особистісного розвитку. «Розвиток інформаційного суспільства і, як результат, перетворення в різних сферах суспільних відносин, включаючи і економічні, призвели до появи ряду позитивних і негативних наслідків. До позитивних наслідків відносять такі: пришвидшення передачі інформації значного обсягу, прискорення її обробки та впровадження, своєрідну трансформацію інформації, яка в наш час ототожнюється з простором реальної взаємодії суб'єктів соціальної життєдіяльності» [5, с. 106]. В той же час, наша непристосованість до нових реалій несе в собі безліч ризиків, що призводять до складних суперечностей як в житті окремої людини, так і у життєдіяльності цілих соціальних спільнот, включаючи нації і держави, а також глобальну людську цивілізацію в цілому.

Саме через різноманітність та динамічну змінність тих викликів і суперечностей, що постійно виникають внаслідок розвитку

інформаційного суспільства, сьогодні надзвичайно актуалізується концептуально-теоретичний аналіз глобального характеру проблеми інформаційної безпеки. Тільки в такому її вимірі, з нашої точки зору, уможливлюється реальний пошук дієвих механізмів її забезпечення. «В умовах формування глобального інформаційного середовища, розвитку новітніх інформаційних та телекомунікаційних технологій питання забезпечення інформаційної безпеки набуває надзвичайної актуальності. З одного боку, глобалізація інформаційних відносин сприяє налагодженню широкого міжнародного співробітництва, а з другого — створює сприятливі умови для активізації різних, раніше невідомих видів злочинності та посиленню інформаційного протиборства між країнами. Враховуючи зазначене, міжнародне співтовариство спрямовує зусилля на розробку міжнародно-правових механізмів забезпечення безпеки в інформаційній сфері. Насамперед йдеться про розв'язання проблеми захисту інформаційних ресурсів, а також підвищення надійності та стабільності функціонування електронних засобів зв'язку, передовсім мережі Інтернет» [6, с. 91]. У зв'язку з цим, при дослідженні проблеми інформаційної безпеки важливо враховувати її міжнародний і глобальний характер. Сьогодні неможливо говорити про можливості формування ефективної системи державної чи національної інформаційної безпеки без партнерства в цій сфері з іншими суб'єктами міжнародних відносин, державами, транснаціональними корпораціями, міжнародними організаціями.

Сьогодні ключові геополітичні гравці глобального світу всіляко намагаються виробити ефективні правила співробітництва і партнерства з метою повноцінного використання переваг та нівелювання ризиків, що створюються завдяки переміщенню інформації у глобальному інформаційному просторі, що формується та розвивається під впливом інформаційної революції. «До нових міжнародних реалій безпеки відносять якісно нове бачення архітектури міжнародної безпеки під впливом подвійного використання інформаційно-комунікаційних технологій, маніпулювання, викривлення інформаційної реальності, деструктивне використання соціальних комунікацій, невизначеність правового поля інформаційної безпеки, інформаційний тероризм. А тому очевидною є необхідність поглибленого дослідження концептуального та регулятивного аспектів міжнародного співробітництва у сфері інформаційної безпеки з погляду сучасної геополітики та її інституційного забезпечення» [7, с. 3]. Для України особливо актуальною проблемою є те, що в глобальному інформаційному просторі особливо підсилюється роль глобальних гравців, а менш впливові суб'єкти міжнародних відносин

просто потрапляють в поле їх інформаційних впливів, перетворюючись на об'єкти. Чи існує можливість запобігання цьому негативному виміру глобального інформаційного простору? Саме це питання є одним з найактуальніших в аспекті нашої національної інформаційної безпеки.

Одним з ключових викликів і ризиків, що постають перед Україною в контексті глобального характеру проблеми інформаційної безпеки, є втрата власної національної ідентичності, державного суверенітету, особливо інформаційного суверенітету, який визнається сьогодні ключовою ознакою державної самостійності та правосуб'єктності. Саме «всебічне вивчення можливостей, потреб і специфіки інформаційного розвитку в сучасному світі та в Україні покликане слугувати збереженню національних культурно-політичних особливостей, сприяти зміцненню діалогу культур, підготовки на рівні національної держави відповіді, адекватної викликам і соціальним небезпекам, які таїть у собі глобалізація» [8, с. 3]. Отже, одним з ключових вимірів проблематики інформаційної безпеки сьогодні є пошук адекватного балансу між впливами глобального характеру, що ґрунтуються на інтенсифікації переміщення інформації в глобальному інформаційному середовищі, та потребами окремих людей та соціальних спільнот, в тому числі держав і націй, що не є провідними суб'єктами, здатними впливати на глобальні цивілізаційні тенденції та процеси.

Не можна відкидати і переваги, що створюються завдяки більш вільному та швидкому переміщенню інформації у глобальному інформаційному середовищі, що формується під впливом інформаційної революції. Одна з таких переваг полягає в тому, що гарна поінформованість розвиває громадянські якості, що сприяє інтенсифікації розвитку громадянського суспільства в різних країнах і регіонах світу. «Громадяни «цифрового світу» не відчужені ні від інших людей, ні від громадських інститутів. Для них не характерне неуцтво стосовно того, як функціонує наша система, чи байдужість до соціальних і політичних питань, із якими зіштовхується суспільство. Навпаки, онлайновий світ охоплює багатьох із найбільш інформованих і політично активних громадян, яких ми мали будь-коли чи хотіли б мати» [9, с. 25]. В Україні також необхідно повноцінно використати «громадянський» ресурс глобальної інформаційної цивілізації. Такий ресурс може бути дуже корисний при реалізації різноманітних громадянсько-просвітницьких та освітніх проектів. Окрім того, саме розвиток громадянських якостей людей, однією з яких є вміння фільтрувати складні інформаційні потоки, може стати в пригоді при протидії ризикам інформаційних впливів і агресивних дій.

В той же час, на фоні активізації громадянської активності, що відбувається завдяки простішому переміщенню інформації, створюється передумови і для значних негативних ефектів, одним з яких є загроза втрати національно-культурної ідентифікації. Користуючись новітніми інформаційними технологіями, людина отримує безліч можливостей занурюватися в глобальне середовище цінностей і смислів, що повністю втратили національно-культурне коріння. «Фахівці, вивчаючи проблеми сучасних відносин, дійшли висновку, що користувачі Інтернету становлять модернізовану групу, яка за своїми соціокультурними характеристиками значно ближча до представників інших культур у глобальному інформаційному просторі, ніж до українського населення, не охопленого Інтернетом» [10, с. 38]. Таким чином, важливо в будь-якому аспекті дослідження проблематики інформаційної безпеки звертати увагу на такий подвійний вплив інформаційної революції, коли люди, отримуючи нові корисні можливості, втрачають важливий зв'язок з традиціями, що визначають їх національну, суспільно-групову, особистісно-духовну ідентичність.

Таким чином, в аспекті переваг та ризиків переміщення інформації у глобальному інформаційному середовищі, що формується під впливом інформаційної революції, проблематика інформаційної безпеки має розглядатися в якості концептуального ядра, навколо якого вибудовується вся система сучасних соціальних, економічних, політичних, національно-безпекових відносин. «Інформаційна безпека вже набуває того структуроутворюючого компонента, на якому будується вся система національної безпеки держави. Адже в інформаційному суспільстві канали, мережі і системи інформації та комунікації стають, так би мовити, і нервовою, і серцево-судинною системою суспільства водночас. Розробка та поширення інформаційних засобів впливу та мирні моменти співіснування відбуваються одночасно у межах інформаційної протидії. Збереження стану рівноваги у стосунках, скоріше за все, і буде визначником інформаційної безпеки» [11, с. 427]. Таким чином, в умовах глобального характеру сучасних безпекових механізмів неможливо виносити інформаційну безпеку людини, соціуму, держави за межі глобально-цивілізаційних тенденцій. Тим більше, що ті суб'єкти, які готують інформаційні загрози, операції, війни, повноцінно використовують глобальний характер сучасного інформаційного середовища, застосовуючи всі можливі інформаційно-технологічні та психологічні можливості впливу.

Таким чином, важливо розуміти, що всі переваги та ризики переміщення інформації у глобальному інформаційному середовищі, що формується під впливом інформаційної революції, безпосередньо пов'язані між собою. Щоб скористатися перевагами, яких дійсно багато, необхідно вибудовувати таку систему інформаційної безпеки, яка б дозволила максимально нівелювати всі можливі ризики, реальні загрози та суперечності. «До переваг формування єдиного світового простору та часу можна віднести багато цінних речей: науково-технічний і суспільний прогрес, міжкультурне співробітництво, підвищення рівня життя, проте не варто недооцінювати й загрозу втрати національної та соціальної автентичності, зрештою — і свободи. У разі встановлення повного світового комунікаційного контролю над джерелами інформації з боку поки що певною мірою гіпотетичного «світового уряду» ми можемо отримати нову форму тоталітаризму. І в цьому контексті світовому співтовариству треба дуже серйозно попрацювати над виробленням організаційно-правових, суспільно-економічних та комунікаційно-технологічних норм регулювання інформаційної сфери планети. Керівництво сучасної України, демонструючи повну відкритість, зруйнувало всі перешкоди для припливу інформації із зовнішнього світу; відтак український народ уже на собі відчув руйнівну силу чужого інформаційного потоку. Очевидно, що перебування України в глобальному інформаційному просторі потребує осмисленої стратегії, спрямованої на організацію взаємодії з цим простором. І від того, як швидко вдасться концептуально сформувати основні напрями власної інформаційної стратегії в умовах глобалізації та становлення глобального інформаційного простору, залежить не лише сьогодення, а й майбутнє нашої країни» [12, с. 26]. Україна має затвердитися в глобальному цивілізаційному середовищі в якості конкурентоспроможного суб'єкта. Для цього дуже важливо використовувати всі інструменти ефективного розвитку, що надаються технологічним простором інформаційного суспільства. Водночас необхідно вилаштувати надійну національну систему інформаційного захисту від безлічі інформаційних загроз, що йдуть від внутрішніх і зовнішніх впливів, а також з боку глобальних факторів небезпеки, притаманних самій структурі інформаційної цивілізації.

Отже, перед українською державою на сучасному етапі державотворчих трансформацій постає складне завдання: максимально використати інформаційно-технологічні, соціально-структуруючі, масово-інформаційні можливості, що надаються інформаційної цивілізацією, і при цьому захистити власних громадян та державний організм

від ураження з боку руйнівних і загрозливих зовнішніх і внутрішніх інформаційних впливів. «Обов'язок держави та всієї системи державного управління − це одночасне забезпечення вільного та незалежного функціонування засобів масової комунікації, дотримання стандартів свободи слова, інформаційних прав і свобод громадян. Водночас держава має захищати національні інформаційні ресурси, створювати в Україні розвинутий та сучасний національний інформаційний простір, підвищувати його конкурентоспроможність на світовому та національному ринках інформаційних послуг» [13, с. 40]. Таким чином, успішність та конкурентоспроможність нашої держави безпосередньо залежить від того, наскільки ефективну систему інформаційної безпеки вона вибудує на фоні значного зростання переваг та ризиків інтенсифікації циркулювання інформації у глобальному інформаційному середовищі, що формується під впливом інформаційної революції та глобалізованої цивілізації.

Список використаних джерел:

1. Ананьїн В. О. Інформаційна безпека як складова національної безпеки України / В. О. Ананьїн, О. О. Пучков // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. — К.: ПП Вид-во «Гілея», 2014. — Випуск 85 (6). — С. 194–197.
2. Ющук О. В. Інформаційна безпека користувачів мережі Інтернет / Ольга Ющук // Наукові записки. Серія «Культура та соціальні комунікації». — Острог: Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2009. — Випуск 1. — С. 224–231.
3. Максименко Ю. Є. Теоретико-правові засади забезпечення інформаційної безпеки України. Автореферат дис. канд. юр. наук. Спец.: 12.00.01 / Юлія Максименко. − К., 2007. − 22 с.
4. Ягодзінський С. М. Інформаційний простір глобальних мереж: соціально-філософський аспект / С. М. Ягодзінський // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія: Збірник наукових праць. − К.: НАУ, 2013. − Випуск 1 (17). − С. 77–80.
5. Золотар О. О. Класифікація загроз інформаційної безпеки / Ольга Золотар, Ігор Трубін // Інформація і право. — 2013. — № 3 (9). — С. 105–112.
6. Алямкін Р. Правове забезпечення національної інформаційної безпеки / Руслан Алямкін, Микола Федорін // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. − 2013. − № 4. − С. 91–96.

7. Романчук Ю. В. Міжнародне співробітництво у сфері інформаційної безпеки: концептуальний та регулятивний аспекти. Автореферат дис… канд. політ. наук. Спец.: 23.00.04 / Юрій Романчук. −К., 2009. − 16 с.
8. Дубас О. П. Інформаційний розвиток сучасної України у світовому контексті: політологічний аналіз. Автореферат дис… канд. Політ. наук. Спец.: 23.00.02 / Олексій Дубас. − К., 2004. − 23 с.
9. Вайнштейн Г. Интернет как фактор общественных трансформаций / Г. Вайнштейн // МЭиМО. — 2002. — № 7. — С. 16–27.
10. Рудницька Т. «Інтернетизація» і «вестернізація» життєвого світу особистості в Україні. — Круглий стіл «Особистість у контексті глобалізації» / Т. Рудницька // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 2. — С. 32–45.
11. Крилова Н. С. Підходи до визначення і розуміння поняття «інформаційна безпека» в рамках національного безпекознавства / Наталія Крилова // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. — К.: ВІР УАН, 2010. — Випуск 36. — С. 423–428.
12. Глебова Н. Формування свободи й відкритості в глобальному інформаційному просторі / Наталя Глебова // Соціологічні студії. Науково-практичний журнал − 2013. − № 2 (3). − С. 22–27.
13. Горбань Ю. О. Сучасні виклики інформаційного простору для демократичної держави / Ю. О. Горбань // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології: збірник наукових праць. − Херсон: ХНТУ, 2013. − Випуск 2. − С. 36–41.

Стаття надійшла до редакції 07.03.2015 р.

Захаренко К. Глобальная природа информационной безопасности

Рассманриваются концептуально-теоретические основания глобальной природы информационной безопасности.
Ключевые понятия: человек, культура, информация, информационное пространство, информационная цивилизация.

Zakharenko K. State as subject of information security of society

Conceptual and theoretical foundation of the global nature of information security.

Keywords: human being, culture, information, state information sphere, information sovereignty, information security.

УДК 613/614

Ігнатко В. С.

Здобувач Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОБУТОВОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

Аналізуються особливості побутової сфери життєдіяльності людини. Автор підкреслює, кожна особистість існує в суспільстві та залежить від рівня розвитку та відповідальності економічних чи політичних відносин, але має свій власний внутрішній світ духовності та культури; найбільш рельєфно це відображується в її побуті — специфічній сфері людського буття, в якій особистість задовольняє свої безпосередні матеріальні і духовні потреби.

Ключові слова: людина, культура, життєвий простір, діяльність, побут.

Однією з важливих сфер життєвого простору людини є його побутове середовище, що постає своєрідним віддзеркаленням загальної матеріальної та духовної культури особистості та суспільства. В умовах постмодерну проблема побуту визнається однією з найважливіших. Побут і буття як загальна характеристика чи реальність існування людини дуже близькі, бо онтологічне вкорінені в тому, що має назву «дім» або загальний устрій традиційного усталеного перебування у просторі, який пов'язують з ойкуменою, екологічними ознаками, ойкосом, існуванням людини як істоти, яка задовольняє свої потреби — матеріальні і духовні [1, с. 7].

Особливою сферою буттєвої самореалізації особистості в умовах сучасної інформаційної цивілізації є середовище побуту, у рамках якого людина отримує можливість виявляти різноманітні прояви власної індивідуальної креативності. Особливої актуальності цій проблемі надає надзвичайно висока динаміка змінності побутового середовища сучасної людини. Буття людини прискорюється величезними темпами, пристосуватися до чого можна лише з використанням всієї повноти особистісно-інноваційного потенціалу. «Побут — це специфічна сфера людського буття, в якій особистість задовольняє свої матеріальні і духовні потреби, адже, проникаючи і в виробничу, і в політичну, і

в культурну сфери буття людини, він виступає тим підґрунтям, на якому безпосередньо базуються соціально-культурні цінності, з якого особистість бере свої життєві сили, забезпечує як фізичне, так і культурне існування» [2, с. 8]. Сфера побуту, до якої людина пристосовується, починаючи з дитинства, створює для неї гармонійне середовище звичних смислів і об'єктів, що поєднує в собі духовні орієнтири і матеріальні цінності. В такому середовищі в найбезпосередніший спосіб може проявлятися інноваційна культура особистості, спрямована на креативне перетворення і вдосконалення простору безпосередньої життєтворчості індивіда, колективу, громади [3, с. 47].

До сфери побутової життєдіяльності людини відноситься безліч внутрішніх детермінант, в тому числі життєва стратегія. Під життєвою стратегією прийнято розуміти деякий (більш-менш свідомий) спосіб конструювання людиною власного життя відповідно з притаманною йому системою цінностей, смислів і цілей. Життєва стратегія — один з основних регуляторів соціальної поведінки. Вона організовує цілісність життєдіяльності, визначає спосіб буття людини, виступаючи найважливішим критерієм зрілості і психологічного благополуччя [4].

Побутова складова життєвого простору людини безпідставно відсувається дослідниками на другий план, оскільки всі прояви соціальності та культури людини виражаються саме в її побутової діяльності регулярно, системно та глибоку вкорінене у свідомість. Як зазначає дослідниця С. Гатальська: «зрозуміти історично конкретну людину, усвідомити внутрішні емоційно-психічні стимули її поведінки неможливо поза аналізом обставин, які щільно й непомітно оточують її, тобто, передовсім, поза традиціями повсякденного існування й певним чином організованого життєвого середовища» [5, с. 75]. Саме тому в процесі комплексних досліджень вималювався самий зміст поняття «повсякденність». Як правило, зміст цього поняття охоплює сферу безпосереднього споживання, задоволення матеріальних і духовних потреб, а також пов'язані з цим звичаї, ритуали, форми поведінки, уявлення, навички, традиції, стереотипи свідомості. Зміст поняття «побут» є, так би мовити, більш конкретним, у вузькому розумінні — це «життя речей», що постійно супроводжують людину (а саме способи їх повсякденного використання), це «ритуал щоденної поведінки», уклад життя, який диктує той чи інший розклад дня, характер праці й відпочинку.

Можна уявити собі людину поза сферою матеріального виробництва, політичного життя чи духовних інтересів, проте важко уявити її

поза побутом, бо це означає стверджувати, ніби людина може існувати поза межами культури [6, с. 133].

Простір повсякденного життя, який є частиною феномену життєвого простору особи виражається як приватна сфера буття, наповнена щоденними, буденними подіями. У ньому людина знаходить індивідуальний досвід спілкування з звичним середовищем, забезпечує рівновагу між соціальними запитами і внутрішніми ресурсами. Це, як зазначає В. Виноградський, «стабільні місця, нерухомі, невловимі, вкорінені, місця, які були б точками відправлення, джерелами: моя рідна країна, моя сімейна колиска, будинок, в якому я народився, дерево, яке я бачив виростають, горище мого дитинства, наповнений недоторканими спогадами» [7, с. 78]. Протягом всього життя людина знаходить у просторі повсякденного життя те мікросередовище, стан якого багато в чому забезпечує психологічну стійкість людини, її глибоку психічну вкоріненість. Все це має зв'язок з тенденцією організму створювати особистий простір і відповідні навколо нього дистанції.

Побутова сфера життєдіяльності особистості створює сферу повсякденності як усталену, звичну, прийнятну людині. Це сфера особистої безпеки та комфорту існування, задоволення основних базових потреб людини. Основний вплив на суб'єктивний комфорт людини роблять такі характеристики внутрішнього простору, як величина і чіткість кордонів. Сприйняття людиною свого внутрішнього простору надмірно великим і незаповненим, призводить до відчуттів дискомфорту, і навпаки, почуття тісноти цього простору веде до переживання несвободи, залежності. Повноцінна модель життєвого простору людини передбачає, що три часових компонента в рівних пропорціях є в наявності і доступні для уявного огляду, тобто людина існує завжди водночас у минулому, теперішньому та майбутньому і ці часові простори нероздільні.

Таким чином, інтерсуб’єктивний життєвий світ, як місце, в якому людина виявляє себе в спілкуванні з іншими, як простір, що спочатку сприймається індивідом у вигляді об'єктивного, а потім осягається ним та іншими людьми можна позначити як життєвий простір повсякденності де відбувається побутова життєдіяльність людини, як засіб реалізації основних її матеріальних та духовних потреб. Простір повсякденності — це зона освоєння звичаїв повсякденного життя в якій живе людина. Ю. М. Лотман процес освоєння правил, традицій і звичаїв називає соціалізацією і інкультурацією особистості [8].

Життєвий простір людини, незважаючи на динамізм, постає як цілісний феномен, який будучи розгорнутим зовні має певну внутрішню

структуру (архітектоніку). Миронова Е. Б. вважає доцільним виділити в життєвому просторі людини такі складові, як: тілесний простір, ідентифікаційний простір, простір повсякденності. Тілесний простір обумовлений тілесною організацією людини, він є системоутворюючим елементом життєвого простору, його онтологічним початком, який розпочинається саме у побутовій системі життя людини. У ідентифікаційний простір входить внутрішній світ особистості, ціннісні переваги, погляди, ідеали, уявлення. Це простір життєвих планів особистості, обумовлений внутрішньою культурою і внутрішнім світом. Особистість — це ті смисли, якими вона наповнена. Ідентифікаційний простір наповнений смисловим змістом, який виражається в образах, знаках, символах, часом зрозумілих тільки для індивідуума і його найближчого оточення. Це простір ціннісного, ідеального. В основі ідентифікаційного простору лежить самість як квінтесенція особистості [9, с. 87].

Простір повсякденності виступає як сукупність всіх нерефлексивних синкретичних аспектів соціального простору людини. Він обмежений місцем існування, будинком, районом, містом, територією, міжособистісними відносинами. Така сфера найближчого оточення, первинних агентів соціалізації, первинних малих груп. Простір повсякденності як частина життєвого простору людини включає в себе невеликий обсяг світу, мікросвіт. Людина починає освоювати його з перших днів життя, в сім'ї, в школі, у спілкуванні з друзями. Придбані людиною, за допомогою тісних спонтанних контактів, навички, знання і стереотипи поведінки, надалі служать підставою для залучення до соціального простору і формування на його основі власного життєвого простору. Багато чого з того що людина засвоює в дитинстві, не змінюється протягом життя, людина тільки поповнює свої знання і тим самим збагачує свій життєвий досвід [8].

Таким чином, треба визнати, що побутова сфера життєдіяльності людини, посідаючи серед суспільних явищ певне, відносно самостійне місце, водночас перебуває під їх впливом, та, в свою чергу, впливає на розвиток економіки, політики, культури, сім’ї та інших сфер суспільного життя. Побут як цілісне та складне явище можна розглядати в декількох аспектах, тісно пов’язаних між собою. Один з них включає проблеми побуту як соціального явища, яке притаманне будь-якому суспільству. Іншим аспектом аналізу побуту і побутових відносин є дослідження процесу становлення, формування й розвитку побуту під час переламних періодів, закономірностей його становлення [10, с. 135]. Побут представлений сукупністю умов, засобів, способів і форм задово-

лення матеріальних і духовних потреб особистостей в процесі їх спільної діяльності, спілкування, різних форм взаємодії. Він характеризується певним рівнем розвитку, який має історичні, національні й соціально-класові особливості. На відміну від великих соціальних спільнот (класів, націй) об'єднання людей у побуті невеликі за чисельністю, прості за структурою і мають невелику тривалість існування. Їх відносять до типу «малих соціальних груп», члени яких переважно, перебувають в тісних міжособистісних контактах. У підтримці та єдності цих груп велика роль відводиться суб'єктивним факторам (спільним ціннісним орієнтаціям, волі та авторитету лідера). Теоретичне уявлення про суспільство як систему безпосередньо пов'язане з аналізом головних сфер і підсистем суспільного життя, взаємодія яких забезпечує цілісність суспільства, і навпаки — дисгармонія їх веде до суттєвих конфліктів і деформацій. Однією з таких сфер виступає побут.

Серед елементів, які складають побутову сферу, перш за все виділяють умови (фактори) (обставини, за яких особистість задовольняє свої матеріальні і духовні потреби), зокрема, географічні, природні, історичні, культурні тощо. У сукупності вони являють сприятливе чи несприятливе соціальне середовище, в якому відбувається індивідуальне й суспільне життя народу. Зміни умов обумовлюються економічними й політичними перетвореннями, які, відрізняючись в різних соціальних системах, призводять до змін у побуті [11, с. 9]

Як було зазначено раніше, життєвий простір не обмежується якоюсь важливою для існування людини сферою суспільства, а є інтегральним показником взаємодії всіх можливих соціальних втілень суб'єкта діяльності. Таким чином, взаємодія основних сфер життєвого простору виступає як основа його гармонізації та олюднення. Важливим сутнісним моментом життєвого світу є його особистісний аспект. Жодна жива людина не може бути простим відображенням і повторенням своєї суспільної сутності. Вона є «варіантом» власного, життєвого «втілення», і від того, наскільки в суспільстві багатоманітні ці варіанти за кількістю і своєрідні за характером, істотно залежить багатство можливостей і форм соціально-культурного розвитку людини. Людина реалізує власний потенціал у розвитку та само створенні, наповнюючи свій життєвий простір змістом та сенсом буття. Але як соціальна істота, особистість будує власні ціннісні орієнтації та уявлення про всесвіт на базі тих конструктів, що пропонує суспільство. Саме тому не може бути якогось окремого економічного чи політичного, або якогось іншого життєвого простору — є їх інтегральна цілісність. Таким чином, гармонійний

життєвий простір може виникнути лише за умов рівноваги всіх сфер суспільства та сполученості із внутрішнім світом особистості.

Особистісний аспект формування життєвого світу людини з погляду культурного прогресу потрібно розглядати як спробу можливих варіантів людської самозміни. Як зазначає В. Базилевич, будь-які соціальні (економічні, політичні, ідеологічні, культурні) зміни, рухи, процеси, перетворення починаються з індивідуальних намагань. По суті тільки в особистості багатство людського світу, суб'єктивуючись, набуває самосвідомої, активної і конкретної форми існування в практично-життєвих відношеннях. Іншими словами, все особисте є в підсумку практичною перевіркою різноманітних проявів соціального буття на його людськість, що і визначає соціальне буття в його особистісно-смисловому вимірі. Тим самим воно стає «світом людини», або її життєвим світом [12, с. 118].

Але, як нажаль, ретельний аналіз стану та змісту соціального буття людини в сучасному світі показує проблему у здатності розуміння людиною власного життєвого простору і викликане даним фактом часткове «вибування» людини з життєвого простору, як простору його актуального, суб'єктивованого, усвідомленого, освоєного, відповідального буття. Проблема постає у пульсації подій сучасного життя які не завжди можуть бути вивчені за допомогою логічних і наукових методів, швидкі та неусвідомлені зміни призводять до викривлення життєвих позицій, ідеалів, норм. Сучасний життєвий світ — це перш за все світ майбутнього, визначальні вектори його розвитку закладаються у сучасному житті, а розгубленість, невизначеність та непорозуміння сьогодні унеможливлюють гармонізацію життєвого простору завтра. Саме тому аналіз можливих альтернатив майбутнього життєвого простору направляють філософську рефлексію до розуміння людського буття [9, с. 4].

На створення єдиного життєвого простору та його гармонізацію суттєвий вплив здійснюють всі зміни у суспільному устрої, зокрема процеси глобалізації, інформатизації суспільства та поява різноманітних інформаційних та мережевих технологій. Глобалізований світ поширює межі життєвого простору, стирає кордони між різними соціальними, національними, релігійними та будь-якими іншими відмінностями індивідуальних життєвих світів. З іншого боку ці тенденції розширює життєвий простір людини, роблячи його майже безмежним, але некерованим та непередбачуваним. Створення віртуального життєвого простору людини вже стало реальністю сьогодення. За висловом Е. Л. Вартанової,

«використання Інтернету стало такою ж невід'ємною частиною життя людей, як читання книг в XIX столітті або телеперегляд в столітті XX» [13, с. 12]. Однак у міру свого розвитку Інтернет стає не просто інструментом і засобом організації професійної діяльності та дозвілля, він все більше претендує на роль системоутворюючого фактора життя сучасної людини. Як справедливо зазначають дослідники, Інтернет в його технічному втіленні представляє лише мережу пов'язаних між собою технічних пристроїв. Життєвим простором людини він стає завдяки своїм соціальним сервісам. Саме соціальні сервіси Інтернету інтенсивно розвивалися два останні десятиліття, і їх розвиток істотно перетворило ландшафти спілкування і взаємодії сучасних людей. Людина набула можливості не тільки конструювати свій життєвий простір, а й моделювати безліч індивідуальних світів, проживати не одне життя, а стільки, скільки дозволяє фантазія, а вона, як відомо, практично безмежна. З іншого боку, інформаційні технології розвиваються настільки швидко, що не кожна людина в змозі пристосуватися до змін можливостей, психологічно адаптуватися до нових соціальних ролей, цінностей, моделей поведінки, символічного світу, який змінюється швидше за все.

Масштаб і швидкість трансформацій життєвого простору людини настільки великі, що не тільки окремі люди, суспільство в цілому часом не встигає глибоко осмислити їх наслідки, виробити певні стратегії мінімізації економічних, політичних, екологічних, психологічних та іншого роду ризиків перетворення сучасного соціокультурного простору. У цій ситуації інформаційні технології стають найсильнішою «вхідний змінної», що визначила такі зміни психіки сучасної людини, які не в змозі були передбачити існуючі психологічні теорії. При цьому саме в психології інтернет-комунікацій знання застарівають з катастрофічною швидкістю. Усього десять років тому найбільш обговорюваною проблемою поведінки інтернет-користувачів була їх анонімність, у той час як сьогодні користувачі не тільки не приховують свою особистість, а й прагнуть за допомогою Twitter і геосоціальних мереж зробити публічними події свого повсякденного життя. Різноманітні мобільні пристрої, гаджети, повсюдний доступ до глобальних мереж і навігаційних системам вже сьогодні надали людині широкі можливості в генеруванні будь-якого контенту в будь-якому місці в режимі реального часу, суттєво змінивши формати обміну соціальною інформацією [14, с. 90]. Проектування подій реального життя у віртуальний простір і навпаки — наступний крок на шляху інтеграції реального та віртуального компонентів життєвого простору людини.

Життєвий простір людини, являє собою динамічну систему, внутрішня структура якої містить різні рівні включеності людини в соціальну реальність: рівень тілесної організації, ідентифікаційний рівень, рівень повсякденності. Конструюючи і структуруючи життєвий простір, людина освоює насамперед свій життєвий світ, який представляється областю потенційно можливого, переміщаючи то що містить життєвий світ в сферу актуального, людина створює свій життєвий простір. Цей процес, по суті, постійний і діалогічний, людина веде діалог зі своїм життєвим світом. Життєвий простір надається людині як простір для її самостворення. Шлях перетворення потенційного змісту життєвого світу в актуальний зміст життєвого простору дає людині можливість конструювати альтернативи особистісного саморозвитку, орієнтуючи ресурси на підтримку існуючих кордонів життєвого простору або на їх зміну (звуження, розширення). Отже, для створення свого актуального гармонійного життєвого простору, людина повинна мати уявлення про простір світу в цілому, картині світу, тобто уявлення про простір можливого [8, с. 47].

Таким чином, роблячи висновки, треба зазначити, що поняття життєвого простору дозволяє побачити нові грані в людської життєдіяльності, її детермінації і механізмі цілеспрямованого впливу. Тема «життєвого простору» є порівняно новою і маловивченою, що знаходиться на роздоріжжі соціології, геополітики, соціальної екології, культурології та філософії. Чималий вплив на розробку даної категорії надає і психологія: життєвий простір також є об'єктом її вивчення. Життєвий простір складається із взаємопов’язаних сфер, і хоча дослідники виокремлюють економічну, політичну, соціокультурну, побутову сфери тощо, треба розуміти, що в рамках життєвого світу особистості ці сфери є проявом однієї сутності, що полягає у здатності людини цілком сприймати світ.

Економічна складова життєвого простору проявляється не тільки у товарно-грошових відносинах між людьми, а, перш за все у певному «економічному» ставленні людини до світу, у формуванні певних уявлень людини власну роль і місце у системі виробництва, розподілу та обміну матеріальних та духовних цінностей суспільства. Політична складова, яка тісно пов’язана з економічною віддзеркалює реальний та уявний стан речей у політичному просторі суспільства, відображає норми, ідеали та цінності стосовно діяльності суб’єктів політики, в якості яких виступає сам індивід, групи, організації громадянського суспільства, а також держава, як головний чинник політичного процесу.

Економічне та політичне життя суспільства знаходить своє відбиття у соціокультурному життєвому просторі. Кожна особистість існує в суспільстві та залежить від рівня розвитку та відповідальності економічних чи політичних відносин, але має свій власний внутрішній світ духовності та культури. Незалежно від рівня розвитку тієї чи іншої спільноти, соціокультурна сфера життєвого простору є визначальною, оскільки тільки завдяки неї людина стає людиною.

Що стосується побутової сфери, то вона взаємопов'язана із багатьма суспільними явищами, тому її проблеми необхідно розглядати і вирішувати в загальному контексті досліджень розвитку всього суспільного життя, в ролі фактора в історії, питань держави, специфіки демократичних перетворень суспільства, його структури тощо. Це дає можливість визначити місце та роль побуту у всій системі суспільних явищ, розкрити механізми їх взаємодій [6, с. 133] Побут — це соціальне явище, присутнє у будь-якому суспільстві, і увага до його ролі, соціальних функцій проявляється в аналізі закономірностей суспільного розвитку, зміни соціальних структур. Побут — це специфічна сфера людського буття, в якій особистість задовольняє свої матеріальні і духовні потреби, адже, проникаючи і в виробничу, і в політичну, і в культурну сфери буття людини, він виступає тим підґрунтям, на якому безпосередньо базуються соціально-культурні цінності, з якого особистість бере свої життєві сили, забезпечує як фізичне, так і культурне існування [2, с. 8]. Таким чином, життєвий простір повсякденності як зріз життєвого простору людини хоча і охоплює невеликий обсяг світу (мікросвіт), але відіграє найважливішу роль. Людина освоює його з перших днів життя — процесі соціалізації, в сім'ї, в спілкуванні з друзями. Через тісні спонтанні контакти особистість опановує ти навички, знанням та стереотипи поведінки, які надалі служать базою для прилучення до простору соціального та побудови на його основі свого життєвого простору.

Список використаних джерел:

1. Полушина-Брояко Е. І. Становлення інституцій побутової культури в контексті постмодерних культурних практик: Автореф. дис… канд. культурології 26.00.01 / Е. І. Полушина-Брояко. — К., 2009. — С. 7.
2. Петінова О. Б. Соціально-побутове в ціннісних орієнтаціях особистості: Автореф. дис… канд. філос. наук 09.00.03 / О. Б. Петінова; Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського. — Одеса, 2004. — С. 8.

3. Старовойт О. Соціокультурна і духовна сфери реалізації інноваційної культури особистості / О. Старовойт // Вісник інституту розвитку дитини. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія: зб. наук. праць. Вип. 33 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; [редкол. В. П. Андрущенко [та ін.]]. — К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. — С. 47.
4. Шатохина Н. В. Деятельностная сфера жизненного пространства студенческой молодежи / Н. В. Шатохина // [Электронный документ] Аналитика культурологии. — 2011. — № 21. — Режим доступа: CyberLeninka. ru›…sfera…prostranstva-studencheskoy…
5. Гатальська С. М. Філософія культури: [підручник] / С М. Гатальська. — К.: Либідь, 2005. — С. 75.
6. Шаповалова Л. О. Поняття побуту: сутність та структура / Л. О. Шаповалова // Гуманітарний вісник: зб. наук. праць Запорізької державної інженерної академії. − Запоріжжя: ЗДІА, 2010. − Вип. 42. − С. 133.
7. Виноградский В. Г. Социальная организация пространства / В. Г. Виноградский. — М.: Наука, 1988. — С. 78.
8. Хасанов М. Р. Жизненное пространство человека / М. Р. Хасанов // [Електронний документ] Современные исследования социальных проблем. — 2011. — № 4. — Т. 8. — Режим доступа: CyberLeninka. ru›Научные статьи›…zhiznennoe-prostranstvo…
9. Миронова Е. Б. Жизненное пространство человека: социальные проблемы понимания: Дисс…канд. филос. наук 09.00.11 / Е. Б. Миронова; Саратовский гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского. — Саратов, 2003. — С. 87.
10. Шаповалова Л. О. Поняття побуту: сутність та структура / Л. О. Шаповалова // Гуманітарний вісник: зб. наук. праць Запорізької державної інженерної академії. − Запоріжжя: ЗДІА, 2010. − Вип. 42. − С. 135.
11. Петінова О. Б. Соціально-побутове в ціннісних орієнтаціях особистості: Автореф. дис… канд. філос. наук 09.00.03 / О. Б. Петінова; Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К. ДУшинського. — Одеса, 2004. — С. 9.
12. **Базилевич В. Д. Інтелектуальна власність**: креативи метафізичного пошуку / **В. Д. Базилевич, В. В. Ільїн.** — К.: Знання, 2008. — С. 118.

13. Вартанова Е. Л. Человек и цифровая революция в СМИ: вызовы и проблемы / Е. Л. Вартанова// Человек как субъект и объект медиапсихологии. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 2011. — С. 12.
14. Проект Ю. Л. Развитие сетевых технологий как фактор трансформации жизненного пространства современного человека / Ю. Л. Проект, И. М. Богдановская, Н. Н. Королева // Universum: Вестник Герценовского ун-та. — 2014. — № 1. — С. 90.

Стаття надійшла до редакції 07.03.2015 р.

Игнатко В. С. Основные характеристики бытовой жизнедеятельности человека

Анализируются особенности бытовой сферы жизнедеятельности человека. Автор подчеркивает, каждая личность существует в обществе и зависит от уровня развития экономических и политических отношений, но имеет свой собственный внутренний мир духовности и культуры; наиболее рельефно это отражается в ее быту — специфической сфере человеческого бытия, в которой личность удовлетворяет свои непосредственные материальные и духовные потребности.
Ключевые слова: человек, культура, жизненное пространство, деятельность, быт.

Ignatko V.S. Main Characteristics of Household Vital Activities

The features of household sphere of human activity were analyzed; the author emphasizes that each person exists in society and depends on the level of development of economic or political relations, but has its own inner world of spirituality and culture; this is reflected most clearly in life — a specific sphere of human existence, in which persons satisfy their immediate material and spiritual needs.
Key concepts: human being, culture, living space, activity, household.

УДК 37.036:371.59 (045)

Богданова Н. Г.

Докторантка кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ЕСТЕТИЧНИЙ ЧИННИК В СТРУКТУРІ СТУДЕНТСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Досліджено актуальні проблеми розвитку демократизації освіти в Україні та за кордоном, які активно обговорюються вченими і педагогами. Наголошено, що естетичне виховання як специфічний засіб управління формує самосвідомість людини, її здатність до самовизначення.

Ключові слова: студентське самоуправління, виховання, інтеграція, ціннісні орієнтації, активна життєва позиція, громадська діяльність студентів, формування особистості студента, демократичні засади, модернізація суспільства, естетична свідомість, гуманізація.

У даний час відбувається переоцінка і переосмислення ідеалів, шляхів участі у громадсько-політичному житті студентів та розвитку студентського самоврядування. Щоб естетична самосвідомість стала по-справжньому масовою, вважають суспільствознавці, вона повинна бути достатньо поширеною серед усіх соціальних верств населення, особливо серед молодого покоління. Необхідна широка участь засобів масової інформації, державних інституцій, громадських об’єднань у доведенні до населення, молоді естетично-моральних, національних ідей, об’єктивного минулого.

Стрімкі зміни в суспільно-політичній, економічній, соціально-культурній сферах українського сьогодення настійно вимагають якісних змін у всіх галузях соціального буття, але особливо це стосується освіти, яка покликана забезпечити своєчасність і якість позитивних трансформацій у всьому життєвому просторі України [1, с. 130].

Нинішні студенти, як майбутні фахівці, організатори виробництва, активні учасники соціальної, політичної, культурної та інших сфер життя країни, мають виступати й провідниками нових суспільних відносин, базованих на засадах демократії, гуманізму, орієнтованих на гармонізацію інтересів усіх членів суспільства. Прагнення України увійти до Європейського співтовариства настійно диктують необхідність

впровадження демократичних засад в організації навчання, виховання, побуту у вищих навчальних закладах України.

Тому метою статті є аналіз естетичного чинника в структурі студентського самоврядування, дослідження розвитку різноманітних форм студентської демократіїв Україні та європейських країнах, визначення завдань державних установ освіти у процесі розвитку демократизації освіти для формування у студентської молоді активної національно-громадянської позиції.

У вітчизняному науковому світі різні аспекти щодо впровадження демократичних засад у вищих навчальних закладах розглядали багато дослідників. Важливими для аналізу сучасного стану щодо розвитку шляхів участі у громадсько-політичному житті студентів та розвитку студентського самоврядування є праці Т. Буяльської, Т. Капустіної, М. Остапенко, М. Степко, Н. Черниш та ін. Заслуговують уваги дослідження В. Андрущенка, Л. Губерського та М. Михальченка.

Проблеми самоврядування у закладах освіти набули значної ваги в кінці XX — початку XXI століття, тобто в період становлення української суверенної, соціальної, правової держави. Основні чинники цього процесу:

по-перше, відбувається активне утвердження демократичних засад в усіх секторах життєдіяльності українського суспільства. Ідеї демократизації суспільних відносин наповнено новий етап розвитку української національної економіки, освіти, науки, культури. Студентське самоврядування потребує подальшого розвитку і збагачення новітніми демократичними ідеями;

по-друге, інтеграція України в Європейське співтовариство та перехід до ринкової економіки, безумовно, глибоко зачіпають всі складові освітньої галузі, вимагають її демократизації у принципах Болонського процесу;

по-третє, студентство у всі часи виступало своєрідним «барометром» соціально-економічного та політичного стану суспільства. Молодь є найменш консервативною за своїми ціннісними орієнтаціями соціальною верствою населення, найбільш чутливо реагує на соціальні зміни, їй притаманне негативне ставлення до порушення демократичних норм, законів, моральних принципів, естетичних цінностей. Можна з повним правом розглядати молодь, особливо студентство, «соціальним нервом суспільства». Невипадково стратегічним резервом соціально-економічних реформ та духовно-культурних перетворень в Україні

вважається молодь, яка озброєна освітою європейського рівня та вихована на демократичних здобутках сучасної цивілізації;

по-четверте, студентське самоврядування є важливим фактором розвитку і модернізації суспільства, виявлення потенційних лідерів, вироблення у них навичок управлінської та організаторської роботи з колективом, формування майбутньої еліти нації, духовного клімату суспільства;

по-п'яте, опора на ініціативу, активну життєву позицію, європейські ціннісні орієнтації студентства є реальним показником цивілізованості суспільства, утвердження в ньому демократичних начал. Важливо чітко усвідомити, що успішна розбудова Української держави залежить від самосвідомості, самодостатності, незаангажованості, свободи мислення, наполегливої праці кожного молодого громадянина України [2, с. 89].

Проте проголошення декларацій про студентське самоврядування та реальний його стан в окремих вищих навчальних закладах далеко не співпадають. Саме цим пояснюється підвищена увага до проблеми студентського самоврядування з боку влади. Участь студентів в управлінні вищим навчальним закладом — це конкретний вияв демократизації вищої школи, утвердження її автономії.

З метою організаційного та науково-методичного забезпечення впровадження студентського самоврядування у вищих навчальних закладах Міністерство освіти і науки України наказом від 03.04.01 № 166 затвердило «Положення про студентське самоврядування у вищих навчальних закладах». У даному Положенні визначаються сутність студентського самоврядування, права і обов'язки студентів.

«Самоврядування у вищому навчальному закладі — це самостійна громадська діяльність студентів із реалізації функцій управління вищим навчальним закладам, яка визначається ректоратом (адміністрацією), деканатами (відділеннями) і здійснюється студентами відповідно до мети і завдання, що стоять перед студентськими колективами».

Органи студентського самоврядування покликані сприяти гармонійному розвитку особистості студента, формувати навички майбутнього організатора, керівника.

Згідно із статтею 38 Закону України «Про вищу освіту» основними завданнями органів студентського самоврядування є:

забезпечення і захист прав та інтересів студентів, зокрема, стосовно організації навчального процесу;

забезпечення виконання студентами своїх обов'язків;

сприяння навчальній, науковій та творчій діяльності студентів;

сприяння створенню відповідних умов для проживання та відпочинку студентів;

сприяння діяльності студентських гуртків, товариств, об'єднань, клубів за інтересами;

організація співробітництва зі студентами інших вищих навчальних закладів і молодіжними організаціями;

сприяння працевлаштуванню випускників;

участь у вирішенні питань міжнародного обміну студентами.

Студентське самоврядування сприяє задоволенню молодіжних потреб, реалізації студентських інтересів, є середовищем спілкування і взаємодії молоді. Необхідно враховувати, що в студентському «суспільстві» діють, крім загальноприйнятих законів, норм поведінки, специфічні норми і правила, права і свободи, обов'язки і відповідальність [3, с. 32].

Системний підхід до організації студентського самоврядування характеризується тим, що воно охоплює усі сфери життєдіяльності університету: навчально-виховну, науково-дослідну, спортивно-оздоровчу роботу, побут, відпочинок, дозвілля, участь у суспільно-громадському житті.

Студентське самоврядування визначає основні форми і напрями своєї діяльності. Воно стало важливим фактором і умовою удосконалення навчально-виховного процесу, спрямованим на якісне навчання, сприяння діяльності студентських наукових гуртків, товариств, об'єднань, клубів за інтересами, працевлаштування випускників, виховання духовності та культури студентів, формування у студентської молоді національно-громадянської позиції, соціальної активності, оволодіння навичками організатора, керівника, формування громадянської політичної культури, становлення особистості нового типу.

Органом студентського самоврядування є загальні збори (конференція) студентів університету, факультету, гуртожитку, які ухвалюють «Положення про студентське самоврядування»; обирають виконавчі органи студентського самоврядування та заслуховують їх звіти; визначають структуру, повноваження та порядок обрання виконавчих органів студентського самоврядування. Самоврядування в навчальних закладах стає тим підґрунтям, на якому майбутні спеціалісти набувають організаторських і управлінських навичок, розкривають ширші горизонти [4, с. 74–75].

Саме студентство, як найменш консервативна й найменш традиціоналістська за своїми цінностями й ціннісними орієнтаціями соціальна

верства населення, має забезпечувати постійний пошук і розвиток у різних напрямах освітнього та духовного простору.

Враховуючи Європейський вектор подальшого розвитку України, приєднання України до Болонського процесу, творчі ініціативи Міністерства освіти і науки України щодо впровадження й розвитку студентського самоврядування у ВНЗ України на принципово нових демократичних засадах, самоуправління духовним розвитком студентів є актуальним і пріоритетним. Адже студентське самоуправління як інструмент формування естетичної свідомості одночасно виступає і суб'єктом і об'єктом даного процесу, що знімає деякі суперечки, пов'язані з роллю викладача в системі естетичного виховання. В першу чергу формуються навички управління.

Варто зазначити, що в історії діяльності вищих навчальних закладів як Європи, так і колишнього Радянського Союзу, чітко виділяються три типи студентського самоврядування: — імітаційний (ігровий), для якого характерне створення спільноти студентства як наслідування державних форм правління (парламенту, конституції, судів); — псевдоділовий, або бюрократичний. Цей тип самоврядування ставив за мету створення бюрократичного апарату в студентському середовищі як самоціль під виглядом підготовки активістів-організаторів, коли для розширення студентського активу створюються чисельні ради, штаби, комісії, не зайняті продуктивною діяльністю; — демократичний, розвиток і вдосконалення якого зумовлюються сучасними умовами життєдіяльності суспільства й вимогами до особистості студента. Демократія — не тільки формальний набір виборчих процедур. Це поняття передбачає і соціальне партнерство, і особисту участь кожного у справах того соціуму, в якому він живе.

Нині інтерес до проблем студентського самоврядування викликаний багатьма причинами та обставинами: — самоврядування в Україні має глибинне національне коріння, і в українській вищій школі є власні здобутки та певний досвід організації студентського самоврядування, який потребує подальшого розвитку й збагачення новітніми демократичними ідеями; — потреба у соціалізації особистості, виховання поваги до демократичних цінностей зростатиме, а студентське самоврядування дозволяє достатньо ефективно вирішувати ці завдання; — студентське самоврядування, як один із чинників розвитку й модернізації суспільства, дозволяє формувати майбутню еліту нації, виявляти потенційних лідерів, давати їм навички управлінської діяльності, працювати з колективом та іншими спільнотами людей.

Формування ініціативної, здатної приймати нестандартні рішення особистості неможливе без широкого залучення студентів до участі в управлінні діяльністю вищого навчального закладу шляхом організації колективного вироблення рішень та студентського самоврядування.

Безперечно, студентське самоврядування в Україні має свою власну історію, що поділяється на певні знакові періоди, і яка варта дослідження і узагальнення. Проте найважливіший етап студентського самоврядування в Україні розпочався з 1991 року в період розбудови нашої молодої незалежної держави і віддзеркалює всі протиріччя (здобутки та прорахунки) економічних, політичних, соціокультурних реалій і можливостей українського життя і розкриває необхідність самоконтролю з боку молоді в процесах формування ціннісних орієнтацій.

Порівнюючи стан розвитку студентського самоврядування в Україні з європейськими університетами, з прикрістю констатуємо, що в європейських країнах набагато вищий рівень усвідомлення суспільством і державними органами влади, зокрема, ролі і значущості освітньо-виховного процесу, як фактора національної безпеки.

Надзвичайно глибоким є розуміння необхідності всіляко підтримувати і розвивати різноманітні форми студентської демократії. Саме тому європейське студентське самоврядування (і освіта взагалі) має потужні економічні можливості, що забезпечують самостійність вирішення багатьох соціально-виховних освітянських завдань і формувань високої естетичної самосвідомості.

Т. Фініков у дослідженні «Академічні свободи та їх значення у реформі вищої освіти» на основі київських вищих навчальних закладів провів дослідження, в рамках якого було поставлене питання «Що Ви розраховуєте отримати від навчання у навчальному закладі?»

Характерно, що більшість відповідей концентрується не у варіанті «глибоке знання спеціальності», а на «основі для подальшого професійного розвитку». У значних перевагах «основи» відображається, на наш погляд, ставлення до вузівської освіти як до фундаменту, на якому постійно потрібно нарощувати знання. Акценти ж на умінні творчо і нестандартно мислити свідчать про те, що українська вища школа все ж дає молоді це уміння, незважаючи на існуючі проблеми [5, с. 5–10]. Нажаль розвиток духовності серед відповідей студентів не зазначений.

Окрім того, соціально-психологічна готовність наших студентів до самоорганізації значно нижча, ніж в Європі. Причинами є: вік наших студентів (на 2–3 роки молодші, ніж студенти європейських ВНЗ); матеріальна і психологічна залежність від батьків; відчуття соціальної

незахищеності; у більшості випадків низький рівень матеріальної забезпеченості студентів та їх батьків; вплив шкільної тоталітарної педагогіки та рудиментів авторитаризму в житті вищої школи; типовими є випадки, коли відсутня адекватна мотивація вступу до ВНЗ і вибір тієї чи іншої професії є випадковим.

Та все ж, за останні роки студентське самоврядування в Україні розвиває свою діяльність, реалізуючи притаманну молодості потребу в самовиявленні і творчості. Незважаючи на відсутність фінансової підтримки, в студентському середовищі завжди були і є безкорисливі ентузіасти, які живуть за принципом: «Якщо не я, то хто?». Саме вони охоче переймаються проблемами удосконалення студентського життя, добровільно беруть на себе відповідальність за виконання тих чи інших завдань, що стоять перед професійною освітою, конкретним університетом зокрема.

Надзвичайно важливо, коли адміністрація університету не тільки виявляє та підтримує таких студентів, але й створює умови для прояву студентської соціальної активності, прислухається до проблем студентської молоді, надає всіляку допомогу при їх вирішенні.

Кожний з українських університетів набуває свій власний досвід студентського самоврядування, який обумовлений не тільки особливостями діяльності ВНЗ, стратегіями їх розвитку, але й і тими інноваційними ідеями і технологіями, які опановують студенти в своїй Almamater [6, с. 0].

Враховуючи державну політику в зазначеному питанні, варто підкреслити, що студентству надані надзвичайно широкі можливості для самоуправління, для виявлення себе як особистості, діяльних істот, а не пасивних, формування естетичної свідомості, естетичне виховання — не тільки вплив педагога і зовнішніх обставин, це і самозмінювання в процесі життя — самовиховання. Внаслідок цього виховний вплив і середовища, і педагогів-вихователів перетворюється на процес взаємодії особистості з ними [7, с. 234].

«Листи про естетичне виховання» Ф. Шиллера, діяльність українських демократів початку XX століття [7, с. 234]свідчать, що в найскладніші переломні періоди розвитку суспільства увага до естетичного виховання, як правило, підвищувалась. Шляхи гуманізації людини, збагачення її духовно-творчого потенціалу різноманітні, але художньо-естетичне виховання в цьому процесі є головним. Воно виступає підсумковим, завершуючим елементом системи загального виховання,

надає їй закінченості і насичує всю її структуру сутнісно людським змістом.

Таким чином, естетична свідомість, яка ґрунтується на основі мистецтва і чуттєвої культури, формує універсальну людину, надаючи індивіду досвід переживання, а через нього — сукупний досвід людського буття. Так здійснюється процес творення людини, розвивається її здатність до мислення, формується чуттєва культура. Естетичне виховання, одночасно є естетичним простором, виводить особу у вимір морального, а відтак — робить її вільноюі відповідальною.

Естетичне виховання як специфічний засіб управління формує самосвідомість людини, її здатність до самовизначення й віднайденнясмислобуттєвих орієнтирів, вимірівсамоздійснення. Тому естетична свідомість може розумітися як основа індивідуалізації людини, розвитку її суб'єктивно-особистісного «Я», яке виступає мірою співвідносностілюдини з навколишнім світом. Естетичне виховання — суть гуманізації людини; її олюднення й соціалізації,необхідна основа й передумова здійснення родової сутності та індивідуальних здібностей у процесі реального буття.

У вищій школі, яка здійснює професійну підготовку, на завершальну стадію переходить процес формування розвинутої особистості. Державні установи освіти, адміністрація і педагогічні колективи ВУЗів України повинні підтримувати студентів і створювати умови для прояву студентської соціальної активності. Використання естетичних надбань педагогіки вищої школи України і країн зарубіжжя можуть суттєвопокращити розвиток демократизації освіти.

Список використаних джерел:

1. Черниш Н. та ін. Національна свідомість студентської молоді / Н. Черниш та ін. — Торонто–Едмонд–Львів, 1993. — С. 130.
2. Капустіна Т. Молодь у соціально-економічних перетвореннях / Т. Капустіна // Молодь в умовах нової соціальної перспективи. Матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. — Житомир, 2000. — С. 89.
3. Остапенко М. Політична свідомість студентської молоді в сучасній Україні / М. Остапенко //Нова політика. — 1999.–№ 4. — С. 32.
4. Студентське самоврядування як невід'ємна складова демократизації вищої школи / Відп. ред. М. Ф. Степко. — К.: Освіта України, 2005. — С. 74–75.

5. Фініков Т. Академічні свободи та їх значення у реформі вищої освіти / Т. Фініков. — Л., 2005.- С. 5–10.
6. Європейська практика студентського самоврядування в університетах України. — Методичні матеріали / За ред. проф. Т. Б. Буяльської. — Вінниця, 2006. — С. 20.
7. Троєльнікова Л. О. Школи художньо-естетичного профілю: роль та місце в системі художньої освіти та виховання в Україні / Л. О. Троєльнікова // Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. — К., 2004. — С. 234.

Стаття надійшла до редакції 04.03.2015 р.

Богданова Н. Г. Эстетический фактор в структуре студенческого самоуправления

Исследуются актуальные проблемы развития демократизации образования в Украине и за границей, которые активно обговариваются учёными и педагогами. Отмечено, что эстетическое воспитание как специфическое средство управления формирует самосознание человека, его способность к самоопределению.
Ключевые слова:студенческое самоуправление, воспитание, интеграция, ценностные ориентации, активная жизненная позиция, общественная деятельность, формирование личности студента, демократические принципы, модернизация общества, эстетическое сознание, гуманизация.

Bogdanova N.G. Aesthetic factor in the structure of the student self-government

The article examines the current problems of the democratization of education development in Ukraine and abroad, who actively negotiated by scientists and educators. The aesthetic education as a specific management tool generates self-awareness, the ability to self-determination was noted..

Keywords: student self-government, education, integration, value orientation, active life, social activities, the formation of the student's personality, democratic principles, the modernization of society, aesthetic consciousness, humanization.

УДК 37.013.73

Панченко Л. М.

Кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник відділу інтернаціоналізації вищої освіти Інститут вищої освіти НАПН України.

ГУМАНІТАРНЕ ЗНАННЯ В УМОВАХ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ

Обґрунтовано, що актуальність гуманітарних наук обумовлена як розвитком гуманітарного знання, так і змінами, що відбуваються в самій філософії. Бурхливий розвиток гуманітарних дисциплін стимулює поглиблення їх самосвідомості, дослідження їхньої природи і методологічної специфіки.

Ключові слова: гуманізація, гуманітаризація, гуманітарне знання, парадигма, вища освіта, інтернаціоналізація, суспільні трансформації.

Міжнародний аспект у вищій освіті не є особливістю. Наприклад, мобільність учених і студентів почалася в Європі ще в Середньовіччі, коли університети виникли і поширилися в багатьох регіонах Європи. Проте, процес інтернаціоналізації університетів розвивався і дуже змінювався, особливо в останні декілька років. Такі терміни, як «віртуальна освіта» або «глобальний рейтинг» відносно вищої освіти з'явилися зовсім недавно і не існували ще декілька десятиліть тому.

Глобалізація, інтернаціоналізація і європеїзація — три основні поняття, коли проблеми вищої освіти обговорюються на національній основі. Такі поняття тісно пов'язані між собою, але вони не означають одне і те ж саме.

Глобалізація, інтернаціоналізація і європеїзація відіграють вирішальну роль в сьогоднішньому процесі трансформації систем вищої освіти у всьому світі. Система вищої освіти в Україні не стала виключенням в цьому глибокому процесі трансформації за останні декілька років, вона сильно змінилася з тим, щоб успішно відповідати згаданим викликам.

Той факт, що глобалізація аналізується під різними кутами, пов'язаний зі складністю даного процесу, який зачіпає суспільство не лише економічно, але і політично, і соціально. Це означає, що кожна академічна дисципліна, як правило, підкреслює різні аспекти процесу

глобалізації. Наприклад, економіка охоплює глобальну конкуренцію, інтернаціоналізацію ринків, а також нові технології виробництва. В той же час з соціологічної точки зору основними межами, пов'язаними з глобалізацією, є «скорочення географічних, просторових і тимчасових чинників» або «інтенсифікація світових соціальних стосунків» [1, с. 21]. З політичної точки зору глобалізація розглядається як процес появи нової форми правління, про що свідчить поширення форм регіональної інтеграції (наприклад, Європейський союз).

Світовою тенденцією розвитку сучасних систем вищої освіти є відхід у минуле національної обмеженості освітнього процесу. Сьогодні одним із першочергових завдань вищої освіти вважається підготовка фахівців, які відповідають вимогам ринку праці не тільки своєї країни, а й інших країн світу. Університет стає обличчям країни і активно включаються у процес інтернаціоналізації, а сфера вищої освіти перетворюється на важливе підґрунтя міжнародної конкурентоспроможності країни.

Зв'язок між глобалізацією й університетами не слід розглядати як однозначний, університети є активним суб'єктом глобалізації, вносячи свій вклад до процесу поширення знань та ідей [3, с. 80].

Згідно Дж. Кнайту, процес інтернаціоналізації університетів визначається чотирма головними чинниками: політичними, економічними, науковими і культурно-соціальними [4, с. 349].

Політичне обґрунтування пов'язане з поняттям незалежності й суверенітету національної держави і тією роллю, яку держава відіграє на міжнародній арені. Відповідно до цього обґрунтування держава визначає свої інтереси, які реалізуються правлячою владою держави як усередині країни, так і на міжнародній арені.

Друге обґрунтування — економічне, воно пов'язане з довгостроковими перевагами, які освіта може принести економіці країни. Ця логіка заснована на принципі економіки знань, відповідно до якого освіта і знання тісно пов'язані з економічним розвитком.

Згідно з економічним обґрунтуванням, на національному рівні освіта може бути важливим чинником для сприяння інноваціям і економічному розвитку для самої держави. На міжнародному рівні такі переваги можна збільшити за допомогою стратегічного партнерства й різних форм співпраці між університетами або іншими зацікавленими сторонами (тобто підприємствами, центрами досліджень тощо) з інших країн. У зв'язку з цим можна визначити успішні стратегії деяких країн (Великобританії, Австралії і США), що залучають іноземних студентів і готові оплачувати дороге навчання в їх університетах. Крім того,

залучення і утримання найбільш талановитих студентів розглядається як успішна стратегія для досягнення позитивних економічних результатів в середньостроковий і довгостроковий періоди.

Третє обґрунтування є академічним і відноситься до цілей і функцій університетів. Одне з основних завдань освіти — викладання місцевої культури, традицій і історії тієї країни, де університет знаходиться. Коли університети розпочинають процес інтернаціоналізації, їх академічна складова може покращати, але при цьому вона повинна відповідати й на нові виклики. Перевагою можна вважати процес інтернаціоналізації учбового аспекту, що включає поліпшення академічних стандартів для того, щоб добитися міжнародного рівня викладання й досліджень.

Недоліком слід визнати ризик стандартизації і уніфікації академічних оцінок. А це означає, що учбові плани і академічні традиції втрачають свої особливості і, як правило, стають схожими на академічні традиції інших країн.

Четверте обґрунтування — культурне і соціальне, таке, що відноситься до власної культури і мови країни. Як політичне, економічне і наукове обґрунтування, воно впливає на інтернаціональність університетів. Знання іноземних мов, мультикультурні стосунки — ключовий чинник, що визначає успіх інтернаціоналізації в оцінці університету. Проте цей процес не виключає ризики і, ймовірно, найбільш очевидна небезпека мовної і культурної гомогенізації.

І в третьому, і в четвертому обґрунтуванні інтернаціоналізації можна відмітити свого роду контраст між загальними елементами. Це означає, що університети, беручи участь в міжнародній співпраці, діляться із зарубіжними партнерами своєю культурою, мовою і академічними традиціями, але для визначення загальних правил потрібна також схожість університетів в деяких правилах і стандартах.

Процеси інтернаціоналізації та глобалізації в області вищої освіти мають як ризики, так і вигоди для університетів. До позитивних результатів відносяться додаткові прибутки для університетів, що отримуються за рахунок іноземних студентів, або поліпшення якості й академічних стандартів, яким сприяє співпраця із зарубіжними університетами. Негативними наслідками і ризиками можуть бути комерціалізація освітніх програм або культурна гомогенізація.

Аналізуючи процес європеїзації в області вищої освіти, виділимо два основні напрями: з одного боку, діяльність, пов’язану із співпрацею і мобільністю, з іншого боку, ініціативи, направлені на створення тіснішої інтеграції та зближення різних секторів європейської вищої освіти.

Наприкінці 20 сторіччя в світі відбувається фактичне формування глобального освітнього простору. Посилення взаємної залежності держав, експансія комунікаційних та інформаційних технологій, комерціалізація освіти призводить до того, що провідні університети США та інших країн долають національні рамки, конкуруючи та залучаючи кращих викладачів, дослідників та студентів вже на світовому масштабі. Отже, на зміну націоналізації, розуміння університету як центру формування легітимних практик національної культури та виховання громадян у відповідності з цими практиками, приходить місія інтернаціоналізації.

В той же час не варто ігнорувати проблемні моменти, пов'язані з інтернаціоналізацією та глобалізацією. «Невизначеність гуманітарних цінностей, яка надає новій універсальній культурі, що формується в процесах глобалізації, надлюдський, а подекуди й нелюдський характер, ослаблює її культурні функції. Ця нова культура (поки що) неспроможна стати основою світу цінностей і виконувати функції породження смислу і надання сенсу предметним формам існування людини та її діяльності. Культури, що існують у національно-державних кордонах, тут виступають поза конкуренцією, а отже неминучими є суперечності між об'єктивними процесами глобалізації, якими супроводжується процес народження нового світу третього тисячоліття, і культурами з їх глибинними релігійними і світоглядними основами» — цілком слушно підкреслює Василь Кремень [2, с. 196].

Тож на «просторовому перехресті» університетської місії ми можемо говорити про місію націоналізації, внаслідок якого університет стає провідною інституцією культурного сепаратизму, формування етнічно та, відповідним чином, ідеологічно забарвленого освітнього простору, а також, фактично, головним центром формування дискурсів національної культури. Університет відграє роль необхідного інструменту становлення національних держав та впливовим фактором їх легітимації. Але глобалізація повертає університету визначальний універсальний вимір, який він мав на етапі свого виникнення за часів Пізнього Середньовіччя. Як наслідок, сутнісною складовою місії університету XXI сторіччя стає інтернаціоналізація, в контексті якої університет виступає фактором інтеграції економічних, політичних та соціальних систем власних країн у світовий контекст та головним ретранслятором глобальних цінностей, підходів та технологій на рівні тієї чи іншої держави.

Гуманітарні науки є необхідною сполучною ланкою, що поєднує економічні, політичні та соціальні цілі суспільства. Вони неухильно взаємодіють з аксіологічним імперативом суспільства, який має характер

загальнозначущого морального, ціннісного, світоглядного й ідеологічного нормативу.

Такі форми гуманітарного знання, як історія, естетика, філософія являють собою не просто знання, а знання цінності того чи іншого об'єкта для людини. Цінності не лише визначають вибір суттєвого та несуттєвого, а й впливають на становлення понять, формують понятійний і категоріальний каркаси. Історично визначальними можуть стати лише ті об'єкти, які мають значення в контексті суспільних інтересів. В роботі гуманітарія більше значення має аксіологічне ставлення до факту чи події, а не ідеї, нейтральні з погляду цінностей сучасного суспільства.

У межах гуманітарного знання світ постає перед людиною не речовим і натуралістичним, а духовно-смисловим, що підлягає розумінню і осмисленню. Проблема розуміння в гуманітарному пізнанні пов'язана зі специфікою предмета гуманітаристики. Питання про природу гуманітарного пізнання є дискусійним, але його найбільш значущі субстанціальні особливості не викликають сумнівів. Зокрема, гуманітарне знання може бути визначене: 1) як світське, доступне розуму й створене людиною; 2) у зв'язку з ідеалом наукового пізнання в Новий час на підставі протиставлення природознавству (наукам про природу), 3) у зв'язку з формуванням нового ідеалу науковості в другій половині XX століття, а також у контексті гуманізації і обґрунтування гуманітарних аспектів природничих наук.

З одного боку, в дослідженнях багатьох учених (зокрема, Т. Гоббса та О. Конта) універсалізовані критерії природних наук, яким був надано статус взірцевих для гуманітарних наук, тоді як науковий статус гуманітаристики заперечувався. З іншого боку, деякі дослідники (Ф. Шлейєрмахер, Г. Ріккерт, В. Віндельбанд) гіпертрофували особливості гуманітарного знання, протиставляючи їх усім іншим і наполягаючи на особливому ідеалі науковості. Завдяки формуванню нової, постнекласичної наукової картини світу, гуманітарне і природничонаукове знання може рівноправно взаємодоповнювати один одного, використовуючи вже вироблену методологію отримання нового знання.

Сучасна точка зору на означену проблему стверджує, що не існує абсолютної протилежності між природничо-науковим та гуманітарним знанням. Процеси, що відбуваються в світі, доводять: здійснюється гуманізація наукової картини світу. Вчені все частіше говорять про гуманітарний аспект природничих наук. Нікого вже не дивує, що розуміння як спосіб і метод пізнання використовується природознавством для тлумачення описів багатьох явищ.

Реконструкція ідей гуманітарного знання дозволяє виокремити такі специфічні його характеристики. Гуманітарна форма знання істотно залежить від соціокультурних чинників (аксіологічне пізнання). Вона є пізнанням, у якому основними є інтерпретаційні методи дослідження, що забезпечують приріст знання (описове пізнання). Вона використовує семіотичні методи, тобто пізнання, де основну роль відіграє знаково-символічний характер матеріалу (взаємозв'язок контексту, тексту, інтертексту). Нарешті, гуманітарна форма знання є суб'єкт-суб'єктним (діалогічним) пізнанням, у рамках якого відбувається процес теоретичного осмислення місця автора тексту в житті суспільства.

Роль концептуального лідера в гуманізації освіти покликана зіграти філософія. Втім, сучасна філософія сама потребує переосмислення власного предмету і методів, а її викладання також потребує гуманізації, оскільки, якщо воно здійснюватиметься на застарілих світоглядно-методологічних підставах, то заподіє дегуманізуючий впливу на особистість студента.

Саме по собі професійне, фахове мислення завжди технократичне, оскільки покликане виконувати службову роль у життєдіяльності індивідів. Завдання гуманізації полягає не в тому, щоб перебороти такий технократизм: його руйнування призвело б лише до депрофесіоналізації особистості. Справжня мета гуманізації освіти досягається тоді, коли професійне мислення стає певною частиною внутрішнього світу особистості представника технічної інтелігенції, а не поглинає його цілком. Структура ментальності такого індивіда має уподібнитися конусу: його верхівкою є професійна спеціалізація, серединою — широкий цикл загальноосвітніх дисциплін, а підґрунтям — коло гуманітарних знань, центром яких, як і віссю всього конуса, є гуманістичні переконання, генеровані гуманістичною філософією.

Гуманізація викладання філософії передбачає постійну творчу переробку навчального курсу в напрямку посилення внутрішньої єдності його змісту, а саме: зосередження всіх проблем курсу філософії навколо проблеми людини, проблеми особистості як осьової, центральної — тобто спрямованістю до фундаментальних аспектів існування людини має бути просякнуте викладання всіх тем філософії.

Найбільш виразно гуманістичний вектор філософії виявляє себе у вченнях про суспільство, людину, культуру і цивілізацію. У цьому циклі проблем важливо продемонструвати переваги цивілізаційного підходу до їх розгляду, здобутки сучасної культурології, аби аргументо-

вано довести студентам, що духовна культура є магістральним шляхом до гуманізації людини й людства.

Гуманізація освіти сприятиме утвердженню людини як найвищої соціальної цінності, найповнішому розкриттю її здібностей і задоволенню її різноманітних освітніх потреб, забезпеченню пріоритетності загальнолюдських цінностей, гармонійних стосунків людини і довкілля, суспільства і природи. Гуманізація освіти створює можливість, з одного боку, для культивування освіченої, всебічно розвиненої особистості, а з іншого, — висококваліфікованого фахівця, адже професіоналізм є одним із аспектів цілісного буття особистості.

Навчити студента розуміти проблеми людини, замислюватися над ними та шукати шляхи їх розв'язання — одне з головних завдань гуманізації. Гуманізація створює передумови виникнення у студентів такого культурного потенціалу, який може забезпечити становлення чіткої громадянської позиції і творчої професійної діяльності після закінчення вузу, визначення принципів соціальної поведінки і правильної соціальної орієнтації, прагнення до моральної зрілості.

Проблема об'єктивності гуманітарного пізнання — одна з найбільш складних у філософії. Це пов'язано зі стереотипізованою несумісністю самого поняття об'єктивності з характером гуманітарного знання — мовляв, об'єктивним може вважатися знання, зміст якого не залежить від суб'єкта пізнання. Однак дослідження XX століття довели, що будь-яке пізнання (особливо гуманітарне) є ціннісним і ідеологічно навантаженим, що світогляд суб'єкта пізнання неухильно впливає на пізнавальний процес і певною мірою «спотворює» зміст знання.

Об'єктивність змісту знання обумовлена тим, що за знанням завжди стоїть об'єктивна дійсність. Діалектика суб'єктивного-об'єктивного в пізнавальному процесі полягає в тому, що суб'єкт пізнання, користуючись своїми пізнавальними здібностями і досвідом (суб'єктивними засобами), отримує об'єктивне знання про світ (об'єктивну істину). Об'єктивність-незалежність змісту знання від суб'єкта зовсім не означає виключення активності останнього з процесу отримання знання.

Йдеться про те, що наука в сучасному розумінні вже розглядається не як «чисте знання», а скоріше як сукупність різноманітних локальних форм практики, що культурно конструюються таким чином, що будь-які конституанти рівнозначні для дослідження. Суб'єкт пізнання розглядається як суб'єкт інтерпретуючий.

Отже, сучасне наукове знання зазнає якісної трансформації, генезису в напрямку загально гуманітарного формату. Це відбувається, насампе-

ред, засобом акцентування антропологічних сенсів. Також не підлягає сумніву діалоговий характер цього знання, його особистісна складова в умовах переходу до інформаційного суспільства.

Список використаних джерел:

1. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структурации / Э. Гидденс. — М.: Академический Проект, 2003. — 528 с.
2. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / В. Г. Кремень. — К.: Педагогічна думка, 2009. — 520 с.
3. Leask B. Bridge. Comparing internationalisation of the curriculum in action across disciplines: theoretical and practical perspectives // Journal of Comparative and International Education. — 2013. — №43 (1). — P. 79–101.
4. Jiang X. Towards the internationalisation of higher education from a critical perspective / X. Jiang // Journal of Further and Higher Education. — 2008. — №32 (4). — P. 347–358.

Стаття надійшла до редакції 02.03.2015 р.

Панченко Л. Н. Гуманитарное знания в условиях интернационализации

Обоснованно, что актуальность гуманитарных наук обусловлена как развитием гуманитарного знания, так и изменениями, которые происходят в самой философии. Бурное развитие гуманитарных дисциплин стимулирует углубление их самосознания, исследования их природы и методологической специфики.

Ключевые слова: гуманизация, гуманитаризация, гуманитарное знание, парадигма, высшее образование, интернационализация, общественные трансформации.

Panchenko L. Humanitarian knowledge in the conditions of internationalization

The article justify that the relevance of humanities is caused by both development of human knowledge and changes taking place in the philosophy. The rapid development of humanities stimulates enhance of their identity, research on their nature and methodological specificity.

Keywords: humanization, humanitarization, humanitarian knowledge, paradigm, higher education, internationalization, social transformations.

УДК 130.2:37.013

Романкова Л. М.

Кандидат психологічних наук, доцент, докторант Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова,

СУСПІЛЬСТВО ЗНАНЬ ЯК ЧИННИК ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянуті особливості формування Суспільства знань, яке є, з одного боку, продуктом соціальної взаємодії людей між собою, а з іншого — формує вимоги до суспільного виховання і професійної діяльності особистості майбутнього фахівця.

Ключові слова: Суспільство знань, особистість, виховання, еволюційний процес, інформаційне суспільство.

Розвиток особистості людини — це універсальне явище, що у визначений конкретний момент має свої конкретні джерела, і обставини, що його спрямовують, і не можна вказати якийсь певний постійний напрямок, в якому цей розвиток відбувався би [1].

Вищевикладене означає, що особистість і суспільство представляють собою органічну цілісність, що отримала у літературі назву соціального організму [2]. Цілісність такої системи передбачає, що зв'язки і взаємодії між частинами будь-якої системи, а тим більше соціальної, важливіші, сильніші, пріоритетніші від впливів, що приходять ззовні, оскільки, система просто б розпалася на окремі частини: суб'єктивовану і об'єктивовану.

Об'єктивне являє собою все, що існує поза індивідуальною свідомістю і незалежно від неї, а суб'єктивне — все, що пройшло крізь свідомість людини та «існує в ній як суб'єктивований зміст об'єктивного». При цьому принциповим питанням є відокремлення понять об'єктивного та суб'єктивного від понять об'єктивованого та суб'єктивованого, використання яких у цьому дослідженні спирається на загальнофілософське їх визначення. Поняття «об'єктивне» та «суб'єктивне» являють собою найбільш загальні рівні людської природи, а категорії «об'єктивоване» і «суб'єктивоване» описують процеси взаємопроникнення цих рівнів [2, с. 42].

Перша складова тут матеріалізується у структурі людини, а друга — на боці суспільства. Однак, це не означає, що розвиток даної соціальної

цілісності — планетарного соціального організму — довільний, і що ми не можемо його прогнозувати. Навпаки, це означає, що, оцінюючи поведінку, реакції біосоціальної системи або людини, ми повинні враховувати, насамперед, її внутрішні властивості, потім — певні загальні закономірності розвитку, і тільки в останню чергу — зовнішні умови або суспільство. До того ж, розділити їх можна тільки у теоретичному аналізі, оскільки функціональні системи, а даний феномен має саме таку природу, морфологічно нероздільні. По-іншому, дане новоутворення, що виникає в процесі індивідуального розвитку, а потім функціонує, слід розглядати як єдине ціле [3].

Тож, якщо розглядати розвиток даної функціональної системи, то мається на увазі планетарний соціальний організм, що визначається атрибутивними властивостями самої системи, властивостями, які самою ж нею змінюються і розвиваються, її якісні переходи від одного етапу до іншого, що також визначаються переважно внутрішньою логікою, а не «зовнішніми умовами» або самими по собі існуючими незмінними «законами» [1].

Внаслідок взаємодії соціальних підсистем (мається на увазі окремо людина і окремо суспільство, які мають певну спрямованість), відбувається процес, що сприяє актуалізації потенційних можливостей обох агентів даної взаємодії за створення сприятливих для цього умов. Такий процес актуалізації потенційно можливої організації системи (життєдіяльність людини — у нашому випадку) визначимо терміном «саморозгортання» [4, с. 53].

Звернемо увагу на одну важливу для даного дослідження обставину. Її сутність полягає у тому, що спостерігаючи за перебігом еволюційних змін, будь-яке суспільство взагалі, а суспільство знань тут не є виключенням, слід розглядати як: 1) продукт соціальної взаємодії людей між собою, який є умовою її розвитку і ускладнення; 2) умову для пристосування (самореалізація, становлення) особистості майбутнього фахівця. Якщо друге визначається прагненням пристосуватися до певних умов, то перше — це загальне ускладнення, яке підвищує рівень складності структури і набуття якісно нових функціональних можливостей. Але нас у даному випадку більше цікавить саме феномен суспільства, що у науковому обігу позначається терміном «суспільство знань» і сьогодні здебільшого вживається як конвенціональний термін.

Дослідженню суспільства, як цілісності, присвячено достатньо багато науково-літературних джерел і спеціальних досліджень. Ми будемо посилатись тут лише на декілька з них, що подають даний феномен

у найбільш системному вигляді. Мається на увазі такі праці достатньо відомих дослідників як: «Третья волна» [5] Е. Тоффлера, «Общество как социальная система» [6] Н. Лумана, «XX век в социологических теориях общества» [7] Н. Полякової, «Образи інформаційного суспільства: соціологічний вимір» [8] В. Щербини, «Индивидуализированное общество» [9] З. Баумана, «Глобальное гражданское общество и сетевые революции» [10] В. Буряка та багатьох інших дослідників.

Появу суспільства знань ми розглядаємо як закономірний продукт еволюційного процесу, тому у загальному вигляді ми тлумачимо дане явище як аксіологічну характеристику культури певного народу або групи народів: те, що входить у суспільство в одному сенсі, може не входити в іншому. У цьому розумінні суспільство знань є розмитим поняттям соціальної філософії, і його критерії можуть бути різними. Тому, уточнення сенсу і змісту даного явища слід починати з його генезису і подальшого розвитку у якості відносно самостійної структури, від властивостей якої залежить зміст виховного процесу у системі вищої професійної освіти не залежно від кордонів, ментальності, мови і політичних систем.

Ми схильні, що суспільство знань слід «прив'язувати», до рис соціально-економічної еволюції, яка співпадає з типологією відомого американського футуролога Е. Тоффлера, а саме: існує три хвилі світових революцій в історії людства [5]. Перша почалася 8–9 тисяч років тому з неолітичної революції, що породила сільськогосподарську організацію суспільства. Друга хвиля — індустріальна організація суспільства — виникла з промислової революції. Триста років тому відбувся економічний вибух, ударні хвилі від якого поширились по всій землі, руйнуючи старі суспільства і породжуючи зовсім нові.

Таким вибухом була, звісно, промислова революція. З кінця XX століття починається «третя хвиля»: багато що в ній суперечить старій традиційній індустріальній організації суспільства. Багато тенденцій, які передбачав Е. Тоффлер, здійснилися, однак шлях переходу до нової організації суспільства виявився набагато боліснішим і довшим, ніж він передбачав [11, с. 13].

Первинним осередком організації суспільства, клітинки, з яких будується вся його структура, є сім'я. Саме тут здійснюється відтворення головного атома всієї суспільної світобудови — людини, формується її біосоціальний генотип, споживається велика частина створеного кінцевого продукту. Розпад сім'ї, зменшення її ролі в суспільстві є найважливішою ознакою кризи, що виражає суспільство.

Другий рівень представляють об'єднання людей. Вони можуть створюватися або для спільного проживання (села, міста), або для спільної виробничої діяльності (навчальний заклад, підприємства, установи), або ж спільної суспільно-політичної діяльності (профспілки, політичні партії тощо).

Третій рівень складають етноси, нації. Хоча за характером ці форми взаємодії людей, що проживають на більш-менш великій території, різні, але вони мають схожі структурні ознаки — спільність мови, побуту, традицій, історичного досвіду, вірувань [12].

Четвертий рівень — держави, що поєднують кілька етносів чи націй і мають характерні, загальновизнані інститути — кордони, державну владу, громадянство, економічний і культурний простір, свою історію.

Зрештою, п'ятий, де вищим елементом у структурі суспільства є цивілізація (у нашому випадку суспільство знань), що об'єднує все людство, яке знаходиться на певному ступені розвитку, або його велику складову частину. Головне у суспільстві знань — певна система цінностей, вироблена і підкріплена тривалим історичним досвідом, загальними або близькими умовами існування та розвитку [12]. Це принциповий висновок, оскільки саме загальнолюдські і регіональні, наприклад, європейські цінності, сьогодні відіграють центральну роль у становленні особистості. Далі ми це розглянемо більш детально.

Отже, суспільство знань у своєму найпершому визначенні — складний, багатошаровий компонент вищого порядку, що входить до складу принципово нового утворення — планетарного соціального організму, що виникає у ході соціальної взаємодії особистості людини та суспільства.

Поглиблюючи дослідження даного проблемного поля, розглянемо глобалізаційний підхід щодо походження даного явища, яке буде відігравати у вихованні майбутніх фахівців важливу роль. Зазначаємо, що термін «генезис» вимагає аналіз походження, виникнення, а в більш широкому значенні — зародження та наступний процес його розвитку як специфічного явища.

Ось як генезис феномену «суспільство знань» подається у монографії вітчизняних дослідників В. Беха. І. Грицака і О. Рябеки «Фантом планетарного організму: погляд у майбутнє» (2015) [13]. На думку вітчизняних дослідників, суспільство знань є інтегрованим продуктом трьох відносно самостійних і навіть незалежних процесів-тенденцій планетарного масштабу, на які розкладається сучасний мегапроцес глобалізації та інформатизації.

Мова йде про становлення онтологічної, інформаційної та організаційної єдності планетарної спільноти, що реалізуються у горизонті структури, функціональних можливостей та організаційної взаємодії, зливаються в єдиний процес трансформаційних перетворень світосистеми, в основі якої лежить процес соціального метаболізму, який обслуговує якісно новий тип організації життєдіяльності планетарної спільноти — Світове суспільство знань [14]. Тому даний феномен має, щонайменше, три виміри: а) онтологічний (структурний, генетичний) з кінцевим продуктом — мережеве суспільство (за М. Кастельсом); б) функціональний з кінцевим продуктом — інформаційне суспільство (за Р. Лейном); в) кратологічний — з кінцевим продуктом — організоване суспільство (за В. Андрущенком). Закцентуємо увагу на результатах дослідження глобалізаційних змін у морфології планетарного соціального світу О. Рябеки [15].

Подамо цей момент більш детально, оскільки він має визначальне значення для пояснення сутності, змісту і форм процесу виховання майбутніх молодих фахівців у системі вищої професійної освіти. Становлення, наприклад, онтологічної єдності у наведеному дослідженні полягає в тому, що вона, морфологічна основа планетарного соціального світу, кількісно змінюється в бік укрупнення організаційних структур, а якісно — завдяки зміні властивостей структури, що від стану стільникової, тобто, утвореної сукупністю окремих національних держав, переходить до стану мережевості. Атрактором становлення онтологічної єдності планетарної спільноти виступає Світовий ринок. Параметрами управління онтологічним розвитком структури Світового суспільства є, на думку автора, соціальні мережі — Інтернет, Facebook, LinkedIn, Twitter, Vkontakte, нові форми радіозв'язку, від голосового повідомлення мобільного телефону до SMS, WiFi і WiMax та ін. Кінцевим продуктом фазового переходу у даному горизонті є мережеве суспільство.

Саме у ході цього дослідження встановлено, що тенденція до становлення інформаційної єдності планетарної спільноти полягає в переході від локально замкнених інформаційних обмінів між учасниками планетарного життя до створення органічної єдності у формі універсального інформаційного суспільства, органічна цілісність якого забезпечується інформаційним метаболізмом. На користь цієї гіпотези «працюють» й результати дослідження про становлення інформаційної єдності І. Чайки [16].

Атрактором цієї тенденції є соціальні комунікації, що забезпечують соціальну взаємодію людей між собою за допомогою обміну текстами, які циркулюють каналами соціальних комунікацій, особливо Інтернету та ЗМІ. Параметром порядку в такому горизонті структурних і функціональних перетворень є наукові знання про планетарне буття, універсальним інструментом — планетарна мова завдяки смислам, що закладені в її семантичні одиниці. Кінцевим продуктом цієї тенденції є інформаційне суспільство.

Третя тенденція торкається становлення організаційної єдності планетарної спільноти, що полягає в переході від сьогодні діючих національних систем державного управління і місцевого самоврядування до становлення органічної системи Світової влади, що складається із чотирьох компонентів (складових) — атракторів: недержавна влада Світового громадянського суспільства, Світова законодавча влада, Світова виконавча влада і Світова судова влада. На демократичних засадах Світова влада породжує Світову державу з головним виконавчим органом — Світовим урядом, єдиною нормативно-правовою системою у формі загальної цивілізаційної системи цінностей, планетарної моралі та Світовим правом.

Демократія проявляє себе в цьому контексті як параметр порядку в ході самопородження нового світоустрою. Кінцевим продуктом є організоване суспільство (за В. Андрущенком), в якому раціонально розподілена Світова влада між Світовою державою (державною владою: законодавчою, виконавчою і судовою) і Світовим громадянським суспільством (недержавною владою).

Отже, сучасний етап становлення Суспільства знань позначився радикальними змінами у самому базисі існування і розвитку людства. Переміщення інтелекту, наукових знань у центр детермінуючих чинників стійкого економічного зростання та суспільного прогресу зосередили увагу філософів, соціологів, політологів на проблемі становлення сучасного саморозгортання людської спільноти, яка розглядається дослідниками як гарант поступального руху суспільства, задоволення постійно зростаючих потреб людей та зміни культурних цінностей.

Загальні закономірності розвитку складних систем полягають в тому, що цей розвиток проходить у вигляді змін деяких відносно стабільних періодів, станів іншими, між якими трапляються досить різкі якісні переходи, і відбувається структурна перебудова системи в цілому.

Специфіка даних процесів — тенденцій, що створюють матеріальну, духовну і кратологічну основу якісно нової структури планети, полягає

у тому, що суспільство позбавляється чарункового (від рос. — ячеистого) устрою, який був обумовлений буттям національних держав як головних акторів на планетарній арені, і, протягом XXI століття набуває принципово інших властивостей, що нині тлумачиться дослідниками як «мережеве суспільство» (Network Society).

Для вирішення змісту процесу виховання особистості майбутнього фахівця у системі вищої професійної освіти важливо встановити не тільки сукупність і зміст провідних глобалізаційних та інформаційних процесів-тенденцій про які мова йшла вище, оскільки саме у них має приймати участь майбутній фахівець, але й встановити більш конкретні процеси і продукти, у виробництві яких вони будуть професійно задіяні на протязі XXI століття.

Для цього додатково розглянемо морфологію світосистеми, що сьогодні проходить етап становлення. Так, наприклад, за баченням деяких дослідників соціальних процесів морфологію даної світосистеми можна розглядати у вигляді «піраміди». Вершину цієї піраміди займає духовна сфера, що формує і передає від покоління до покоління систему певних цінностей. У духовну сферу (або сферу духовного відтворення) включаються такі елементи: — наука — рівень пізнання закономірностей природи і суспільства та вміння їх використовувати для розвитку технологічного, економічного та екологічного способів виробництва в соціально-політичному устрої суспільства; — культура — естетичне сприйняття природи і суспільства, їх гармонія в динаміці, почуття прекрасного; — освіта — способи передачі накопичених знань і досвіду, наукової та культурної спадщини, що дозволяють підростаючому поколінню сприйняти соціальний генотип, адаптуватися до навколишнього світу і змін у ньому; — етика — система правил поведінки людини в суспільстві, моральних оцінок вчинків, дотримання норм співжиття; — релігія — світоуявлення людини і суспільства, системи цілей і мотивацій діяльності людей, виходячи з їх етичних норм і взаємовідносин з іншими конфесіями.

Всі ці елементи тісно пов’язані, переплетені, розвиваються та змінюються.

Наступним щаблем піраміди виступає політичний лад, що характеризує форми і способи об’єднання і диференціації людей за великими соціальними групами (соціальна стратифікація), етнічною та національною приналежністю, формами політичної діяльності, державно-правовим устроєм. Цей устрій регулярно змінюється внаслідок воєн і революцій.

На третьому щаблі розташований економічний спосіб виробництва із своїми основними інститутами: — форми власності, привласнення засобів виробництва і вироблених продуктів; — способи розподілу виробленого продукту (включаючи додатковий) між різними соціальними групами; — форми обміну, розвиток ринку з усіма його категоріями (гроші, ціна, кредит і т. ін.); — динаміка структури економіки за функціональним призначенням виробленої продукції (відтворена структура) і за іншими критеріями; — форми і методи управління економічною діяльністю [12].

Склад і характер третього щабля багато в чому визначаються наступним за ним технологічним способом виробництва. Останній включає такі елементи: — знаряддя праці, система знарядь праці (машин), будівель, споруд, транспортних шляхів і т. ін.; — джерела енергії — як у виробничій діяльності, так і в побуті — найважливіша складова частина екологічного способу виробництва; — предмети праці — природні і ті, що пройшли опрацювання; — технології, способи поєднання робочої сили із засобами і предметами праці за допомогою енергетичних джерел; — громадське, галузеве і професійне громадське, галузевий і професійний поділ праці в процесі виробничої діяльності; — форми організації виробництва, його спеціалізації, концентрації, кооперації, диверсифікації.

Від взаємодії вищезазначених елементів залежить рівень ефективності виробництва, ступінь задоволення потреб людей.

Четвертий щабель займає соціальний чинник, яким є особистість людини та її природні утворення — нація і народ, що є носіями індивідуального і колективного або соціального інтелекту, з якого й формується тіло інтелектуального суспільства або суспільства знань.

Особистості людини відводиться в процесі породження суспільства знань головна роль, оскільки вона є: 1) джерелом нових смислів; 2) користувачем раніше породжених смислів і накопичених у формі планетарного інформаційного поля — ноосфери; 3) синтезатором, оскільки може в ході інтелектуальної взаємодії породжувати кроскультурні цінності або, по-іншому, синтетичні інтегративні смисли.

Отже, фундаментом «піраміди» Суспільства знань є особистість людини та її колективна форма життєдіяльності — народонаселення, його чисельність, умонастрій, темпи динаміки (народжуваність, смертність, природний приріст), склад сімей, статева структура, міграція, обсяг потреб і ступінь їх задоволення (рівень і якість життя). На нижчому рівні проявляються кінцеві наслідки функціонування і динаміки суспільства.

Кінцевою складовою піраміди є рівень, що визначає зовнішні умови функціонування суспільства, — природа та екологія: масштаби території, кліматичні умови, щільність населення (демографічне навантаження на природне середовище), забезпеченість різноманітними видами природних ресурсів, рівень забруднення навколишнього середовища та втручання в біосферні процеси. Саме тут розташована зона взаємодії природи і суспільства, зона їх коеволюції [12].

Отже, суспільство знань — це такий тип організації соціального життя людини, такий спосіб відтворення її соціальності, за якого домінуючою цінністю стає інтелект і духовний розвиток людини, а визначальними факторами — інформація та знання, що детермінують породження нових смислів і смислових полів. На вершині суспільства знань важливе місце буде займати вища професійна освіта, яка поставить нові вимоги до професійної підготовки майбутнього фахівця та його виховання.

Список використаних джерел:

1. Мир будущего — 4-х уровневая концепция развития цивилизации [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://mirbudushego. ru/istr/4hurovkon. htm.
2. Бех В. П. Соціальний організм країни / В. П. Бех. — Запоріжжя: ЗДУ, 1999. — 186 с.
3. Сетров М. И. Информационные процессы в биологических системах / М. И. Сестров — Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1975. — 155 с.
4. Мартинюк С. Є. Генезис інформаційної цивілізації: [монографія] / С. Є. Мартинюк. — Запоріжжя: Просвіта, 2002. — 192 с.
5. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер; [пер. с англ.]. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. — 784 с.
6. Никлас Л. Общество как социальная система / Луман Никлас. — М.: Логос, 2004. — 232 с.
7. Полякова Н. Л. XX век в социологических теориях общества / Н. Л. Полякова. — М.: Логос, 2004. — 384 с.
8. Щербина В. М. Образи інформаційного суспільства: соціологічний вимір / В. М. Щербина. — К.: ТОВ «Агенство «Україна», 2005. — 246 с.
9. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман. — М.: Логос, 2002. — 390 с.
10. Буряк В. В. Глобальное гражданское общество и сетевые революции / В. В. Буряк. — Симферополь: ДИАЙПИ, 2011. — 150 с.

11. Скотна Н. В. Проблема особистості в цивілізаційному вимірі: публікації Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України 2005 рік // Мультиверсум: філос. альманах. — К.: Центр духовної культури, — 2005. — № 48. — С. 18.
12. Современная теория цивилизации [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www. civil. newparadigm. ru/civil2.htm
13. Бех В. П. Фантом планетарного організму: погляд у майбутнє: монографія / В. П. Бех, І. А. Грицак, О. Г. Рябека. — К.: «МП Леся», 2015. — 500 с.
14. Бех В. П. На порозі сингулярності: планетарна спільнота у вирі Всесвіту: монографія / В. П. Бех, Ю. В. Бех; Мін-во освіти і науки України; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. — К.: «МП Леся», 2014. — 220 с.
15. Рябека О. Г. Дрейф планетарного світу: погляд у третє тисячоліття: монографія / О. Г. Рябека; Мін-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. — К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. — 588 с.
16. Чайка І. Ю. Феномен інформаційної єдності: соціально-філософський аналіз: монографія / І. Ю. Чайка. — Запоріжжя: КСК-Альянс, 2013. — 330 с.

Стаття надійшла до редакції 12.02.2015 р.

Романкова Л. М. Общество знаний как фактор воспитания личности

В статье рассмотрены особенности формирования общества знаний, которое есть, с одной стороны, продуктом социального взаимодействия людей между собою, а с другогой — формирует требования к общественному воспитанию и профессиональной деятельности личности будущего специалиста.
Ключевые слова: общество знаний, личность, воспитание, эволюционный процесс, информационное общество.

Romankova L. M. Society of knowledge as a factor of education of the person

The article describes the features of the formation of a knowledge society, which is, on the one hand, the product of the social interaction among themselves and with drugog - forms the requirements for public education and careers of the future specialist.
Keywords: knowledge society, personality, education, evolutionary process, the information society.

УДК 378.147–057.21

Войдило Ян

Здобувач Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ГУМАНІТАРНА ПІДГОТОВКА ІНЖЕНЕРНИХ КАДРІВ: ДЕТЕРМІНАНТИ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ

Підкреслюється, що необхідність посилення гуманітарної складової у підготовці інженерних кадрів детермінується особливостями розвитку епохи глобалізації та інформаційної революція, яка посилює роль людського фактору (людського капіталу) у здійсненні технічних і технологічних інновацій; не менш важливим чинником цього процесу є загальна демократизація суспільного життя, яке вимагає реалізації людських відносин у всіх сферах і напрямах суспільного виробництва; сюди ж відноситься вимоги актуалізації творчості, активності, креативності особистості як професіонала в своїй галузі і громадянина — учасника всіх політичних, економічних та соціокультурних змін.

Ключові поняття: людина, освіта, культура, інженерна діяльність, гуманітарна освіта.

Сучасна епоха вимагає суттєвого посилення гуманітарної складової в системі підготовки інженерних кадрів. Майбутній інженер чи технолог має бути, насамперед, громадянином, нести в собі гуманістичний світогляд, національні та загальнолюдські цінності. Звичайно, це не повинне позначатись на його професійних якостях.

Загалом, сучасна інженерно-технологічна діяльність виходить далеко за виключно технічні рамки, несе відповідальність не лише за виробничий результат, але й за соціальні, екологічні, громадські і, навіть, моральні і політичні наслідки. Враховуючи це, надзвичайно актуальною в умовах сучасного соціуму стає проблематика доцільності, орієнтованості та ефективності процесу саме гуманітарно-світоглядної підготовки майбутніх інженерів у вищих навчальних закладах. Інженерія перестає бути тільки технічно-виробничою сферою, перетворюючись на соціально-системний ресурс, що має розгалужену та багатомірну соціально-гуманітарну природу. «Сучасна інженерна діяльність характеризується не тільки ускладненням інженерних об’єктів, але й змінами

в її структурі та в завданнях, які вирішуються. Сучасні інженери беруть участь у створенні не тільки технічних, але й організаційних, економічних, екологічних і навіть соціальних систем. Сьогодні інженерна діяльність все більше набуває характеру соціально-інженерної і вимагає звернення до цілого ряду соціальних, гуманітарних, природничих і технічних дисциплін. Соціально-технологічна революція, яка акцентує увагу на людській діяльності, її соціальних і психологічних аспектах диктує розширення культурного розвитку інженера, подолання вузької спеціалізації інженерної освіти і технократичних настанов» [1]. Звідси, з'являється необхідність концептуально-теоретичного, світоглядно-філософського дослідження напрямів та ресурсів підвищення ефективності процесу гуманітарно-світоглядної підготовки майбутніх інженерів. Сьогодні має всебічно утверджуватися принцип культуровідповідності та аксіологічної наповненості кожної професійної дії інженера та його особистісно-професійних компетенцій в цілому.

Ствердження цього принципу значною мірою є сферою відповідальності вищої технічної освіти, в рамках якої і набувають своїх фундаментальних професійних, світоглядних, культуротворчих компетентностей майбутні інженери. Спеціалісти з високим потенціалом професійного розвитку мають в обов'язковому порядку володіти не лише спеціалізованими технічними знаннями, але й бути творчими особистостями з високим культурним рівнем, а також з глибоким чуттям відповідальності за свою діяльність. «Основна мета вищої технічної освіти — формування нового менталітету, тобто формування людини з гуманістичним світоглядом і такими властивостями, як цілісність особистості, миролюбність, добросердечність, здатність до вибору в оцінках і вчинках, коректність, толерантність до іншої думки. Майбутні інженери покликані утверджувати загальнолюдські та національно-духовні цінності; усвідомлювати, що наукові знання, найновіші технології мають сенс лише тоді, коли спиратимуться на високий рівень морально-духовної вихованості її носіїв. Фахівець повинен розуміти, яким чином наукові відкриття будуть сприяти суспільному розвитку, чи не зашкодять вони людям. Важливими напрямами діяльності вищих навчальних закладів технічного спрямування є гуманітаризація навчально-виховного процесу, органічне поєднання в ньому національного та загальнолюдського» [2, с. 3]. Така гуманітаризація та гуманізація часто розглядають як максимально абстрактні принципи, втілення яких в педагогічній та виробничій діяльності не визнається ключовою нагальною необхідністю. Така ситуація призводить до виникнення екологічних криз,

неможливості розвивати інноваційне виробництво, зрештою, до перетворення професії інженера на звичайного «технаря», нездатного до особистісної культуротворчості. Важливо глибоко усвідомлювати, що лише культуротворче ставлення кожного інженера до своєї професійної діяльності перетворює його на компетентну особистість і активного суб'єкта як технологічного, так і соціального розвитку.

З огляду на це, важливим є теоретичне визначення ключових чинників, які обумовлюють необхідність посилення гуманітарної підготовки майбутніх інженерних кадрів. Такі чинники насамперед визначаються необхідністю всебічного розвитку сучасного компетентного професіоналу, особливо в сфері такої високої відповідальності, як інженерно-технологічна діяльність, що відіграє справді інтегральну роль в інформаційному суспільстві. «У сучасному розумінні інтегративної ролі інженера в суспільстві його конкурентоздатність визначається не лише високою кваліфікацією у технічній сфері, а й готовністю виконувати професійні завдання, використовуючи увесь спектр гуманітарних знань. Тому актуальним є отримання професійно спрямованих гуманітарних знань, якими оперуватиме майбутній фахівець у сфері своєї професійної діяльності» [3, с. 3]. Саме неможливість ефективної професійної творчості технологічного та соціально-формуючого характеру зумовлює важливість гуманітарної підготовки інженерних кадрів на етапі отримання науково-теоретичного, практичного та культурно-світоглядного базису майбутньої професії в стінах технічного університету.

Насамперед, необхідність посилення гуманітарної підготовки майбутніх інженерних кадрів полягає у тому, що тільки на основі такої підготовки уможливлюється створення індивідуально-особистісного базису для подальшої творчої самореалізації і саморозвитку. Майбутній інженер має бути орієнтований на постійну самотворчу активність, яка може грунтуватися виключно на міцному та урізноманітненому ціннісно-культурному фундаменті. «Гуманітаризацією інженерної освіти є формування культури мислення, творчих здібностей майбутнього інженера на основі глибокого розуміння історії культури й цивілізації, усієї культурної спадщини. ВНЗ покликаний здійснювати підготовку інженерів, здатних до постійного саморозвитку, самовдосконалення, і чим багатшим буде їхній «культурний багаж», тим активніше вони зможуть виявити себе у професійній діяльності» [4, с. 17]. А від здатності інженера до творчої самореалізації в умовах підприємства, лабораторії, робочого колективу залежить і успішний розвиток кожного окремого

підприємства і економіки країни загалом. Саме це й зумовлює найвищий рівень актуальності проблематики, пов'язаної з питаннями підвищення ефективності процесу гуманітарно-світоглядної підготовки майбутніх інженерів під час вузівського навчання.

Окрім індивідуально особистісного чинника розвитку, важливим викликом, що постає перед майбутніми інженерними кадрами, є постійно змінні, динамічні, часто непередбачувані вимоги до професійної компетентності, що виникають внаслідок розвитку інформаційно-глобальної цивілізації. Особливо в технологічному плані інженер має бути готовим до повноцінної культуротворчої, самореалізаційної активності, спрямованої на застосування та створення новітніх інформаційно-технологічних можливостей. «Зміст і характер професійної діяльності сучасного інженера зазнають істотних змін, зумовлених глобалізацією світогосподарських відносин і науково-технічного співробітництва. Основною ж характеристикою конкурентної спроможності того чи іншого навчального закладу виступає якість освіти, якість підготовки та формування професійної компетентності майбутніх фахівців. Це повністю стосується системи інженерної освіти. Поєднання гуманітарної підготовки з професійною кваліфікацією майбутніх спеціалістів — одна з найактуальніших проблем діяльності вищих навчальних закладів технічного профілю. На сьогоднішній день важливим гуманітарним чинником гармонійного розвитку сучасного суспільства є освіта, наука та культура» [5, с. 83–84]. Саме ці чинники мають привноситися інженером в сучасне технологічне, інформаційне, цивілізаційне середовище, адже лише на основі наукової фундаментальності та культурної творчості уможливлюється певне впорядкування соціального середовища, яке сьогодні є надзвичайно дефрагментованим та навіть хаотичним як в технічно-практичному, так і в ціннісно-аксіологічному вимірі.

В такій соціокультурній ситуації багато молодих людей вважають за необхідне знайти насамперед професійний життєвий шлях та успіх, а культурно-світоглядні та аксіологічні мотивації та чинники витісняються на другий план. Така прагматизація світогляду з наголосом на технічну самореалізацію в певній професії все більше призводить до глибокої соціокультурної кризи як на загальносоціальному, так і на індивідуально-особисісному рівні. Важливо усвідомлювати, що тільки «наявність гуманітарної складової в освіті та в суспільстві в цілому уможливлює творчу реалізацію особистості в соціумі. У сучасних умовах людину часто-густо презентують не як особистість, а як представника певної професії, тому така однобічність визначає характер

вищої технічної освіти. Проблемність даного підходу полягає в тому, що вища освіта сьогодні акцентує увагу на чітко визначеному прагматизмі з відповідними вигідністю та розрахунком. Науково-технічний поступ та жахливі й незворотні процеси руйнації живої природи, національної культури, відданість пріоритетам новітніх технічних технологій, зверхність інженерної думки над життєвою мірою призведуть до духовного та морально-ціннісного зубожіння нації» [6, с. 77]. Саме можливість такої перспективи, з нашої точки зору, і є чи не найголовнішим чинником, який зумовлює нагальну необхідність значного посилення гуманітарної підготовки майбутніх інженерних кадрів у вітчизняних технічних університетах. Гуманітаризація професійно-особистісних компетентностей інженера обов'язково матиме значний ефект як на індивідуальному, так і на суспільному рівні.

Гуманітаризація мислення висококваліфікованих спеціалістів технічного профілю в сучасному соціумі є одним з головних чинників успішної професійної діяльності та особистісного саморозвитку. Навчальні дисципліни гуманітарного циклу, інтегрований підхід до вивчення гуманітарних основ спеціалізованих курсів, культурологічна практика − все це є ефективними і необхідними засобами формування особистісно-професійних компетентностей майбутніх інженерів. «Навчання філософії, психології, соціології, педагогіки повинне відповідати особливостям студентів майбутніх інженерів. Це означає, що при навчанні гуманітарним дисциплінам треба брати до уваги особливості мови фахівців технічного профілю. Актуальність гуманітарних і соціальних наук в інженерній практиці не може бути розглянута тільки з точки зору придбання знань, але вона має бути розглянутою в контексті придбання інженерних навичок. Такий симбіоз робить можливим вирішення будь-яких питань, які було неможливо вирішити тільки за допомогою наукового раціоналізму, використовуючи наукову мову з її науковим нейтралітетом, що перешкоджає обговоренню політичних та соціальних наслідків застосування технології. Він надає інженеру професійності завдяки новому способу критичного мислення і вишукуваності» [7, с. 134]. Таким чином, можна впевнено стверджувати, що необхідність посилення гуманітарної підготовки майбутніх інженерних кадрів обумовлена і чисто прагматичними цілями, адже спеціаліст, що сьогодні докладає творчих зусиль в межах власної професійної діяльності, критично ставиться до власної роботи, прагне до реалізації інноваційних ідей, є набагато конкурентоспроможнішим ніж той, хто ставиться до власної професії виключно з технізованих позицій.

Звідси науково-дослідницька тематика, пов'язана з вивченням процесу гуманітарно-світоглядної підготовки майбутніх інженерів, набуває важливого філософського, психологічного, особистісно-феноменологічного значення. Актуальною проблемою стає саме формування особистісно-професійних компетенцій майбутнього інженера, які містили б в своїй структурі активний потенціал до творчої самореалізації. З огляду на це, «формування системи інтегрованих знань з гуманітарних дисциплін сприяє реалізації творчого потенціалу майбутнього інженера, а також забезпечує формування не лише професіонала, а й особистості майбутнього інженера, що стає можливим виключно за умови пріоритету гуманістичних ідей у процесі професійної підготовки» [8, с. 11]. Майбутні інженери, здобуваючи повноцінну освіту у вищих технічних навчальних закладах, обов'язково мають сформувати завдяки різним формам університетського навчання і виховання, а також завдяки науково-практичній та виробничій діяльності власні професійно-особистісні компетентності, орієнтовані не просто на реалізацію технологічно коректної дії, але й на творчу самореалізацію в якості високого професіонала і громадянина.

Для виконання такого завдання насамперед необхідна структурно-змістовна перебудова самої національної вищої технічної освіти. Вона має бути переорієнтована з надання вузьких спеціалізованих знань, які сьогодні все швидше втрачають свою актуальність та конкурентність, на формування і виховування інженерів з системним, творчим мисленням, що ґрунтується як на стратегічному баченні подальшого розвитку технологій, так і на міцному і прогресивному гуманітарному базисі та гуманістичному світогляді. «Реалізація розвитку сучасної системи вищої інженерної освіти можлива лише через системні знання, необхідні для вироблення цілісного, системного мислення щодо процесів розвитку науки і техніки, культури та економіки, історії та соціології, літератури, мистецтва тощо. Оволодіння цими енциклопедичними знаннями можливе на основі інтеграції гуманітарних, фундаментальних і технічних наук. Продиктовані ці вимоги загальною структурою змісту освіти в професійно-технічних вищих навчальних закладах (наявність у навчальних планах трьох циклів дисциплін — загальноосвітнього, загальнотехнічного і професійного), що визначається трьома головними групами потреб суспільства» [9, с. 24]. Водночас, важливо наголосити на тому, що загальноосвітній цикл, сформований за наявними в українській системі стандартами, сьогодні є недостатнім та малоефективним. З нашої точки зору, він має бути трансформований на основі широкої

інтеграції гуманітарних курсів в спеціалізовані професійні дисципліни. Існує велика необхідність гуманітаризації саме професійної підготовки майбутніх інженерів.

Конкурентоспроможність майбутніх спеціалістів інженерного профілю, а також загальний інноваційний потенціал українського виробництва і економіки сьогодні безпосередньо залежать від того, наскільки ефективно вища технічна освіта зможе створювати умови для розвитку творчої особистості кожного студента, майбутнього інженера. Для цього просто необхідно реалізація чіткої гуманітаризаційної стратегії національної технічної освіти. «Освіта майбутнього інженера повинна поряд зі знаннями з вузької спеціалізації надавати гуманітарні знання, оскільки саме вони формують критичність мислення. Саме вона може забезпечити підготовку тих, хто навчається, до життя і продуктивної роботи в нинішньому динамічному світі, усвідомлення свого місця в ньому, найважливіших питань буття. Гуманітарні науки розвивають порядність, уміння співпереживати, творче ставлення до освоєння технологій, знайомлять із загальнолюдськими цінностями. Все це має дуже велике значення, адже інженерія має двоїстий характер: працюючи з технікою, інженер працює в гуманітарному середовищі» [10, с. 185]. Таким чином, одним з ключових чинників, що обумовлюють необхідність посилення гуманітарної підготовки майбутніх інженерних кадрів, є важливість формування таких особистісно-професійних якостей кожного інженера-технолога, які б дозволили йому бути не технічним, а інноваційним елементом конкретного виробництва і національної економіки в цілому.

Список використаних джерел:

1. Лещенко О. П. Формування загальної культури інженерних кадрів у процесі гуманітарної підготовки студентів технічних ВНЗ / О. П. Лещенко // Образовательный процесс: взгляд изнутри. Материалы IV Международной научно-практической конференции (29 − 30 ноября 2010 года). − Электронный ресурс. − Режим доступа: http://www. confcontact. com/20102911/3_lesh. htm
2. Кочубей А. В. Гуманітаризація підготовки майбутніх інженерів у вищих навчальних закладах засобами народознавства. Автореферат дис... канд. пед. наук. Спец.: 13.00.04 / Алла Кочубей. − Вінниця, 2010. − 23 с.
3. Король С. В. Професійна спрямованість гуманітарної підготовки фахівців інженерного профілю в університетах. Автореферат

дис... канд. пед. наук. Спец.: 13.00.04 / Світлана Король. − Тернопіль, 2011. − 22 с.
4. Бондаренко В. В. Гуманітарна складова поліфункціональної підготовки конкурентоспроможного інженера-педагога / В. В. Бондаренко // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: Збірник наукових праць. − Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2013. − Випуск 40. − С. 16–23.
5. Воронка Г. Дисципліни «ядрові» та елективні: фундаментизація навчального процесу / Г. Воронка // Психологія і суспільство: Український науково-економічний і соціально-психологічний часопис. − 2005. − № 4. − С. 147–156.
6. Гончаренко С. У. Принцип фундаменталізації освіти / С. У. Гончаренко // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: збірник наукових праць. − Харків: НТУ «ХПІ», 2004. − Випуск 5 (9). − С. 72–82.
7. Радул В. В. Соціальна зрілість особистості вчителя. Фактори формування: Монографія / В. В. Радул. − К.: Вища школа, 2008. − 240 с.
8. Вознюк О. М. Формування системи гуманітарних інтегрованих знань студентів технічних університетів. Автореферат дис... канд. пед. наук. Спец.: 13.00.04 / Оксана Вознюк. − Вінниця, 2004. − 22 с.
9. Гуревич Р. С. Теорія і практика навчання в професійно-технічних закладах: Монографія / Р. С. Гуревич. — Вінниця: ТОВ «Планер», 2009. — 410 с.
10. Скирда А. Є. Гуманітаризація системи вищої технічної освіти України: її ціль, задачі та принципи впровадження / А. Є. Скирда, Л. Б. Адарюкова // Наукові праці ДонНТУ. Серія: «Педагогіка, психологія і соціологія». − 2013. − № 1 (13). − С. 184 − 188.

Стаття надійшла до редакції 19.02.2015 р.

Войдило Ян. Гуманитарная подготовка инженерных кадров: детерминанты интенсификации

Подчеркивается, что необходимость усиления гуманитарной составляющей в подготовке инженерных кадров детерминируется особенностями развития эпохи глобализации и информационной революции, которая усиливает роль человеческого фактора (человеческого капитала) в осуществлении технических и технологических инноваций; не менее важным фактором этого процесса является

общая демократизация общественной жизни, которое требует реализации человеческих отношений во всех сферах и направлениях общественного производства; сюда же относится требования актуализации творчества, активности, креативности личности как профессионала в своей области и гражданина — участника всех политических, экономических и социокультурных изменений.
Ключевые слова: человек, образование, культура, инженерная деятельность, гуманитарное образование.

Voydylo I. Humanitarian Training of Engineers: Determinants of Intensification

It was stressed that the need to strengthen humanitarian component in training engineers is determined by peculiarities of development of era of globalization and information revolution, which strengthens the role of human factor (human capital) in the implementation of technical and technological innovations; no less important factor in this process is the general democratization of public life, which requires the implementation of human relations in all spheres and directions of social production; this includes requirements of actualization of activity, creativity of the individual as a professional in the industry and citizen — member of all political, economic and cultural changes.
Keywords: human being, education, culture, engineering activities, humanitarian education.

УДК 37.015.31: [165.12+504]

Попова І. В.

Кандидат технічних наук, доцент Національного університету харчових технологій (м. Київ)

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ В СУЧАСНІЙ ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ

Розглядається інноваційний процес формування парадигми новітньої культури, яка покликана здійснити становлення освіти для сталого розвитку.

Ключові слова: екологічна свідомість, екологічна освіта, екологічне виховання.

Розвиток екологічної освіти та поширення екологічної інформації—один із стратегічних принципів державної політики України. Формування цілісного екологічного світогляду, високого рівня культури та екологічних знань на підґрунті гармонійних взаємин людського суспільства і природи поступово стає потужним важелем у вирішенні екологічних і соціально-економічних проблем сучасної України та Європи [1, с. 149].

Питанням поширення екологічної освіти, виховання та в цілому екологічного просвітництва серед населення опікується Міністерство охорони навколишнього природного середовища України. В Положенні про Мінприроди від 2 листопада 2006 року зафіксовано, що одними з найважливіших завдань, які поставленні перед Міністерством є: здійснення в межах своїх повноважень екологічного інформаційного забезпечення; вживання заходів щодо створення екологічних передумов для сталого розвитку України; сприяння розвитку екологічної освіти та екологічного виховання населення, затвердження положення про громадський контроль у сфері охорони навколишнього природного середовища [2].

Розуміння того, що антропоцентричне екологічне виховання веде в нікуди, є першим кроком до вирішення психологічної та духовно-екологічної кризи—це основа нової екологічної парадигми, яка характеризується такими ознаками:

людина незважаючи на винятковість, є однією з багатьох істот, що живуть на Землі, у цілісній глобальній системі;

діяльність людини обумовлено не лише соціальними та культурними чинниками, а й біофізичними, екологічними обмеженнями (адже людина живе у природному середовищі);

хоч людина, як істота мисляча, вміє розв'язувати проблеми, проте це не означає, що вона може порушувати природні закони.

Зміна ціннісного стереотипу суспільства і суспільної свідомості передбачає трансформацію поглядів та уявлень людини, коли засвоєні знання й екологічні норми стають її власними переконаннями, внутрішніми регуляторами поведінки. Головним показником сформованості екологічної свідомості є готовність особистості до конкретних конструктивних дій щодо охорони й розвитку природного середовища [3, с. 220].

Розробці проблеми сучасної шкільної екологічної освіти присвячено праці О. Дем'янюк, Р. Науменко, Н. Пустовіт, В. Ткач, О. Федоренко. Питання екологічного виховання у позашкільних закладах України розглянуті у науково-педагогічних дослідженнях В. Вербицького та Г. Пустовіта.

Останнім часом з’явилися дисертаційні роботи з питань розвитку екологічної свідомості старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів (І. Сяська) та у системі позашкільної освіти (О. Мамешина, І. Шлімакова), студентів природничих факультетів під час навчально-виробничої практики (Ю. Саунова) та становлення екологічної свідомості підлітків-учасників скаутського руху (Т. Євдокимова).

У практиці виховання екологічної свідомості особистості С. Дерябо, В. Ясвін пропонують використовувати такі методи: екологічної лабілізації, (від лат. labiliz — нестійкість) — недоцільності традиційних технологій екологічної діяльності; екологічних асоціацій (від лат. associatio — поєднання) — встановлення зв’язку між природними образами; художньої репрезентації природних об’єктів (від англ. reprezentation — представляти) — відображення природних об’єктів у творах мистецтва; екологічної ідентифікації (від лат. identificare — ототожнення) — порівняння людини з певним природним об’єктом; екологічних експектацій (від англ. expectation — чекання) — психологічного навіювання на зустріч із природою; екологічної емпатії (від грец. empatheia — співчуття) — співчуття природному об’єктові; екологічної рефлексії (від лат. reflexio — відбиття) — погляд на свої екологічні дії збоку; екологічної ритуалізації (від англ. ritual — обряд) — організації екологічних обрядів; екологічної турботи [4].

Проблема формування екологічної свідомості молоді є однією з пріоритетних на сучасному етапі розвитку вітчизняної екологічної психології. Це зумовлено рядом причин. По-перше, аналіз екопсихологічної літератури з питань освіти та виховання молоді показує, що, зазвичай, екологічно обумовлений навчально-виховний процес пов'язують з екологічною, або просто біологічною просвітою (уроки екології, біології, основ здоров'я, виховні заходи). У даному контексті екологічна вихованість розглядається як певний обов'язковий результат екологічної освіти. Вважається, що екологічна вихованість людини «автоматично» з'являється як результат достатньої екологічної ерудованості. По-друге, фактично не існує логічно узгоджених технологій виховного впливу, які використовуються в практичній діяльності. Виключенням слугує екологопсихологічного тренінг В. Ясвіна (1991 р.), ідеї якого розвинули С. Дерябо, О. Мамешина та інші [5, с. 280].

Досить суттєвим та перспективним у даному контексті, з нашого погляду, є компліцит-концептуальний підхід до створення цільових програм екологічної освіти а виховання, запропонований В. Скребцем [6]. Автор вважає компліцитність (причетність) є однією з найважливіших характеристик екологічної свідомості, через яку свідомість і стає екологічно детермінованою. Тому, саме з нею (компліцитністю) потрібно працювати, формуючи екологічну свідомість дітей, розвивати та прививати таку якість у навчальному процесі. Даний підхід передбачає внесення до змісту екологічного виховання таких компонентів як: культура мислення, досвід, ціннісні орієнтації, суб'єктивне оцінювання і психічні стани [5, с. 280].

На сучасному етапі вчена громадськість світу займається пошуком ефективних шляхів формування нової екологічної свідомості у підростаючих поколінь, про що свідчить зародження та розвиток таких дисциплін, як созологія, біоетика, екологічна педагогіка, созопсихологія, созотехніка, екофілософія, соціальна екологія, екологія культури і навіть екологія душі [7].

Оскільки формування екологічної свідомості, екологічної культури та екологічного способу життя розглядаються нами у контексті безперервної екологічної освіти, то аналіз вікових психологічних особливостей та їх урахування в процесі екологічної освіти ми починаємо із дошкільного віку. Провідною діяльністю дошкільного віку (3–5 років) є рольова гра, у процесі якої дитина оволодіває фундаментальними смислами людської діяльності. Отже, у процесі екологічного виховання дітей дошкільного віку найбільш ефективним буде саме застосування рольової

гри. Так, з метою формування у них суб'єктного ставлення до елементів природи — дерев, квітів, тварин та птахів потрібно розробити сценарії рольових ігор, де діти будуть грати ролі не тільки людей, але й ролі рослин, тварин, комах, птахів. Завдяки застосуванню екологічних рольових ігор, які є одним із елементів рольової гри у цілому, що виступає провідною діяльністю дошкільного віку, у дітей формуватимуться певні психічні новоутворення, які характеризуватимуть екологічну свідомість дошкільника [8, с. 260–270].

Спілкування з рослинами і тваринами доступне дітям дошкільного віку. Важливо під час спілкування навчити їх розрізняти природне і рукотворне тому, що взаємодія з ними різниться якістю ставлення: жива істота потребує створення умов і догляду, стійкого прояву піклування, володіння правилами спілкування, а рукотворна як замінник живої істоти активно задіються в іграх, задовольняючи потребу у маніпулюванні (штучні квіти, ялинки, іграшки, рибки, пташки). Непересічним у природоохоронному вихованні є уміння відрізняти потерпаючий стан рослин, тварин від здорового. Важливою формою ознайомлення дошкільників з природою є цільові прогулянки на природу, вони цінні тим, що під час їх проведення діти отримують знання про взаємозв'язки в природі, про цінність для людини тих чи інших об'єктів природи, про правила природокористування [9, с. 405–406].

Протягом останніх років з'явилися наукові роботи, у яких розглядаються шляхи формування екологічної свідомості людини, зокрема школярів. Так, Ф. А. Гісманова вважає, що формування екологічної свідомості проходить двома шляхами — стихійно, на основі щоденної практичної діяльності й свідомо, на основі цілеспрямованого процесу виховання і навчання в кожній сфері людської діяльності, а також через діалектичну взаємодію стихійного і свідомого в процесі пізнавальної, практично перетворювальної, комунікативної та ціннісно-орієнтаційної діяльності особистості [10, с. 43].

У свою чергу А. Сидельникова, О. Скребець переконані, що її ефективне формування у молоді відбувається в результаті вмілого поєднання навчального матеріалу екологічного змісту з практичною діяльністю, комплексним висвітленням екологічних явищ і вплив на раціональну та емоційну сфери особистості в процесі екологічної освіти й виховання. Ця думка знаходить своє продовження у поглядах Д. Кавтарадзе, який зазначає, що для формування активної екологічної свідомості недостатньо лише лекцій, книг і кінофільмів, а потрібно залучати молодь до активної діяльності [11, с. 8–13].

Якщо звернутися до досвіду формування екологічної культури дитини, наприклад, в умовах навчально-виховного комплексу культурологічного спрямування, то можна виділити чотири етапи залучення дітей до світу природи. На першому етапі дітей вчать бачити і розуміти красу навколишнього світу; мета другого—сформувати в молодших школярів потребу не лише споглядати, а й бережливо ставитися до природи, охороняти і збагачувати її; на третьому етапі учні усвідомлюють, що природа не є чимось відстороненим від людини, що людина—це своєрідний вихованець її: через спілкування з природою людина виховує в собі найкращі моральні якості. Четвертий етап—становлення екологічної відповідальності у випускників школи як основної риси особистості на основі системних знань про екологічні проблеми сучасності і можливості впровадження концепції сталого розвитку сучасної цивілізації і навколишнього середовища [12].

Екологічне виховання дозволяє продемонструвати молодшим школярам пристосування рослин і тварин до умов життя, залежність, яка існує у природному середовищі, зв'язок людини з природою, результати впливу її діяльності на природу. Екологічні знання складають наукову основу збереження і перетворення природи. Одним із найважливіших принципів екологічної освіти є принцип неперервності, що означає взаємопов'язаний процес навчання, виховання і розвитку людини протягом усього її життя. Особливу роль у цьому процесі відіграють дитячі роки — дошкільний і молодший шкільний вік. Виходячи з положення про наступність компонентів семантичної структури курсу екології в загальноосвітній школі, уже у дошкільному віці діти мають засвоїти основу понятійного апарату предмета. Чітке розуміння ролі і місця початкової школи в системі екологічної освіти школярів послужить основою вдосконалення всієї методичної системи вивчення навколишнього середовища [13].

Отже, якщо у дошкільних навчальних закладах переважає екологічне виховання як засіб формування екологічної свідомості дитини, то вже з початкових класів середньої школи потрібно запроваджувати екологічну освіту. При цьому варто зазначити, що ця освіта не повинна за своєю формою бути складною та обтяжливою для дитини. Екологічна освіта у молодшій школі має відповідати віковим особливостям її учнів і впливати на формування екологічної свідомості — її когнітивного, емотивного, поведінкового, мотиваційного та морального компонентів. У побудові системи екологічної освіти загалом та у формуванні освітніх програм молодшої школи, перш за все, важливо враховувати наявну

провідну діяльність, у якій розвиваються психічні процеси, формується особистість та закладається підґрунтя для переходу до нового виду діяльності. Отже, якщо у дошкільному віці провідною діяльністю є гра, то у молодшому шкільному віці провідним стає учіння. Але, безумовно, процес переходу від одного виду діяльності до іншого не відбувається одномоментно, тим більше, що сьогодні діти починають вчитися з 6-ти, а не з 7-ми років, як це було раніше. Перехідною формою від рольової гри до учіння можна вважати дидактичну гру, яка може бути як сюжетною, так і предметною та змагальною. У результаті застосування дидактичної гри, учні отримують нові знання. На відміну від постановки навчальної задачі, як це відбувається на уроці, у дидактичній грі вона виникає як ігрова задача, що ставить перед собою сама дитина. Разом із тим, засоби її вирішення є учбовими. Важливо відзначити, що як під час гри, так і після неї може відбуватися зрушення ігрових мотивів на пізнавальні. Так, після гри, яка проводиться під час уроку природознавства, школярі починають більше цікавитися питаннями існування та розвитку природи, звертатися до вчителя із певними питаннями та шукати на них відповіді у книгах. Таким чином, ігрова задача у них трансформується в учбову. Інтерес учнів до пізнавального змісту гри, який стосується природи та її особливостей, починає переважати над інтересом до самої гри. Діти вже не обмежуються знаннями, отриманими у грі, вони чекають наступного уроку, де зможуть дізнатися ще щось нове про природу, що їх оточує. У свою чергу, накопичені знання систематизуються та призводять до перебудови діяльності молодших школярів. Ця діяльність вже здійснюється на основі не тільки ігрових мотивів, але й учбово-пізнавальних інтересів, що виникли та розвинулися у процесі гри [8, с. 270].

Шлях до покращення процесу екологічного навчання та виховання полягає у максимальній екологізації шкільних навчальних курсів, а також у перегляді не лише змісту освіти, а й форм та методів навчання. Більш ефективними, на нашу думку, є методи, форми та методичні прийоми навчання, які:

стимулюють учнів до постійного пошуку і поповнення знань про навколишнє середовище (уроки-конференції, уроки-ігри, бесіди, семінари, диспути, доповіді, вікторини);

сприяють розвитку творчого мислення, вміння передбачати можливі наслідки природоперетворюючої діяльності людини (методи, що забезпечують формування інтелектуальних умінь: синтез, аналіз, порівняння, встановлення причинно-наслідкового зв'язку);

забезпечують розвиток дослідницьких навичок, учать ухвалювати екологічно доцільні рішення і самостійно отримувати нові знання (використання проблемного підходу в процесі навчання);

залучати учнів до практичної діяльності звирішення проблем довкілля місцевого значення (проведення масових заходів природоохоронного спрямування).

З погляду психологів, ставлення до оточуючого середовища формується в процесі взаємодії емоційної, інтелектуальної та вольової сфер психіки людини. Тільки у цьому випадку закладаються основи для виховання особистості з високим рівнем екологічної обізнаності, культури і формування нового типу екологічного мислення та поведінки у навколишньому середовищі. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває залучення учнівської молоді до виконання конкретних природоохоронних заходів та практичної діяльності з охорони навколишнього середовища. На сучасному етапі велике значення у формуванні екологічної свідомості учнів мають: система позаурочної (факультативи, спецкурси), позакласної (екологічні гуртки і секції), та позашкільної (мережа закладів позашкільної діяльності) роботи [3, с. 220–221].

Важливу роль в екологічному вихованні учнів, особливо початкової та середньої ланки, відіграють мистецтвознавчі й гуманітарно-естетичні предмети, які сприяють збагаченню сенсорно-гармонійних вражень дітей. Театральні гуртки, музичні та образотворчі студії щорічно і періодично протягом навчального року повинні організовують виступи і демонстрації на екологічну тему. Значний успіх мають також виставки стінних газет природоохоронної тематики. Прищеплювати любов до природи допомагають гуртки любителів природи «Юних натуралістів», «Юних акваріумістів», «Юних орнітологів», організовані секціями шкільного самоврядування, центр екологічних знань [14].

Провідною діяльністю у підлітковому віці (9–15 років) більшість фахівців вважає спілкування в системі суспільно-корисної діяльності (учбової, суспільно-організаційної, трудової і т. ін.). У цьому процесі підліток оволодіває навичками спілкування в різних ситуаціях. Найважливішими новоутвореннями у цьому періоді є формування самооцінки, критичне ставлення до інших людей, прагнення до дорослості та самостійності, а також вміння підпорядковуватися нормам колективного життя [8, с. 271].

На думку окремих учених, зокрема М. Богуславського, Л. С. Бондар, П. Паламарчук та інших, вагомим чинником формування екологічної свідомості підлітків може слугувати їх участь у скаутському русі, одним із

основних принципів діяльності якого є «гармонійні відносини з природою», у яких спілкування молоді з природою, діяльність «просто неба», дозволяє відчути себе невід'ємною частиною світу, зміцнити почуття відповідальності за власні вчинки в природі, долучитися до екологічних справ збереження навколишнього природного середовища, жити у злагоді з природою [15, с. 9].

З іншого погляду екологічна свідомість формується внаслідок стимулювання екологічного мислення [10, 8–13] або шляхом логічного переосмислення знань і перетворення їх у переконання, а вони у свою чергу сприяють охороні навколишнього середовища, ресурсозбереженні, дотриманні природоохоронного законодавства та відповідального ставлення до природи [10, с. 41].

Оскільки особливістю підліткового віку є бажання стати дорослим, то ефективним методом формування екологічної свідомості буде співробітництво з дорослими щодо виконання певних екологічних проектів, у яких підлітки будуть відчувати себе рівноцінними партнерами дорослих. Це можуть бути проекти типу: «Зробимо наш район красивим», «Допоможемо тваринам взимку», «Збережемо наше довкілля» і т. ін. [8, с. 271].

Таким чином, працюючи із старшокласниками у плані формування їх екологічної свідомості та екологічної культури варто застосовувати не тільки лекційні заняття, які дають приблизно 5% засвоєння матеріалу, але й обговорення в групах (50% засвоєння), а також навчання практикою (70% засвоєння) та застосування методу «навчаючи-вчуся», коли учні виступають у ролі тих, хто навчає, який дає 90% засвоєння навчального матеріалу. Важливо побудувати систему екологічного навчання таким чином, щоб воно якомога інтенсивніше переживалося кожним учасником та, по можливості, ґрунтувалося на його особистому досвіді [16].

Велика роль у формуванні знань і навичок з екології досягається позашкільними навчальними закладами безпосередньо через залучення дітей до гурткової роботи еколого-натуралістичного спрямування та участі в різноманітних заходах як форми організації позашкільної освіти. Мережа гуртків екологічного спрямування має важливе значення для формування екологічного світогляду підростаючого покоління. Однією із форм екологічної освіти школярів є створення статутів юних екологів, які, як правило, очолюють викладачі кафедр екології вищих навчальних закладів та промисловці, а також організація гуртків природоохоронців при школах та будинках культури. Це сприяло вивченню

молодим поколінням об’єктів і явищ у самій природі, отриманню навичок щодо визначення видів тварин і рослин, з’ясовуванню на практиці шляхів впливу людини на довкілля, видів природокористування, а головне—розширило кругозір молоді щодо сучасних дійсних природоохоронних проблем і шляхів їх розв’язання [9, с. 405–406].

Позашкільне екологічне навчання проводиться в еколого–натуралістичних центрах, Палацах дітей та юнацтва, Будинках дитячої творчості, станціях юних натуралістів. У цих закладах пропонують більш різноманітні форми екологічної освіти і виховання, ніж у школі. Однак, в програмах позашкільної освіти і виховання все ж таки мало уваги приділяється проблемам вичерпності природних ресурсів, використання води, пошуку альтернативних джерел енергії; проблемам збору, сортування, складування та утилізації сміття; перенаселення та голоду на планеті; проблемам, пов’язаним з втручанням за допомогою методів генної інженерії у природні генотипи рослин і тварин, виробництвом продуктів з генетично модифікованих організмів; проблемами екології міста тощо. Крім того, такі натуралістичні центри відвідуються окремими дітьми, які мають відповідний інтерес до природничих дисциплін. Отже, позашкільна екологічна (скоріше біологічна) освіта є вибірковою, подекуди елітарною, немасовою [12, с. 5–6].

Діяльність центрів позашкільної екологічної освіти, розташованих у невеличких містах або далеко від житлових масивів, фінансується погано. Це призводить до того, що вони майже не відвідуються дітьми. У багатьох великих містах взагалі немає спеціалізованих закладів позашкільного екологічного виховання та освіти. Якщо організаційних форм безперервної екологічної освіти для дорослих, то можна говорити про наявність екологічних організації на території України, яких нараховується більше, ніж 500. До вітчизняних екологічних організацій відносяться такі: «Товариство охорони та вивчення птахів України», «Українська молодіжна екологічна ліга», «Українське товариство охорони природи», «Фонд рятування дітей України від Чорнобильської трагеді», «Обласна екологічна асоціація «Зелений Рух Донбасу», «Дитяче екологічне об'єднання «Пролісок»«. Вітчизняні екологічні організації, в свою чергу, розподіляються на три форми діяльності щодо організаційної структури, сфери та методів діяльності в сучасних умовах [17]. Під цим оглядом можна виокремити організації політико-лобістського спрямування («Українське товариство охорони природи», «Українська екологічна асоціація «Зелений світ», «Національний екологічний центр України» тощо), ресурсні центри («Всеукраїнська екологічна ліга»,

«Громадська ініціатива», Центр громадської дипломатії «Довкілля XXI» та ін.) та організації місцевої дії («Фонд екологічної реконструкції», «Товариство охорони та вивчення птахів України», різні обласні та місцеві громадські рухи).

Список використаних джерел:

1. Нагорнюк О. М. Екологічна освіта та шляхи її вдосконалення у контексті збалансованого (гармонійного) розвитку / О. М. Нагорнюк // Науковий вісник нац. університету біоресурсів і природокористування України. — 20/03/2011. — N159. — Ч. 4: Педагогіка, психологія, філософія. — С. 148–156.
2. Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища України / Постанова КМУ. — № 1524 від 2.11.2006 [Електроний ресурс] / Режим доступу: http://zakon4.rada. gov. ua/laws/show/1524–2006-%D0%BF
3. Мехеда А. Екологічна освіта на шляху до духовно-екологічної цивілізації — імператив сучасності / А. Мехеда // Педагогічний альманах. — 2011. — № 9. — С. 218–221.
4. Нісімчук А. С. Сучасні педагогічні технології / А. С. Нісімчук, О. С. Падалка, О. С. Шпак. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2000. — 368 с.
5. Шлімакова І. І. Формування екологічної свідомості молоді в контексті екопсихологічної концепції «Я-відношення» В. О. Скребця / І. І. Шлімакова // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Т. 7. Екологічна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — Житомир, 2009. — Вип. 20, ч. 2. — С. 280–284.
6. Скребець В. О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи. Монографія. — К.: Вид. дім «Слово», 2004. — 440 с.
7. Pedologiczne aspekty ekologii i ohrony srodowiska. — Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warminsko-Mazurskiego, 2002. — 157 c.
8. Льовочкіна А. М. Віковий підхід до формування екологічної свідомості, екологічної культури та екологічного способу життя. — В кн.: Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д. — К.: 2009, т. 7, — вип. 20, — С. 269–272.
9. Хвіст В. О. Формування екологічної культури особистості: світовий та український досвід / В. О. Хвіст // Науковий вісник

Національного університету біоресурсів і природокористування України. — 2011. — Вип. 159. Ч. 1. — С. 401–408.
10. Негруца Н. А. Формування екологічного світогляду студентів вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації аграрного профілю у процесі вивчення економічних дисциплін: Дис.... канд. пед. наук: 13.00.04. — К., 2003. — 247 с.
11. Кавтарадзе Д. И. Природа: от охраны к заботе? // Знание — Сила. — М., 1990. — №3. — С. 8–13.
12. Дідков О. М. Формування екологічної свідомості та культури засобами освіти та виховання особистості / О. М. Дідков // Збірник наукових праць Гілея: науковий вісник.-2012. — Вип. 63 [Електроний ресурс] / Режим доступу:-http://archive. nbuv. gov. ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2012_63/Gileya63/F44_doc. pdf
13. Ткачук Л. Ф. Від екології довкілля — до екології душі. [Електронний ресурс] / Ткачук Л. Ф. // Доповідь на Всеукраїнській конференції «Екологічна освіта і виховання: досвід та перспективи» — Режим доступу до ресурсу: http://www. ecoleague. net/34903999–235.html].
14. Жофчак З. З. Важливість формування екологічної культури дитини, її гармонійних відносин з природою в умовах навчально–виховного комплексу культурологічного спрямування [Електронний ресурс] / Жофчак З. З. //Доповідь на Всеукраїнській конференції «Екологічна освіта і виховання: досвід та перспективи». — Режим доступу до ресурсу: http:// www. ecoleague. net/34903999–235.html
15. Євдокимова Т. О. Розвиток екологічної свідомості підлітків — учасників скаутського руху: Дис.... канд. псих. наук: 19.00.07 — К., 2007. — 221 с.
16. Денисова О. І., Ковганич Г. Г. Модуль «Як стати лідером» // Програма Міністерства освіти і науки України, ПРООН, ЮНЕЙДС «Сприяння просвітницькій роботі «рівний-рівному» серед молоді України щодо здорового способу життя». — К., 2001. — 114 с.
17. Андрусевич А. Неурядові екологічні організації в Україні: проблеми становлення та розвитку [Електронний ресурс] / А. Андрусевич. — Режим доступу: http://www. ji. lviv. ua/n41texts/ andrusevych. htm

Стаття надійшла до редакції 14.02.2015 р.

Попова И. В. Формирование экологического сознания в современной общеобразовательной школе

Рассматривается инновационный процесс формирования парадигмы новой культуры, которая апизвана осуществить становления образования для устойчивого развития.
Ключевые слова: экологическое сознание, экологическое образование, экологическое воспитание.

Popova I.V. Formation of Ecological Consciousness in Modern Secondary School

We consider the investment process of forming a new paradigm of culture, which is designed to carry out the formation of education for sustainable development.
Keywords: ecological consciousness, environmental education, environmental training.

УДК: 378.016:78 (043.3)

Корінець З. М.

Аспірант кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (м. Київ)

СЛУХОВА ДІЯЛЬНІСТЬ І СПІВАЦЬКЕ ІНТОНУВАННЯ ЯК АТРИБУТИВНІ ВЛАСТИВОСТІ ТІЛЕСНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА

У статті з'ясовується сутність співацької слухової діяльності, взаємозалежності інтонаційного слуху студентів і строю як атрибутивні властивості тілесності людини. Розглядаються фактори які впливають на вільне інтонування в процесі хорового співу.

Ключові слова: людина, тілесність, слухова діяльність, співацький слух, інтонаційний слух, інтонування, хоровий колектив, мелодична лінія, стрій, слухові уявлення.

Вивчення особливостей тілесності людини становить важливу проблему для філософії освіти та сучасної педагогіки мистецтва. В контексті антропологізації останньої, повороту від затеоретизованих «структур» до живої людини як центрального предмету історії, — осмислення тілесності як феномену соціокультурного, педагогічного та порівняльно-історичний аналіз етапів його вивчення, на нашу думку, об'єктивно сприятиме виведенню сучасної педагогіки мистецтва на якісно новий рівень пізнання специфіки розвитку наук про людину як цілісну духотілесну істоту. Як доводить значна частина видатних вчених-гуманітаріїв XX — початку XXI ст., саме тілесність людини виступає фундаментальною онтологічною підставою її існування, мислення та фахової складової у системі професійної підготовки, у тому числі й майбутніх педагогів.

Подібна потреба, пов'язана з бажанням повернутися до «реальності присутності» (напротивагу «симулякризованій реальності»), вимагає «нової центрації», неодмінною умовою якої має стати посилення інтересу до тілесності індивіда і як універсального теоретичного концепту соціогуманітаристики, і як ключової підстави людського буття й пізнання.

Із тілесності людини у педагогічному дискурсі найбільше нас цікавить слухова діяльність і співацьке інтонування — як провідні риси формування компетентності викладачів музики, що мають бути сформовані у ході професійної підготовки майбутніх педагогів.

Постановка проблеми... Як відомо, музика не тільки впливає на емоційний і духовний світ людини, викликає думки й асоціації, породжує образи, які є особливим видом відображення оточуючого світу. Вона є своєрідною формою пізнання. «З почуття повинно починатися сприйняття мистецтва, — писав Б. Теплов, — через нього воно повинно йти, без нього воно неможливе. Але почуттям художнє сприйняття, звичайно, не обмежується. Це сприйняття спочатку «відчуваючи», а потім, як наслідок, «думаюче» і причому дуже глибоко і проникливо думаюче» [7, с. 99]. Саме Б. Теплову належить заслуга в обґрунтуванні нерозривного зв'язку між емоційною і слуховою сторонами в усіх видах музичної діяльності. Б. Асаф'єв додав ще й інтонаційну складову. Особливо це важливо у хоровому співі, де існує необхідність точності співацького інтонування. Отже, для розуміння хорової музики найнеобхіднішими елементами є емоційне переживання, тонкість слуху і вміння точно інтонувати. Вони повинні лежати в основі диригентсько-хорової підготовки майбутнього вчителя музики. Разом з тим, саме ці питання недостатньо розроблені і висвітлені в існуючій літературі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми... Існуюча джерельна база з означеної проблеми представлена дослідженнями А. Ачмізова, Л. Благонадьожиної, М. Гарбузова, П. П. Барановського, І. Гейнріхса, Є. Красотіної, І. Лесмана, С. Оськіної, М. Переверзєва, Ю. Рагса, С. Ржевкіна, Л. Степанової, Г. Тарасова, М. Хлопкова та інших науковців і практиків. У вагомих, за теоретичними і практичними результатами, напрацюваннях музикознавчої і педагогічної науки все ж поза увагою залишаються питання сутності слухацької діяльності в умовах навчального закладу, розвитку інтонаційного слуху в процесі хорового співу в студентів педагогічних університетів, тобто майбутніх учителів музики.

Формулювання цілей статті... Метою нашої статті є зосередження уваги на взаємозв'язку інтонації у хоровому колективі та розвитку інтонаційного слуху студентів як важливого фактору їх професійної підготовки.

Виклад основного матеріалу дослідження... Фахова підготовка майбутніх учителів музики передбачає не тільки опанування співацьких знань та умінь, а й набуття у процесі навчання навичок слухової діяльності. Вона особливо важлива в ході співацького виконавства і, зокрема, хорового. Голос людини як у філогенезі, так і в онтогенезі формується і розвивається під впливом слуху, який має кілька важливих особливостей. *Перша* з них полягає в тому, що вухо не може, у порівнянні, наприклад, з оком, утримувати навіть на 0,2 секунди одержане відчуття. У такому випадку одні звуки нашаровувались би на інші. *Друга* особливість слуху — порівняно швидка виснажливість нервової енергії слухового органу при одержанні одноманітних по силі і висоті звукових відчуттів. *Третьою* особливістю слуху є неоднакова його чуттєвість до звуків різної висоти. Слух є фундаментом у розвитку всіх музичних здібностей людини, а особливо нашого голосу. Слухове сприйняття — це лише перший етап набуття будь- якої співацької навички, засвоєння певної акустичної норми, якій підпорядковується м'язова діяльність голосового апарату.

Відомий дослідний В. Морозов даючи визначення «вокального слуху» пише, що це «...не тільки слух, а складне музично-вокальне відчуття, що ґрунтується на взаємодії слухових, м'язових, зорових, дотикових, вібраційних, а може і ще деяких видів чутливості...» [5, с. 88]. Сутність вокального слуху полягає в умінні усвідомлювати принцип звукоутворення. Він міцно пов'язується із м'язовими, вібраційними, зоровими та іншими почуттями не тільки в процесі формування нашого особистого голосу, але й при сприйнятті чужого голосу [5, с. 83].

На думку Ю. Юцевича, вокальний слух — особливий вид музичного слуху, який включає звуковисотний, динамічний, тембровий, ритмічний слух, а також ***барорецепцію*** і вокально-тілесну схему: здатність співака до оцінювання якості власної фонації та вміння її змінювати є показником виконавського вокального слуху» [5, с. 44]. До того ж вокальний слух не є суто музичним, оскільки в його механізмі беруть участь й інші органи чуття — вібраційні, м'язові, барорецептивні.

Розглядаючи співацький слух як якість людини, ми вважаємо його сукупністю окремих слухових навичок, які є ступенем практичного опанування студентами алгоритму процесу слухового діагностування, що трансформується у педагогічно значущу форму. Співацька слухова діяльність майбутнього вчителя музики здійснює трансформацію суб'єктивного в об'єктивне і навпаки у вигляді взаємозалежності між

співацьким еталоном та власним регулюючим образом. Отже, під співацьким слухом слід розуміти здатність людини визначати з максимальною точністю рухами яких м'язових груп сформувати той чи інший звук, відобразити його висоту, відчути резонатори і т. ін. Фізіологічною основою такого слуху є умовно рефлекторні зв'язки, що виникають в результаті усвідомлення співвідношення характеру; звукового подразника комплексу відчуттів, одержаних від наших органів чуття. Співацький слух має пряме відношення і до сприйняття співацького голосу і до його відображення.

Інтонаційний слух ми визначаємо як здатність розрізняти в межах інтервальної зони інтонаційні відхилення і відтворювати голосом одну з інтонацій цієї зони. Якщо говорити про ієрархічну структуру процесу розвитку інтонаційного слуху то її можна уявити наступним чином: слухова увага; чуттєве сприйняття; внутрішній спів з опорою на зовнішнє звучання еталону, заданого викладачем; відтворення; осмислення (узагальнення слухових вражень); досягнення певної якості у особистому виконанні; повторні дії; виконання на основі постійного самоконтролю.

Необхідним фактором розвитку інтонаційного слуху студентів є ладове чуття. Ладове усвідомлення інтервалів є критерієм точності їх виконання. Б. Теплов, спираючись на значний експериментальний матеріал, переконливо доводить, що тонкість слуха у розрізненні висоти ще не гарантує точності інтонування. «Чуттєвість до точності інтонації — це чуттєвість до ладових забарвлень звуків, — говорить Б. Теплов. — Інтервали в музичному творі сприймаються і відтворюються нами в тому чи іншому ладу. Слухаючи або виконуючи інтервал, ми його мисленнєво поміщаємо в ладову в систему» [6, с. 185].

На думку відомого вітчизняного скрипаля, педагога і методиста І. Лесмана, «чистота інтонації в музично-виконавському процесі визначається мірою виявлення ладово-смислових зв'язків між звуками. При такому розумінні інтонування піднімається на якісно більш високий щабель- воно стає одним із засобів інтерпретації музичних творів» [4, с. 37].

Виникає питання, навіщо приділяти стільки уваги розвитку слуху студентів, адже вони, прийшовши до університету, мають значний слухацький досвід? Як показує практика, значна їх частина мають відверті недоліки в чистоті інтонування, особливо під час співу в хорі. Розвиток хорового співу, підвищення виконавської майстерності хорових колективів, формування величезного фонду хорової музики створили

передумови для більш широкого, об'єктивного погляду на проблему співацького інтонування, яка потребує взаємодії теоретичного і практичного її компонентів. Адже наріжним каменем хорового виконавства здавна вважався «ідеальний стрій». Для того аби виробити чистий стрій, треба навчити учасників хору контролювати слухом своє виконання, «підстроїти власне інтонування до бажаної висоти, що проявляється в умінні проспівати звуки дещо вище або нижче. Студенти повинні знати правила інтонування інтервалів, заснованих на закономірностях ладового тяжіння. Тому розробка проблеми хорового «строю» виключає комплексність як спосіб оптимізації виразних функцій інтонування. Дослідниками завжди вишукувались способи, які забезпечували б вироблення навичок чистого співу кожним хоровим виконавцем. Проблема інтонування об'єднує в собі не тільки особливості динамічного, артикуляційного і агогічного виконання — воно вбирає в себе певні закони і протиріччя, що притаманні тій чи іншій композиторській поетиці, воно є сутністю конкретної епохи стилю.

Сучасне розуміння поняття «інтонування» має на увазі принцип, котрий повинен своїм існуванням вказати на усвідомлення музичної сутності цього терміну. Адже складності роботи над інтонуванням у практиці роботи майбутніх учителів музики відбуваються не від недостатнього знання того, як виміряти звуковисотну чистоту, а від неясного уявлення, що і відносно чого можна піддавати точному виміру. Тобто, тільки в межах способу *існування музики* можна правильно розглядати проблему хорового інтонування.

Слід відмітити, що в часи «інтервальної» школи (кінець XIX ст.) увага виконавців, природньо зупинялась на точно проінтонованому інтервалі і строго зафіксованій висоті звука. Разом з тим, «норма» звуковисотної чистоти не завжди була центральною в хорознавчих пошуках. В епоху розквіту поліфонії вона відходила на другий план. У вітчизняному хорознавстві кінця XIX початку XX ст. (М. Ковін, В. Буличев, О. Нікольський, О. Кастальський та ін.) цьому не надавалося значної уваги.

В еволюції теоретичного освоєння норми чистого інтонування важливим ступенем слід вважати роботи К. Пігрова. На його думку, «чиста інтонація — це наріжний камінь, на якому базується хорове мистецтво, без неї не може бути і мови про створення художньо повноцінного хору» [3, с. 69]. В його поглядах головне місце відводилось ладовим орієнтирам, а також він вважав, що зв'язок інтонування з ладом розширює коло уявлень про це явище.

По-новому на цю проблему дивиться дослідник Ю. Рагс, який вказує на багатоманітність діючих на інтонування факторів. Порівнюючи такі зв'язки як лад — тональність, зона — інтервал, висота — темп, темп — динаміка, він прийшов до висновку, що найпостійнішим є рух і трактує інтонування в самому загальному розумінні як форму — рух. Все останнє для нього більш приватні моменти. У цьому випадку відношення інтонування до музичної інтонації повинно завжди передбачати, що і мелодія, і тема, і послідовність акордів, і інші музичні елементи організуються в композиторській свідомості через загальні закони і принципи людського мислення. Завдання будь-якого хорового колективу, в тому числі і навчального, полягає в тому, щоб у хоровому співі на першому місці стояла інтонація, бо саме її логіка коригує висотні варіанти, які виступають в ряду якостей музики менш загальними. Доречно відмітити, що складності інтонування сучасної музики для студента — виконавця закінчується в той момент, коли він відчує логіку її інтонаційного руху. Фактично рух є основою інтонуючої дії не тільки для конкретного варіанту в зоні, але й для зони допуску нашим слухом відхилень. Адже важливо не тільки те, чим керується керівник хору при виборі варіанта інтонування мелодичної лінії, але й з'ясування того, якими порогами допуску володіє уява слухача у сприйнятті тих чи інших мелодичних ліній. Ці пороги формують характер руху, тобто організацію звуків, темп, тембр тощо.

Методика розвитку інтонаційного слуху студентів з метою точного інтонування у процесі хорового співу базується на використанні певного строю — піфагорійського, чистого, темперованого, зонного. Сучасна дванадцятизонна музична система виникла шляхом тривалого слухового відбору в процесі історичного розвитку музичної культури основних інтервальних зон (зон з певною індивідуальністю). Проміжні зони (зони з непевною індивідуальністю) застосовуються в сучасному музичному мистецтві як крайні інтонації основних. Піфагоров чистий дванадцяти звуковий, рівномірно темперований а також строї, одержані шляхом ділення октави на більш ніж 12 рівних частин, існують тільки відволікаюче теоретично. Вони нездійсненні навіть на музичних інструментах з фіксованою висотою звуків.

Стрій, в якому виконуються музичні твори співацькими голосами, де висота звуків не фіксується, є зонним строєм. Він являє собою сукупність висотних відношень між зонами, об'єднаними слуховим принципом (безпосередньою і опосередкованою опосередкованістю зон), і зображується через нотні знаки, букви, склади. Зонний стрій вбирає в себе

численні інтонаційні варіанти, а кожне виконання музичного твору в зонному строї співацькими голосами являє собою неповторний інтонаційний варіант цього строю, тобто інтонаційний варіант даного виконання.

Яким же строєм слід користуватися в умовах вільного інтонування в хоровому класі, при співі без супроводу? Ці питання цікавили і теоретиків, і практиків та завжди вирішувались по-різному. Прибічники піфагорейського строю відмічають, що інтонування в цьому строї (розширення великих інтервалів, звуження малих, «гостре» виконання вводного тону) повністю відповідає музичній логіці. У своєму захопленні «піфагорейці» здатні розглядати чистий стрій як «рокове відхилення від правильного шляху в теорії музичного інтонування». Вони ігнорують значення принципу консонування в розвитку гармонічної музики, що зробило неможливим у ряді випадків користування піфагорейськими інтервалами.

Прибічники чистого (натурального) строю віддають перевагу йому як природному, такому, що знаходить свою основу в самій природі і в силу цього є найбільш зручним для виконання, забезпечує істинне консонування гармонічних співзвуч. Однак, інколи інтервали чистого строю не можуть нас задовольнити саме внаслідок їх «благозвуччя». Ще М. Глінка вказував: «терція не може служити в якості ввідного тону для тона субдомінанти: буде дещо низька» [2, с. 342]. Що ж стосується переваги цього строю в силу природності, то навіть найпалкіший його прибічник, знаменитий вчений Г. Гельмгольц змушений був визнати, що «побудова гам і гармонічної тканини є твір художньої винахідливості, а не результат, даний безпосередньо побудовою чи природною діяльністю нашого вуха» [1, с. 515].

Важливе значення для розвитку інтонаційного слуху має внутрішній музичний слух, тобто слухове уявлення поспівки, мелодії, інтервалу. Уявлення звуковисотних співвідношень, що виникають у слухача в процесі сприйняття ним музики прийнято називати музично-слуховими уявленнями. В результаті багатолітніх досліджень проф. Б. Теплов прийшов до висновку, що успішність і продуктивність музичної діяльності залежить від сили і яскравості музично-слухових уявлень і вміння людини свідомо оперувати ними. Існують дві форми проявлення музично-слухових уявлень:

образно-слухова пам'ять, тобто відтворення у слухових образах раніше сприйнятого;

слухове уявлення, тобто конструювання в слухових образах чогось нового, такого що раніше не сприймалось.

У психологічній літературі важко знайти скільки-небудь детальний аналіз сутності слухових уявлень. Мало того, не раз висловлювалися сумнівні думки щодо того, а чи існують взагалі слухові уявлення (Штрикер, Мюнстерберг, Мюллер-Фрейєнфельс та ін.)? Вони зводяться до того, що уявлення належать до мовних чи вокальних рухів — до внутрішньої мови чи внутрішнього співу. Таку точку зору було спростовано саме з'ясуванням природи слухових уявлень, відтворення яких може бути безпосереднє і опосередковане. Під безпосереднім відтворенням ми розуміємо таке, при якому студент не намагається використати спеціальні допоміжні прийоми утримання в пам'яті сприйнятого матеріалу. Він чітко уявляє, перш за все, абсолютну висоту інтервалів, мелодії. Сутність опосередкованості полягає в переводі слухових вражень на мову не слухових переживань, в результаті чого досягається більша стійкість утримання їх у пам'яті. Шляхи опосередкованості можуть бути розбиті на три умовні види: *відтворюючий, схематизуючий та інтелектуалізуючий.* Під відтворюючим опосередкуванням розуміється перевід змісту мелодії у всіх складових її елементах на мову інших (не музично-слухових) переживань, тобто мелодія відтворюється наче іншими засобами.

Схематизуючим опосередкуванням ми називаємо таке, при якому переводиться не зміст мелодії у всіх елементах, що її складають, а тільки характер її руху, в результаті чого відбувається не відтворення, а схематичне відображення.

Під інтелектуалізуючим опосередкуванням ми розуміємо усвідомлення структури мелодії чи окремих її елементів у формі загального поняття, що об'єднує цілий звуковий комплекс.

У практичній роботі зі студентами використати правила інтонування можна виходячи із конкретного звучання хору з допомогою попереджувальних жестів. Однак неможна даний прийом вважати принципом роботи над строєм. Зловживання ним заважає виробленню у співаків інтонаційно точного начала звука. Його виконанню повинна передувати слухова уява. Тоді, при нормальній роботі співацького апарату, звук який правильно уявлений і відповідає логіці музичної мови, буде вірним інтонаційному відношенню.

Величезну роль, на наш погляд, в реалізації правил точного інтонування відіграє така суто виконавська якість як здатність до слухацької чутливості музики, яка буде проінтонована і розуміється як націленість

музично-процесуальних сил, сфокусований зв'язок інтелектуально-психологічних моментів. В результаті виникає джерело суперечливих збудників: з одного боку — інерція сили руху, а з іншого — конкретність художньої самобутності. Така конфліктність як засіб виразності може існувати лише за умови загальної передчуттєвості музики, яка інтонується. Тобто в хоровому інтонуванні існує фактор, який може прийматися як метод, психологічна установка. У хориста дуже часто певний мелодійний хід, оборот нерідко уявляється, відчувається у свідомості перш ніж реально проінтонується, тобто виникає співацько-слухове уявлення. Це внутрішній образ певного співацького виконавського артефакту (співацького тону, інтонації, вокальної фрази, манери співу, виконавського стилю тощо), який відображається і може бути усвідомленим саме як співацький феномен, тобто такий, що створюється співацьким голосом людини. Його специфічною особливістю є наявність в образі тілесної складової, пов'язаної з активністю голосового апарату.

Слухове уявлення є продуктом функціонування співацького інтонаційного слуху і важливим регулятором вокально-педагогічної діяльності вчителя музики. Вони є багатовимірними й поєднують в собі як чуттєву (полісенсорну), так і семантичну складові. Формування слухових уявлень при співі відбувається в процесі здійснення виконавської діяльності. Цей процес проходить через низку етапів, від найбільш примітивних уявлень, що є включеними в структуру діяльності і не усвідомлюються поза нею, через «згортання» та «інтеріоризацію» зовнішніх дій із формуванням внутрішнього плану уявлень. Високий рівень сформованості слухових уявлень є необхідним для ефективного здійснення співацької діяльності.

На наш погляд, формування слухових уявлень при співі студентів у навчальному хорі буде відбуватися більш успішно за таких умов: — узагальненого уявлення про еталонне звучання та виконання за рахунок забезпечення доступу до аудіо- та відеоматеріалів із взірцевими варіантами виконань; — активного залучення студентів до фахової педагогічної та співацько-виконавської діяльності; — навчання в усіх основних структурних компонентах діяльності: потребово-мотиваційному, інформаційному, операційному, регуляційному; — чіткої організації слухової діяльності в процесі співу.

Говорячи про зміст хорового інтонування, слід згадати про досвід народнопісенної творчості. Як свідчить практика, в народному інтонуванні слід шукати не норму відтворення висоти звуку, а закономірності, що забезпечують погодженість приватного із загальним. Якщо за при-

ватне брати основну мелодію або підголосок, а загальним вважати спільне звучання, то виходить, що основою співвідношення підголосків з основним наспівом є гра напружень, що інтонуються. В народному співі спочатку відчувають рух, який відображає ознаки складових елементів музичної тканини. Але рух не є самоціллю інтонування, а лише способом виходу інтонування на одну з головних властивостей музики.

Слід також пам'ятати, що в інтонованому процесі хорового виконавства діють і часові сторони зв'язків-чекань, і сили підсвідомого порядку, які при належному їх усвідомленні можуть бути націлені на вірний спів [3, с. 105]. Прикладом може бути вимога студента, що працює з хором, до співаків слідкувати за партитурою без співу. Свідомість хористів у цих умовах виконує дуже складну музично-інтелектуальну роботу. Відбувається інтенсивний відбір більш стійких елементів хорової фактури, які наче об'єднуються в нашій свідомості, в характерні для цього твору інтонації і одночасно формують попереднє чуття широкого порядку. Саме вони і повинні стати силою емоційно націленого чекання, що допомагає в процесі репетиційної роботи долати складнощі інтонування і одночасно придавати йому художню виразність.

Висновки... Таким чином, глибинне пояснення якості стану і потенціал професійних властивостей вчителя музики слід шукати у стані його тілесності, оскільки голос є ніщо інше як коливання біологічного тіла. А розглянуті нами вище аспекти проблеми слухової діяльності та інтонування учасників навчальних хорових колективів передбачають як закономірності загальнохудожніх категорій, так і приватні моменти: особистісні відмінності студентів, особливості виконавської психології, якість слухових уявлень, чуття ладу, логіку емоційних переживань тощо.

У той же час слід зазначити, що осмислення людської тілесності, в процесі якого ще залишилося так багато проблем, «білих плям» і протиріч, замінюється (витісняється) дослідженням «модних» феноменів- »кібертілесності», «віртуального тіла», «постлюдського тіла». Втрата тілесністю онтологічного статусу тягне за собою зменшення гносеологічного інтересу до неї та епістемологічного потенціалу.

Паралельно до збільшення популярності постлюдської (неантропоцентричної) парадигми людина втрачає статус головного об'єкта соціогуманітарного пізнання, а її тіло вже не мислиться унікальним онтологічним виміром буття й універсальним перехрестям біологічного, духовного та соціокультурного чинників. На практиці дана обставина

явно негативно відбивається на розумінні резервів підвищення якості професійної підготовки майбутніх педагогів.

Подальші напрями дослідження слід вбачати саме у дослідженні соматичних змін, що відбуваються у організмі майбутнього вчителя музики і знаходити залежності між зміною його стану і педагогічним практикою під час навчання в університеті і у ході самостійної роботи особистості над собою.

Список використаних джерел:

1. Гельмгольц Г. Учение о слуховых ощущениях как физиологической основе для теории музыки / Г. Гельмгольц; [пер. с нем.]. — СПб.: С-Петербург типография товарищества «Общественная польза», 1875. — XVI с. +595 с.
2. Глинка М. И. Литературное наследие: В двух томах. Т. 1. / М. И. Глинка. Богданов-Березовский В. М. (редактор). — М.: МУЗГИЗ — Л.,1952. — 1402 с.
3. Лащенко А. П. Хоровая культура: аспекты изучения и развития / А. П. Лащенко. — К.: Музична Україна, 1989. — 136 с.
4. Лесман И. Об интонации и музыке / И. Лесман // Муз. образование. — 1929. — № 2–4.
5. Морозов В. П. Вокальный слух и голос / В. П. Морозов. — М.-Л.: Музыка, 1965. — 88 с.
6. Теплов Б. М. Психология музыкальных способностей / Б. М. Теплов. — М.: АПН РСФСР, 1947. — 355 с.
7. Теплов Б. М. Проблемы индивиуальных различий / Б. М. Теплов. — М.: АПН РСФСР, 1961. — 536 с.
8. Юцевич Ю. С. Музика. Словник-довідник / Ю. С. Юцевич. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2003. — 352 с.

Стаття надійшла до редакції 04.03.2015 р.

Коринец З. М. Слуховая деяяльность и певческое интонирование как атрибутивные свойства телесности будущего педагога

В статье анализируется сущность певческой слушательской деятельности, взаимозависимости интонационного слуха студентов и строя как атрибутивные свойства телесности человека. Рассматриваются факторы которые влияют на свободное интонирование в процессе хорового пения.

Ключевые слова: человек, телесность, слушательская деятельность, певческий слух, интонационный слух, интонирование, хоровой коллектив, мелодическая линия, строй, слуховые представления.

Korinets Z.M. Auditory activities and singing intonation as the attribute properties of corporeality future teacher

The article attempts to clarify the nature of hearing singers, interdependence intonation of hearing students and ranks. Consider factors that affect the free intonation in the process of chorus singing.

Keywords: auditory activity, singers hearing, intonation hearing, intonation, choral group, melodic line, order, hearing representation.

УДК 796.011:34

Завальнюк О.

Кандидат педагогічних наук, доцент, докторант Національного педагогічного університету імені імені М. П. Драгоманова

НЕОБХІДНІСТЬ ПРАВОВОГО СУПРОВОДУ В СУЧАСНОМУ СПОРТІ

Необхідність правового супроводу в спорті розглядається як закономірність його сучасного розвитку.

Ключові слова: людина, культура, спорт, спортивні відносини, право, спортивне право.

Сучасні дослідники правової регуляції в царині спорту виокремлюють дві основні юридичні функції спортивного права: регулятивну і охоронну. Зміст регулятивної функції, що полягає в регламентації спортивних правовідносин, можна характеризувати через фіксацію суб’єктного складу спортивних правовідносин, визначення кола юридичних фактів, з якими норми спортивного права пов'язують настання тих або інших юридичних наслідків, формування прав і обов'язків учасників фізкультурно-спортивних правовідносин, та інші. Так, в основі регулятивної функції спортивного права лежать дозволяючі та зобов'язуючі юридичні норми. Зміст охоронної функції спортивного права, в основі якої знаходяться перш за все забороняючі правові норми, полягає в правовій дії, направленій на охорону спортивних стосунків. Охоронна функція включає в себе також визначення санкції та складу правопорушення в сфері спортивної діяльності, створює підстави для юридичної відповідальності [1, с. 279].

Не можна не звернути увагу і на те, що диференціація регулятивної та охоронної функцій як окремих видів правового впливу має деяку теоретичну умовність, оскільки і регулятивна, і охоронна функції реалізують основне призначення спортивного права — регулювати спортивні стосунки і забезпечувати їх стабільність та незалежність від зовнішніх негативних чинників.

Одним з обмежувальних негативних чинників є недосконала система нормативно-правової бази спорту. Зокрема, причину обмеження спорту «недосконала нормативно-правова база» слід розуміти так, що на сьогоднішній день відсутнє чітке законодавче формулювання предмету

спортивного права. Відповідно до такої тези, до числа спортивних часто відносять правовідносини, які виникають суто із господарських чи цивільних договорів. Натомість, відносини, що виникають між спортивними організаціями та професійними спортсменами при проведенні змагань, як правило, відносять до трудових або цивільно-правових [2, с. 14].

У вирішенні спортивно-правових питань позитивним кроком стало визнання в Законі України «Про фізичну культуру і спорт» спорту вищих досягнень як пріоритетного напряму державної політики, який має на меті досягнення максимальних, рекордних спортивних результатів та збереження і подальше зміцнення позицій українського спорту в міжнародному спортивному співтоваристві. Велике соціальне значення також має визнання спортивної діяльності серед інвалідів як складової частини спортивного руху в Україні, спрямованої на підготовку громадян, які мають певний ступінь втрати здоров'я, для досягнення ними високих спортивних результатів на міжнародній спортивній арені з відповідних видів спорту і нозологій та державна підтримка спорту інвалідів [3, с. 13]. Але ці законодавчі заходи повинні бути доповнені, оскільки існує низка проблем на перетині спортивного права та інших галузей. Так, наприклад українські дослідники визначають, що значні труднощі є в утриманні земельних ділянок водного фонду, на яких розташовані водноспортивні бази. Це пов'язано з високою оціночною вартістю земельних ділянок і орендною платою за землю. Для вирішення цієї проблеми необхідною є ухвала законодавчої поправки до Земельного Кодексу України, в частині надання, за рішенням органів виконавчої влади або місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям та закладам фізичної культури і спорту земель водного фонду не на правах оренди, а у постійне та безоплатне користування для проведення фізкультурно-оздоровчої та спортивної роботи. Окрім того нормами Земельного Кодексу України не врахована специфіка діяльності спортивних організацій. Для стадіонів, спортивних майданчиків і полів потрібно відводити значні земельні ділянки, проте суб`єкти спортивної діяльності через неприбутковість галузі спорту не в змозі платити значні розміри орендної плати або набувати права власності на землю, що може призвести до закриття спортивних організацій недержавної форми власності, які надають послуги населенню засобами фізичної культури і спорту [3, с. 15].

Також, згідно з чинним Бюджетним кодексом України не передбачена можливість здійснення видатків на фізичну культуру і спорт з бюдже-

тів сіл, селищ, міст районного значення. Не передбачається утримання спортивних споруд чи надання їм фінансової підтримки з бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів. Тому внесення змін і доповнень до відповідних статей Бюджетного кодексу сприятиме проведенню масових заходів з фізичної культури і спорту на місцях, поверненню до життя великої кількості занедбаних спортивних споруд місцевого значення [3, с. 16].

Існує іще й морально-етичне коло проблем, яке згодом переходить у правову площину. Професійний спорт як публічно-видовищне явище привертає велику кількість людей. У професійного спортсмена (команди, клубу) з'являється бажання домогтися перемоги, мати комерційний успіх за будь-яку ціну, навіть, на жаль, за рахунок окремих порушень законних і моральних принципів спортивної боротьби. Наприклад, М. М. Визитей узагальнює останнє і приходить до висновку, що професійно-комерційна спортивна діяльність виступає підчас як «контркультура», оскільки є «сферою антагоністичних відносин, сферою, де гострота міжособистісних відносин... виявляється вираженою особливо сильно, адже установка на жорстке фізичне придушення суперника реалізується тут зазвичай відкрито, практично-діяльно, у формах, які в багатьох випадках безпосередньо припускають саме жорстке індивідуальне протиборство, агресивні дії сторін, що змагаються» [4, с. 30]. Законодавчі обмеження спортивної діяльності повинні стосуватися сааме негативних проявів, перш за все у професійному спорті. Серед таких проявів науковці виділяють низку явищ, пов’язаних із комерціалізацією спорту.

Наприклад, одним з комерційних напрямків професійного спорту, як підприємницької діяльності є гральний бізнес. Сфера грального бізнесу — це небезпечний вид потенційно криміногенних фонових явищ, тісно пов'язаний з організованою злочинністю і корупцією, але до теперішнього часу недостатньо законодавчо криміналізований.

Нагальним є питання про необхідність введення кримінальної відповідальності за умисне упереджене суддівство в інтересах однієї професійної спортивної команди. Професійний спорт є сферою реалізації серйозних бізнес-проектів, перетину державних, корпоративних та інших приватних комерційних інтересів. Очевидно, що сучасний професійний спорт — це самостійна індустрія, яка охоплює мільйони людей, є капіталомістким, комерційно привабливим об'єктом ринкових відносин.

Ще одним додатковим аргументом на користь самостійності спортивного права може бути характер окремих правопорушень у цій сфері

та відповідальність за їх вчинення. Зокрема, законодавство у галузі фізичної культури і спорту передбачає такі санкції, як дискваліфікація гравця, обмеження участі в матчах, турнірах, виключення спортивної команди (клубу) зі складу галузевих об'єднань, турнірів, змагань чи обмеження такої участі [2, с. 14]. Але це пов'язано, перш за все із професійним спортом, тому необхідно визначити законодавчі суперечності у визначення статусу спортсмена-професіонала, його прав та обов'язків, системи та способів фінансування, кадрового та інформаційного забезпечення спорту; аналіз варіантів удосконалення.

Професійні спортивні відносини, незважаючи на стрімкий розвиток професійного спорту у нашій державі, практично не врегульовані законодавством. Тому необхідно прийняття єдиного правового комплексу на підставі загальних принципів, що дозволить усунути безліч існуючих проблем та прогалин правового регулювання цих відносин. Професійні спортивні відносини поєднують у собі елементи залежності від волі учасників (договірний елемент) і, водночас, залежності від підпорядкованості приписам суб'єктів квазінормативної діяльності у цій сфері, елемент добровільної квазіпідпорядкованості, який е абсолютно унікальним для сфери спорту. Адже норми, що регламентують проведення змагань, е суто імперативними [5, с. 14].

Предметом спортивного права як нормативно-комплексної галузі права, що представлена сукупністю правових норм і інститутів, є горизонтальні суспільні правовідносини, що пов'язані з реалізацією різноманітних напрямків спортивної діяльності, виникаючих між спортивними організаціями та іншими суб'єктами сфери спортивної діяльності. Зокрема, предметом спортивного права можуть виступати й некомерційні стосунки, що пов'язані з державним регулюванням спортивної діяльності в цілях забезпечення інтересів держави та суспільства [1, с. 272].

У зв'язку з тим, що професійний спорт є одним з найбільш специфічних та динамічних суспільних явищ, зростає необхідність його чіткого правого регулювання. Але на даному етапі розвитку відносини в сфері професійного спорту в Україні на законодавчому рівні практично не врегульовані. Це призводить до багатьох негативних наслідків, які, перш за все, виникають у сфері взаємодії суб'єктів професійних спортивних відносин. При їх взаємодії найчастіше порушуються суб'єктивні права професійних спортсменів, оскільки, як правило, саме вони е більш незахищеною стороною в професійних спортивних відносинах і тому потребують особливої правової охорони. У зв'язку з цим назріла гостра

необхідність у чіткій правовій регламентації відносин в сфері професійного спорту. Тому у регулюванні спортивних відносин знаходиться місце як для приватного, так і публічного права. Норми першого регулюють спортивні відносини щодо цивільно-правових спорів, цивільних договорів між суб'єктами спортивних відносин та трудових спортивних договорів, переходу працівників від одного роботодавця до іншого, атестації працівників, спонсорства, агентування, страхування тощо. Публічне спортивне право пропонується визнати підгалуззю. Особливої частини адміністративного права [6, с. 48]. З огляду на це, спортивне публічне право можна визначити як галузь права, яка регулює відносини між публічною адміністрацією та спортивними утвореннями різної форми власності, а також фізичними особами, які виникають у галузі спорту [7, с. 625].

Потребує також законодавчого врегулювання порядок розгляду спортивних спорів. Якщо в країнах Європи (Італія, Німеччина, Португалія) заборонено з такими спорами звертатися до судів загальної юрисдикції, то в Україні аналогічної практики не існує, бо законодавець не дозволяє створювати при федераціях дисциплінарних органів. У підсумку, на судовий розгляд доводиться чекати інколи надто довго, а рішення судів не завжди об'єктивні: дається взнаки незнання суддями спортивної специфіки.

Інша пекуча проблема — накладення штрафів на спортивні клуби через неналежну поведінку спортсменів чи вболівальників. Утілити в життя цю норму вельми непросто, хоча вона й відповідає загальносвітовій практиці. По-перше, спортивна федерація як громадська неприбуткова організація не має права застосовувати штрафні санкції. А, по-друге, відсутні юридичні підстави для виплати клубом накладеного штрафу. Принаймні так вважають представники державних органів, котрі контролюють фінансову діяльність спортивних клубів і федерацій.

Чимало непорозумінь виникає через неврегульованість питання інтелектуальної власності. Йдеться не лише про несанкціоноване використання символіки, а й, зокрема, про визнання прав на проведення змагань. Хоча у зв'язку з підготовкою до проведення Євро-2012 у вітчизняному законодавчому полі з'явилося поняття комерційних прав, однак світова система охорони інтелектуальної власності набагато ширша й деталізованіша, ніж в Україні. Удосконалення потребує законодавство, яким регулюється ліцензування спортивної діяльності. Нині

чітко не виписано, коли державний орган має видавати ліцензію клубу, а коли — федерації, кажуть правники [8, с. 67].

На сьогоднішній день в законодавстві і правовій діяльності також не сформовано єдиного підходу до визначення сутності і призначення дискваліфікації, як міри юридичної відповідальності спортсменів. Існуючі підходи по даній проблемі умовно можна об'єднати у три групи:

1) дискваліфікація є особливим видом дисциплінарної відповідальності та відповідно має визначатися законодавством про працю;

2) дискваліфікація є особливим видом юридичної відповідальності і не відноситься до жодного з галузевих видів юридичної відповідальності: (адміністративної, кримінальної, дисциплінарної, цивільно-правової);

3) дискваліфікація не є видом чи формою юридичної відповідальності, оскільки обумовлена лише тимчасовим обмеженням прав спортсменів, але не їх припиненням [9, с. 2].

Чинне законодавство України (стаття 24 Кодексу України про адміністративні правопорушення, стаття 147 Кодексу законів про працю, стаття 217 Господарського кодексу України) серед санкцій не вказують на дискваліфікацію спортсменів. Аналогічний підхід також відображений у статті 54 Закону України «Про фізичну культуру і спорт», відповідно до якої, суб'єкти діяльності у сфері спорту несуть адміністративно-правову, кримінальну, цивільну та дисциплінарну відповідальність за правопорушення, передбачені законом.

До числа правових підстав застосування дискваліфікації міжнародні договори, конвенції, до яких приєдналася Україна найчастіше відносять порушення антидопінгових правил і вимог, недодержання правил проведення тренувань, спортивних змагань, кваліфікаційних вимог при призначенні на певну посаду, тощо [9, с. 2]. Таким чином, суспільні відносини, які виникають щоденно між суб'єктами діяльності в сфері фізичної культури та спорту перетворюються на спортивні правовідносини тоді, коли на них розповсюджується дія норм, які містяться в найрізноманітніших нормативно-правових актах спортивного законодавства. Навіть правила змагань до певної міри вже є засобами регулювання, за своїм складом це регулюючі норми, недотримання яких тягне за собою відповідальність [5, с. 9]. У зв'язку з інтенсивним розвитком професійного спорту та спорту загалом й постійним ускладненням суто спортивних відносин та інших відносин, що тісно пов'язані зі спортом, виникає об'єктивна необхідність розроблення дієвого механізму правового регулювання зазначеної групи відносин. Юридична

відповідальність у сфері спорту відіграє особливу роль. Це пояснюється підвищеним рівнем травмонебезпечності певних видів спорту, намаганням деяких спортсменів покращити свої спортивні результати за допомогою заборонених препаратів, різноманітними видами шахрайства у спорті тощо. У зв'язку з цим актуалізується питання правової регуляції цивільно-правової, дисциплінарної та кримінальної відповідальністі в спорті.

Незважаючи на своє неабияке значення для забезпечення прав та свобод учасників відносин у сфері спорту та розвитку спорту загалом, єдиної точки зору з приводу ознак та сутності інституту юридичної відповідальності у спорті досі не існує. Головною причиною цього є відсутність єдиних підходів до визначення поняття та сутності спортивного права як такого. Значна частина провідних фахівців — дослідників правовідносин у сфері спорту вже визнали існування спортивного права, принаймні, як комплексної галузі права [10, с. 78]. Інші досі не визнають факт існування спортивного права як галузі права, а намагаються «вкласти» відповідні відносини в предмет правового регулювання «традиційних» галузей права, перш за все, — трудового.

Відповідно до ст. 54 Закону України «Про фізичну культуру і спорт» [11]. особи, винні у порушенні законодавства у сфері фізичної культури і спорту, несуть цивільно-правову, дисциплінарну, адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до закону. Слід зазначити, що насправді відповідальність за правопорушення у спорті часто виходить за межі правових моделей, наведених у ст. 54 Закону. Специфічний характер спортивних санкцій обумовив появу думки, що відповідальність за порушення в спорті взагалі не є юридичною відповідальністю як такою. Це не зовсім правильно.

Слушно навести з цього приводу позицію провідного російського дослідника спортивного права В. В. Сараєва: «…Кримінальної відповідальності при заподіянні шкоди життю або здоров'ю в спорті повинні підлягати дії при грубому порушенні встановлених правил видів спорту... Для кримінально-правової кваліфікації грубе порушення правил видів спорту має відбуватися навмисне, коли винна особа усвідомлювала суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності), передбачала можливість чи неминучість настання суспільно небезпечних наслідків і бажала їх настання (прямий умисел) або усвідомлювала суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності), передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків, не бажала, але свідомо допускала ці наслідки або ставилася до них байдуже (непрямий умисел)» [12, с. 101].

В спорті, як і в будь-якому іншому виді людської діяльності, зустрічаються найрізноманітніші правопорушення і навіть злочини (порушення громадського порядку під час проведення спортивних заходів; організація і здійснення заборонених видів спорту, які небезпечні для життя; економічні злочини (підкуп атлетів або суддів, розкрадання і незаконне використання майна, ухилення від сплати податків і т. д.), У вітчизняному законодавстві це питання регулюють ряд нормативно-правових актів: Верховною Радою України ратифікована Міжнародна конвенція по боротьбі з допінгом в спорті, прийнятий Закон «Про антидопінговий контроль в спорті», Постановою Кабінету Міністрів України створений Національний антидопінговий центр [5, с. 294].

Спортивна діяльність як така, а тим більше, — діяльність із підготовки та проведення спортивних шоу, має підвищений ступінь суспільної небезпеки. Зокрема, шкода може бути спричинена спортсмену, який бере участь у відповідному спортивному заході, глядачам, які відвідують цей захід, спортивним клубам, а також іншим фізичним та юридичним особам, що мають стосунок до спортивного заходу. З огляду на зазначене вище, особливої уваги потребує належне правове регулювання деліктних відносин у сфері спорту, що мають своїм змістом відповідальність особи за завдану шкоду [13, с. 105].

Очевидно, що в процесі здійснення спортивної діяльності існує великий ризик завдання майнової шкоди іншій особі, у випадку завдання шкоди одним спортсменом іншому, під час тренувань або під час проведення змагань обов'язок відшкодування шкоди необхідно поставити у пряму залежність від форми вини. Так, якщо шкода заподіяна навмисно, то й відшкодування шкоди має здійснюватися на загальних підставах. Якщо ж шкода завдана необережно, спортсмен та його клуб мають бути звільнені від обов'язку відшкодовувати шкоду, із врахуванням підвищеного ступеня небезпеки спортивної діяльності як такої. Міжнародний досвід відшкодування шкоди, заподіяної одним спортсменом іншому, підтверджує викладену вище позицію. Слід зазначити, що поведінка особи, яка завдала шкоду, може охоплювати не тільки її активні дії, але й бездіяльність. Бездіяльність визнається протиправною, якщо особа була зобов'язана вчинити певну дію, проте не вчинила її. Ще одним проблемним аспектом деліктних відносин у сфері спорту є відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки. Цей аспект інституту деліктних зобов'язань цікавить через те, що в деяких видах спорту використовуються транспортні засоби та механізми, що можуть спричинити шкоду особі, що їх експлуатує або іншим особам. Зокрема, це стосу-

ється автоспорту, авіаспорту, перегонів на човнах, велоспорту, стрілових видів спорту тощо. Шкода, завдана джерелом підвищеної небезпеки, відшкодовується особою, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право, договір підряду, оренди тощо) володіє транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, використання, зберігання або утримання якого створює підвищену небезпеку. Особа, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, відповідає за завдану шкоду, якщо вона не доведе, що шкоди було завдано внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого [13, с. 108].

Застосування допінгу (порушення антидопінгових правил) є найпоширенішим і найбільш переслідуваним правопорушенням у сфері спорту, яке лежить в площині декількох галузей права; саме за це правопорушення передбачено декілька видів відповідальності одночасно — адміністративна, цивільна, дисциплінарна і, в особливих випадках, кримінальна. Таким чином, саме боротьба з допінгом на сьогоднішній день є основною проблемою в спорті, найбільш прогресуючим напрямом, оскільки абсолютно очевидно, що в спорті є розділення на два табори: осіб, що шукають методи як прийняти допінг і не попастися, і ті, хто бореться всіма силами з допінгом, винаходячи нові технології по виявленню заборонених методів і препаратів. Допінг став просто таки смертельною загрозою для всього спорту в цілому і на боротьбу з ним не шкодують ані сил, ані засобів. Саме антидопінгова робота направлена на те, щоб зберегти цінності спорту — справедливу боротьбу, чистоту спорту, повагу до себе і суперників, дотримання правил і законів, інтерес громадськості до спорту [5, с. 94].

Згідно з ратифікованою в Україні Антидопінговою Конвенцією, спортсмен, який використовує для досягнення спортивного результату стимулятори, допінгові речовини та інші заборонені суміші, а також особи, які сприяють розповсюдженню і застосуванню цих речовин, несуть відповідальність, передбачену законодавством та регламентуючими документами відповідних спортивних організацій [27, с. 118].

Як правило, притягнення до відповідальності реалізується в межах національних спортивних федерацй та органів судової влади держави, на території якої зареєстрована спортивна федерація, котра прийняла рішення про дискваліфікацію спортсмена, спортивного клубу. В законодавстві про фізичну культуру і спорт, міжнародних договорах у цій сфері поряд із поняттям дискваліфікація також зустрічається поняття «Відсторонення». За своїми основоположними ознаками вказані заходи примусу є тотожними, але з'ясування їх видових особливостей дозво-

ляє все ж таки виділити ряд особливостей. Відсторонення спортсмена може носити як характер відповідальності за вчинене правопорушення, так, і виступати мірою превентивного примусу: (здійснюватися для проведення допінгового контролю, проводитися через погіршення стану здоров'я спортсмена, через проведення розслідувань по інших справах за участі спортсмена). Натомість, дискваліфікація завжди виступає мірою відповідальності за вчинене правопорушення і тягне для спортсмена як майнові, так організаційні наслідки: (відсутність заробітної плати, гонорарів за період дискваліфікації, неможливість брати участь у турнірах, змаганнях, тощо). З іншого боку, спортсмену, відстороненому від проведення тренувань, змагань, ігор сплачується заробітна плата в розмірі, встановленому у контракті [9, с. 3].

Увага до висвітлення питань управління фізичною культурою та спортом є цілком виправданою, адже це один із управлінських інститутів Особливої частини адміністративного права, що сформувалася за радянських часів. Такий стан справ можна пояснити винятковим значенням питання адміністрації (управління) у справі соціалістичного будівництва, а, отже, особливою роллю адміністративного права в системі радянського права. У наш час така система Особливої частини адміністративного права все частіше зазнає критики з боку науковців. У проекції на інститут управління фізичною культурою та спортом мова має йти саме про спортивне право або фізкультурно-спортивне право як сукупність юридичних норм, що регулюють певне коло суспільних відносин [6, с. 44].

Підсумовуючи викладене, з впевненістю можемо сказати, що спортивне право у змістовому плані є доволі складним утворенням. Це пов'язано з тим, що вплив на спорт здійснюється за допомогою як норм приватного, так і норм публічного права. І приватне, і публічне право по-своєму розглядають окремі питання діяльності у сфері підготовки та проведення спортивних змагань. Підводячи підсумки необхідно відзначити, що ефективна діяльність щодо розвитку галузі фізичної культури і спорту неможлива без чіткої класифікації, деталізації та змістового визначення основних функцій державного управління галуззю, які є провідними змісто- та системоутворюючими компонентами організованої, цільової, планової, системної діяльності щодо її розвитку, є тим чинником, який обумовлює доцільність, необхідність, предметність існування системи державного управління сферою фізичної культури і спорту.

Державний контроль за діяльністю у сфері фізичної культури і спорту є одним із засобів забезпечення законності у державному управлінні фізкультурним і спортивним рухом. У. наукових дослідженнях обґрунтовано, що державний контроль у сфері фізичної культури і спорту — це діяльність компетентних органів, спрямована на додержання вимог законодавства про фізичну культуру і спорт, забезпечення гарантій реалізації відповідних правових норм та утвердження законності у фізкультурно-оздоровчих і спортивних відносинах. Контроль дає можливість не лише виявляти й усувати наслідки правопорушень, але й застосовувати у разі потреби до порушників законодавства про фізичну культуру і спорт заходи відповідальності. Метою такого контролю є відповідність діяльності підконтрольних суб'єктів установленим вимогам законодавства про фізичну культуру і спорту, які спрямовані на організацію та провадження діяльності фізкультурно-оздоровчих і спортивних організацій, а також забезпечення безпеки споживачів фізкультурно-оздоровчих і спортивних послуг.

Вирішення проблем адміністративно-правового регулювання фізичної культури і спорту та чіткої правової регламентації, підвищення ефективності діяльності органів державної влади зі здійснення контролю у сфері фізичної культури і спорту, чітке розмежування повноважень органів державної влади й органів місцевого самоврядування, розробка шляхів оптимізації державного регулювання фізичної культури і спорту є визначальними чинниками поліпшення якості цього регулювання.

Список використаних джерел:

1. Чередник Р. В. Становлення спортивного права як комплексної галузі в правовій системі України / Р. В. Чередник // Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць. — Одеса: Фенікс, 2011. — Вип. 42. — С. 279.
2. Заярний О. А. Спортивне право в Україні. Ознаки самостійної галузі / О. А. Заярний, А. В. Куц // Юридичний Вісник України. − 2011. − №50 (17–23 грудня). — С. 14.
3. Костенко М. П. Законодавче та нормативно-правове забезпечення розвитку спорту вищих досягнень в Україні / М. П. Костенко, В. П. Карленко, А. В. Домашенко, Є. В Імас та ін. // Актуальні проблеми фізичної культури і спорту. — 2003. — №1. — С. 13.
4. Визитей Н. Н. Спортивная деятельность как социальный феномен: Дис. … д-ра филос. наук. 13.00.01. / Н. Н. Визитей. — Кишинев, 1985. — С. 30.

5. Бордюгова Г. Ю. Міжнародне спортивне право як основа для формування національної галузі права «Спортивне право України»: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 / Г. Ю. Бордюгова. — К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2009. — С. 14.
6. Джафарова О. В. Спортивне право як підгалузь особливої частини адміністративного права / О. В. Джафарова, В. О. Іванов // Юрист України. — 2011. — № 3 (16). — С. 48.
7. Моргунов О. А. Поняття та система джерел спортивного права /О. А. Моргунов // Форум права. — 2011. − №2. — С. 625.
8. Поташній Ю. Законодавчі амбіції спорту / Ю. Поташній // Віче. — 2009. — №4. — С. 66 — 67.
9. Заярний О. Дисквалификация спортсменов в системе юридической ответственности / О. Заярний // Юридична газета. — 2010. — № 31–32. — С. 2.
10. Ткалич М. О. Проблемні аспекти юридичної відповідальності в спорті / М. О. Ткаліч // Вісн. Запоріжського нац.. ун-ту. — Сер.: Юридичні науки. — 2012. — Вип. 4 (1). — С. 78.
11. Закон України «Про фізичну культуру і спорт» / Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994. — № 14. — С. 80 [Електронний документ] — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov. ua/laws/show/3808–12/page
12. Сараев В. В. О необходимости признания преступными некоторых деяний в области профессионального спорта / В. В. Сараев // Подходы к решению проблем законотворчества и правоприменения: сб. науч. тр. адъюнктов и соискателей. — Омск: Омская академія МВД России, 2006. — Вып. 13. — С. 90 — 113.
13. Ткалич М. О. Проблемні аспекти деліктних відносин у сфері спорту / М. О. Ткаліч, О. Г. Бондар // Вісн. Запорізького нац. ун-ту. — Сер.: Юридичні науки. — 2011. — № 1. — С. 105..
14. Петренко А. І. Боротьба із застосуванням допінгу в спорті в Україні / А. І. Петренко // Правова держава. — 2004. — №7. — С. 118.

Стаття надійшла до редакції 21.02.2015 р.

Завальнюк Е. Необходимость правового сопровождения в современном спорте

Необходимость правового сопровождения в спорте рассматривается как закономерность его современного развития.

Ключевые слова: человек, культура, спорт, спортивные отношения, право, спортивное право.

Zavalniuk O. The Need for Legal Support of Modern Sport

The need of legal support of sports is seen as its modern development logic.

Keywords: human being, culture, sports, sports relations, law, sports law.

УДК 504.3+911.2

Крисаченко В. С.

Доктор філософських наук, професор,завідувач відділу геополітики та глобалістики Науково-дослідного інституту українознавства

УКРАЇНОЗНАВЧА ПАРАДИГМА СУЧАСНОСТІ

Аналізується геополітична концепція академіка Степана Рудницького, її наукове, політичне та світоглядне значення. Простежується креатин її значення для утвердження незалежної України в теперішньому світі та здатності держави бути конструктивним чинником формування української політичної нації та захисту національних інтересів України.

Ключові слова: С. Л. Рудницький, нація, територія, геополітична реальність, держава.

Українознавство — фундаментальна наука про Україну як самодостатню об'єктну системну цілісність в її етнокультурній, історичній, геополітичній, цивілізаційній та державній визначеності і данності [6]. Згідно логіки наукового пізнання, предметна визначеність українознавства ґрунтується на принципах самоорганізації та саморозвитку його об'єкта (України), а отже знаходиться між собою у функціональному та причинно-наслідкових зв'язках. В цьому контексті, вихідною об'єктивною підставою виділення українознавства як науки, є науково доведений факт існування України як геополітичної реальності.

Поняття «геополітична реальність» позначає певну просторову окремішність на поверхні планети, яка витворена своєрідністю її етно-екологічних (культурно-географічних) чинників, людність якої генетично (історично) тяжіє до інтеграції та консолідації на основі походження та діяльності, а сам край має виразні біосферні відміни [5]. Інакше кажучи, геополітична реальність — це, по-перше, усталена єдність (взаємозв'язок і взаємозалежність) етнокультурних та еколого-географічних вимірів певних обширів планети, тобто вони складають певну антропоекосистему; по-друге, своєрідність просторового залюднення дискретних елементів даної території та особливості господарсько-культурної діяльності її населення; по-третє, існування даних екосистем та залюднюючого цю землю народу як певної структурно-функціональної системи, окремішньої і самодостатньої,

контактної з іншими, насамперед сусідніми, типологічно спорідненими об'єктами.

Організуючим чинником такої реальності постають конкретні природні умови, а головне — воля, можливості, талант і бажання народу бути гідним цього довкілля, зробити його людино (україно)-вимірним, надати йому найвищого ціннісного значення і мати саме цей етноприродній світ за смислову вартість свого життя.

В цьому контексті кардинального значення набуває наукове доведення самого факту геополітичної окремішності та самодостатності України. І світова історична думка на рівні емпіричного світосприйняття безперечно засвідчила сталість геополітичних обширів України по периметру: Карпати –Дунай — Чорне море — Азовське море — Дон — Полісся, про що свідчать праці абсолютної більшості знавців нашої давнини, включаючи Геродота, Гіппократа, Страбона, Птолемея, Констянтина Багрянородного, Роджера Бекона, Александро Гван'їні і багатьох-багатьох інших [див. 5; 6; 7]. На науковому ж рівні цей емпіричний та світоглядний висновок достовірно обґрунтував і утвердив український вчений С. Л. Рудницький. Тим самим, він дав змогу і нам, нині в Україні сущим, вести мову про геополітичне самоусвідомлення України.

Степан Львович Рудницький — видатний український мислитель: філософ, політолог, географ, вчений зі світовим ім'ям. Народився 3 грудня 1877 р. в Перемишлі у родині вчителя географії й історії та доньки священника. Згодом батько з родиною перебирається до Тернополя, де займав посаду директора української гімназії, а потім (1892 р.) переїхав до Львова, де працює в четвертій гімназії. Мати Емілія — з родини Таборських вірменського походження. Багатодітна родина Рудницьких залишила помітний слід в українській культурі: крім Степана, добре знаними є його брат Юрій (письменник Юліан Опільський), а також сестра Софія, талановита піаністка.

Початкову освіту здобув у Перемишлі, середню — в Тернополі та Львові, вищу — на філософському факультеті Львівського університету (з 1895 р.). По закінченні університету, в 1901 р. стає дійсним членом Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, редагує (разом з І. Верхратським і В. Левицьким) «Збірник природописно-математично-лікарської секції НТШ». Згодом вчителює в гімназіях Львова і Тернополя, а в 1902 р. одружується із учителькою з-під Перемишля Сибіллою Шенкер, з якою народили трьох дітей — Емілію, Ірину (Орисю) та Левка. Та не припиняє свої університетські студії, які завершує у Відні та Берліні

(1902 р.). Потому, С. Рудницький весь в наукових пошуках, особливо плідними були його експедиції до басейну Дністра. У 1908–14 рр. життя вченого пов'язане з працею у Львівському університеті.

Науковий хист С. Рудницький виявив ще в студентські роки, звернувши свій інтерес до історії козаччини: «Козацько-польська війна 1625 р» (1897), «Українські козаки в 1630–1635 рр» (1899), «Руські землі польської корони при кінці XV в. Ворожі напади і організація пограничної оборони» (1899). За порадою свого університетського вчителя М. Грушевського, який відчув енциклопедичний дар молодого науковця, С. Рудницький готує монографію «Про плями сонячні», яка лягла в основу габілітації на доктора географії (1901). З того часу географія — наука про Землю — стала наріжним каменем пошуків вченого.

В працях «Фізична географія при кінці XIX століття» (1903), «Ліси в господарстві природи» (1904), «Нинішня географія» (1905) та «Начерк географічної термінології» (1908) було закладено теоретичні, методологічні та методичні основи української географічної науки. Наступними кроками стали фундаментальні узагальнення з наукової антропогеографії України, в яких він докладно аргументував її осібність як планетарного утвору: «Коротка географія України» (Т. I; 1910. — «Фізична географія»; Т. II; 1914. — «Антропогеографія»), «Ukraine: Land und Volk», 1916). Наукові погляди про Україну в часи Першої світової війни С. Рудницький активно поширював в численних публікаціях в Європі та за океаном різними мовами — крім української і польської, також німецькою, англійською та французькою. Ці праці («Чому ми хочемо Самостійної України?», «Україна з політико-географічного становища»; (Wien, 1915; перевидано у Берліні, Львові і Стокгольмі у 1915–1917 рр.). «Ukraine und der Ukrainer», «Die Verbreitung der Ukrainer», «L'Ukraine», «Україна. Політика і географія», «Огляд політичної географії України», «Ukraine vom politisch-geographischen Standpunkt», «Das Holmland», «Podlachien», «Wolyniem», «Zur politisches Geographie der Ukraine» (всі — 1915–16 рр.), «Anthropogeographische Betrachtung»; «Beitrage zur Lande und Volkskunde der Ukraine». Wien, 1914 (повторні видання: Berlin, 1915; New-York, 1915; Roma, Budapest, Bucuresti, 1914) та ін.) справили потужний вплив на європейську суспільну думку та усвідомлення політичними колами самодостатності нашої країни і її нетотожності з Росією.

З проголошенням 1 листопада 1918 р. Західно-Української Народної Республіки С. Рудницький став експертом і радником в її уряді з економіко- та політико-географічних питань. Ним готувалися проекти

багатьох офіційних документів та експертиз, які надсилалися урядом до Ліги Націй, Паризької мирної конференції.

Після поразки ЗУНР від об'єднанних ворожих сил відновленої польської держави та Антанти, С. Рудницький працює (з 1919 р.) професором Кам'янець-Подільського Українського університету, але змушений емігрувати до Відня, а потім — до Праги. В січні 1921 р. у Відні, разом з О. Колессою, В. Кушніром, С. Дністрянським, О. Олесем та іншими засновує Український Вільний Університет, який вже восени того ж року перебирається до Праги — тодішнього духовно-інтелектуального центру української еміграції. С. Рудницький стає першим деканом філософського факультету УВУ, а також працює в Карловому та Празькому німецькому університетах та Українській господарській академії в Подєбрадах. З жовтня 1923 р. С. Рудницький — професор географії в Українському вищому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова.

Колізії визвольних змагань та переживання за майбуття України спонукали з'яву таких праць як «Проблеми географії України» (1919), «Україна і великодержави» (1920), «Українська справа зі становища політичної географії» (1923), «До основ українського націоналізму» (1923, нове видання), «Основи землезнання України» (Т. І. Фізична географія України, 1924. Львів; Т. ІІ. Антропогеографія, 1926. Ужгород), «Історія земле- знання. Частина І (Старі віки)» (1925); «Основи морфології і геології Підкарпатської Русі та Закарпаття» (1925) та ін.

Особливої уваги заслуговує картографічна праця С. Рудницького Картографія у всі часи шанувалася не лише мандрівниками, але й політиками, оскільки дозволяла останнім розмежовувати свої володіння та захоплювати нові території. Непересічне значення для усвідомлення європейцями того факту, що існує Україна, стала мапа географа «Übersichtkarte der ukrainischen Nationalterritoriums mit statistischer Übersicht. М-б 1: 7500000. Wien, 1915». Згодом С. Рудницький оприлюднив у Відні низку світових та національних мап: «Стінна фізична карта України» (1918), «Стінна фізична карта Європи» (1919), «Стінна фізична карта Азії» (1919), «Стінна карта світу» (1919), «Стінна фізична карта Північної Америки» (1920), «Стінна фізична карта Південної Америки» (1920), «Стінна фізична карта Австралії і Океанії» (1920), «Стінна фізична карта Африки» (1920). Аргументуючи українськість анексованих Польщею наших земель, вчений у 1922 р. у Відні оприлюднює ще дві знакові мапи: «Western Ukraina — Galizien und Lodomerian» та «Map of natural wealth of Eastern Galizia». Вже працюючи в УРСР, С. Рудницький продовжує свою картографічну справу: «Стінна фізична карта СССР

та сусідніх земель. М-б 1: 500000. Москва, 1929» та «Фізична мапа У. С. Р. Р. М-б 1000000. Київ, 1932). Ця титанічна праця стала достеменним науковим доказом існування України.

Рудницький фактично започаткував українську наукову географію, причому робив це не на засадах провінційності, а на здобутках світової науки. Неоціненний його внесок в геоморфологію та картографію України, антропогеографію, політичну географію, демографічну географію, створення української наукової географічної термінології. Під його керівництвом створено перші докладні карти України, він є автором низки підручників для шкіл та вузів, багатьох науково-популярних та публіцистичних творів [1; 6; 16; 18].

Академік Рудницький вважав чи не найголовнішим здобутком, причому не лише своїм, а й всієї української географії, обґрунтування окремішності України як певної геополітичної реальності з чіткими природними, етнічними, культурними та економічними кордонами. Ці висновки вчений активно обстоював і пропагував, друкуючи праці українською та іноземними мовами (наприклад, лише у Берліні на початку 20-х рр. він видрукував такі книги, як «Огляд національної території України», «Українська справа зі становища політичної географії», «Україна і великі держави» та ін.). Не викликає сумніву висновок, що праці Рудницького істотно визначали політичні рішення щодо України при підведенні підсумків Першої світової війни (окреслення етнічних обширів українців, «лінія Керзона» тощо), що, в свою чергу, істотно знадобилося і при набутті Україною нинішніх державних кордонів при політичному перекроюванні Європи на початку 90-х рр. XX ст. [Див. напр.: 12; 13; 14; 15; 21].

Водночас, академік С. Рудницький аж ніяк не приписує географії всю вагу своєрідності українства та його будучности. Він рішуче відкидає твердження тих недругів та й багатьох українців, котрі постулюють: «Українці як народ не мають ніякої здібности до політично-державного життя». Вчений переконливо доводить протилежне, а хід історії блискуче підтвердив його правоту.

У праці «Галичина та Соборна Україна» Рудницький розглядає фундаментальну проблему геополітичного статусу України; постає як історіософ та соціальний філософ, для якого минувшина є мірилом сучасного стану нації, а її здобутки — підґрунтям для цивілізаційного поступу.

Праця С. Рудницького «Українська справа зі становища політичної географії» була видрукувана у 1923 р. в Берліні як 40-й випуск бібліотеки

«Українського слова» [14]. В праці якраз мова і йде про геополітичне становище України у світі, формування його у процесі саморозвитку українства і у складних взаєминах з околишнім світом. Україна обіймає суцільний простір на сході Європи, — зазначає вчений, — і цей простір має цілком певну географічну визначеність.

Оглядаючи формування становища України, її зносини з сусідами, С. Рудницький постійно звертається до історичного матеріалу. Власне кажучи, саме в цьому — стрижень його концепції на теренах історіософії: буття України — суть рівноважна складова внутрішнього єства народу і питомих його географічних умов мешкання. В тій мірі, як український народ є тим, чим він є, завдяки своїм рисам характеру, вдачі, поведінки, фізіогноміки, долі, так само самі останні могли витворитися лише на тій землі, котру обіймає цей народ. І ніякі тиски ззовні чи впливи сусідніх етносів та держав (насамперед, імперій) не змогли докорінно змінити ці обставини, хоча заперечувати повністю їх і не можна.

Але головний наголос вчений робить на іншому: «Україна не лише органічна етноприродна цілісність, але й системна соборна духовна данність, — наголошував С. Рудницький в праці «Галичина та Соборна Україна» (1921) –Історико-політичні, культурні, мовні, світоглядні та інші питомі національні традиції та устої і роблять українців єдиним самостійним народом, для якого соборність є неминучим способом існування. Це підтверджує і минувшість України, бо історико-політичні традиції українського народу дають йому з поміж інших чинників найбільшу самостійність між сусідами» [15, с. 359].

Вельми цікавий, і не надто вживаний аргумент на користь соборності — С. Рудницький згадує множинність столиць України: Київ, Переяслав, Чернігів, Турів, Пинськ, Володимир, Перемишль, Звенигород, Теребовля, Галич, Чигирин, Батурин, Глухів, Катеринодар, Харків, Львів, Кам'янець, Станіслав. Саме єдність народу уможливлює постання ситуативних столиць, але його соборність вимагає іншого: «Столиця такої держави мусить бути світовим містом, положеним у дійснім життєвім центрі держави». І тут Київ поза всілякою конкуренцією: «Супроти географічних даних усяка традиція, всякий престиж повинні замовкнути….» [15, с. 367]. В умовах політичного руйнування соборної України, саме Галичина повинна повторити подвиг Швейцарської республіки: дати відсіч сильнішим державам — сусідам і стати осередком концентрації українського європейського духу і культури. Цей прогноз С. Рудницького напрочуд вдало справдився і дає наснагу для всієї України до сих пір.

Оглядаючи навколишні впливи на політичний та соціальний розвиток України — західні, південні, східні та північні, саме останній, тобто вплив Московщини, був для України фатальним, починаючи вже з часів Хмельниччини. «В Московщині панувала деспотична форма влади, загальне невільництво всіх підданих без виїмку, культура була більше азійська, як європейська, й відгороджувалася вперто від усяких європейських впливів. Натомість на Україні була форма правління республіканська з виборним гетьманом, могутньою козацькою аристократією, свободолюбним, непривичним до кріпацтва людом, і культурою, що була побудована на європейських основах». Ця різниця в рівні розвитку між азійською та європейською державами для Московщини «було посідання України, без ніякого сумніву, питанням життя, головно ж від того часу, коли вона перемінилася в новітню Російську державу» [15, с. 114]. На жаль, нічого істотно не змінилося і до сих пір: тільки постійно ґвалтуючи Україну, Росія вважає, що наближається до цивілізованого світу, але, насправді, прямує до світової зневаги та ненависті.

Європа на початку XX століття, у черговому зіткненні держав, блоків та союзів за власні геополітичні інтереси, усвідомлювала потужний потенціал українського чинника у творенні нової політичної мапи світу. Цю проблему докладно проаналізував львівський історик Ростислав Романюк, який до предметного поля дослідження залучив тогочасні, часів Першої світової війни, періодичні газетні і журнальні джерела, політико-правові, військово-економічні, міжнародні та інші акти і документи, узагальнення провідних німецьких, австрійських, польських, французьких, англійських та інших аналітиків [10].

Смисл роздумів європейців — державників, політиків, вчених, концентрує думка відомого німецького дослідника Карла Ньотцеля: «Доля Європи розпорядилася таким чином, що сьогодні лише незалежність українського народу, народу стародавньої культури, обіцяє безпеку нашим найвищим духовним цінностям і є необхідною в інтересах їхнього збереження та забезпечення майбутнього усіх народів Європи» [19, с. 24–26].

Українська наука в особі С. Рудницького дала відповідь Європі: це дійсно так! Нездоланними та непереборними аргументами стали етногеографічні праці вченого, з якими мусили рахуватися всі сторони світового воєнного протистояння. І не лише його наукові праці, а й численні дипломатичні записки, меморії, мапи та інші матеріали до Ліги Націй, країн-переможниць у Першій світовій війні, які надходили від

ЗУНР за ініціативи С. Рудницького, при уряді якої він був експертом і радником з економіко- і політико-географічних проблем.

Зрештою, дипломатичні місії Директорії УНР, наприкінці 1918 р., як згадував один із послів Д. Левицький, «коли ми їхали за кордон для пропаганди, мали ми одну-єдину книжку професора С. Рудницького «Україна» і то тільки в німецькій мові». Так, це була «українська біблія» під назвою «Україна: народ і країна», видрукувана у Відні в 1916 році, одночасно з іншою класичною працею вченого рідною мовою для українців — «Чому ми хочемо самостійної України» [4, с. 70–78].

Тому європейцям були добре відомі геополітичні обшири України, і вони безумовно були враховані і на Паризькій мирній конференції, і в Сен-Жерменському договорі 1919 р., за яким ті території України, які відійшли до інших держав, все одно були означені як українські землі. Це суттєво вплинуло, до речі, у врахуванні етнографічного чинника при поділі у вересні 1939 р. Польщі між двома диктаторами — Гітлером і Сталіним.

Для С. Рудницького ніколи не виникало сумнівів в тому, що Україна як геополітична реальність є одним із ключових чинників світоустрою, причому як в минулі часи, так і в сьогоденні. «Українська справа, — зазначав вчений — ся неабияка [посутня] дрібна політична справа, як, приміром, провансальська, македонська, бельгійсько-фламандська, литовська чи естонська! Навіть не така обмежена, як польська чи велико-сербська. Українська справа — се велика справа — може найбільша з усіх європейських справ». І, водночас, в умовах чергового мілітарного поділу світу, закликав (а, може, й попереджав) західних політиків: «Утворення української національної держави в етнографічних границях є одним способом, що б запобігти заколотам і конфліктам в південно-східному куті Европи, так важкому для світового господарства й для світової політики. Без національної української держави доживемо в найкоротшому часі нових тяжких воєнних і революційних катастроф» [14, с. 117].

С. Рудницький добре розумів, що багатій Європі одними лише гаслами не вдасться привернути їхню увагу до України. До аргументів про її природні багатства він додав ще один, на той час дуже новаторський, але економічно вигідний, який повною мірою почав реалізовуватися лише на початку XXI століття. Мова йде про трансєвропейські транспортні коридори, для яких Україна через її геополітичне розташування стає центральною ланкою та умовою їх існування. Враховуючи, що основні соціально-економічні інтереси тодішньої Європи, насамперед, Великої Британії, зосереджувались в Південно-Східній Азії і, частково, Китаї, і

забезпечувалися переважно морським (навколо-африканським) шляхом, С. Рудницький завважує: «були б потрібні зміни траси, зглядно кілька різнобіжних ліній залізничних, котрі б могли разом прийняти почтову й пасажирську лучбу [сполучення] між Європою та Індією. Ось приміри таких ліній:

1) Остенд–Брюсель–Франкфурт–Прага–Краків–Перемишль–Львів–Катеринослав–Ростов–Баку–Решт–долина Сефідруду–Тегеран–Герат і звідси, або через Кабул до Пішауера [Пешавара] (трудна верховинська залізниця), або через Сеїстан до Кветта.

2) Булон–Париж–Ліон–Мон–Сені–Торіно–Мілано–Терст–Белград–Букарешт–Одеса–Херсон–Керч–Новоросійськ–Батум–Джульфа–Тебріз–Гамадан–Ісфаган–Йезд–Керман–Белучистанські залізниці. Важне було б також відгалуження цеї лінії: Београд–Софія–Царгород–Адана–Багдад — побережні лінії над перською затокою й Арабським морем до Карачі» [14, с. 255].

С. Рудницький таки знав, чим зацікавити тодішніх можновладців. Ще наприкінці XIX століття Німеччина, намагаючись хоча б будь-яким чином, в обхід Англії, прорватись на Близький Схід, започаткувала так званий Багдадський проект. В кінематографії та літературі ця тема постійно обігрувалася як тема «Лондон– (Берлін)–Стамбул» або «східний експрес». Перша світова війна вщент зруйнувала наміри європейців тримати Схід у своїх руках. І український вчений нагадав їм про це, дбаючи насамперед про інтереси власної країни, про яку вони також задля цього мають дбати.

С. Рудницький працював для України, був її неперевершеним знавцем, і мріяв працювати в Україні. Він неодноразово звертається до нової влади, і на початку червня 1926 р. під час закарпатської експедиції в с. Богдан він отримує запрошення на роботу до Харкова [17, с. 106]. Це був лист Народного Комісаріату освіти УСРР до Наума Калюжного (Шейтельмана) — працівника посольства УСРР в Празі (1921–26 рр.), де в той час перебував вчений. (Сам С. Рудницький згадував, що він був запрошений «заходами Наркома освіти УСРР т. Приходька»).

С. Рудницький радиться з родиною: запропоновані умови більш ніж скромні, але його найбільш приваблює обіцянка-цяцянка: «створення необхідних умов для друкування на Україні усіх своїх наукових праць» [17, с. 112], яка ніколи так і не була виконана. Так, можна згадати лише декілька дрібних статей в харківських журналах та газетах для широкого загалу на кшталт «Культура і побут», «Краєзнавство», «Комуніст», «Західна Україна», «Вісник природознавства» тощо. З наукових

видань — дві невеликі розвідки [11; 12] та дві мапи: «Стінна фізична мапа УСРР та сусідніх земель. М-б 1:500000. Москва, 1929» та «Фізична мапа У. С. Р. Р. М-б 1:1000000. Київ, 1932). Оце й усі «фундаментальні» публікації радянської влади. Мимоволі складається враження, що чекісти навмисне «висмикували» великого українського вченого з-за кордону з тим, що він не мав ніякої змоги впливати на світову наукову та політичну спільноту своїми геополітичними узагальненнями.

Вже 3 жовтня він виїжджає з Праги окільним шляхом (через Берлін, Каунас, Ригу та Москву), щоб не стикатися з польськими властями, до Харкова. Мрія здійснилася — С. Рудницький в Україні: він хоче і може працювати, влада обіцяє підтримку та сприяння, вчений може залучати до співпраці своїх європейських колег, його сім'ї обіцяють всілякі гаразди та процвітання. І 27 червня 1926 року він подає до Укрголовнауки в Харкові та інших центральних установ УСРР своє бачення завдань української географії.

Насамперед, С. Руданський бажає уникнути відомчої приналежності нової установи: це має бути «державний географічний інститут УСРР» (в наші дні щось подібне існує, як Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України). Бо ж такий інститут (в умовах нового, після Першої світової війни, переділу географічної мапи Європи), конче потрібний «так для мира, як і для війни й передусього для надійної будови нового життя новітньої держави» [3, с. 243]. Для С. Рудницького значення для державного будівництва географії було очевидним, бодай із тої уваги, яку приділяли цій науці тодішні європейські гегемони — Німці, Французи й Англійці. «Світова війна 1914–18 рр. зайвий раз доказала, — зауважує вчений, — яку велику практичну вагу має географічна наука для практичного життя. Новітній спосіб ведення війни взагалі вимагає безспорівняння глибшого знання географії рідного й ворожого краю, як давніший… Це здавна зрозуміли німці, й їхні дивні успіхи в світовій війні треба покласти в дуже значній мірі на карби доброго географічного підготовлення всієї німецької спільності» [3, с. 238]. І далі С. Рудницький зазначає, що немає в Німеччині університету, в якому не було б бодай однієї кафедри географії; і це стосується навіть технічних і середніх шкіл. Інша справа, чи допомогла добра географічна освіта уникнути Третьому Рейху нищівної поразки у Другій світовій війні? Принаймні, очевидно, що геополітика не повинна обмежуватися лише географією.

21 березня 1933 р. з'явилася постанова про початок слідства і обрання запобіжного заходу — «содержание под стражей в Спецкорпус ГПУ

УССР», щодо С. Рудницького. Постанову про арешт виніс начальник (з початковою освітою) 2-го відділення секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Волинський (Глазберг) Семен Мойсейович і затвердив її заступник начальника цього відділу Козельський Борис Володимирович (Голованівський Бернард Вольфович, закінчив 7-класне Київське комерційне училище); від руки чорнилом у графі про «злочину діяльність» дописано «Директор Института географии» [2, с. 41–42]. Того ж дня було виписано ордер на арешт, перші власноручні пояснення академіка датовані 25 березня, а останні — 9 вересня. Всі звинувачення крутились навколо вигаданої причетності С. Рудницького до Української військової організації (УВО). УВО була створена з ініціативи Євгена Коновальця і нелегально існувала в Західній Україні з 1920 р.; у 1929 р. увійшла в ОУН, а з 1931 р. фактично припинила своє існування. Саме цю в 1933 р., вже неіснуючу організацію, і «викрили» в 1933 р. енкаведисти.

Серед низки свідчень С. Рудницького є документ надзвичайного змісту, який свідчить про виключну мужність та безмежну відданість українській справі в'язня-мученика. На домагання слідчого розповісти про свої «контрреволюційні зв'язки» з іноземцями, вчений подає у вигляді своїх «відповідей» німецькому географу А. Пенку (Німецький професор Альбрехт Пенк (1858–1945), один із учителів С. Рудницького, відомий українознавець і прихильник незалежності України, мовлячи про українців, зазначав: «Не поступаються старанністю чехам, є більш обдарованішими за них; вони наділені жвавістю розуму, яка притаманна полякам, але в духовній царині переважають останніх завдяки більшій згуртованості») [20, с. 32] академічний виклад становища України і українців в СРСР:

«Є позитивні, є й негативні показники. Позитивне є: територіальна автономія, обов'язкове заведення української мови в публічне життя, масова ліквідація неписьменності, утворення цілої маси шкіл ріжних ступнів і життєве залікування ран війни й революції на економічному полі, індустріалізація (Дніпрельстан і.і.), урбанізація українського населення, піднесення сільського господарства і т. д.

Негативне є: — багато етнографічно-українських просторів залишилось поза УРСР (Полісся, Слобожанщина, Кубань); — автономія дуже куценька й щораз більше її обмежують; — влада в руках визначних комуністів, серед яких українців майже нема; — українізація тільки формальна, міщанство, бюрократія, робітництво залишаються російськими, русифікація не припинилась, а навпаки — поступає вперед; — ліквідація неписьменності проводиться переважно формально й бюрократично, дає

грамотних дуже мало, а переважно тільки напівграмотних, що швидко все, чого навчились, забувають; — шкільництво неусталене, постійно ганяється за чимось новим, небувалим, щораз міняє систему й у результаті не дає ніякого систематичного знання, а творить небезпечний тип напівінтелігентних всезнайків; — індустріалізація ведеться далекосяглими планами й не бере на увагу потреб часу й території. Тому буває гострий недостаток ріжних промислових виробів; — урбанізація дає наслідки переважно негативні. Перекупництво й спекуляція страшенно зросли, так само дорожнеча життя; — піднесення сільського господарства тепер виливається в творенні колгоспів. Українське селянство навіть бідніше, має сильні індивідуалістичні і власницькі інстинкти. Є небезпека, що насильне проводження колективізації зруйнує сільське господарство України.

….Настрій української інтелігенції в УСРР дуже поганий і її значіння мінімальне.

Українська інтелігенція невдоволена, що її не допускають до керівних місць в управлінні країною, а дають їх комуністам не українцям. Усіх сяк так «неблагонадежних» українців арештують і висилають за межі України. Ріжним «примазанцям» або зовсім не вірять, або до часу. Українська інтелігенція говорить, що УССР — це держава українська лише за територією, а не за національністю. Що українізація — це знаряддя русифікації і т. д.

Значіння української інтелігенції в УСРР мінімальне не тільки тому, що її не допускають до керівних місць, а тому, що вона політично не доспіла й роздерта на ворожі собі групи» [2, с. 48–49].

Свою україножерську програму, так чітко схоплену і окреслену вченим, тоталітарна держава продовжувала послідовно виконувати і виконує до сих пір. Самого ж С. Рудницького намагалися зламати, включаючи постійні фізичні тортури та погрози щодо кари для рідних та близьких. Вже 2 квітня 1933 р., тобто через якихось десять днів після арешту, С. Рудницький «зізнався» у своїх «злочинах». Можна лише припустити, що довелося за ці дні зазнати немолодій вже людині, яка безмежно любила Україну і полишила Європу, щоб віддати весь свій талант служінню Батьківщині. Виявляється, вчений був висланий до УСРР націоналістичною УНО з конкретною інструкцією, зокрема: «підсоблювати до розвитку націоналізму й державництва», «розвивати в студентів національну свідомість», «використовувати українізацію в націоналістичних цілях», боротися «за утвердження соборної української демократичної республіки на всіх землях етнографічно

українських, які є дотепер в межах Польщі, Чехословаччини, Румунії й Радянської Спілки». Зрозуміло, С. Рудницький визнав себе «німецьким шпигуном», розкаявся і слізно просив для себе «найвищої міри соціального захисту», тобто страти [17, с. 155–157].

Та 9 вересня він написав заяву до слідчих ДПУ УСРР, в якій твердо заявив про свою громадянську і національну позицію. С. Рудницький відкинув всі попередні вимушені зізнання на слідстві. Він прямо вказав, що змушений був давати їх внаслідок:

« 1) фізичного й психічного удару, який спричинило моє арештування:

2) цілковитої руїни мого здоров'я, й безнадійності його колинебуть і як небуть поправити;

3) страху, що діти будуть арештовані, коли я не признаюся до злочинів, про які підозрівають;

4) непоборного хотіння як найшвидше закінчити своє життя «неудачніка» [17, с. 154].

З науковою ретельністю С. Рудницький аналізує події, зустрічі та думки, які б могли тлумачитися як антирадянські, і не вважає їх такими. Понад те, він прогнозує швидкий крах СРСР і перетворення її в щось схоже на абсолютистську імперію. Згадуючи розмови з професорами Крайцбургом і Кребсом в 1929–30 рр., він зауважує: «Дійсно антирадянські в них були тільки мої нарікання на неможливі для мене умови життя й праці в УСРР. З ними я в'язав прохання про підшукання мені будь-якої роботи в Німеччині [підкр. С. Рудницьким]. Оба професори були твердого переконання, що радянська влада ось-ось впаде. Агітувати проти неї не було причини тим більше, що й я сам тоді твердо вірив, що радянська система проіснує недовго, а наступить єдина неділима націоналістична Росія» [17, с. 155].

Звинувачувальний вирок у справі С. Рудницького підготував уповноважений СПВ УСРР, колишній одесит з початковою освітою Бордон Георгій Миколайович, а затвердив уже згадуваний Козельський. Всі звинувачення крутилися навколо фашистської та націоналістичної орієнтації вченого:

«Будучи сторонником немецкой ориентации, РУДНИЦКИЙ широко исользовал в интересах организации [УВО] свои связи с немецкими право-националистическими фашистскими кругами.

В 1928 году использовал служебную командировку в Германию для связи с Берлинским руководством УВО и немецкими фашистскими кругами.

В Харкове [так в оригіналі — авт.] был связан с немецким консульством и проводил шпионскую разведывательную работу.

Возглавлял Всеукраинский институт географии и картографии, проводил вредительскую работу, подготовляя этнографические карты и другие материалы по заданиям берлинского общества «Ост Европа», деятельность которого была направлена к осуществлению политики немецкой экспансии на Восток.

Обвиняемый РУДНИЦКИЙ сознался» [17, с. 144].

Складається враження, що для людей типу Долинського–Козельського–Бордона час зупинився: бо ж і нині, через 80 літ після ув'язнення С. Рудницького, від їхніх послідовників ми і увесь цивілізований світ щодня чує ті ж самі слова: «фашист», «український фашист», «каратель», «хунта». На цей раз проти всієї України, і зону нищення облаштувати вже не на Соловках, а в Донбасі.

23 вересня 1933 р. «трійка» колегії ДПУ УСРР в Харкові засуджує С. Рудницького до п'яти років ув'язнення, дітей — Левка та Орисю, було вивезено з Харкова до Воронежа; їхній слід було втрачено під час війни. Після «суду», С. Рудницького привезли в спецтабір «СвірЛаг (від річки Свір), а отім у ББЛАГ (Біломоро-Балтійський табір»), що забезпечували дармовою силою будівництво Біломоро-Балтійського канала. Навесні 1936 р. вченого перевели на Соловки в концтабір «СЛОН» («Соловецкий лагерь особого назначения»).

Наприкінці 1937 р. його повезли ще на одну каторгу — «у напрямку Ухта–Печора–Воркута, щоб десь на тисячокілометровій відстані від залізниці, без права листування і без будь-якого зв'язку із зовнішнім світом стати співмешканцем якогось «спецтабору» для ув'язнених, що обвинувачувались у найтяжчих антидержавних злочинах» [9, с. 62].

В жовтні 1991 р., на запит ректора Львівського університету І. О. Вакарчука, надійшла відповідь з управління КДБ СРСР по Архангельській області:

«О Рудницьком С. Л.

По сообщению ИЦ УВД Архоблисполкома Рудницький Степан Львович по постановлению б. тройки ГПУ УССР от 23.09.33 г. по ст. 54–4-6 УК УССР заключен на 5 лет лишения свободы. Постановленим б. Особой тройки УНКВД Ленинградской области от 9 октября 1937 года расстрелян 3 ноября 1937 года» [17, с. 150]. Акт про виконання вироку підписав капітан держбезпеки Матвєєв [2, с. 52].

Українська сторона приваблювала знаменитого вченого званням академіка, і С. Рудницький розумів, що це потрібно для користі справи:

в номенклатурній державі чини та посади багато важать для облаштування наукових інституцій. Але лише 29 червня 1929 р., майже через три роки після прибуття С. Рудницького у Харків, це сталося: відповідне посвідчення датоване 19–20 липнем того ж року. Але навдивовиж швидко ВУАН спрацювала після оголошення С. Рудницькому звинувачувального вироку: 4 січня 1934 р. з'являється ухвала президії ВУАН: «Вченого викрито, як активного учасника контреволюційної націоналістичної організації, а також на то, що він у своїх творах одверто пропагував погляди українського фашизму — виключити зі складу дійсних членів ВУАН як викритого активного контрреволюціонера й українського буржуазного націоналіста» [17, с. 144–145].

Практично в цей самий час нацистська Німеччина розправлялася зі своїми геніальними вченими, але навіть там ще залишались бодай деякі шанси їм врятуватися. Один із найавторитетніших європейських істориків науки Борис Кузнєцов, в часи «хрущовської відлиги» документально простежив всі політичні та життєві колізії «відлучення» від науки і від життя на батьківщині Альберта Ейнштейна. Коли розпочалася акція «очищення» германських університетів взимку 1932–33 рр., Ейнштейн, який на той час з 1930 р. був професором Каліфорнійського університету, повернувся в Берлін навесні 1932, а навесні 1933 р. поселився в Бельгії, у приморському містечку Ле Кок, поблизу Остленда. Перед тим, взимку 1933 р., він мав розмову з германським консулом в Нью-Йорку, під час якої він висловив своє рішуче несприйняття нацизму. На що почув відповідь: «Якщо ви не почуваєте себе винним, з вами в Німеччині нічого не станеться». По закінченні розмови, консул сказав Ейнштейну: «Ви чините саме так, як і слід» [8, с. 268].

Навесні 1933 р. Ейнштейн в Бельгії застав звістку, що Берлінська Академія наук, під тиском нацистів, мусить виключити його з її дійсних членів. «Подібний акт, — зауважує Б. Г. сКузнєцов, — був би дуже важким випробовуванням для деяких вчених, які залишилися в Німеччині, насамеред для Планка. Спротив проти виключення Ейнштейна припер би їх до стінки, згода зганьбила б їх. Щоб позбавити своїх друзів від такого випробовування, Ейнштейн повідомив Берлінській Академії, що за існуючого уряду він не може служити Пруссії і відмовляється від звання прусського академіка» [8, с. 269–270].

Академіки зваблювали і спокушали Ейнштейна: підтримайте нову владу і будете мати все! Відповідь: «Такою заявою я опосередковано підтримав би моральне здичавіння і руйнування культурних цінностей.

Ваш [Академії] лист засвідчив мені, наскільки я був правий, розірвавши [стосунки] з Академією» [8, с. 270].

Практично одразу, в березні 1933 р., майно вченого було конфісковано, а наукові праці про теорію відносності були спалені на вогнищі. Але, попри подібне руйнування науки і ставлення до самого Ейнштейна, воно не може йти ні в яке порівняння з караючим мечем радянської влади стосовно С. Рудницького.

А все це тому, що академік Степан Рудницький здійснив геополітичний вивід прав України» [18, с. 34].

Підсумовуючи суспільно-політичне значення наукового обґрунтування геополітичного існування і самодостатності українського світу, С. Рудницький, з нагоди десятирічних здобутків розвитку географії України після 1917 р., наголошував:

«Україна як географічна одиниця, навіть як географічне поняття, просто не існувала в світовій географічній науці. Навіть її саме ймення, хоч ще в XVIII ст. голосне було в Європі, в XIX-ому цілком забулося. Тільки десь-колись, не на всіх картах Східньої Європи можна було побачити обабіч середнього Дніпра скромну верхневу назву «Україна»... Коли ж під час світової імперіялістичної війни виринула з живловою силою проблєма України, як окремої території, й українців, як окремого народу, світова громадська думка заговорила про німецьку, австрійську чи іншу інтригу, а навіть про новонайдений край і новонайдений нарід.

Так було ще в 1917 р. Сьогодні в десятиліття Жовтневої Революції вчені й невчені цілого світу бачуть, що існує Україна як географічна одиниця, що є й кріпко стоїть Українська Радянська держава, оперта на цій природньо-географічній територіальній одиниці, що є український нарід, рівнорядний другим великим народам Європи, велелюдний нарід, що поза межами своєї держави замешкує ще великі суцільні простори сусідніх Радянській Україні держав Східної й Середньої Європи» [12, с. 273].

Дата написання статті –1927 р., рік переїзду С. Рудницького до Харкова. Все, все, що він зробив для України, він як вчений віддає як здобуток «радянської» географії: лише і задля самої України. Відомо, що всі ті висновки про Україну, які враховувала Європа по Першій світовій війні, були зроблені задовго до цього, тобто 10-річчя Радянської України. Але такою вже була незборима і непомірна жага С. Рудницького бути корисним і потрібним рідній країні, що він навіть свої найбільші відкриття віддав суррогатній матері-державі — УСРР. Та їй це було не потрібно…

Нова соборна незалежна Україна постала майже за кордонами Рудницького лише 24 серпня 1991 р. з ухвалою «Акту проголошення незалежності України». Хоча незалежна держава й успадкувала попередні адміністративно-територіальні кордони УРСР, але фактична недержавність останньої унеможливлювала геополітичне самоутвердження України як для себе самої, так і для міжнародної спільноти. Втім, внаслідок постійного тиску агресивних сусідів та чергових переділів Європи, чимала частина питомої етнічної української землі з автохтонним українським населенням опинилася поза межами держави Україна. І, на жаль, практично на всіх цих землях в межах відповідних держав чинився і чиниться неймовірний асиміляційний тиск на українство.

Територія держави української знаходиться на сході Європи, у межах Східно-Європейської рівнини, Українських Карпат та Кримських гір. Протяжність її із заходу на схід — 1316 км, з півночі на південь — 893 км. Площа країни складає 603,7 тис. км. Це — перше місце суто в Європі, якщо не зважувати на Данію з американською Гренландією, Росію та Туреччину, більші частини яких знаходяться в Азії. Крайніми пунктами території України є: на заході — м. Чоп, на сході — с. Мілове Луганської обл., на півдні — мис Сарич на Кримському півострові, на півночі — с. Мурав'ї Чернігівської обл. Загальна протяжність кордонів України — бл. 6500 км, на морські кордони припадає — 1050 км.

Багата і родюча Україна з її талановитим та працьовитим народом, з унікальним геополітичним розташуванням у світі і, насамперед, в Європі, завжди була ласою принадою для любителів гарно жити і уславлятися чужим коштом. Нині це підло і цинічно намагається зробити східна країна-агресор, яка протягом багатьох століть не знала іншого джерела для забезпечення існування себе самої, як захоплення та грабунок чужого добра, поневолення та примус до рабства інших народів, знищення непокірних.

Та не під силу це загарбнику. Увесь цивілізований світ нині достатньою мірою переконаний в тому, що Україна не є чиєюсь вигадкою, але являє собою невід'ємну складову частину сучасного міжнародного устрою з власною багатою історією, культурою, мовою, самодостатньою державою, волелюбним і мужнім народом. І те, на що в часи академіка Степана Рудницького доводилося європейцям відкривати очі, нині для них є цілком очевидним: без незалежної, єдиної, соборної України неможлива і теперішня демократична об'єднана Європа.

Список використаних джерел:

1. Академік Степан Рудницький — основоположник української географічної науки. Збірник наукових праць. — Львів, 1994. — 136 с.
2. Даниленко В. Про що розповідає слідча справа академіка Степана Рудницького / В. Даниленко // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. — С. 41–52.
3. Заява і Меморандум В справі підготовки закладання Українського Географічного Інституту, подана проф. Степаном РУДНИЦЬКИМ // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. — С. 236–245.
4. З дипломатичних споминів // Іст. календар-альманах «Червоної калини» на 1939 рік. — С. 70–78.
5. Крисаченко В. Україна як геополітична реальність / В. Крисаченко // Студії з україністики. Хрестоматія. Випуск 1. — Київ, 2002. — С. 12–65.
6. Крисаченко В. С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. / В. С. Крисаченко. — К.: Либідь, 1996–97. — Кн. 1.– 352 с; Кн..2. — 464 с.
7. Крисаченко В. С. Мостяєв О. І. Україна: природа і люди / В. С. Крисаченко, О. І. Мостяєв. — Друге вид., пер. і доп. — К.: НІСД, 2002. — 623 с.
8. Кузнецов Б. Г. Ейнштейн / Б. Г. Кузнецов. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — 407 с.
9. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спомини 1933–34 / С. Підгайний. — Новий Ульм: Прометей, 1947.
10. Романюк Р. Українська державність в європейській політичній думці початку XX ст. / Р. Романюк. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — 214 с.
11. Рудницький С. Вигаслі вулкани Українського Закарпаття / С. Рудницький / Харк. наук. т-во, Укр. НДІ географії та картографії: — Х., 1928. — 32 с.
12. Рудницький С. Досягнення географії України в 10-річчя Жовтневої революції / С. Рудницький / Укр. НДІ географії та картографії. Дрібні розвідки й матеріали. №2. Харків, 1928. — С. 273–277.

13. Рудницький С. Політична географія України / С. Рудницький. — Львів. Світ, 1998 — 279 с.
14. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії / С. Рудницький / Бібліотека «Українського слова». — ч. 40. — Берлін, 1923. — 284 с.
15. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / С. Рудницький — Львів, Світ. –1994. — 416 с.
16. Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. Монографія. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. — 245 с.
17. Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький — фундатор української географії / О. І. Шаблій. — Львів — Мюнхен: Львівський держуніверситет, 1993. — 223 с.
18. Шаблій О. І. Передмова // Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? — Львів: Світ, 1994. — С. 5–34.
19. Nötzel K. Die Unabhängigkeit der Ukraine als einzige Rettung von der russischen Gefahr / K. Nötzel. –München-Leipzig, 1915. — 37 s.
20. Penk A. Die Ukraine Zeitschrift der Geselschaft für Erdkunde zu Berlin / A. Penk. — 1916. — S.1–36.
21. Rudnyckyj Stefhan. Ukraina. Land und Volk. Eine Gemeinfassliche Landeskunde. Autorisierte Übersetzung aus dem Ukrainischen / Stefhan Rudnycky. j — Wien: Verlag des Bundes zur Befreiung der Ukraina, 1916. — 416 c.

Стаття надійшла до редакції 01.03.2015 р.

Крисаченко В. С. Украиноведческая парадигма современности

Анализируется геополитическая концепция академика Степана Рудницького, ее научное, политическое и мировоззренческое значения. Прослеживается креативное ее значения для утверждения независимой Украины в настоящем мире и способности государства быть конструктивным фактором формирования украинской политической нации и защиты национальных интересов Украины.

Ключевые слова: С. Л. Рудницький, нация, территория, геополитическая реальность, государство.

Krisachenko V.S. Ukrainian studies paradigm of modernity

We analyze the geopolitical concept of academician Stefhan Rudnytckyj its scientific, political and ideological significance. There has creative significance for the establishment of an independent Ukraine in today's world and the state's ability to be constructive leader of the Ukrainian political nation and protection of national interests of Ukraine.
Keywords: S.L. Rudnytckyj, nation, territory, geopolitical reality, state.

УДК 32–027.21

Пугач В. Г.

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Міжрегіональної академії управління персоналом

АКТУАЛЬНИЙ МАКІАВЕЛЛІ: ІДЕЇ, ЩО ВИТРИМАЛИ ВИПРОБУВАННЯ ЧАСОМ

Виокремлюються ідеї, висловлені Н. Макіавеллі, які мають превентивний характер для сучасної державно-політичної практики.

Ключові слова: макіавеллізм, політична реальність, державний діяч, державець, політичні цілі та засоби, аморальність в політиці, сильна держава.

Н. Макіавеллі (1469–1527) — видатний італійський політичний мислитель, історик та політик, чиї ідеї, спостереження, настанови та висновки впродовж п'яти століть не втрачають своєї актуальності та користуються широкою популярністю. Одна з найбільш відомих та цитованих праць Н. Макіавеллі «Державець» (Il Prıncıpe), написана ним у 1513 році, а вперше опублікована в Римі лише у 1532 році, і сьогодні зберігає до себе інтерес хоча б через притаманну їй «здатність викликати шок впізнання» [1,с. 46].

Історія звернення до інтелектуального спадку Н. Макіавеллі надзвичайно багата. Його ідеями захоплювалися як великі демократи, так і диктатори. Відомо, наприклад, що Б. Муссоліні вважав «Державця» — керівництвом з мистецтва управління державою, подібної думки притримувалися й інші постаті, чия діяльність сприяла встановленню та зміцненню тоталітаризму. Видатний французький філософ-просвітник Ж.-Ж. Руссо вважав Н. Макіавеллі справжнім італійським філософом підкреслюючи, що обставини для нього склалися таким чином, що він змушений був «давати уроки королю», хоча насправді «надав великий урок народу». Той факт, що його «оригінальний набір правил» може використовуватися як диктаторами, так і демократами, напевно, чітко усвідомлювався Н. Макіавеллі, адже не випадково він зауважував: «Так, я навчив диктаторів захоплювати владу, але я також навчив людей, як їх скидати» [1, с. 68].

Незважаючи на те, що наукова громадськість відсвяткувала 500 років «Державця», релевантність представлених ідей та рекомендацій з управ-

ління державою в цьому та інших творах Н. Макіавеллі не викликає сумнівів. До них можна по-різному ставитися, звинувачуючи їх у тому, що вони є «витвором дияволу», пропагують підступність, лукавство, насилля та аморальність в політиці і взагалі, поза історичним контекстом ренесансної Італії втрачають сенс, або ж, навпаки, вважати «витвором мистецтва», «абеткою політики». Однак, фактом є те, що твори Н. Макіавеллі і сьогодні залишаються скарбницею знань, до якої звертаються не лише політики, політичні філософи та політологи, але й представники інших галузей людської діяльності. Наприклад, евристичність ідей Н. Макіавеллі визнають фахівці з менеджменту та маркетингу. Зокрема, британський дослідник М. Томас проводить паралелі між порадами, даними Н. Макіавеллі у «Державці» та сучасною маркетинговою діяльністю, англійський науковець Р. Елліотт ідеї великого італійця розглядає в контексті масових комунікацій та впливу сучасних ЗМІ на суспільну свідомість, фахівець у сфері менеджменту К. Симмондс послуговується ідеями Н. Макіавеллі при розгляді проблем, пов'язаних з корпоративним керівництвом. Водночас інші дослідники, зокрема, Т. Берроу акцентує увагу на зловживаннях працями Н. Макіавеллі у сфері сучасного бізнесу, а політолог М. Ремсі вважає, що ідеї італійського мислителя є застарілими і такими, що не придатні для організації відносин як всередині ліберально-демократичних держав, так і у стосунках між ними. Натомість А. Маклайп стверджує, що «Державець» нині доречний як у політиці, так і у бізнесі. Такої точки зору притримуються, наприклад, французький політолог Ф. Шабо, котрий наголошує на необхідності застосування ідей Н. Макіавеллі у сучасній політичній практиці, сучасні американські політологи Т. Найджел, С. Гемпшир, Б. Уільямс та інші.

Висвітлення інтелектуальної спадщини Н. Макіавеллі у вітчизняній науці переважно представлено у вигляді викладення основних ідей у підручниках та навчальних посібниках з політології, історії політичної думки, авторами яких є Н. Грицяк, В. Дем'яненко, Ф. Рудич, С. Рутар, П. Шляхтун, О. Цвиркун та ін. Окремими ідеями Н. Макіавеллі послуговуються українські науковці, наприклад, Г. Гребенник (в контексті проблеми відносин політики та моралі), О. Логвиненко (в контексті дослідження загальної проблеми політичного лідерства). Втім, важливо не просто викласти основні ідеї, а зрозуміти їх суть особливо в контексті розв'язання завдань, які визначають життєві основи політичного буття української держави та народу. Тим більше, що основна ідея, яку хотів донести Н. Макіавеллі через свої твори є надзвичайно актуальною для сучасної України, а саме: якщо не буде створена сильна

об'єднана єдина держава, здатна захистити себе від зовнішніх ворогів, вона не зможе пережити «друге вторгнення варварів». Ця ідея — наслідок складної ситуації, що склалася в Італії за часів Н. Макіавеллі. Як відомо, його батьківщина зазнавала вторгнень, була розрізнена і для того, щоб вижити, захиститися та організуватися в неї було обмаль часу. «Не було часу на розвиток та засвоєння містичного ідеалу влади…Було абсолютно необхідно тверезо підійти до проблеми…Вимагалось чітке знання природи влади та сміливий й амбіціозний лідер, скеровуваний таким самим чітким баченням кінцевих цілей, оскільки Макіавеллі знав, що іншої нагоди ніколи не буде» [1, с. 63].

Отже, велика кількість робіт, присвячених особі й творчому спадку Н. Макіавеллі не вичерпує його евристичного потенціалу та не знімає можливості нових розвідок і тлумачень.

Мета даної статті полягає у виявленні корпусу ідей в творчій спадщині італійського мислителя, які відіграють превентивну роль особливо на даному етапі українського державотворення.

Актуальні завдання, які нині постали перед Україною дають підстави стверджувати, що доля держави та народу передусім залежить від сили, дієздатності, ідейності, патріотизму, інтелектуальної потужності правлячого класу. Вирвати державу з тенет корупції, злиднів, перманентної нестабільності та кризи, створивши усі умови для встановлення сильної демократичної держави неможливо без державців, озброєних державотворчою суверенною ідеєю, свідомих будівничих української держави.

Найперша думка, яку особливо варто підкреслити, з огляду на деструктивність української ситуації, породженої певною конфігурацією соціально-політичних та економічних процесів в нашій державі, наступна: «у добре влаштованих республіках усе суспільство заможне, а окремі громадяни — бідні» [2, с. 188]. Цей закон, як зазначає Н. Макіавеллі, не дотримувався у Римі, що призводило до смути, безладів та кровопролиття. Плебеї, незадоволені своїм становищем, були організаторами протестних акцій, які часто виходили за межі норм та принципів цивілізованого суспільства. Однак такі надзвичайні заходи з боку плебеїв італійський мислитель виправдовував з тих міркувань, що гранди були настільки жадібні та честолюбні, що якби плебеї не стримували їх будь-якими засобами, вони швидко призвели б до загибелі міста.

Очевидно, що влада повинна ґрунтуватися на міцній основі. Такою основою, на думку Н. Макіавеллі, є «хороші закони та хороше військо», без них влада просто «завалиться». Хороші закони — це ті, які зміцню-

ють суспільну свободу та націлені на загальне благо. Підґрунтям для їх виникнення слугують, згідно з Н. Макіавеллі, ворожнечі та протиріччя між народом та владою. Що стосується війська, то перевага повинна надаватися власному війську, яке складається з громадян та відданих людей. Найманці та союзницьке військо, переконаний італійський мислитель, не лише безкорисні, але й небезпечні. Перші — схильні до розбрату, чвар та демонструють боягузливість перед ворогом і керуються єдиним мотивом — матеріальна винагорода, а тому завжди готові зрадити і перейти на бік тих, хто запропонує вищу ціну. Втім більшу небезпеку за найманців становлять союзницькі війська, адже «такі війська можуть чудово та з користю служити своєму правителю, але для тих, хто їх закликає на допомогу, вони майже завжди небезпечні, оскільки їх поразка загрожує загибеллю правителя, а перемога — залежністю» [2, с. 59]. Тож, мудрі керівники завжди перевагу надають власному війську: «краще програти зі своїми, ніж виграти з чужими, оскільки не справжня та перемога, яка здобута чужою зброєю» [2, с. 61].

Гідної уваги з точки зору її превентивності є макіавеллівська теза про те, що правитель повинен робити все для того, щоб не викликати до себе ненависть та презирство з боку власного народу. Ненависть виникає, коли зачіпаються гідність та власність людей. Н. Макіавеллі цю думку ілюструє доволі шокуючою, але цілком в межах його поглядів на природу людини, фразою про те, що «люди швидше пробачать смерть батька, аніж втрату майна» [2, с. 74]. З презирством народ ставиться до мінливого, легковажного, нерішучого правителя. Відтак, для того, щоб убезпечити себе від втрати влади як з боку зовнішніх ворогів, так і з причини внутрішнього заколоту Н. Макіавеллі радить правителям не зазіхати на гідність та власність громадян, демонструвати рішучість, твердість, хоробрість. При цьому мислитель застерігає, що правителя не врятують жодні фортеці та сховища, якщо народ його ненавидить.

До переліку проблем, які потребують розгляду в межах обраної дослідницької оптики належить проблема кадрової політики. Вибір радників, вважає Н. Макіавеллі, для правителя має вкрай важливе значення. Саме від його розсудливості залежить те, якими вони будуть. Керівник держави повинен пам’ятати, що «про розум правителя перш за все судять по тому, яких людей він до себе наближає; якщо це люди віддані та здібні, то можна завжди бути впевненим в його мудрості…» [2, с. 101]. Обираючи собі радників (міністрів у Н. Макіавеллі), рекомендується скористатися простим «безпомилковим способом»: якщо претендент на посаду радника 1) турбується більше про себе, ніж про

державу та 2) у будь-якій справі шукає власну вигоду [2, с. 102], то така людина не зможе належним чином виконувати функції радника глави держави. При цьому Н. Макіавеллі нагадує про правило, яке, на його переконання, не знає виключень: «правителю, який сам не володіє мудрістю марно давати добрі поради», відповідно, «добрі поради, хто б їх не давав, народжуються з мудрості правителів, а не мудрість правителів народжується з добрих порад» [2, с. 104–105]. В цьому контексті варто вказати на ще одне застереження від Н. Макіавеллі, яке відіграє роль запобіжника. Йдеться про підтримку з боку окремих впливових груп тих політиків, які прагнуть здобути владу. Італійський мислитель радить з'ясувати мотиви такої підтримки, адже якщо виявиться, що «справа не в особистій прихильності, а у невдоволеності попереднім правлінням, то утримати їх дружбу буде надзвичайно важко, оскільки задовольнити таких людей неможливо» [2, с. 94].

Історія українського народу — це історія боротьби за свободу. Зважаючи на те, що і у XXI ст. український народ знову змушений стати на захист своєї свободи, виборювати її зі зброєю в руках, можна дійти висновку, що керманичі, на відміну від своїх громадян, не до кінця розуміють її цінність. З цього приводу Н. Макіавеллі відзначає, що причини, які спонукають народ прагнути свободи криються у прагненні до власної безпеки. Задовольнити бажання народу жити в безпеці легко — необхідно лише «створити порядки та закони, котрі передбачають суспільну безпеку…і коли народ побачить, що ніхто і не за яких обставин не порушує даних йому законів, він дуже швидко почне жити життям спокійним та задоволеним» [2, с. 167–168]. Крім цього, варта уваги «підказка» Н. Макіавеллі правителям про те, що народ завжди прагне до двох речей: «по-перше, помститися тим, хто став причиною його рабства; по-друге, знову здобути втрачену свободу» [2, с. 167].

«Безжальні стратегії» запропоновані Н. Макіавеллі не мали на меті збереження влади «у вакуумі», вони переслідували конкретну мету: створення та підтримка сильної держави, що є запорукою загального блага. Це благо «складається з пошани, слави, багатства, свободи, справедливості та військової безпеки. Це благо цілої спільноти, в якій індивідуум знаходить своє власне благо, а не виключне благо певного класу або конкретного індивідуума, навіть правителя» [1, с. 198]. Н. Макіавеллі описував світ таким, яким він є, при цьому, італієць його не сприймав і прагнув змінити на краще, закликаючи до відродження республіканського ладу, де можуть реалізуватися громадянські чесноти, особиста безпека та свобода. Більше того, він, як стверджує французький політолог Ф.

Шабо, «відкинув будь-які критерії дії, котрі не обумовлені концепцією raison d'etat (фр. «державні міркування»). Остання належить до переліку тих концепцій, які вказують на те, що повинен робити державний діяч для того, аби зберегти та зміцнити державу. Іншими словами, турбота про державні інтереси, необхідність досягнення позитивних політичних результатів, турбота про кінцеву мету виправдовують розрив між політикою та мораллю. Тож, річ не у тім, що Макіавеллі захищав погані справи, він чітко усвідомлював, що будь-яка людська діяльність, особливо політика, у певній мірі містить в собі зло. Визнавши останнє як неминучість, Н. Макіавеллі спробував навчити тому, як бачити зло таким, яким воно є і, що важливо, яким чином використовувати його з користю. При цьому, як стверджують деякі дослідники, сам Н. Макіавеллі доволі несерйозно ставився до зла та його наслідків: «Судячи з його передсмертних слів, він не боявся потрапити в пекло, більше того, навіть хотів би цього, щоб опинитися у компанії пап, правителів та інших великих людей. …Макіавеллі віддавав перевагу компанії правителів, незалежно від їх моральності, або, точніше, він продовжував свою боротьбу проти корупції навіть в останні хвилини життя» [1, с. 125].

Отже, Н. Макіавеллі здійснив трансформацію та «радикальний зсув» в уявленні про політику в напрямку від ідеального до реального, від того, що «повинно» бути, до того, що існує. Прагнучи написати «щось корисне для людей розуміючих» італійський мислитель віддає перевагу правді не уявній, а справжній, оскільки «відстань між тим, як люди живуть і як повинні були б жити настільки велика, що той, хто відкидає дійсне заради належного, діє швидше на шкоду собі, аніж на благо» [2, с. 67]. Н. Макіавеллі шукає відповіді на важливі питання, які турбують нас і сьогодні, хоча все, що він зробив, це пояснив реалії політики, до яких демонструють гіперчутливість актори сучасного академічного простору.

Інтелектуальна мода на макіавеллізм не зникла, адже ідеї, висловлені великим італійцем, провокують нові наукові розвідки у таких галузях, як політичні комунікації, політичне управління, політична психологія тощо. Подальшого поглибленого дослідження заслуговує, на думку автора даної статті, зокрема, одна з засадничих ідей Н. Макіавеллі про сильну державу. При цьому обрана дослідницька оптика повинна зважати на те, що екстраполюючи ідею сильної держави на сучасність, варто пам'ятати досвід XX століття, коли сильні, але недемократичні держави породжували жахливий терор.

Список використаних джерел:

1. Макиавелли, маркетинг и менеджмент / Под ред. Ф. Харриса, Э. Лока, П. Рис / Пер. с англ. Н. Качановой. — СПб.: Питер, 2004. — 272 с.
2. Макиавелли Н. Государь: Трактаты / Н. Макиавелли. — М. ООО «Издательство АСТ»; Харьков: «Фолио», 2003. — 221 с.

Стаття надійшла до редакції 09.03.2015 р.

Пугач В. Г. Актуальный Макиавелли: идеи, что выдержали испытание временем.

Выделяются идеи, высказанные Н. Макиавелли, которые имеют превентивный характер для современной государственно-политической практики.

Ключевые слова: макиавеллизм, политическая реальность, государственный деятель, государь, политические цели и средства, аморальность в политике, сильное государство.

Pugach V.G. Machiavelli actual: ideas that have stood the test of time

The ideas of Machiavelli that have a preventive character for modern state-political practices are shared out.

Keywords: Machiavellianism, political reality, statesman, governor, political objectives and means, immorality in politics, strong state

УДК 327.008

Боярська О. А.

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Поплавський О. О.

Кандидат історичних наук, доцент кафедри кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ПАРАДИГМА С. ХАНТИНГТОНА ТА СУЧАСНА «ЛІНІЯ РОЗЛОМУ» УКРАЇНИ

Розглядаються актуальні проблеми єдності України та українського суспільства в контексті цивілізаційної парадигми С. Хантингтона, аналізуються основні сучасні тенденції подолання штучного розділу України на Захід і Схід.

Ключові слова: цивілізація, культура, цінності, лінія розлому.

Останнім часом у світі спостерігається підвищення інтересу суспільствознавців, політиків, журналістів і широкої громадськості до обговорення цивілізаційної парадигми у всесвітній історії, автором якої виступив професор Гарвардського університету С. Хантингтон. Це пов'язано з бурхливою глобалізацією суспільних процесів, переструктуруванням світового геополітичного простору, глибокою кризою в українсько-російських відносинах, анексією Криму, подіями на Сході та Півдні України, а також необхідністю осмислення результатів суспільно-політичних перетворень у країнах пострадянського простору та потребою прогнозування їх майбутнього розвитку.

Мета статті обумовлена необхідністю аналізу впливу цивілізаційних факторів на проблеми національної єдності та консолідації українського суспільства у майбутньому. При цьому, застосування геополітичної концепції С. Хантингтона відкриває широкі можливості для прогнозування розвитку цих процесів у довгостроковій перспективі.

Проблемами вивчення та аналізу цивілізаційного підходу до аналізу світової історії займались такі визнані світові дослідники, як А. Фергюсон, М. Вебер, Е. Дюркгейм, О. Шпенглер, А. Тойнбі, М. Данилевський, П.

Сорокін, Л. Гумільов, В. Вернадський, та ін. Питанням цивілізаційної проблематики в суспільно-політичній науці присвячені роботи Б. Зажигаєва, В. Беха, Ю. Павленка, Л. Залізняка, Ю. Яковця та ін.

Філософсько-політична концепція найвпливовішого американського політолога кінця XX століття С. Хантингтона набула популярності після виходу у світ в 1996 р. його книги «Зіткнення цивілізацій» [1]. Слідом за О. Шпенглером [2], А. Тойнбі [3], Ф. Фукуямою [4], професор С. Хантингтон розглядав всесвітню історію як боротьбу кількох світових цивілізацій між собою. На думку автора, цивілізації — це групи історично споріднених країн, які об'єднує у конкурентному змаганні з сусідами спільна доля, культура, мова, релігія та традиції. У розумінні С. Хантингтона, сьогодні немає підстав вести мову про існування єдиної універсальної загальнолюдської цивілізації. На його погляд, у сучасному світі, існує вісім світових цивілізацій — японська, конфуціанська (китайська), ісламська (мусульманська), латиноамериканська, індійська, африканська (яка тільки формується), західнохристиянська та православно-слов'янська (східнохристиянська). При цьому, конфуціанську, японську та індійську цивілізації автор пропонував об'єднати в одну — азійську, оскільки, на його думку, в їхньому розвитку головну роль відіграють такі фактори, як релігія, демографія і політика, а такі складові як економіка і соціальна сфера відступають на другий план. Ісламська цивілізація, в свою чергу, поділяється на арабську, турецьку та малайську. Західнохристиянська цивілізація існує у двох основних варіантах — європейському та північноамериканському. Православно-слов'янську цивілізацію сучасні російські історики звуть євразійською.

Кожна цивілізація характеризується певною історично-духовною цілісністю, проходить власний життєвий шлях. Представники різних цивілізацій мають відмінні погляди на стосунки людини і Бога, особи і суспільства, громадянина і держави, батьків і дітей, чоловіка і жінки. По-різному усвідомлюються такі суспільно-значимі категорії, як свобода і влада, права і обов'язки, рівність та ієрархія. Ці відмінності складалися протягом століть. Більшість цивілізацій представлені багатьма країнами і народами, як, наприклад, західнохристиянська, православно-слов'янська та мусульманська. Іноді межі цивілізації проходять через території однієї країни (китайська, індійська, японська). Цивілізації не мають чітких кордонів. Історично люди можуть змінювати свою ідентичність, оскільки культури народів взаємодіють і взаємозбагачуються. Відповідно змінюється ступінь відмінності чи подібності цивілізацій. Цілісність цивілізації передбачає її стійкість, яка залежить від внутріш-

ньої культурно-соціальної та релігійно-філософської збалансованості. Внутрішні зміни у цивілізаціях відбуваються дуже повільно, при цьому зовнішні чинники мають тут найменший вплив.

За С. Хантингтоном, цивілізації мають неоднорідний характер. Кількість країн в тій чи іншій цивілізації нараховує від однієї до кількох десятків. Держави у складі кожної цивілізації визначають себе як стрижневі (провідні), країни-учасниці, країни-одиначки, розколоті та розірвані країни. У класифікації вченого усі види країн охарактеризовані з точки зору двох протилежних явищ — цілісності і розколотості. Країни, що належать до ядрової зони світової чи регіональної цивілізації, він вважає цілісними, а ті, що належать до периферійних зон декількох цивілізацій — розколотими.

Стрижневі держави розглядаються іншими країнами у межах цивілізації як основне джерело (джерела) її культури. Це, як правило, найбільш могутні і провідні в культурному відношенні країни. Кількість і роль стрижневих держав у різних цивілізаціях відрізняються і можуть змінюватися з часом. Наявність стрижневих держав характерна для західно-християнської (США і франко-німецький стрижень в Європі, плюс дрейфуюча між ними Великобританія), православно-слов'янської (Росія), китайської (Китай), індійської (Індія), японської (Японія). Інші цивілізації — ісламська, латино-американська, африканська — не мають стрижневих держав. Країни-учасниці — це країни, які в культурному плані повністю ототожнюють себе з однією цивілізацією. Країни-одиначки не мають культурної спільності з іншими товариствами (прикладом такої країни є Японія, яка не має потенційно універсальної релігії та ідеології, тому приречена на самотність зі своєю унікальною культурою).

У теорії С. Хантингтона існує ще два типи країн — розколоті та розірвані країни. Розколотими країнами, до яких вчений відносив й Україну, розділені «лініями розломів», у них мешкають великі групи населення, які відносять себе до різних цивілізацій. Як правило, це населення складається з двох або більше етнічних, расових або релігійних груп. Розколоті країни стикаються з особливо серйозними проблемами збереження своєї цілісності. Основна група населення, що належить до однієї цивілізації, намагається визначити державу як свій політичний інструмент і зробити свою мову, релігію і символи державними. Крім України до розколотих країн належать Індія, Шрі-Ланка, Малайзія, Нігерія, Кенія, Боснія і Герцеговина, Судан та ін.

На відміну від розколотої, розірвана країна має у себе одну панівну культуру (а не кілька протиборчих, як у розколотої) і ця культура співвідносить країну з однією цивілізацією, але її лідери прагнуть до іншої цивілізації. Розірвана країна прагне змінити свою цивілізаційну ідентичність. Населення, яке мешкає у розірваній країні, не завжди впевнено у тому, яку цивілізацію вважати своєю. Прикладом розірваних країн виступають Росія, яка є розірваною країною впродовж кількох століть, Туреччина, та ін. Керівництво цих держав, як правило, прагне долучитися до Заходу, але історія, культура і традиції згаданих країн мають глибокі національні корені (витоки), актуальні національні інтереси, які не завжди співпадають із західними

Однією з головних ідей, яку запропонував С. Хантингтон у своїй роботі, є теорія про майбутнє зіткнення цивілізацій. Згідно з автором, між цивілізаціями знаходяться так звані «лінії розломів» — кордони та межі цивілізацій, які в зв'язку з особливостями свого географічного розташування, а також історичного, економічного та соціально-політичного розвитку. знаходяться в сферах інтересів конкуруючих цивілізацій, або переходять від сфери впливу то однієї, то іншої. Саме на таких «лініях розлому» можливий новий глобальний конфлікт, який вже буде відбуватися не по лінії протистояння між двома системами, а по лінії розрізнення між цивілізаціями, уздовж яких завжди спалахуватимуть сутички і війни — як міждержавного, так і внутрішнього характеру. Отже, на думку С. Хантингтона, сучасні конфлікти — це конфлікти цивілізацій. Причинами цивілізаційних конфліктів можуть бути незбігання державних і етнічних кордонів, неоднаковий рівень життя різних етносів, які живуть в одній країні, екологічні чинники, насильницька асиміляція тощо. Конфлікти завжди мають своєрідне етнічне, релігійне, місцеве чи регіональне забарвлення.

На думку західного аналітика У. Уолліса, найбільш важливою роздільною лінією в Європі є східний кордон західного християнства, що сформувався до 1600 р. Він пролягає уздовж нинішніх кордонів між Росією та Фінляндією, між прибалтійськими країнами й Росією, розсікає Білорусь й Україну, звертає на захід, відокремлюючи Трансільванію від іншої частини Румунії, а потім, проходячи по території колишньої Югославії, відокремлюючи Хорватію й Словенію від неї. На Балканах ця лінія звичайно збігається з історичним кордоном між Австро-Угорською та Османською імперіями. На північ і на захід від цієї лінії проживають представники західнохристиянської цивілізації, яка зародилася у VIII-IX ст.

Чим є ця цивілізація у релігійно-культурному сенсі? Це права людини і свобода, індивідуалізм і лібералізм, конституціоналізм і влада закону, в тому числі, і в релігійній сфері, відокремлення церкви й держави. Ні один з цих факторів не можна вважати характерним тільки для Заходу, але саме їх поєднання обумовлює своєрідність західної цивілізації. Це зазначає й С. Хантингтон: «Такі західні ідеї, як індивідуалізм, лібералізм, конституціоналізм, відокремлення церкви від держави, як правило, не мають резонансу в ісламській, конфуціанській, японській, індуїстській, буддистській чи православній» [1, с. 513]. Західне християнство (спочатку католицизм, а потім протестантизм) було основою єдності цієї цивілізації. Стосовно мови — другого, після релігії, фактора, що відрізняє народи різних культур, то для західнохристиянської цивілізації характерно мовне різноманіття, хоча базовою була латинська. Латина поступилася спочатку французькій, а в XIX столітті та була витіснена англійською. Західна цивілізація має загальний досвід Європейської історії — феодалізм, Ренесанс, Реформація, Просвітництво, Велика французька революція, промислова революція. Її економічне становище, як правило, набагато краще, ніж у людей, що живуть по інший бік роздільної лінії. Сьогодні західнохристиянська цивілізація виявилась найбільш економічно ефективним, динамічним, раціонально організованим і соціально комфортним суспільством нашого часу.

На схід і на південь від цієї лінії живуть православні християни й мусульмани. Історично вони належали до Російської або Османської імперії, і до них донеслося лише відлуння історичних подій, що визначали долю Заходу. Економічно вони відстають від Заходу. Для суспільних відносин народів цих цивілізацій характерними рисами виступають: архаїчна колективістська свідомість, традиціоналізм, над централізація влади, позаекономічний примус до праці, пріоритет інтересів держави над інтересами людини і незахищеність, безправність останньої, самоізоляція, перевага абсолютної влади перед ефективною ринковою економікою, одержавлення духовної влади, ідеалізація тиранів. Як засвідчує новітня історія, країни цих цивілізацій менш підготовлені до створення стійких демократичних політичних систем. При цьому, етико-гуманітарний конфлікт між західноєвропейської та східними цивілізаціями полягає не в протиріччі універсальних моральних цінностей, а в їх антропологічній інтерпретації.

Західна цивілізація вбачає свою могутність у стрімкому розвитку точних наук, техніки, звідси й прагнення раціонально осягнути цей світ, опанувати природу за допомогою людського розуму. У свою

чергу, могутність східнослов'янської та, звичайно, ісламської цивілізації полягає в силі духовного поступу. Цим цивілізаціям характерні прагнення абстрагуватись від світу матеріального, спроби самопізнання та самоусвідомлення. Якщо для європейця головним є реалізувати себе у земному житті, то для людини Сходу найпринциповіше врятувати свою душу та зреалізувати власний потенціал у потойбічних проекціях.

Для західнохристиянського типу цивілізації характерна ліберально-індивідуалістична ідеологія, що цілком суперечить східним традиціоналістьско-корпоративним концепціям, де община, колектив, а не індивід, виступає суб'єктом політичних, економічних та суспільних відносин. А звідси зовсім різне розуміння людини, індивіда в соціокультурній системі. На Заході людина сприймається як самодостатня одиниця, носій невід'ємних природних прав, що часом переважають у своїй значності самого носія цих прав. У людських взаєминах основним критерієм стає раціональність, доцільність, а не моральність.

Такий раціоналізований, атомістичний спосіб самоорганізації суспільства зовсім не притаманний східним типам цивілізацій, де людина перебуває у постійній взаємодії з соціумом, що скрізь детермінується релігійними нормами. Вона позбавлена індивідуального статусу і розглядається лише як невід'ємний елемент суспільного організму. Актуальність особи зростає прямо пропорційно її інтегрованості у громаду, а право перебуває у формалізованому стані і потребує посередництва релігії. Для східних цивілізацій характерними рисами виступають тотальний конформізм, самоізоляція та не сприйняття альтернативних моделей співжиття.

Найприкметнішими ознаками православно-слов'янської цивілізації є культивація архаїчного міфу про її богообраність, над національність, особливий, альтернативний Заходу шлях. Православ'я, безапеляційно претендуючи на роль єдиного істинного віровчення, на відміну від західного християнства, в більшій мірі зорієнтоване не на цінності цього світу, не на соціальну сферу, а на життя неземне, життя вічне. Базовими ідеологемами, які виправдовують сьогодні російську експансію на землі сусідів, перш за все слов'ян, є ідея «зібрання руських земель», ідея «руського миру», а також так звана теорія третього Риму, згідно з якою два перших Рима, тобто Рим та Константинополь, зрадили істинному християнському благочестю, а Москва залишається його єдиним довічним охоронцем. Саме для східнохристиянської цивілізації характерна сакралізація держави на чолі з царем, імператором, президентом та ін., ортодоксальність мислення, симфонія світської та церковної влад,

що покликана втілювати в життя імперські доктрини, зокрема триєдності: «само державність — православ'я — народність» і фактично є засадничими принципами русифікаторської політики російського керівництва протягом останніх століть.

На думку С. Хантингтона, сутністю сучасної історії виступає переможний наступ західнохристиянської цивілізації, яка перебуває на вершині своєї могутності, на сусідні. У цієї ситуації варіантами відповіді незахідних цивілізацій на західну потужність та нав'язування своїх цінностей можуть бути наступні. По-перше, обрання курсу на ізоляцію, закриття суспільства для проникнення «західного розкладання». Цей шлях обрала Північна Корея, Іран, а сьогодні, в умовах міжнародних санкцій за анексію Криму та втручання у внутрішні справи України, на цей курс встає керівництво Росії. По-друге, це так звана «модернізація без вестернізації» курс на розвиток економічної могутності при збереженні власних цінностей. Таким шляхом сьогодні ідуть Китай, Японія, Сінгапур, Малайзія, Індонезія та інші держави, які обрали курс на модернізацію в якості основної стратегії власного розвитку. Третій шлях — спроба приєднатися до Заходу та прийняти його цінності та його лад.

На думку С. Хантингтона, найважливішою в глобальному масштабі розколотою країною є Україна. Питання приналежності України до Заходу чи Сходу завжди було основним для української історії. Територією України проходить історично обумовлений кордон між західноєвропейським і православним цивілізаційними масивами, які поступово сформувалися на континенті після релігійних війн XVII століть та національних революцій XIX і XX століть. У цьому контексті автор дає короткий, проте досить змістовний історичний аналіз, а також характеризує сучасну ситуацію в державі, що склалася на початок та середину 90-х років XX століття. Конфлікт, який розколює Україну, з точки зору вченого, є конфліктом між західною та православною цивілізацією. Спираючись на карту електоральних симпатій виборів Президента України 1994 року С. Хантингтон говорить про чіткий поділ України, одна частина якої була під впливом Заходу, інша під впливом Росії. Причиною цивілізаційного розлому між одвічно православним, на його думку, південним сходом України і уніатським заходом стала Берестейська унія, яка була юридично оформлена у 1596 році.

Слідом за А. Тойнбі С. Хантингтон вважав, що східнохристиянська цивілізація, також як і західнохристиянська, бере своє походження з греко-римської. Розрив між католицькою і православними церквами

1054 р. завершив процес диференціації суспільних структур, внаслідок чого, спочатку у Візантії, а потім і в державах, які прийняли православ'я пізніше, почала формуватися самостійна цивілізація. Справедливо наголошуючи на тому, що традиція залежності духовної влади митрополита від світської влади князя (цезаропапізм) привнесена на Русь разом із візантійською версією християнства, американський вчений перебільшує роль православ'я як визначального фактора формування східнохристиянської цивілізації, помилково вважає Київську Русь першим історичним етапом православної цивілізації. До речі, останню тезу полюбляє використовувати сучасна політична еліта Росії. Протилежної позиції дотримувалися російські «євразійці» — М. Трубецькой, П. Савицький, Г. Федотов, Л. Гумільов, О. Толстой, М. Покровський та інші, які вважали визначальним, консолідуючим фактором євразійської цивілізації зовсім не православ'я. Фундаментом євразійської цивілізації, на їх думку, виступає імперія Чингизідів [5].

Сьогодні тезис американського вченого про визначну роль православ'я при формуванні східнохристиянської цивілізації, активно використовує більшість сучасних геополітиків Росії, які також проводять кордон між цивілізаціями Європи та Євразії по рубежу між католицизмом та православ'ям, тобто по східному кордону Речі Посполитої в XVII ст. Як відомо, в цей час ці кордони доходили до Надпоріжжя. На думку багатьох сучасних західних дослідників, наголос С. Хантингтона на конфесійному аспекті розколу зокрема православ'ї, як визначальному факторові входження країн у євразійську цивілізації не витримує критики. Якщо західна цивілізація була б представлена районами проживання українських греко-католиків, то межа розколу пролягала би по лінії, що відділяє Галичину ті Волинь від решти України. Але ті ж результати голосування на президентських виборах в Україні у 1994 році, які використовує автор, свідчать про те, що так звана «лінія розлому» не обмежується цими регіонами, а проходить по східному кордону Київської, Черкаської та південному кордону Черкаської, Вінницької областей, які за панівною конфесією не є уніатськими. Президентські вибори 2004 та 2010 років, парламентські вибори 2007 та 2012 років додали до «західної» частини України ще й Чернігівську, Сумську та Полтавські області, які ні географічно, ні релігійно не належать до тієї межі, по якій провів поділ американський політолог.

Після краху стрижневої держави євразійців, якою за А. Тойнбі був СРСР, на пострадянських просторах почався складний, але невідворотній процес повернення колишніх республік в органічне, притаманне їм

цивілізаційне русло — ісламське, західне чи православно-слов'янське. За словами Л. Залізняка, «…Україна належить до розколотих країн пострадянського простору, на якому йде запекла боротьба проросійських сил із західниками. Незважаючи на певні коливання політичних настроїв українських громадян час працює на користь нашого повного і остаточного входження в сім'ю цивілізованих європейських країн» [6, с. 5]. Очевидні переваги останніх все більше усвідомлюються українським суспільством, особливо молоддю, яка визначатиме історичний шлях України в майбутньому. На думку того ж С. Хантингтона, враховуючи це, найраціональнішим кроком з боку політичного керівництва України була б спроба долучитися до Заходу. Однак для цього потрібна згода не тільки західного світу, але й більшості українського народу, особливо його політичної еліти.

Нажаль, у роки незалежності України з Москви була занесена й підтримувалася певними українськими політичними силами відомого напрямку безглузда ідея протиставлення двох берегів Дніпра, Сходу і Заходу. Робилося все для того, щоб у суспільстві в цілому склалося стійке враження, ніби поза Західною Україною (так званою «Галичиною») — України не існує. Але, питання про поділ України є явно штучним і вигаданим. Усі спроби роз'єднати нашу країну сьогодні дають зворотний результат. Електоральна географія політичних виборів в Україні демонструє стійку тенденцію наступу східного кордону симпатиків Європи на територію проросійськи налаштованих євразійців Східної та Південної України. Якщо у 1991 р. орієнтовані на Європу націонал-демократи дійсно перемогли лише у Галичині, то у 1994 р. східний кордон цього електорату сягнув Дніпра, а у 2004 р. ці настрої охопили Чернігівщину, Сумщину, Полтавщину, Кіровоградщину, північ Одещини, Миколаївщини та Херсонщини.

Події останнього року яскраво засвідчили, що термін «український Південний Схід» втратив своє політичне значення з точки зору «двох Україн», залишившись суто географічним поняттям. На тлі штучного загострення ситуації на частині Донецької і Луганської областей, інші території так званої «Новоросії» демонструють абсолютну стійкість політичного становища. Нечисленні спроби на початку весни цього року розгойдати ситуацію наразилися на жорстку відсіч усіх сил, що підтримують територіальну цілісність країни й унітарний характер її державного устрою. Хвиля сепаратизму, що загрожувала захлеснути смугу від Харкова до Одеси, розбилася на кордоні Дніпропетровської

області. Мешканці східних регіонів країни остаточно доказали, що вони хочуть жити в мирі і благополуччі в єдиній країні.

Головний підсумок дострокових парламентських виборів в Україні у жовтні 2014 року — остаточний ментальний відрив України від Росії. Багаторічна лінія цивілізаційного розколу, яка мала місце на усіх виборах періоду незалежності України, здійснила рішучий прорив на схід. Відверто проросійська Партія регіонів з новою назвою Опозиційний блок отримала тільки трохи більше 30% голосів у Харківській, Донецькій та Луганській областях, біля 20% голосів у Дніпропетровській, Запорізькій та Одеській областях, біля 10% голосів — у Херсонській області. Комуністична партія України взагалі не потрапила в парламент. Проросійський Південь України пішов у минуле. Помаранчевою стала практично уся Дніпропетровщина, Запоріжжя, Херсонщина, майже половина Харківщини та інших південно-східних областей.

Отже, послідовне просування європейських цінностей на схід, невпинно прогресуюча «європеїзація» електоральних симпатій, сьогоднішня ситуація на південному сході нашої держави стали ще одним свідченням помилковості висновків С. Хантингтона про одвічну розколотість України через її нібито споконвічне входження до різних цивілізацій.

Україна сьогодні має унікальні можливості для між цивілізаційного комунікування. Як зазначав С. Хантингтон у своєму виступі на круглому столі в Україні у Національному інституті стратегічних досліджень, що відбувся у 1999 р.: «…З точки зору цивілізаційного фактору, Україна займає унікальну позицію, є свого роду містком між західним та православним світом. З точки зору глобального розподілу сили, Україна також має унікальну позицію, яка полягає у забезпеченні рівноваги сил в Євразії. З моєї точки зору ці виклики є найбільш важливішими завданнями, з якими Україна зіткнеться на початку XXI ст» [7]. Український соціум сформував особливу систему цінностей, що виступає синтезом різних цивілізаційних парадигм. На наших очах зникає «лінія розлому» України, про яку писав С. Хантингтон у своїй книзі. Україна не має реальної альтернативи входженню в європейську сім'ю народів. Безнадійні в історичній перспективі зусилля Кремля та його прибічників протидіяти просуванню європейських цінностей в Україні на схід гальмують процес входження країни в Європу, але їм не під силу зупинити його. Саме Україна здатна розпочати між цивілізаційний діалог та довести можливість мирного вирішення конфлікту цивілізацій у майбутньому.

Список використаних джерел:

1. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. — М.: АСТ, 2014. — 571с.
2. Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории: Гештальт и действительность / О. Шпенглер. — М.: Эксмо, 2007. — 800с.
3. Тойнби А. Дж. Постижение истории / А. Дж. Тойнби. — М.: Прогресс, 1991. — 736с.
4. Фукуяма Ф. Конец истории?/ Ф. Фукуяма // Философия истории. Антологія. — М., 1995. — С. 290 — 310.
5. Гумилев Л. Н. Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации/ Л. Н. Гумилев. — М.: Мысль, 1989. — 764с.
6. Залізняк Л. Україна в системі світових цивілізацій / Л. Залізняк // Пам'ять століть. — 1997. — №1. — С. 4–10.
7. Новий світовий порядок у XXI столітті: тенденції та європейський вимір: виступ С. Хантингтона на круглому столі в Національному інституті стратегічних досліджень. 18 жовтня 1999 р. [Електронний ресурс]./ С. Хантингтон. — 30 жовтня 1999 р. — Режим доступу до журн.: http://xyz. org. ua/strategy/hunt_world. html

Стаття надійшла до редакції 10.02.2015 р.

Боярская Е. А., Поплавский О. А. Цивилизацинная линия С. Хантингтона и современная «линия разлома» Украины

Рассматриваются актуальные проблемы единства Украины и украинского общества в контексте цивилизационной парадигмы С. Хантингтона, анализируются основные современные тенденции преодоления искусственного разделения Украины на Запад и Восток.
Ключевые слова: цивилизация, культура, ценности, линия разлома.

Boyarska O.A., Poplavskij O.A. Civilization line of Samuel Huntington and modern "fault line" of Ukraine

Focal problems of the unity of Ukraine and Ukrainian society in the context of civilizational paradigm by S. Hantington are discussed in the article. The main current trends to overcome the artificial division of Ukraine into the East and West are analyzed.
Keywords: civilization, culture, values, the fault line.

УДК 342.71

Шемшученко Ю. С.

Доктор юридичних наук, академік НАН України, директор Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Кресін О. В.

Кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ГРОМАДЯНСТВО ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Розглянуто основні підходи до розуміння громадянства та ролі громадянина у суспільно-політичних процесах. Акцентовано увагу на громадянстві як двосторонньому правовому зв'язку між особою та державою. Проаналізовано можливість 1) застосування санкцій у вигляді позбавлення громадянства за порушення громадянином своїх обов'язків або 2) запровадження інституту негромадянина.

Ключові слова: громадянство, конституція, участь, держава, національна ідентичність.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х років XX ст. активізувалися дискусії про необхідність переосмислення концепції громадянства. Причинами підвищеного інтересу до цього уже традиційного інституту стало зростання міграційних потоків, викликаний глобалізацією капіталізму; поглиблення інтеграційних процесів, особливо на Європейському континенті, що змушує переосмислити саму концепцію національного громадянства. Не останню роль відіграла і криза держави загального добробуту, що вимагає нового розуміння соціального виміру громадянства. Свій внесок зробили і дисфункції представницької демократії, зумовлені нівелюванням політичних цінностей та деградацією «соціального капіталу», що є необхідними умовами для повноцінного політичного громадянства. Можна зазначити і зростання злочинності та поширення явищ маргіналізації, однією з причин якої вважається ослаблення почуття соціальної відповідальності, що є важливою складовою громадянськості. В умовах України необхідність перегляду інституту громадянства зумовлена подіями 2014 року, в результаті яких

мешканці тимчасово окупованої території — Автономної республіки Крим — отримали громадянство іншої держави, або ж стали громадянами невизнаних республік ДНР і ЛНР.

Т. Х. Маршалл виділяє у явищі громадянства три типи прав: громадянські, політичні та соціальні. Громадянські права забезпечують індивідуальну свободу — свободу особистості, свободу слова, думки і віросповідання, а також право власності, право укладати договори і право на правосуддя. Під останнім розуміється право захищати і реалізовувати всі свої права з позицій рівності з іншими людьми, використовуючи офіційно прийняті процедури [1, p. 9–10]. Інституційним забезпеченням громадянської складової займаються судові органи. Політична складова передбачає участь у реалізації політичної влади як члена організації, що має політичну незалежність. Це право реалізується шляхом обрання чи участі у виборах до парламенту та інших представницьких органів влади на місцевому рівні. Під соціальним елементом розуміється широкий спектр прав: від права на необхідний мінімум економічного добробуту і безпеки до права успадковувати у повному обсязі соціальне багатство суспільства і жити життям цивілізованої істоти, відповідно до стандартів, що домінують на даний момент. Як правило, найчастіше вони реалізуються у системі освіти та соціального забезпечення.

На думку Т. Х. Маршалла, раніше ці три елементи були пов'язані між собою, оскільки реалізувалися за допомогою одних і тих же інститутів. Лише з часом, у міру суспільного розвитку спершу виділилися громадянські права на початку формування сучасних держав у XVIII ст., згодом політичні у результаті розширення виборчих прав в XIX ст., а соціальні оформилися лише у XX ст. з виникненням концепції держави загального добробуту. Для національної ідентичності найбільш важливими є громадянські й політичні права, що є складовою інституту громадянства, оскільки передбачають активну участь громадянина у вирішенні проблем на національному та локальному рівні. Однак, як правило, найбільш привабливою складовою для громадян є соціальні права, насамперед виконання державою взятих на себе зобов'язань щодо забезпечення мінімального набору соціальних послуг, гарантування певного рівня добробуту. Саме на соціальний патерналізм від держави розраховують особи, які частину свого життя прожили в умовах соціалістичної, хоча і недемократичної, держави, докладаючи мінімальних зусиль щодо реалізації інших складових інституту громадянства.

Варто згадати і про три основні підходи до розуміння громадянства, виділені Д. Міллером [2]:

1) соціально-ліберальний: відносини між індивідом та державою, що включають набір взаємних прав та обов'язків. Тобто держава може просити громадян більш активно виконувати свої зобов'язання, наприклад, брати участь у волонтерській та благодійній діяльності в обмін на певні соціальні винагороди. В свою чергу, держава надає можливість іммігрантам, які хочуть отримати дозвіл на постійне проживання та громадянство, пройти мовні курси, глибше познайомитися з культурою та звичаями країни перебування;

2) лібертанський, який розглядає відносини між державою та індивідом більш вузько з акцентом на особисту відповідальність та незалежність індивіда. Відповідальність та законні вимоги держави обмежені дотриманням гарантій і захисту кількох фундаментальних прав індивідів. Індивіди повинні мати можливість вільного вибору, на власний розсуд покращувати свій добробут та отримувати належний захист від різноманітних ризиків. Відповідно до цього розуміння активне громадянство означає, що індивід має більше простору для здійснення власного вибору і поводить себе як досвідчений споживач на ринку соціальних благ;

3) республіканський підхід фокусується на участі громадян у вирішенні проблем своєї громади і передбачає, що індивіди мають за мету покращення умов життя і піднесення добробуту громади загалом. Активне громадянство у цьому сенсі означає ширшу й активнішу громадянську участь, в тому числі у діалозі з відповідними органами державної влади та процесах самоорганізації. Збільшення участі може набувати індивідуальних і колективних форм. З іншого боку, індивідуальні користувачі можуть вступати у діалог для з'ясування відповідних заходів чи курсу діяльності; з іншого боку — вони можуть бути залучені до консультацій та переговорів щодо розробки і планування нової політики. Свого часу ще Г. Гегель зазначав, що громадянин — це людина, яка «працює для загального, має останнє своєю метою», слугує «загальному благу» [3, с. 360].

Тобто розглядати громадянство як односторонній зв'язок між державою і особою, що передбачає наявність зобов'язань лише у одного із суб'єктів, є помилковим підходом. Законодавство України визначає громадянство як правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках (ст. 1. Закону України «Про громадянство України» [5]).

Єдиного переліку обов'язків громадянина України не існує і він, як правило, зводиться до закріплених у Конституції України прав і

обов'язків людини і громадянина. Що стосується осіб, які були активними учасниками антиконституційних заходів, що мали місце в Криму та на окремих територіях Донецької і Луганської областей, то їх можна вважати порушниками низки конституційних обов'язків щодо: — захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів (ст. 65); — незаподіяння шкоди природі, культурній спадщині (ст. 66); — сплати податків і зборів (ст. 67); — неухильно додержання Конституції України та законів України, непосягання на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68).

Очевидно, що ми маємо справу з порушенням двосторонніх зобов'язань, які мали місце з боку мешканців АРК, окремих районів Донецької і Луганської областей, що повинно передбачати санкції з боку держави.

Вважається, що позбавлення громадянства — це санкція щодо конкретної особи у зв'язку з її поведінкою чи політичною позицією. Як правило, держави зберігають за собою можливість її застосування у випадку, якщо особа самовільно поступає на службу до силових органів іноземних держав (армії, поліції, розвідувальних органів тощо), органів юстиції, державного управління або ж здійснює ворожі дії щодо своєї держави.

Таке покарання часто практикувалося в СРСР: у 1920-х роках за контрреволюційні виступи проти радянської влади; в 1940-х — за вироком суду у випадках, передбачених законом, або на підставі указу Президії ВР СРСР; в 1980-х роках– за рішенням Президії ВС СРСР за дії, що порочать високе звання громадянина СРСР і завдають шкоди престижу чи державній безпеці СРСР. Громадянства СРСР свого часу були позбавлені такі відомі діячі культури і мистецтва, як Й. Бродський, О. Солженіцин, М. Растропович та інші.

У деяких країнах передбачена можливість позбавлення громадянства лише натуралізованих громадян, які вчинили злочини, передбачені у визначеному переліку злочинів.

Компромісний варіант використання громадянства як інструмента формування національної ідентичності обрала Естонія, яка на початку 1990-х років відмовилася від «нульового варіанта» — автоматичного надання громадянства усім особам, що проживали на території соціалістичної радянської республіки і запровадила інститут негромадянства Законом «Про іноземців» 1993 року. У 1992 році країна відновила дію закону «Про громадянство» 1938 року, згідно з яким особи, які постійно проживали на території Естонської РСР, але не були громадянами

Естонської республіки станом на 16 червня 1940 року, або їх нащадки, повинні були пройти процедуру натуралізації для отримання громадянства. Особи, які не пішли цим шляхом, вважаються негромадянами, які обмежені в політичних правах (не можуть голосувати і обиратися до парламенту країни). Після ратифікації Естонією Рамкової конвенції Ради Європи щодо захисту національних меншин негромадяни підпадають під дію цієї Конвенції і користуються захистом з боку держави як етнічна меншина. Особи з невизначеним громадянством (määratlemata kodakondsusega isik) можуть отримати статус громадянина лише після здачі іспитів на знання естонської мови, конституції країни і закону про громадянство. Таку політику можна вважати успішною, оскільки якщо станом на 1992 рік невизначене громадянство мали 32% мешканців, то у 2014 році їх залишилося всього близько 6%.

Можливості України щодо використання інституту громадянства для розвитку національної ідентичності досить обмежені. Після розпаду СРСР Київ обрав «нульовий варіант» надання громадянства, а згідно із ст. 25 Конституції громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство. Він також не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. Лише Президент України приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України (ст. 106, п. 26).

Процедура втрати українського громадянства не є автоматичною, оскільки ініціюється і застосовується в односторонньому порядку компетентними державними органами у випадках, визначених ст. 19 Закону України «Про громадянство». Підставами для втрати громадянства України є:

1) добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття;

2) набуття особою громадянства України внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів;

3) добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

Однак пункти 1 і 3 не застосовуються, якщо громадянин України стане особою без громадянства, що відповідає положенням Конвенції 1961 року.

Крім того, згідно із ст. 9 ратифікованої Україною Конвенції про скорочення безгромадянства не можна позбавити особу чи групу осіб

їхнього громадянства за расовими, етнічними, релігійними або політичними ознаками [4].

З огляду на ситуацію, що склалася в АРК, ДНР і ЛНР, вважаємо за необхідне розширити перелік підстав втрати громадянства України у п. 3: якщо громадянин вступає на службу в органи розвідки, державного управління і місцевого самоврядування інших держав.

Список використаних джерел:

1. Marshall T.H. Citizenship and social class and other essays / T.H. Marshall. — Cambridge: Cambridge University press, 1950. — 154 p.
2. Miller D. Citizenship and national identity / D. Miller. — Cambridge: Polity Press, 2000. — 224 p.
3. Гегель Г. В. Ф. Йенская реальная философия // Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет: В 2-х т. — Т. 1. — М.: Мысль, 1970. — 668 с.
4. Конвенція про скорочення безгромадянства; Конвенція від 30.08.1961 // [Електронний ресурс]. –Режим доступу: http:// zakon. rada. gov. ua/MpNUN/laws/show/995_240.
5. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 № 2235-III // Голос України. — 2001. — 6 березня.

Стаття надійшла до редакції 23.02.2015 р.

Шемшученко Ю. С., Кресин А. В. Гражданство как инструмент формирования национальной идентичности

Рассмотрены основные подходы к пониманию гражданства и их видение роли гражданина в общественно-политических процессах. Акцентировано внимание на гражданстве как на двухсторонней правовой связи между личностью и государством, проанализировано возможность применения санкций в виде лишения гражданства за нарушение гражданином своих обязанностей или внедрения института негражданина.

Ключевые слова: гражданство, конституция, участие, государство, национальная идентичность.

Shemshuchenko I., Kresin O. Citizenship as a tool for the formation of national identity

The main approaches to the understanding of citizenship, and their vision of the role of the citizen in the socio-political processes are considered. The special attention is given to citizenship as a bilateral legal relationship between the individual and the state; the possibility of sanctions in the form of denaturalization for the violation the citizen's duties or the introduction of a non-citizenship institution.
Keywords: citizenship, constitution, part, state, national identity.

УДК 323:321 (477)

Крицкалюк Н. І.

Аспірант кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ВЛАДИ І САМООРГАНІЗАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ: СПРОБА ПЕРЕДБАЧЕНЯ ЗДОБУТКІВ І НЕДОЛІКІВ

Децентралізація розглядається як процес перерозподілу або передачі в умовах демократизації суспільства владних повноважень від центрального управління до місцевих органів самоврядування. Здійснена спроба передбачити позитивні та негативні результати запланованих дій в недалекій перспективі.

Ключові слова: централізація, децентралізація, самоорганізація, громада, громадянське суспільство, місцеве самоврядування, демократія.

Сьогодні все частіше говорять про гостру необхідність процесів децентралізації влади та бюджетних фінансових ресурсів в Україні. Тема далеко не нова. Прихильники проведення цих заходів були завжди, і з кожним днем, з огляду на кризову політико-економічну ситуацію в країні, стає дедалі більше (Ю. Загородній, Г. Зеленько, І. Кононов, Л. Кравченко, І. Кресіна, Я. Пасько, Ф. Рудич, В. Селіванов, О. Скрипнюк, М. Рябчук, В. Цвих, Г. Щедрова Є. Щербенко та ін.).

Категорії централізації та децентралізації розглядаються науковцями на різних рівнях і в різних аспектах. Якщо централізація визначається як таке державне управління, при якому переважна більшість владних управлінських повноважень зосереджена в центральних державних органах, а місцева влада позбавлена можливості самостійно вирішувати багато своїх господарських, соціальних та інших завдань, то децентралізація є більш складним, комплексним і багатоаспектним поняттям.

Існує чимало тлумачень поняття «децентралізація» і немає чітко встановлених визначень. За тлумаченням Великого тлумачного словника сучасної української мови, — «це система управління, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоуправління; скасування або послаблення централізації» [1, с. 276].

До речі, в Україні термін децентралізація вперше згадується Конституції Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 року, у якій зазначалося, що: «не порушуючи єдиної своєї влади, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, дотримуючись принципу децентралізації».

Децентралізація — процес перерозподілу або передачі владних повноважень від центрального управління до місцевих органів самоврядування. Децентралізація влади включає як політичну так і адміністративну складову. Децентралізація може бути територіальною — переміщення влади від центрального міста на інші території, і може бути функціональною — шляхом передання повноважень на прийняття рішень з головного органу будь-якої галузі уряду до чиновників нижчих рівнів.

Децентралізацією є процес переорієнтації і передачі в умовах демократизації суспільства повноважень і ресурсів з центрального на регіональний (місцевий) рівень з метою підвищення ефективності і результативності державно-громадського управління. Тобто, децентралізація управління розуміється як перерозподіл функцій і повноважень між центральними і місцевими органами виконавчої влади і необхідність передачі з центру на місця повноважень, ресурсів і відповідальності. Разом з тим, децентралізація — це і зменшення ролі місцевих органів виконавчої влади і зростання ролі місцевих органів самоврядування, адже саме на місцевому рівні приймаються рішення, які торкаються інтересів і всіх сфер життєдіяльності громади — будівництво шляхів, шкіл, громадський транспорт, крамниці, екологічний стан дозвілля, енергопостачання тощо. Все це має вирішуватись у селах, районах, містах. І здається, українська громада визріла і здатна до самоорганізації, а їх активність є гарантією реального місцевого самоврядування.

Децентралізація в Україні — це необхідний крок, оскільки «система місцевого самоврядування. — як зазначено «Концепції **реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні**», — на сьогодні не задовольняє потреб суспільства. Функціонування органів місцевого самоврядування у більшості територіальних громад не забезпечує створення та підтримку сприятливого життєвого середовища, необхідного для всебічного розвитку людини, її самореалізації, захисту її прав, надання населенню органами місцевого самоврядування, утвореними ними установами та організаціями високоякісних і доступних адміністративних, соціальних та інших послуг на відповідних територіях» [2, с. 1].

Але треба бути готовим, що цей процес не пройде безболісно для суспільства. Відкидаючи ейфорію від перемоги Революції Гідності та аналізуючи можливі сценарії подальших кроків, необхідно передбачити позитивні та негативні результати запланованих дій в недалекій перспективі. Бо мова на цей раз йде не про посилення управлінської вертикалі у регіонах, а про формування нової «географії центрів відповідальності» за впорядкування суспільного життя та забезпечення територіального економічного розвитку. Тобто відбувається розмежування сфер державного управління в регіонах та місцевого самоврядування, яке повинне супроводжуватися відповідним зміцненням останнього щодо самостійності у прийнятті рішень та їх реалізації. Децентралізація — це передача значних повноважень та бюджетів від державних органів органам місцевого самоврядування. Очевидним стає те, що напрям реформ щодо децентралізації управління є наскрізним в ідеології становлення сучасної соціально-економічної системи України.

Змінюючи моделі управління в Україні з акцентом на посилення місцевого самоврядування, важливо розв'язати проблеми у двох сферах: територіальній — визначення базового рівня управління, на якому може забезпечуватися ефективне управління (децентралізація влади), і фінансовій — забезпеченість рівнів управління (децентралізація бюджетних фінансових ресурсів).

Стосовно першої: «Збереження диспропорційності адміністративно-територіального устрою як основи існування нераціональної територіальної організації влади (відсутність цілісної території адміністративно-територіальної одиниці базового рівня, перебування територіальної громади села, селища, міста у складі іншої територіальної громади або на території іншої адміністративно-територіальної одиниці, територіальної громади району в місті) призводить до конфлікту компетенції як між органами місцевого самоврядування, так і між органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади» [2, с. 2]. Отже, удосконалення потребує система територіальної організації влади з метою підвищення ефективності управління суспільним розвитком на відповідній території.

Згідно Ст. 5 Конституції України «Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» [3]. Система адміністративно-територіального устрою дісталася Україні у спадок від колишнього СРСР і характеризується високим ступенем централізації влади по вертикалі, а представницькі органи на місцях

так і не стали провідниками ефективної політики в інтересах людини і забезпечення захисту нагальних потреб територіальних громад. Низька ефективність діяльності органів місцевого самоврядування, значною мірою, обумовлена недостатнім рівнем бюджетного фінансування та відсутністю механізму трансферу фінансових ресурсів на рівень територіальних громад.

В Україні у межах певних адміністративно-територіальних одиниць співіснують дві форми організації місцевої влади: органи місцевого самоврядування і місцеві державні адміністрації [4]. Центральні органи влади представляють інтереси держави, а органи місцевого самоврядування інтереси лише територіальних громад, або їх об'єднань і діяльність їх обмежена територією громади [5]. Поляризація інтересів центра і регіонів є основою зародження муніципальної влади, яка виникає в процесі децентралізації публічної державної влади. Масштаби та ефективність органів місцевого самоврядування, а відповідно і добробут територіальних громад та держави в цілому прямо залежить від характеру правовідносин між різними рівнями влади. В Україні конституційна модель організації державної виконавчої влади є недосконалою, оскільки місцеві державні адміністрації існують не тільки для здійснення контрольно-наглядових функцій щодо органів місцевого самоврядування, а й володіють повноваженнями щодо управління відповідними територіями. Тому досі триває пошук оптимального варіанту взаємодії органів самоврядування з органами державної виконавчої влади.

Однак і поданий Президентом України П. Порошенком на розгляд до Верховної Ради проекту закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» зазнає критики з боку науковців і політиків і деякі положення дійсно потребують уточнення [6]. Перш за все це стосується процесів укрупнення базового рівня адміністративно-територіального устрою, основні повноваження місцевого самоврядування, запровадження інституту префектів, наділенням Президента України широкими повноваженнями щодо впливу на органи місцевого самоврядування, фінансова забезпеченість рівнів управління.

Згідно законопроекту про децентралізацію влади в Україні передбачається, що адміністративно-територіальний устрій складається з трьох рівнів: базового (адміністративно-територіальні одиниці — громади); районного (адміністративно-територіальні одиниці — райони); регіонального (адміністративно-територіальні одиниці — Автономна Республіка Крим, області, мм. Київ і Севастополь). На кожному рівні

адміністративно-територіального устрою функціонують відповідні органи місцевого самоврядування та органи виконавчої влади.

Певно, найболючішим питанням є укрупнення базового рівня адміністративно-територіального устрою — громади. Наразі в Україні вже реалізуються перші спроби об'єднання територіальних громад за затвердженою урядом методикою. Загалом це відповідає сучасним європейським тенденціям, хоча має враховувати певні застереження.

Досвід Європи дозволив виділити дві узагальнені схеми об'єднання територіальних громад: північноєвропейська, в рамках якої відбувалося формування крупних муніципалітетів (Швеція, Англія) та південноєвропейська — з об'єднанням громад у відносно невеликі муніципалітети (Франція, Італія). Відповідно сформувалися і різні за розміром та повноваженнями муніципалітети. У Швеції середній розмір громади становить 34 тис мешканців, у Данії — 55 тис, в Англії — 120 тис. У деяких землях Німеччини реформи привели до збільшення середнього розміру муніципалітету до 45 тис жителів. Таке масштабне укрупнення муніципалітетів суттєво підвищило фінансово-економічні складові управлінського потенціалу органів місцевого самоврядування і зробило їх багатофункціональними [7, с. 686–732].

Зауважимо, що у більшості країн Північної Європи територіальні реформи з суттєвого укрупнення муніципалітетів офіційно були добровільними. Але ступінь «добровільності» був не надто високим, і територіальні реформи проводилися із суттєвою примусовою складовою. Як правило, на рівні уряду створювалися комісії, які готували рекомендації щодо створення нового територіального формату системи місцевого самоврядування. «Добровільна» ж фаза у процесі об'єднання громад переважно стосувалася деталей адаптації громад до запропонованого урядом плану територіальної структури. Якщо ж добровільно консенсусу не вдавалося досягнути, то рішення про об'єднання приймалося централізовано. Очевидно, що такий досвід «добровільного» об'єднання громад необхідно враховувати і при здійсненні подібних заходів в Україні. безперечно, що у даній сфері виникатиме чимало суб'єктивних конфліктів, які не дозволять прийняти оптимальне рішення з позицій підвищення ефективності управління.

Південноєвропейська модель формування дієвого місцевого самоврядування: Іспанія, Швейцарія, Італія та Франція характерна тим, що у них кількість муніципалітетів не змінилася. А Франція взагалі є лідером у Європі за кількістю органів місцевого самоврядування, їх там понад 36 тис, а кількість населення у більшості з них не переви-

щує 2 тис. Проте більшість функцій там реалізується через інститути міжмуніципального співробітництва, яких у Франції створено понад 2,5 тис. Такі інститути можуть мати різну організаційну форму і виконувати різні функції. Їх створення і функціонування є добровільним і виходить з ініціативи громад, завдання яких вони покликані виконувати. Такий підхід суттєво відрізняється від централізовано спланованого об'єднання громад і забезпечує індивідуальні рішення різних територіальних проблем [7, с. 411–434].

Питання повноважень, якими наділені місцеві органи влади — теж є індивідуальним і не залежить від кількісного чинника, хоча в країнах з невеликими муніципалітетами більшість повноважень закріплено за центральним рівнем. Так, освіта у Франції є високоцентралізованою. Центральний уряд керує кадровою політикою на всіх рівнях і складає загальні плани розміщення закладів освіти. Роль муніципалітету обмежена формуванням та утриманням шкільного майна і покриттям поточних витрат, не пов'язаних з навчанням. Литва з відносно великими муніципалітетами дотримується протилежного курсу. Місцева влада тут оплачує зарплату і має формальну функцію контролю за наймом та просуванням послужбі персоналу, а також відповідає за формування та утримання шкільного майна.

Однак малі розміри муніципалітетів не завжди виключають можливість отримання великої кількості повноважень. У Франції, наприклад, місцева влада відповідає за водопостачання та каналізацію. Малі громади забезпечують ці послуги, укладаючи угоди з компаніями приватного сектора. У Німеччині малі муніципалітети укладають угоди з районною владою щодо забезпечення початкової та середньої освіти. Муніципалітети можуть формувати спільні компанії з надання послуг або укладати міжмуніципальні угоди. Наприклад, одна громада надає певні послуги іншій за обумовленою ціною.

Отже, обидва підходи — щодо об'єднання та збереження невеликих громад — мають переваги та недоліки, і навряд чи слід обирати ту чи іншу схему у чистому вигляді не забуваючи, що провідною тенденцією процесів адміністративно-територіального реформування є утворення міцних базових адміністративно-територіальних одиниць, спроможних здійснювати місцеве самоврядування.

В Україні «утворено близько 12 тис. територіальних громад, у більш як 6 тис. громад чисельність жителів становить менш як 3 тис. осіб, з них у 4809 громадах — менш як 1 тис. осіб, а у 1129 громадах — менш як 500 осіб, у більшості з них не утворено виконавчі органи відповідних

сільських рад, відсутні бюджетні установи, комунальні підприємства тощо. Органи місцевого самоврядування таких громад практично не можуть здійснювати надані їм законом повноваження. Дотаційність 5419 бюджетів місцевого самоврядування становить понад 70 відсотків, 483 територіальні громади на 90 відсотків утримуються за рахунок коштів державного бюджету. Здійснення постійної фінансової підтримки через районні бюджети малочисельних територіальних громад з використанням системи дотацій вирівнювання є обтяжливим для державного бюджету та стримує розвиток малих міст і великих селищ» [2, с. 2].

На сьогодні, на жаль, ні економісти, ні політики не мають чіткого уявлення, яким є оптимальний розмір для управління. Дослідження зарубіжного досвіду перетворень теж не виявив чіткого взаємозв'язку між кількістю населення, яке проживає в територіальній громаді, та ефективністю надання суспільних благ. Тож використання кількості населення як ключового показника при формуванні територіальних громад та наділенні їх повноваженнями недоцільне. Разом з тим, оскільки половина з 12 тисяч територіальних громад є малими з населенням менше 3 тис. осіб і добровільно об'єднати їх більш за все не вдасться, тож основні реформаційні зусилля потрібно спрямувати саме на них, бо в існуючих умовах вони не мають шансів на ефективне самоуправління. В цих умовах значно важливішим є якість місцевого самоуправління та інституційне забезпечення умов щодо консолідації та кооперації органів місцевого самоврядування при наданні тих чи інших послуг.

Реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади здійснюється з дотриманням таких принципів: верховенства права; відкритості, прозорості та громадської участі; повсюдності місцевого самоврядування; субсидіарності; доступності публічних послуг; підзвітності та підконтрольності органів і посадових осіб місцевого самоврядування територіальній громаді; підконтрольності органів місцевого самоврядування органам виконавчої влади у питаннях дотримання Конституції та законів України; правової, організаційної та фінансової спроможності місцевого самоврядування; державної підтримки місцевого самоврядування; партнерства між державою та місцевим самоврядуванням; сталого розвитку територій [2, с. 4].

Безперечно, провідним принципом формування демократичної, правової держави, ефективного розподілу повноважень між політичними інститутами та інститутами громадянського суспільства в сучасній Україні має виступити принцип субсидіарності.. Як зазначає український

фахівець у галузі муніципального права О. Батанов, «субсидіарність означає принцип, згідно з яким на національному рівні виконуються лише ті функції, що не можуть бути з більшою ефективністю та дієвістю виконані на нижчому рівні. У такому розумінні принцип субсидіарності застосовується у сфері розподілу повноважень між місцевим самоврядуванням і державою (в державах з унітарним устроєм), а також місцевим самоврядуванням та суб'єктами федерації, федерацією загалом (у державах з федеративним устроєм)» [8, с. 696–697].

Держава, яка дотримується цього принципу, гарантує своїм громадянам активну участь у місцевому та регіональному самоврядуванні, захист прав і свобод. Принцип субсидіарності нормативно закріплено у Європейській хартії місцевого самоврядування (1985 року) як такий, що визначає розподіл повноважень різних рівнів публічної влади у державі [9, с. 154–161.].

Політичний розвиток європейських країн та Сполучених Штатів Америки довели, що централізм не зміцнює державу, а веде до неспроможності уряду вирішувати болючі суспільно-політичні питання. Тому провідним принципом сучасної політики цих країн став саме принцип субсидіарності, який спрямований на розподіл та перерозподіл повноважень, функцій, прав та обов'язків, відповідальності, компетенції та фінансових ресурсів між органами місцевого самоврядування та державою. Принцип субсидіарності полягає у наділенні владою самої нижньої ланки інституціональної ієрархії. Так, останніми роками практикується делегування певних повноважень громадським організаціям. На нашу думку, вдосконалення механізму розподілу повноважень між державними й громадянськими інститутами має здійснюватися саме через реалізацію принципу субсидіарності. Його додержання сприятиме прийняттю рішень на максимально низовому рівні, що збільшить політичну активність громадян, повніше залучить їх до державних справ.

Велику увагу дослідженню питань розмежування владних повноважень в контексті перспектив децентралізації влади, розвитку органів місцевого самоврядування та створення дієвих механізмів участі громадян в процесі прийняття рішень приділяють українські вчені. Принцип субсидіарності припускає втручання держави в справи громадянських інститутів тільки в тому випадку, коли вони не здатні виконати ту чи іншу функцію, або досягти поставленої мети. Особливої актуальності названа вище проблема набуває сьогодні, коли реформа місцевого самоврядування не переведена в практичну площину, не надає необхідних стимулів залучення громадян до активної участі у вирішенні справ

громади та перерозподілу повноважень між державою та органами самоорганізації громадян.

Субсидіарність організації влади має протиставлятися тенденціям у напрямі до авторитарної централізації державної влади, для захисту автономії особи та реалізації прав місцевих органів самоврядування. В практичній площині ефективна система розподілу повноважень між державою та інститутами громадянського суспільства полягає у розробці програм, що націлені на удосконалення механізмів залучення населення до вирішення поточних справ, закріплення сфер, форм, видів і напрямів їхньої роботи за сучасних умов. За оцінками представників громадських організацій, в Україні поки що не відбулося встановлення партнерських відносин між владою і громадськими організаціями, не здійснюється інституціоналізація структур громадської участі та запровадження чітких процедур консультацій з громадськістю. Громадяни значною мірою відчужені від влади і не впливають на її дії. Конкретні дані на підтвердження цього факту ми вже наводили в своїй роботі.

Принцип субсидіарності передбачений і законопроектом щодо децентралізації: «Розмежування повноважень між органами місцевого самоврядування громад, районів, областей визначається законом на основі принципу субсидіарності» (ч. 4 ст. 143) [6]. При цьому особливо наголошується, що «принцип повністю відповідає Європейській хартії про місцеве самоврядування». Проте, — як зазначають П. Шляхтун в, Колюх, — «в хартії про нього не йдеться ні змістовно, ні термінологічно. Вона проголошує дещо інший принцип визначення обсягу повноважень органів місцевого самоврядування — принцип залишкової компетенції, який полягає у тому, що до відання органів місцевого самоврядування належать будь які питання, за винятком вилучених із їхньої компетенції або належних до компетенції інших органів: «2. Органи місцевого самоврядування в межах закону мають повне право вільно вирішувати будьяке питання, яке не вилучене зі сфери їхньої компетенції і вирішення якого не доручене жодному іншому органу» (ч. 2 ст. 4) [9].

Саме «принцип залишкової компетенції більшою мірою, ніж принцип субсидіарності, відповідає вимогам щодо децентралізації влади. Найхарактернішим він є для найбільш децентралізованих — так званих дуалістичних — федерацій, в конституціях яких предметно визначено тільки сферу виключної компетенції федерації, а будьякі інші питання (залишкова компетенція) віднесено до сфери компетенції її суб'єктів (наприклад, у США). Принцип залишкової компетенції у поєднанні з принципом конкурентної компетенції (у сфері конкурентної

компетенції рішення повноважні ухвалювати і держава, і органи влади територіальних одиниць) застосовується, наприклад, у розподілі сфер компетенції держави й областей в Конституції Італії» [10].

Чи не найбільше питань виникає у зв'язку зі скасуванням інституту місцевих державних адміністрацій, запровадженням інституту префектів та наділенням Президента України широкими повноваженнями щодо впливу на органи місцевого самоврядування. Згідно з законопроектом про децентралізацію:

«Виконавчу владу в районах і областях, у Києві та Севастополі здійснюють префекти…Префекта призначає на посаду та звільняє з посади за поданням Кабінету Міністрів України Президент України» (ч. 1, 3 ст. 118) [6].

«Префект на відповідній території:

1) здійснює нагляд за додержанням Конституції і законів України органами місцевого самоврядування;

2) координує діяльність територіальних органів центральних органів виконавчої влади та здійснює нагляд за додержанням ними Конституції і законів України;

3) забезпечує виконання державних програм;

4) спрямовує і організовує діяльність територіальних органів центральних органів виконавчої влади та забезпечує їх взаємодію з органами місцевого самоврядування в умовах воєнного або надзвичайного стану, надзвичайної екологічної ситуації;

5) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України» (ч. 1 ст. 119) [6].

Крім того, префект зупиняє дію актів місцевого самоврядування з мотивів невідповідності їх Конституції чи законам України з одночасним зверненням до суду (ч. 2 ст. 144) [6]. Президент України не тільки призначає на посаду та звільняє з посади префекта (за поданням Кабінету Міністрів України), а й може скасовувати акти префектів, видані на здійснення повноважень, визначених пунктами 1, 4, 5 частини першої статті 119 (ч. 3 ст. 119) [6]. І далі: «У разі ухвалення головою громади, радою громади, районною, обласною радою акта, що не відповідає Конституції України, створює загрозу порушення державного суверенітету, територіальної цілісності чи загрозу національній безпеці, Президент України зупиняє дію відповідного акта з одночасним зверненням до Конституційного Суду України, тимчасово зупиняє повноваження голови громади, складу ради громади, районної, обласної ради та призначає тимчасового державного уповноваженого.

Тимчасовий державний уповноважений спрямовує та організовує діяльність відповідних виконавчих органів місцевого самоврядування громади, виконавчого комітету районної, обласної ради.

Конституційний Суд України розглядає таке звернення Президента України невідкладно.

У разі визнання Конституційним Судом України акта голови громади, ради громади, районної, обласної ради таким, що відповідає Конституції України, Президент України скасовує акт, виданий відповідно до частини третьої цієї статті.

У разі визнання Конституційним Судом України акта голови громади, ради громади, районної, обласної ради таким, що не відповідає Конституції України, Верховна Рада України за поданням Президента України достроково припиняє повноваження голови громади, ради громади, районної, обласної ради та призначає позачергові вибори у визначеному законом порядку» (ч. 3–6 ст. 144) [6].

На думку П. Шляхтуна і В. Колюха « наведені положення Ст. 144 сформульовано значною мірою під впливом нинішньої боротьби із сепаратизмом на Сході України. Такі повноваження Президента України нічого спільного з децентралізацією влади не мають. Крім того, формулювання «створює загрозу порушення державного суверенітету, територіальної цілісності чи загрозу національній безпеці» можуть використовуватися і з метою боротьби з регіональною політичною опозицією. За чинними конституційними нормами Президент України подібних повноважень щодо впливу на органи місцевого самоврядування не має. Лише Верховна Рада України — згідно із Законом «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року [Про місцеве самоврядування в Україні] — за наявності передбачених цим законом підстав може призначити позачергові вибори сільської, селищної, міської, районної у місті, районної, обласної ради (ч. 4 ст. 78) чи сільського, селищного, міського голови (ч. 5 ст. 79) і тим самим достроково припинити їхні повноваження» [10].

Отже, законопроект передбачає «значне розширення його повноважень щодо впливу на органи місцевого самоврядування — як через контрольованих ним префектів, так і безпосередньо — шляхом зупинення дії актів та повноважень органів місцевого самоврядування, а також через внесення до Верховної Ради подання щодо дострокового припинення повноважень та призначення позачергових виборів органу місцевого самоврядування. За наявності у Президента України таких широких конституційних повноважень щодо впливу на органи

місцевого самоврядування від автономії останнього може мало що залишитися» [10]. Це явно суперечить Європейській хартії про місцеве самоврядування: «органи місцевого самоврядування мають право використовувати засоби правового захисту для забезпечення вільного здійснення своїх повноважень і поважання принципів місцевого самоврядування, які утілені в конституції чи національному законодавстві» (ст. 11) [9]. Даний законопроект щодо децентралізації жодних таких засобів не передбачає.

Аналіз законопроекту «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» засвідчує як про переваги так і про недоліки і можливі негативні наслідки. До переваг можемо віднести: — створення передумов для розвитку громадянського суспільства; — набуття населенням практичного досвіду у демократії; — посилення правової, організаційної та матеріальної спроможності територіальних громад, органів місцевого самоврядування, провадження їх діяльності з дотриманням принципів та положень Європейської хартії місцевого самоврядування; — прозорість і спрощення процесу прийняття рішень; — доступності публічних послуг, підвищенню їх якості; — впровадженню механізму здійснення місцевими держадміністраціями та населенням контролю за наданням органами місцевого самоврядування, територіальними органами центральних органів виконавчої влади публічних послуг; — запровадженню стандартів (нормативів) якості публічних послуг, що надаються населенню органами місцевого самоврядування базового та регіонального рівня, критеріїв оцінювання якості; — створенню сприятливих правових умов для максимально широкого залучення населення до прийняття управлінських рішень, а також розвитку форм прямого народовладдя; — формуванню ефективної територіальної системи органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади для забезпечення сталого соціально-економічного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць; — утворенню об’єднаних територіальних громад, спроможних самостійно або через органи місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення; — соціально-економічному розвиткові територіальних громад і регіонів; — стимулюванню економічного розвитку територій у результаті удосконалення механізмів впливу органів місцевого самоврядування на визначення пріоритетів місцевого економічного розвитку; — визначенню чітких меж кожної адміністративно-територіальної одиниці, забезпеченню повсюдності юрисдикції органів місцевого самоврядування на території відповідної адміністративно-територіальної

одиниці та недопущенню наявності в межах території громади інших адміністративно-територіальних одиниць такого ж рівня; — утворенню виконавчих органів обласних та районних рад; — зміні статусу місцевих держадміністрацій з органів загальної компетенції на контрольно-наглядові органи у системі виконавчої влади з функцією координації діяльності територіальних органів центральних органів виконавчої влади на відповідній території; — забезпеченню розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування базового та регіонального рівня, місцевими держадміністраціями та територіальними органами центральних органів виконавчої влади.

-децентралізація бюджетних фінансових ресурсів, що передбачає: (зміну системи оподаткування, при якій змінюються питомі надходження на користь місцевих бюджетів; зміну бюджетної системиі з підвищенням рівня відповідальності сааме місцевими бюджетами; надання більших повноважень органам місцевого самоврядування щодо розробок та реалізації різноманітних программ розвитку).

Але будь-яка децентралізація неминуче стикається з такими проблемами: допустимий рівень децентралізації (місцевий, регіональний або федеральний), обсяг влади кожного органу на кожному рівні, політичні та адміністративні відносини між різними органами влади на різних рівнях. Отже, поряд з цим децентралізація має й низку негативних наслідків. Причинами цього в багатьох випадках стають нерітельне планування і не послідовність у реалізації реформ. До недоліків децентралізації мможна віднести: — ускладнення спроможності впливати на макроекономічну ситуацію на державному рівні і, навіть дестабілізація країни в цілому; — збільшується ймовірність того, що виконання делегованих державних функцій може стати менш скоординованим як по горизонталі (між адміністративно-територіальними одиницями), так і по вертикалі (між рівнями управління); — самостійність у діяльності місцевих органів влади може викликати протиріччя і перерости у конфлікт з намаганням центральних органів влади зберегти владні повноваження; — низький рівень свідомості, культури та обізнаності членів громадянського суспільства за умов децентралізації урядування таїть в собі небезпеку «не толерантного» і «нечесного» використання влади на фоні недостатньої контрольованості і відповідальності з боку громадянського суспільства можуть мати досить негативні наслідки; — диспропорції і нерівномірність у соціально-економічному розвитку адміністративно-територіальних одиниць; — гальмування реалізації державних програм на фоні надання більшого значення

місцевим політичним пріоритетам; намагання центральними органами влади уникнути відповідальності за надання державних послуг населенню, самоусунення центральних урядів від вирішення нагальних питань; — неузгодженість делегованих повноважень і обов'язків з ресурсами для виконання державних функцій; — помилки у здійсненні фінансово-бюджетної децентралізації, які полягають у відсутності належної фінансово-бюджетної автономії та наповнення дохідної частини місцевих бюджетів ведуть до того, що місцеві органи влади не будуть спроможними виконувати ці функції.

Отже, результати впровадження реформ децентралізації управління є як позитивними, так і негативними. Досвід також свідчить, що наслідки децентралізації навряд чи будуть позитивними, якщо не будуть введені ефективні нормативно-правові врегулювання у напрямі підвищення підзвітності на місцях, фіскальні обмеження на рівні місцевих влад і національного уряду.

Список викоистаних джерел:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: Перун, 2005.
2. Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів Українивід 1 квітня 2014 р. — № 333-р.
3. Конституція України. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» [Текст]. — К.: Велес, 2005. — 48 с.
4. Трачук П. А. Децентралізація та проблеми адміністративного самоврядування // Держава і право. Збірник наукових праць. — 2010 — Вип. № 48.
5. Євтушенко О. Н. Проблеми децентралізації державної влади і місцеве самоврядування в Україні / О. Н. Євтушенко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. — 2009. — № 29.
6. Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://w1.c1.rada. gov. ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812.
7. Конституции государств Европы: В 3 т. / Л. А. Окуньков (общ. ред. и вступ. ст.). — М.: НОРМА, 2001. — Т. 2.
8. Батанов О. Субсидіарність / О. Батанов // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2011.

9. Європейська хартія місцевого самоврядування. Страсбург, 15 жовтня 1985 року. Офіційний переклад // Муніципальне право зарубіжних країн: навч. посіб.: У 3 ч. / за заг. ред. П. Ф. Мартиненка. — К.: Знання України, 2005–2006. Ч. 3 / авт. й упоряд.: В. Ю. Барвіцький, О. В. Батанов. — 2006.
10. Шляхтун П., Колюх В. Децентралізація по-українськи в контексті європейського досвіду місцевого самоврядування / П. Шляхтун, В. Колюх // Віче. — 2015. — № 18].

Стаття надійшла до редакції 12.03.2015 р.

Крицкалюк Н. И. Децентрализация власти и самоорганизация населения в Украине: попытка предвидеть достижения и недостатки

Децентрализация рассматривается как процесс перераспределения или передачи в условиях демократизации общества властных полномочий от центрального управления в местные органы самоуправления. Осуществленная попытка предусмотреть положительные и отрицательные результаты запланированных действий в недалекой перспективе.
Ключевые слова: централизация, децентрализация, самоорганизация, община, гражданское общество, местное самоуправление, демократия.

Kritskalyuk N.I. Decentralization of power and self-organization of the population in Ukraine: an attempt to anticipate the achievements and shortcomings

Decentralisation is seen as a process of redistribution or transfer in terms of democratization of power from central government to local governments. Implemented an attempt to provide a positive and negative results of the actions planned in the near future.

Keywords: centralization, decentralization, self-organization, community, civil society, local government, democracy.

УДК 323 (477):364.467

Дем'яненко О. О.

Здобувач кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

МЕХАНІЗМИ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ПОЛІТИЧНУ МОДЕРНІЗАЦІЮ УКРАЇНИ

Визначено, що складовою модернізаційного потенціалу громадянського суспільства є його здатність коригувати впливи політичної влади за допомогою різноманітних механізмів громадського контролю. Охарактеризовано окремі механізми громадського контролю та висвітлено можливості представлення інтересів громадянського суспільства за їх використанням.

Ключові слова: політична модернізація, інститути громадянського суспільства, громадський контроль, механізми громадського контролю, громадська рада, громадська експертиза, громадські слухання.

На сучасному етапі політичного розвитку України формування інститутів громадянського суспільства відбувається у рамках процесу модернізації, тобто комплексу соціальних, економічних, політичних, культурних, інтелектуальних трансформацій. Особливе місце у даному контексті займає саме політична модернізація, сутністю якої є вдосконалення політичної системи та адаптація її до мінливих обставин суспільного життя. Водночас, зміст модернізації сучасної держави полягає, передусім, у перетворенні її з органу примусу на провідний механізм самоорганізації суспільства.

Багато українських вчених досліджують різні аспекти трансформації сучасного українського суспільства як цілісної та складної соціальної системи. Теорію політичної модернізації суспільства в останні роки активно розробляють провідні українські вчені В. Горбатенко, О. Новакова, М. Паламарчук, Ф. Рудич та ін. Фундаментальні теоретичні питання демократизації громадсько-політичної сфери висвітлюються у працях М. Головатого, Г. Зеленько, І. Кресіної, О. Майбороди, М. Михальченка, Л. Новоскольцевої, М. Требіна, В. Цвиха, Г. Щедрової та ін. Проблема громадського контролю, його механізмів висвітлена у дослідженнях В. Безродної, І. Кресіної, А. Крупника, О. Полторакова, Л. Рогатіної, Л. Усаченко та ін. Проте, на нашу думку, питання механізмів

громадського контролю та їхнього впливу на політичну модернізацію України потребує більш ґрунтовного висвітлення.

У нашому дослідженні обґрунтовано нові ідеї, положення і висновки, що характеризують можливості впливу громадянського суспільства на політичну модернізацію та роль громадського контролю у цьому процесі.

У наукових колах традиційно вважається, що модернізація в політичній сфері пов'язана з реальною активізацією політичної участі населення, розвитком багатопартійності, становленням відкритих плюралістичних політичних систем. Відкритість держави реалізується в демократизації державного управління та розвитку нового типу її відносин з громадянським суспільством.

На нашу думку, найбільш повним у контексті політичної модернізації э визначення громадянського суспільства, запропоноване відомим російським дослідником О. Кочетковим, відповідно до якого «... громадянське суспільство розуміється як система суспільних відносин та інститутів, що виражає різноманітні потреби, інтереси і цінності членів суспільства, активно взаємодіє з державою, правлячими елітами і дає можливість людині реалізувати її громадянські права» [4,с. 55].

Важливою складовою модернізаційного потенціалу громадянського суспільства в цьому сенсі є його здатність коригувати впливи політичної влади за допомогою громадського контролю.

Громадський контроль — один із видів соціального контролю, що здійснюється об'єднаннями громадян та самими громадянами. Він є важливою формою реалізації демократії і способом залучення населення до управління суспільством та державою.

На думку українського дослідника А. Крупника, громадський контроль є інструментом громадської оцінки виконання органами влади й іншими підконтрольними об'єктами їхніх соціальних завдань. Такий контроль — невід'ємна складова системи публічного управління та незамінний чинник розвитку соціуму в умовах розбудови демократичної, соціальної, правової держави [5, с. 147].

Інший український дослідник О. Полтораков визначає громадський контроль як систему відносин громадянського суспільства з державою. Система ґрунтується на підзвітності органів державної виконавчої влади органам державної законодавчої влади (парламентський контроль) і недержавним структурам («третьому сектору» та ЗМІ) [8].

Громадський контроль як засіб забезпечення законності в діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування суттєво

відрізняється від інших видів контролю. Ця відмінність полягає насамперед у тому, що всі суб'єкти громадського контролю виступають від імені громадськості, а не держави. Їх контрольні повноваження зазвичай не мають юридично владного змісту, а рішення за результатами перевірок мають, як правило, рекомендаційний характер. Характерною рисою громадського контролю є запобігання порушенням у сфері державного управління за допомогою засобів суспільного впливу.

Інституційну базу громадського контролю складають суб'єкт, об'єкт, предмет та механізм його здійснення. Суб'єктами громадського контролю виступають громадяни та інститути громадянського суспільства — громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші непідприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства. Об'єктом громадського контролю можуть бути діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, а також поведінка окремих громадян. Предметом громадського контролю є діяльність вказаних об'єктів з реалізації прав і свобод громадян, задоволення їх потреб та інтересів. Процедура громадського контролю містить комплекс механізмів його здійснення відповідно до завдань та характеру вищезгаданих складових.

Основними нормативно-правовими актами, які визначають інструменти громадської участі та контролю у нашій державі є насамперед Конституція України від 28 червня 1996 р., Закони України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р., «Про органи самоорганізації населення» від 11 липня 2001 р., «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р., «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р. та ін.; Постанови Кабінету Міністрів України №976 «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» від 5 листопада 2008 р., № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. та Статути територіальних громад.

На нашу думку, можна виокремити такі механізми громадського контролю:

1) звернення громадян;

2) громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування;

3) громадські слухання;

4) обговорення в засобах масової інформації, соціологічні опитування та моніторинги громадської думки;

5) діяльність громадських рад;

6) діяльність органів самоорганізації населення;

7) діяльність інститутів громадянського суспільства;

8) моніторинг діяльності та контрольні перевірки об'єктів громадського контролю.

Популярним сьогодні є твердження, що потужним чинником посилення громадського впливу на діяльність влади є Інтернет, який дає можливості не тільки розголосу проблем без цензури, але також є інструментом самоорганізації людей у випадках конфліктної взаємодії з владою.

З-поміж виокремлених механізмів громадського контролю більш докладно зупинимося на питанні проведення громадської експертизи, громадських слухань, діяльності громадських рад.

Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади є складовою механізму демократичного управління державою, який передбачає проведення інститутами громадянського суспільства, громадськими радами оцінки діяльності органів виконавчої влади, ефективності прийняття і виконання такими органами рішень, підготовку пропозицій щодо розв'язання суспільно значущих проблем для їх врахування органами виконавчої влади у своїй роботі. Порядок проведення громадської експертизи регламентовано Постановою Кабінету Міністрів України №976 «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» від 5 листопада 2008 р. Даний порядок є обов'язковим для виконання органами виконавчої влади усіх рівнів, проте має рекомендаційний характер для органів місцевого самоврядування. Останні мають право використовувати затверджений Кабінетом Міністрів України Порядок, затвердити власний порядок або ж взагалі не давати відповідним структурам можливості проводити громадську експертизу. Відповідно до вказаної Постанови, громадську експертизу можуть проводити інститути громадянського суспільства та громадська рада при відповідному органі виконавчої влади. Органи виконавчої влади зобов'язані розглядати висновки громадської експертизи за участю авторів та враховувати результати експертизи в своїй діяльності. Відповідно до пункту 6 вищезгаданого Порядку, пропозиції, напрацьовані інститутом громадянського суспільства або громадською ради за результатами проведеної громадської експертизи, враховуються органом виконавчої влади під час підготовки програм соціально-

економічного розвитку, державних цільових та регіональних програм, формування бюджетів відповідного рівня, вирішення питань поточної діяльності. При цьому, експертні пропозиції, підготовані за результати громадської експертизи можуть бути подані у письмовій та електронній формі, а також повинні містити про ініціатора відповідної експертизи та рекомендації щодо вирішення проблеми.

Узагальнюючи вищесказане, можна стверджувати, що процедура громадської експертизи дає можливість інститутам громадянського суспільства оцінити ефективність діяльності певного органу виконавчої влади або посадової особи, виконання певної державної програми, законність витрачання бюджетних коштів, якість надання адміністративних послуг чи дотримання норм виконання чинного законодавства тощо. Застосування процедури громадської експертизи дає можливість інститутам громадянського суспільства впливати на діяльність органу державної влади. Проведення громадських експертиз діяльності владних структур сприяє пошуку різних варіантів вирішення існуючих проблем, оптимізації цих рішень, узгодженості дій сторін; дає можливість здійснити аналіз ефективності взаємодії суспільних, державних, муніципальних і бізнес-структур на відповідній території; скласти коротко- та довгостроковий прогноз розвитку ситуації; формує довіру між громадськими об'єднаннями та державними структурами, що працюють в одній сфері, а також посилює комунікацію між різними рівнями влади та суспільством [9, с. 61].

За інформацією Українського незалежного центру політичних досліджень (далі — УНЦПД) з 2010 року до квітня 2015 р. було завершено лише 35 експертиз органів виконавчої влади [2, с. 11]. Тобто, як бачимо, практика використання означеного механізму громадського контролю в Україні є вкрай недостатньою.

Відповідно до п. 1 ст. 13 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. територіальна громада має право проводити громадські слухання — зустрічатися з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування [3]. Відповідно до п. 2 ст 13. Закону, громадські слухання проводяться не рідше одного разу на рік. Пропозиції, які вносяться за результатами громадських слухань, підлягають обов'язковому розгляду органами місцевого самоврядування. Проте, законодавством не врегульовано порядок проведення

громадських слухань. Відповідний порядок повинен бути визначений у Статуті територіальної громади і Положенні про громадські слухання у певному населеному пункті.

Експерти УНЦПД здійснили спробу узагальнити практику регулювання порядку проведення громадських слухань у містах — обласних центрах України. Отже, право ініціювати проведення громадських слухань у більшості випадків надається міському голові, депутатам міських рад (постійним комісіям, фракціям, певній кількості депутатів), виконавчим комітетам, представникам територіальної громади (мінімальна кількість для подання ініціативи коливається від 1 до 11 тисяч осіб), органам самоорганізації населення, громадським організаціям політичним партіям. У громадських слуханнях можуть брати участь, з правом голосу, тільки члени територіальної громади. На слухання запрошуються посадові особи органів місцевого самоврядування, депутати міської ради, керівники органів самоорганізації населення, представники політичних партій, та громадських організацій, керівники підприємств, установ та організацій, діяльність яких пов'язана з питанням, що обговорюється. Рішення, ухвалені на громадських слуханнях, мають бути обов'язково розглянуті на засіданні ради відповідного рівня чи виконавчого комітету, або міським головою [2, с. 18–19].

Аналітичні довідки УНЦПД характеризують практику застосування процедури проведення громадських слухань в Україні. Так, станом на квітень 2015 р. з-поміж 24 областей України (крім Луганської, Донецької областей та АР Крим) за рівнем наявності сприятливих умов для проведення громадських слухань в Україні 5 міст — обласних центрів мають ускладнені умови (Запоріжжя, Черкаси, Дніпропетровськ, Одеса, Херсон), ще у 12 (Кіровоград, Полтава, Чернігів, Вінниця, Суми, Рівне, Луцьк, Ужгород, Івано-Франківськ, Чернівці, Миколаїв, Харків) можливість застосування такої процедури штучно заблокована (переважно через вимогу зібрати понад 300 підписів громадян на підтримку ініціативи з проведення громадських слухань), у решти 5 міст-обласних центрів (Київ, Житомир, Тернопіль, Хмельницький, Львів) взагалі не передбачено проведення громадських слухань. Тобто, фактично цей механізму громадського контролю також не використовується повною мірою.

Наступним механізмом громадського контролю є діяльність громадських рад. Громадські ради при органах виконавчої влади (або органах місцевого самоврядування) — постійно діючий колегіальний виборний консультативно-дорадчий орган, утворений для забезпечення

участі громадян в управлінні державними справами, здійснення громадського контролю за діяльністю органів влади, врахування позицій громадськості при формуванні та реалізації державної політики. Питання, пов'язані із функціонуванням громадських рад регламентовано Постановою Кабінету Міністрів України №996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. Відповідно до вказаної Постанови ініціювати створення громадських рад у обов'язковому порядку повинні міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, обласні, Київська міська, районні, районна у м. Києві державні адміністрації. Органи місцевого самоврядування на власний розсуд вирішують це питання. До складу громадської ради органу виконавчої влади (крім центральних органів виконавчої влади та міністерств) можуть бути обрані представники інститутів громадянського суспільства незалежно від напрямів діяльності. До складу громадських рад при центральних органах виконавчої влади та міністерствах можуть бути обрані представники інститутів громадянського суспільства, які займаються відповідною до органу влади сферою діяльності. Кількісний склад громадської ради затверджується установчими зборами, проте не повинен перевищувати 35 осіб. Термін її повноважень становить два роки. Формою роботи ради є відкриті засідання, які проводяться за потребою, але не рідше одного разу в квартал. У засіданнях і може брати участь уповноважений представник органу із правом дорадчого голосу, інші ж особи беруть участь у засіданнях за запрошенням голови громадської ради. Її рішення мають рекомендаційний характер і є обов'язковими для розгляду відповідного органу влади.

За інформацією УНЦПД станом на 1 жовтня 2011р. в Україні було сформовано 566 громадських рад із 608 необхідних, тобто 93%. Загалом більше 9 тис. представників інститутів громадянського суспільства взяли участь в установчих зборах із формування громадських рад при органах виконавчої влади різного рівня. До складу громадських рад різного рівня було обрано більше ніж 8,2 тис. представників інститутів громадянського суспільства. Середня кількість членів громадських рад при центральних органах виконавчої влади складала 40 осіб, а при обласних державних адміністраціях — 79 осіб [1, с. 4].

Вцілому, громадські ради, сформовані відповідно до вимог Постанови №996 та при конструктивній співпраці органу влади й інститутів громадянського суспільства доводять свою ефективність.

Означені тенденції розвитку суспільно-політичної системи країни, активізація громадянського суспільства, зростаючі вимоги до підвищення ефективності функціонування системи державного управління суттєво підвищили соціальний запит на масштаби і якість громадського контролю. Завданнями громадського контролю є налагодження змістовної взаємодії між інститутами громадянського суспільства, з одного боку, і структурами державної влади і управління — з іншого, подолання недовіри органів влади до ініціатив громадянського суспільства. З-поміж основних механізмів громадського контролю нами проаналізовано громадські слухання, громадську експертизу, діяльність громадських рад. Проте, на нашу думку, незважаючи на пророблену за останній час роботу різними інститутами громадянського суспільства, у громадського контролю залишається величезний, ще не реалізований потенціал, який необхідно розвивати всім структурам.

Спираючись на наведені вище аргументи, можна зробити висновок, що на шляху формування та утвердження розвитку демократичної, соціальної, правової держави громадський контроль є ключовим модернізаційним фактором громадянського суспільства щодо України. Наявність різних механізмів громадського контролю та законодавчо закріплена можливість їх використання сприяють залученню громадян до нових форм демократичної участі, що дозволяє їм набувати цінного досвіду та навичок артикуляції та реалізації власних інтересів у поєднанні з інтересами громади. Загалом варто зазначити, що співробітництво й партнерство громадськості із владними структурами дає змогу знаходити нові ідеї, можливості та ресурси для розв'язання тих чи інших суспільно важливих проблем. Наявність активного й потужного громадянського суспільства, що діє спільно із владою, з одного боку посилює його демократичні засади, зміцнює роль громадськості у творенні та реалізації державної політики, а з іншого — сприяє підвищенню рівня легітимації влади, яка відіграє провідну роль у процесі демократичної модернізації держави в цілому. Враховуючи вищевикладене, у подальших наукових публікаціях буде продовжено дослідження громадянського суспільства як одного з найважливіших чинників політичної модернізації України.

Список використаних джерел:

1. Громадські ради в цифрах: загальнонаціональний звіт із моніторингу формування громадських рад при центральних та місцевих органах виконавчої влади / М. В. Лациба, О. С. Хмара, А. О.

Красносільська [та ін.]; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. — К.: Агентство «Україна», 2011. — 124 с.
2. Забезпечення прозорості місцевих рад та децентралізація влади: Роздаткові матеріали конференції (3–4 квітня 2015 р.) — К.: УНЦПД, 2015. — 30 с.
3. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. [Електронний ресурс] — Офіційний сайт Верховної ради України. Режим доступу: http://zakon4.rada. gov. ua/laws/show/280/97-вр
4. Кочетков А. П. Некоторые тенденции развития современного гражданского общества / А. П. Кочетков // Вестник Московского университета им. М. В. Ломоносова. Серия 12: Политические науки. — №2, 2012. — С. 53–69.
5. Крупник А. С. Зарубіжний досвід громадського контролю: уроки для України /А. С. Крупник // Ефективність державного управління: Зб. наук. праць ЛРІДУ. — Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2007. — Вип. 14. — С. 146–154.
6. Мотрошилова Н. В. О современном понятии гражданского общества / Н. В. Мотрошило ва // Вопросы философии. — № 6. — 2009. — С. 12–32.
7. Новакова О. Політична модернізація та громадянське суспільство: перспективи розвитку в Україні / О. Новакова // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. — С. 131–142.
8. Полтораков О. Громадський контроль над «силовими» структурами в Україні: проблеми та перспективи [Електронний ресурс] — Офіційний сайт Національного інституту проблем міжнародної безпеки. — Режим доступу: http://www. niisp. org. ua/defau~38.php
9. Постанова Кабінету Міністрів України №976 «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» від 5 листопада 2008 р. [Електронний ресурс] — Офіційний сайт Верховної ради України. — Режим доступу: http://zakon4.rada. gov. ua/laws/show/976–2008-п
10. Постанова Кабінету Міністрів України № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. [Електронний ресурс] — Офіційний

сайт Верховної ради України. — Режим доступу: http://zakon4. rada. gov. ua/laws/show/996–2010-п
11. Усаченко Л. М. Громадська експертиза рішень органів державної влади як форма громадського контролю / Л. М. Усаченко // Актуальні проблеми державного управління, 2009. — №2. — С. 58 — 63.

Стаття надійшла до редакції 14.02.2015 р.

Демьяненко А. А. Механизмы гражданского контроля и их влияние на политическую модернизацию Украины

Установлено, что составляющей модернизационного потенциала гражданского общества является его способность корректировать влияние политической власти используя различные механизмы гражданского контроля. Дана характеристика отдельных механизмов гражданского контроля и освещены возможности представления интересов гражданского общества посредством их использованием.
Ключевые слова: политическая модернизация, институты гражданского общества, гражданский контроль, механизмы гражданского контроля, общественный совет, гражданская экспертиза, общественные слушания.

Demyanenko A. Mechanisms for civilian oversight and their influence on political modernization of Ukraine

Determined that part of the modernization potential of civil society is its ability to correct the influence of political power by means of public control. Characterized certain *mechanisms* of public control and opportunities highlighted representation of civil society for their use
Key words: political modernization, institutions of civil society, public control, mechanisms of public control, public council, public expertise, public hearings.

УДК 328.126 (477)..001895

Баскакова Ю. В.

Кандидат юридичних наук, Інститут підвищення кваліфікації вищих керівних кадрів Національна академія державного управління при Президентові України

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ КОМІТЕТІВ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Продемонстровано, що відносини між комітетами Верховної Ради України та іншими органами державного управління як, власне, і будь-які інші відносини, що регулюються правом, надзвичайно складні, різноманітні і багатогранні, вони відзначаються багатоаспектністю та ступеневістю.

Ключові слова: парламентські комітети,парламентськийпроцес, суб'єкти законодавчої ініціативи,законодавчий орган влади, парламентська діяльність, парламентський контроль, нормативно — правове визначення, громадянське суспільство.

Практика діяльності парламентів багатьох країн світу свідчить, що ефективне здійснення парламентом своїх функцій можливе лише за умови організації належної діяльності його комітетів. Завдяки цим допоміжним парламентським органам діяльність парламенту набуває впорядкованого, планомірного характеру. Значною є роль парламентських комітетів під час реалізації парламентом контрольних функцій. Міжнародний та вітчизняний досвід свідчать, що контроль діяльності уряду в парламентських комітетах є найбільш дієвим засобом запобігання безвідповідальній діяльності органів виконавчої влади, відстоювання основ правової держави та формування громадянського суспільства, гарантування рівності всіх перед законом і зміцнення демократичних принципів як основи повноцінного функціонування, гармонійного розвитку держави та суспільства. Своєю чергою, дослідження передбачених у парламентському законодавстві України форм і видів діяльності постійних комітетів Верховної Ради України дає змогу виявити причини низького рівня парламентського контролю за органами виконавчої влади в Україні, прогалини та суперечливі положення парламентського законодавства, визначити організаційно-правові заходи, що сприятимуть підвищенню ефективності діяльності парламентських органів.

Особливо актуальною сьогодні, як для науки політології, так і для практики, є проблема організаційно-правових аспектів діяльності парламентських комітетів законодавчого органу влади на шляху становлення парламентаризму.

Згідно з Конституцією державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову відповідно до ст. 6 Конституції України. В основному законі ст. 75 визначено, що єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України. Оскільки носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в державі є народ, а народ може здійснювати владу безпосередньо і через органи державної влади, діяльність парламенту є формою опосередкованого управління народом державою [1].

Відповідно до Конституції України (ст. 89) Верховна Рада України для здійснення законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до її повноважень, виконання контрольних функцій відповідно до Конституції України створює з числа народних депутатів України комітети Верховної Ради України та обирає голів, перших заступників, заступників голів та секретарів цих комітетів.

Згідно із Законом України «Про комітети Верховної Ради України» від 04.04.1995 № 116/95-ВР комітет Верховної Ради України — орган Верховної Ради України, який утворюється з числа народних депутатів України для здійснення за окремими напрямами законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень Верховної Ради України, виконання контрольних функцій. Комітет відповідальний перед Верховною Радою України і підзвітний їй. Діяльність комітетів координує Голова Верховної Ради України згідно з Конституцією України та в порядку, встановленому Регламентом Верховної Ради України [2].

Аналізуючи вищезазначене можна зазначити, що парламент є уособленням частини державної інституції, а саме є однією із гілок влади, які в сукупності являють собою організацію державної влади.

Верховна Рада як орган державної влади, покликана забезпечувати діяльність держави шляхом своєї парламентської діяльності. Державні органи призначаються саме для безпосереднього здійснення державної влади, для цього вони наділяються повноваженнями державно-владного характеру, керують державою, соціальними процесами та суспільними справами. Отже, діяльність Верховної Ради є діяльністю державновладного органу, що за своїм характером є формою опосередкування діяльності держави.

Питанню діяльності парламентських комітетів присвячено значний масив наукової літератури у сфері конституційного права. Протягом останнього часу важливі аспекти конституційно-правової природи та контрольної діяльності парламентських комітетів і тимчасових слідчих комісій Верховної Ради України ставали предметом наукових праць О. Андрійко, О. Анохіна, Ю. Барабаша, В. Гошовської, Ю. Древаля, С. Ківалова, Л. Кривенко, О. Майданник, Н. Омельченка, М. Орзіха, З. Погорєлової, О. Порубенського, М. Развадовської, С. Саса, В. Шаповала та інших українських науковців. Питанню діяльності парламентських комітетів у парламентах зарубіжних країн присвячували свої праці С. Авак'ян, А. Автономов, М. Амелер, М. Баглай, С. Бендюріна, Ч. Вайз, Р. Караєв, А. Керімов, О. Коврякова, М. Моргунова, В. Стеніна, Ю. Тороп, В. Чіркін та інші науковці.

Аналіз наукових праць провідних учених свідчить, що існуючі проблеми взаємодії парламентських комітетів з вищими органами виконавчої влади в Україні є достатньо новим і малодослідженим напрямом для вітчизняної науки. Науковці розглядають діяльність парламентських комітетів переважно під кутом зору повноважень усього парламенту, участі в законопроектній діяльності та здійсненні парламентського контролю. Як зазначає з цього приводу німецький професор А. Фосскуле, «публічні дискусії в парламенті слугують не стільки для вироблення, скільки для представлення вже прийнятих рішень, що дозволяє говорити про «депленаризацію» процесу прийняття рішень» [3, с. 60]. У науковій літературі є загальноприйнятим погляд, відповідно до якого постійні комітети парламенту вважаються його допоміжними органами, що утворюються з депутатів для діяльності за окремими напрямами законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень парламенту. Система парламентських комітетів вважається сильною тоді, коли в даних органах концентрується основна політична і законодавча влада парламенту, а також відбувається процес напрацювання його рішень [4, с. 71; 5, с. 172, 175].

Світова практика діяльності парламентів свідчить, що запрошені особи з'являються до вищого законодавчого органу, оскільки надання інформації з обговорюваних питань знаходиться у сфері їхньої професійної компетенції або вони зацікавлені в швидшому прийнятті того чи іншого законопроекту. Переваги комітетського контролю в системі парламентського полягають у спеціалізації даних органів щодо окремих сфер урядової діяльності [6, с. 100]. Закономірно, що в більшості країн з парламентськими та змішаними формами правління структура

комітетів вибудувана відповідно до організаційної структури урядових міністерств і відомств, що дозволяє комітету концентрувати свою діяльність на тій галузі управління, за яку відповідає міністерство. На нашу думку, варто погодитися з висновком О. Майданик, що для оптимізації діяльності комітетів парламенту України зі здійснення контрольних повноважень за діяльністю уряду в законодавстві необхідно передбачити, «що комітети ВР України повинні здійснювати певні контрольні повноваження щодо діяльності «профільних» міністерств і відомств». О. Майданик стверджує, що «реалізуючи зазначені контрольні повноваження, комітет, за наслідками здійснюваного ним контролю, має надавати фахову оцінку діяльності органу виконавчої влади, посадової особи, що має бути основою для оцінки їх діяльності та, при виявленні відхилень від приписів закону, — вжиття заходів впливу щодо їх усунення» [7, с. 107].

Конституційно-правовою основою становлення парламентаризму, забезпечення діяльності парламентських комітетів опозиції та суб'єктів державного управління є наступні нормативно-правові джерела: Конституція України 28.06.1996 № 254к/96-ВР [1], закон України «Про комітети Верховної Ради України» від 4 квітня 1995 р. № 116/95-ВР [2], закон України «Про статус народного депутата України» від 17 листопада 1992 року N 2790-XII [8], закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 року № 1861–VI [9], закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 27.02.2014 № 794–VII [10], Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України» від 18 липня 2007 р. № 950 [11], Постанова Верховної Ради України «Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України восьмого скликання» від 04.12.2014 № 22–VIII [12].

Серед невирішених частин загальної проблеми все ще залишається потреба в дослідженні організаційно-правових аспектів діяльності парламентських комітетів законодавчого органу влади на шляху становлення парламентаризму. Мета статті — дослідити організаційно-правові аспекти діяльності парламентських комітетів законодавчого органу влади на шляху становлення парламентаризму.

Унікальність парламенту як політичного інституту полягає в його ролі посередника між суспільством і органами виконавчої влади; системи, у якій формується владна воля нації на основі представництва структурованих груп інтересів на державному рівні.

Верховна Рада як представницький орган, орган державної влади, покликана забезпечувати діяльність держави шляхом своєї парламентської діяльності. Державні органи призначаються саме для безпосереднього здійснення державної влади, для цього вони наділяються повноваженнями державно-владного характеру, керують державою, соціальними процесами та суспільними справами. Отже, діяльність Верховної Ради є діяльністю державно-владного органу, що за своїм характером є формою опосередкування діяльності держави.

На конституційному рівні статус, функціональне призначення парламентських комітетів, їх повноваження закріплені ч. 2 ст. 89 Конституції України, яка визначила їх статус як допоміжних органів Верховної Ради України, що «здійснюють законопроектну роботу, готують і попередньо розглядають питання, віднесені до повноважень Верховної Ради України».

Комітети Верховної Ради України є одним із найважливіших організаційних елементів не тільки забезпечення законотворчого процесу в діяльності єдиного органу законодавчої влади в Україні, а й взаємодії та контролю за діяльністю уряду. Аналіз Закону України «Про комітети Верховної Ради України» від 04.04.1995 № 116/95-ВР свідчить, що у даному нормативно-правовому акті закладені підвалини сильної системи комітетів. Дані парламентські органи мають суттєвий вплив як на характер законопроектів, що подаються на розгляд Верховної Ради України, так і на порядок та обставини проходження законопроектів на всіх стадіях законотворчого процесу; володіють високим рівнем автономії при вирішенні питань власної діяльності; формуються, як правило, на повну каденцію Верховної Ради України. Під час здійснення законотворчих і контрольних функцій вони володіють значним обсягом повноважень у відносинах з органами виконавчої влади. Комітети Верховної Ради України створюються за принципом пропорційного представництва депутатських фракцій і груп, що сприяє збалансованій діяльності Верховної Ради України.

Розгляд правової природи комітетів Верховної Ради України насамперед потребує дослідження процедури їх формування. Відповідно до Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» (ч. 4 ст. 81) комітети створюються за принципом пропорційного представництва депутатських фракцій і груп. Тому склад комітетів Верховної Ради України фактично співвідноситься з питомою вагою представлених у парламенті політичних сил. Пропорційне представництво фракцій у комітетах під час роботи над законопроектами зумовлює дотримання

парламентського принципу політичного балансу, а саме надання можливості виконання основної роботи щодо законопроектів парламентській більшості із збереженням за меншістю функції стримування та контролю [13, с. 32]. Вперше формування комітетів за принципом пропорційного представництва було запроваджене у Верховній Раді України V скликання у 2006–2007 рр. у зв'язку зі змінами в конституційному ладі після внесення до Конституції України змін від 8 грудня 2004 р.

Метою даного дослідження є аналіз повноважень комітетів Верховної Ради України стосовно законопроектної діяльності, а також посилення ролі окремих комітетів парламенту на попередніх стадіях законодавчого процесу. Аналізуючи основні проблеми ролі та діяльності комітетів Верховної Ради України можна зазначити, що ст. 89 Конституції та Регламент Верховної Ради України наділяють комітети низкою важливих функцій і повноважень у законопроектній роботі. Так, норми Регламенту Верховної Ради України, Положення про порядок роботи з проектами законодавчих актів та матеріалами, що містять законодавчі пропозиції, які подаються на розгляд Верховній Раді України, дозволяють комітетам з попереднього розгляду законопроектів по суті відпрацювати їх та повернути суб'єктам права законодавчої ініціативи.

Так, статті 90, 91 94, 100 та інші норми Регламенту, Положення про порядок роботи з проектами законодавчих актів та матеріалами, що містять законодавчі пропозиції, які подаються на розгляд Верховної Ради України дозволяють комітетам ще до попереднього розгляду законопроектів по суті повертати їх суб'єктам права законодавчої ініціативи.

Таке право може реалізовуватись у разі недотримання формальних вимог до оформлення законопроекту та супровідної записки до нього (стаття 91 Закону про Регламент), у випадку, якщо внесений законопроект раніше був відхилений парламентом або повторює відхилений проект по суті (за умови, що законопроект вноситься на тій же сесії парламенту — пп. 5 п. 2 ст. 94 Регламенту), у випадку, наявність прийнятого в першому читанні законопроекту, щодо якого внесений проект є альтернативним (пп. 4 п. 2 ст. 94 Регламенту) або порушення інших встановлених Регламентом строків; у випадку невідповідності законопроекту Конституції (пп. 1 п. 2 ст. 94 Регламенту Верховної Ради України) тощо.

Повернення законопроекту, проекту іншого акта суб'єкту права законодавчої ініціативи здійснюється в 15-денний строк після отримання

висновку головного комітету чи відповідної тимчасової спеціальної комісії з повідомленням про причину повернення.

В той же час, аналіз законотворчої діяльності парламенту говорить про те, що не тільки комітети, але й парламент в цілому часто розглядають законопроекти, оформлені з порушенням формальних вимог, правил юридичної техніки, які не відповідають Конституції України або чинним міжнародним договорам, вносяться з порушенням встановлених Регламентом строків тощо. Іншими словами, відповідні положення Регламенту на практиці не діють. На наш погляд, ця ситуація зумовлена декількома чинниками.

По-перше, у Регламенті Верховної Ради України не враховано перевантаженість парламенту законопроектною роботою. Цілком очевидно, що коли на розгляд комітету протягом року діяльності Верховної Ради вноситься декілька десятків (а той сотень) законопроектів, по підготовці яких він є головним, не рахуючи тих законопроектів, по яких комітет дає висновки для інших комітетів, то 15-денний строк, відведений Регламентом на перевірку відповідності проекту вимогам Регламенту, є замалим. З нашої точки зору, в умовах значного «законопроектного» навантаження на парламент, встановлення таких строків є недоцільним.

По-друге, причиною недієвості вищевказаних положень Регламенту Верховної Ради України є те, що комітет далеко не завжди протягом 15 днів встигає перевірити законопроект на предмет, скажімо, його відповідності Конституції, міжнародним угодам України, потенційних наслідків реалізації закону (у разі його прийняття) для Державного бюджету та місцевих бюджетів. Природно, що відповідні висновки мали б давати спеціалізовані парламентські комітети — комітет з питань правової політики (щодо відповідності законопроекту вимогам Конституції України), комітет у закордонних справах та комітет з питань Європейської інтеграції (на предмет відповідності законопроекту міжнародним зобов'язанням України та європейському праву), комітет з питань бюджету, комітет з питань фінансів та банківської діяльності (на предмет аналізу доходів і витрат від прийняття пропонованого проекту Закону) тощо. Однак механізм взаємодії головного комітету з вищезазначеними комітетами, строки надання цими комітетами висновків на законопроект у чинному Регламенті та Законі «Про комітети Верховної Ради України» не конкретизовано.

По-третє, чинним законодавством України не диференційовано роль комітетів у законодавчому процесі. З нашої точки зору, на рівні

Регламенту Верховної Ради України роль окремих комітетів у законодавчому процесі могла б бути суттєво посилена. Йдеться, насамперед, про вже згадувані комітети з питань правової політики, з питань бюджету, з питань фінансів та банківської діяльності, з питань Європейської інтеграції та комітет у закордонних справах, позиція яких має визначати долю будь-якого законопроекту ще до його попереднього розгляду по суті у головному комітеті.

По-четверте, доцільно звернути увагу на надто рідкісне застосування статті 94 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України», яка передбачає підстави для повернення неякісно оформленого або без фінансово-економічного обґрунтування та з інших важливих причин законопроекту, проекту іншого акта автору законодавчої ініціативи без його включення до порядку денного та розгляду на пленарному засіданні.

На наш погляд, у Регламенті Верховної Ради України доцільно більш чітко закріпити норму, яка не дозволяла б реєстрацію законопроектів без наявності до них фінансово-економічного обґрунтування.

Закріплення відповідної норми під час реєстрації та подання законопроектів сприяло б, по-перше, більш відповідальному ставленню до підготовки законопроектів з боку суб'єктів права законодавчої ініціативи і відповідно, прийняттю якісних за змістом законів, по-друге, розвантаженню законопроектної роботи комітетів Верховної Ради України (оскільки завідомо непрохідні, фінансово обтяжливі, популістичні законопроекти «відфільтровувались» би ще на початковій статії), по-третє, дало б змогу, час та можливості комітетам сконцентруватись на опрацюванні реальних до прийняття, важливих законопроектів.

Дослідження законотворчої діяльності свідчить про те, що значна частина законопроектів, попри позитивні висновки головного та інших комітетів, не знаходить підтримки в сесійній залі парламенту, прийняті парламентом закони отримують негативні висновки міністерств та служб Секретаріату Президента України, ветуються главою держави.

Така практика, з одного боку, говорить про те, що, на відміну від багатьох зарубіжних держав (за винятком країн з так званою «слабкою» моделлю комітетів, наприклад — Великобританії), центром законотворчої роботи є не комітети, а парламент як орган. З іншого боку це свідчить, що комітети і парламент в цілому не здійснюють належної співпраці із зацікавленими сторонами: депутатськими фракціями, урядом, лобістськими організаціями (зацікавленими групами впливу), главою держави. Іншою складовою такої ситуації є політична заангажо-

ваність представників політичних сил, які мають можливість впливати на рішення комітету.

Перенесення центру законопроектної роботи з сесійної зали в комітети потребує, з нашої точки зору, неухильного дотримання представленими в парламенті політичними силами квотного принципу формування комітетів з тим, щоб фракційна структура комітетів відтворювала фракційну структуру парламенту, а також розширення повноважень комітетів в процесі попередньої підготовки законопроектів (один з можливих механізмів посилення ролі комітетів у законодавчому процесі було запропоновано вище). Посилення взаємодії між парламентом і комітетами — з одного боку, та зацікавленими групами — з іншого, потребує наявності двох чинників: зацікавленості в співпраці з боку всіх учасників законодавчого процесу та правових механізмів, через які зацікавлені групи реалізовуватимуть свій інтерес. На превеликий жаль, сьогодні такий механізм перебуває в стадії свого впровадження. Впровадженню такого механізму має сприяти здійснення адміністративної реформи, яка розмежує політичну діяльність міністерств та їх адміністративну діяльність, сприятиме звільненню міністрів від виконання поточної адміністративної роботи в очолюваних ними міністерствах. Відповідно, міністри (та їх політичні заступники) отримають змогу приділяти більше уваги співпраці з парламентом та профільними комітетами. Не менш актуальним є вироблення правових механізмів залучення зацікавлених груп до законопроектної роботи. Зрештою, ще одним напрямом посилення співпраці парламенту та комітетів із зацікавленими органами та організаціями є підвищення рівня гласності роботи комітетів, шляхом, наприклад покладення на голову або секретаря комітету обов’язків щодо запрошення зацікавлених осіб на засідання комітетів.

Ще однією актуальною проблемою законотворчої роботи комітетів є й те, що досить часто виникають ситуації, коли проекти змін до різних статей одного і того ж нормативно-правового акту розглядаються одночасно декількома комітетами без узгодження позицій відповідних комітетів і напрацювання проекту комплексних змін до відповідного акту. Узгодження позицій та розробка такого проекту мала б здійснюватись через механізм спільних засідань декількох комітетів, однак Закон України «Про комітети Верховної Ради України» не закріплює умов, за яких такі засідання обов’язково мають проводитись, що зумовлює низький рівень застосування цього механізму узгодження позицій в практиці комітетської діяльності. Саме тому існує потреба у більш

чіткому визначенні в Законі «Про комітети Верховної Ради України» підстав, умов та порядку проведення комітетами спільних засідань при розгляді важливих принципових законодавчих актів.

Аналіз положень Регламенту та Закону «Про комітети Верховної Ради України» дозволяє дійти висновку, що недостатньо ефективний контроль комітетів у сфері виконавчої влади зумовлений двома основними чинниками — відсутністю у комітетів тих контрольних повноважень, які притаманні парламентським комітетам в інших зарубіжних країнах та недосконалістю механізму реалізації існуючих прав.

Зокрема, Закон «Про комітети Верховної Ради України» наділяє парламентські комітети правом заслуховувати членів уряду, керівників органів виконавчої влади, організацій, профспілок, органів місцевого самоврядування, окремих громадян, вимагати присутності відповідних осіб на засіданні Верховної Ради України під час розгляду питання, щодо якого зазначені особи давали пояснення, доручати проведення оперативно-розшукових дій. Зазначеним правам кореспондується вузьке коло обов’язків. Так, стаття 29 Закону «Про комітети Верховної Ради України» говорить лише про те, що на пропозицію комітету керівники відповідних органів та організацій, інші посадові особи зобов'язані прибути на його засідання та дати роз'яснення щодо питань, які розглядаються цим комітетом в порядку виконання контрольних повноважень. За нез'явлення на засідання комітету, надання недостовірної, неповної інформації, відмову надати інформацію або за навмисне її приховування вони несуть відповідальність відповідно до законодавства України (стаття 57 Закону).

Дослідження законодавчої діяльності Верховної Ради України дозволяє встановити існування ще декількох проблем, пов’язаних із здійсненням комітетами контрольних повноважень.

Перша з них полягає в тому, що жоден з чинних нормативно-правових актів не покладає на головний комітет обов’язків здійснювати контроль за виконанням тих законів, проекти яких готувались комітетом до розгляду в першому, другому читаннях та в цілому. Досить актуально це питання стосується прикінцевих положень законів, коли Кабінету Міністрів України дається доручення розробити протягом певних строків проекти змін до законів, які враховують положення нового закону, привести свої акти та акти міністерств у відповідність до новоприйнятого Закону. На практиці виконання Урядом цим вимог системно не контролює ніхто. Очевидно, що самі комітети, які здійснювали підготовку відповідних законопроектів, і мають контролювати діяльність

органів виконавчої влади по їх виконанню, періодично (принаймні один раз на рік) інформувати законодавчий орган про результати такої контрольної діяльності, узагальнювати практику правозастосування, вносити пропозиції стосовно удосконалення правового регулювання відповідної сфери суспільних відносин, притягнення окремих членів уряду до політичної відповідальності. Відповідні обов'язки комітетів та наслідки їх невиконання мають бути закріплені у Законі «Про комітети Верховної Ради України».

Суть другої проблеми полягає в необхідності вироблення чітких критеріїв відмежування контрольної діяльності комітетів (як і парламенту в цілому) від прямого втручання законодавчої гілки влади у діяльність органів виконавчої влади всіх рівнів. У зв'язку з цим необхідно дати відповідь на питання про те, яких суб'єктів мають стосуватись рішення парламенту та комітетів (лише Уряду в цілому, чи окремих членів Кабінету Міністрів, керівників центральних органів виконавчої влади, голів місцевих державних адміністрацій тощо), чи правомірною і такою, що відповідає Конституції України, слід вважати практику доручень комітетів та парламенту щодо підготовки Кабінетом Міністрів законопроектів, прийняття певних актів, ухвалення яких віднесено до виключної компетенції органів виконавчої влади тощо.

Враховуючи сучасне положення Верховної Ради України в системі державних органів України, особливої актуальності набувають організаційно-правові аспекти діяльності парламентських комітетів законодавчого органу влади на шляху становлення парламентаризму. На етапі демократичних реформ соціальна структура змінюється надто швидко й часто трапляється, що необхідні інституційні перетворення відбуваються зі значною затримкою. Інерційність української політичної системи багато в чому пов'язана з недоліками функціонування інституту парламентаризму. Обґрунтовано, що наявність правових механізмів забезпечення форм діяльності комітетами вітчизняного парламенту є однією з наявних проблем, яке б зіграло важливу роль у стабілізації політичного та економічного життя країни.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Режим доступу: http://zakon1.rada. gov. ua/.
2. Закон України «Про комітети Верховної Ради України» від 04.04.1995 № 116/95-ВР. Режим доступу: http://zakon1.rada. gov. ua/.

3. Фосскуле А. Эрозия парламентской системы в Федеративной Республике Германии / А. Фосскуле // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. — 2004. — № 2. — С. 59–64.
4. Богачова О. В. Законотворчийпроцес в Україні / О. В. Богачова, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко. — К.: Реферат, 2006. — 424 с.
5. Кислий П. Становлення парламентаризму в Україні: на тлі світового досвіду / П. Кислий, Ч. Вайз. — К.: Абрис, 2000. — 414 с.
6. Омельченко Н. Л. Контрольнадіяльність парламенту України в процесіреалізаціїзаконодавчоїфункції Верховною Радою України / Н. Л. Омельченко // Митна справа. — 2012. — № 5 (83), ч. 2, кн. 2. — С. 96–101 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://archive. nbuv. gov. ua/portal/soc_gum/ ms/2012_5_2_2/96. pdf.
7. Майданник О. О. Парламентський контроль за функціонуванням виконавчої влади в Україні: питання теорії / О. О. Майданник // Право України. — 2010. — № 5. — С. 102–108.
8. Закон України «Про статус народного депутата України» від 17.11.1992 року N 2790-XII. Режим доступу: http://zakon1.rada. gov. ua/.
9. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 р. № 1861–VI. Режим доступу: http://zakon1.rada. gov. ua/.
10. Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 27.02.2014 № 794–VII.
11. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України» від 18.07.2007 № 950.
12. Постанова Верховної Ради України «Про перелік, кількісний склад і предметивіданнякомітетівВерховної Ради України восьмого скликання» від 04.12.2014 № 22–VIII.
13. Тороп Ю. В. Роль парламентских комитетов в законодательном процессе: на примере федеративных государств Западной Европы / Ю. В. Тороп // Правоведение. — 2006. — № 6. — С. 29–35.

Стаття надійшла до редакції 18.02.2015 р.

Баскакова Ю. В. Организационно-правовые аспекты деятельности комитетов Верховной Рады Украины.

Продемонстрировано, что отношения между комитетами Верховной Рады Украины и иными органами государственного управления, как и иные отношения, которые регулируются правом, чрезвычайно

сложные, разнообразные и многогранные, они определяются многоаспектностью и ступенчатостью..
Ключевые слова: парламентские комитеты, парламентский процесс, субъекты законодательной инициативы, законодательный органы власти, парламентская деятельность, парламентский контроль, нормативно — правовое определение, гражданское общество.

BaskakovaYulia. Action the committees the Verhovna Rada of Ukraine: organization-law aspects.

Relationship between committees ofVerhovna Rada Ukraine and another state authorityas fact, and any other relationship that governed by the law are extremely complex, diverse and multifaceted, they are marked multifaceted and multi-stage.
Keywords: parliament committees, parliamentary process, the subjects of legislative initiative, legislative authority, parliamentary activity, parliamentary oversight, regulatory definition of civil society.

УДК 321.02

Співак М. В.

Кандидат юридичних наук, докторант Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ПРАВОВІ ТА НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ІННОВАЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У СИСТЕМІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Аналізуються правові та наукові підходи до інноваційних перетворень у системі охорони здоров'я. Наголошується, що сучасний суспільний розвиток неможливо уявити без інновацій, які є формою оновлення суспільства на всіх його рівнях, основним фактором не лише економічного, а й загально-соціального розвитку.

Ключові слова: інновація, інноваційні перетворення, інноваційні процеси, охорони здоров'я.

Необхідність здійснення інноваційних перетворень у системі охорони здоров'я в Україні зумовлюється її тривалою системною кризою, деструктивний характер якої вказує на неефективність державної соціальної та економічної політики у цій сфері, про що свідчить, зокрема: критична демографічна ситуація та незадовільний стан здоров'я громадян; погіршення рівня та якості життя соціально-незахищених верств населення; поширення соціально-небезпечних хвороб у суспільстві; зниження загального доступу до охорони здоров'я та якості надання медичної допомоги, а також виснаження ресурсної бази системи охорони здоров'я та її структурні диспропорції.

Ключовими проблемами, які заважають інноваційним перетворенням у системі охорони здоров'я, є: відсутність системного підходу, що забезпечує визначення пріоритетних напрямів розвитку охорони здоров'я, відсутність постійно діючої системи порівняльного аналізу зовнішніх змін та впливів на систему, моніторингу внутрішнього стану та перспектив розвитку системи охорони здоров'я, що вкрай ускладнює прийняття обґрунтованих і своєчасних управлінських рішень у цій сфері та зумовлює неефективність державної політики щодо її розвитку. Актуальність даної проблематики визначається прискореними процесами інноваційного розвитку сучасного світу, випереджаючими можливість їх адекватного наукового і правового осмислення.

Авторка статті ставить за мету здійснити правовий аналіз, а також аналіз сучасних *наукових підходів* до інноваційних перетворень в галузі охорони здоров'я.

Дане питання частково знаходить своє відображення в працях Д. Карамишева, Л. Новикової, Л. Федулової, З. Гладуна, В. Шевчука, М. Борщівського, І. Кизими та інших науковців.

Важливо відзначити, що здійснення інноваційних перетворень системи охорони здоров'я передбачає застосування ефективних механізмів, спрямованих на системну перебудову галузі, формування єдиного нормативно-правового, ресурсно-інвестиційного, медичного та інформаційного простору. Комплексний організаційний механізм управління інноваційними процесами в системі охорони здоров'я передбачає сукупність взаємообумовлених та цілеспрямованих засобів і способів досягнення загальної цілі — створення ефективної системи забезпечення суспільного здоров'я в Україні на основі поєднання політичного, економічного, соціального та правового механізмів з проривними технологіями їх застосування [1].

Під інноваціями в охороні здоров'я В. Шевчук розуміє результат діяльності, пов'язаної з розвитком медичних технологій, наукових досягнень і передового досвіду, і спрямованої на отримання якісно нової ідеї оздоровлення, лікування, управління процесами в медичній галузі, отримання нових медичних товарів, технологій або послуг і оволодіння конкурентними перевагами [2, с. 45].

Інноваційний розвиток охорони здоров'я, на думку О. Павленко, — це найбільш оптимальний шлях кардинального поліпшення здоров'я та якості життя, боротьби з передчасною смертністю населення і вирішення демографічних проблем країни [3, с. 70].

На думку З. Гладуна одним із визначальних напрямів реформування сучасної системи охорони здоров'я України є: «…управління медичною наукою та інноваційна політика» [4, с. 204].

Відповідність показників громадського здоров'я рівню соціально-*економічного* розвитку країни *є* основним питанням *економіки охорони здоров'я*. Тому, доречно навести позицію Й. Шумпетер. Науковець сформулював цілісну теорію інноваційного розвитку, центральним місцем якої було введення економічної категорії «інновації» як необхідної виробничої функції, зумовленої змінами факторів виробництва, ресурсів або їх комбінації. Учений виділяє такі складові інновації: запровадження нової продукції, товару, послуги, нових видів або невідомого для споживача; застосування нової технології виробництва, запровадження для певної

галузі невідомого методу (способу) виробництва; використання нових матеріалів, видів сировини, а також її джерел; відкриття та освоєння нового ринку споживання продукції; підрив монополії конкурентів або монополізація ринку за рахунок виробництва власної, невідомої раніш продукції; впровадження нової організації виробничого, управлінського процесу, організаційної структури або їх удосконалення.

Розкритий зміст інновації відображає широкий підхід до її визначення, з якого випливає, що інновації можуть бути створені в будь-якій предметній сфері діяльності людини.

В. Гусєв виводить поняття інноваційної діяльності наступним чином: існує типове визначення інноваційної діяльності як діяльності з доведення науково-технічних ідей, винаходів, розробок до результату, який може бути практично використаний. У повному обсязі інноваційна діяльність включає всі види наукової діяльності, проектно-конструкторські, технологічні, дослідні розробки, діяльність з освоєння нововведень у виробництві. Інноваційна діяльність за характером є системною та багатоплановою діяльністю, за якою поєднуються організаційні, соціальні та технологічні нововведення і в ході впровадження яких формується нова модель розвитку, перетворення та використання економічних, природних та суспільних ресурсів [5].

У Законі України «Про інноваційну діяльність» від 04.07.2002 року дане поняття розкриваються у такому значенні: інновації − новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери; інноваційна діяльність − діяльність, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг [6]

Продовженням розбудови механізмів державного регулювання інноваційної діяльності в Україні став Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» від 08.09.2011 року у положеннях якого визначається, що пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні це науково і економічно обґрунтовані та визначені відповідно до цього Закону напрями провадження інноваційної діяльності, що спрямовані на забезпечення економічної безпеки держави, створення високотехнологічної конкурентоспроможної екологічно чистої продукції, надання високоякісних послуг та збільшення експорт-

ного потенціалу держави з ефективним використанням вітчизняних та світових науково-технічних досягнень [7].

Закон України «Про наукову і науково-технічну експертизу» від 10.02.1995 року визначає правові, організаційні і фінансові основи експертної діяльності в науково-технічній сфері, а також загальні основи і принципи регулювання суспільних відносин у галузі організації та проведення наукової та науково-технічної експертизи з метою забезпечення наукового обгрунтування структури і змісту пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, наукових, науково-технічних, соціально-економічних, екологічних програм і проектів, визначення напрямів науково-технічної діяльності, аналізу та оцінки ефективності використання науково-технічного потенціалу, результатів досліджень [8].

Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 13.12.1991 року визначає правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку науково-технічної сфери, створює умови для наукової і науково-технічної діяльності, забезпечення потреб суспільства і держави у технологічному розвитку [9].

Законодавче регулювання інноваційної діяльності в Україні здійснюється і наступними нормативно-правовими актами зокрема Законом України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» від 16.07.1999 року, Постановою Верховної Ради України «Про рекомендації парламентських слухань на тему: «Національна інноваційна система України: Проблеми формування та реалізації» від 27.06.2007 року, Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції реформування державної політики в інноваційній сфері на 2015–2019 роки» від 04.07. 2015 року, Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції реформування державної політики в інноваційній сфері» від 10.09.2012 року, Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку національної інноваційної системи» від 17.07. 2009 року.

Сьогодні система охорони здоров'я України стоїть на порозі докорінних змін. Найбільше ці зміни пов'язані з формуванням її інноваційної складової, розвитком імпортозаміщення й зростанням продуктивності праці. Проте, інноваційний сценарій розвитку подій можливий за умови впровадження стратегії формування й розвитку вітчизняних високотехнологічних підприємств з виробництва медичної техніки та обладнання, медичних препаратів, покликаних вирішити проблеми забезпечення

якості життя населення країни в існуючих умовах і на довгострокову перспективу. Кінцевою метою реалізації стратегії має бути створення стійкої національної індустрії охорони здоров'я, здатної забезпечити населення доступними, ефективними й безпечними ліками та доброякісними медичними послугами [10, с. 99–116].

Особливістю деяких праць є те, що їх автори вважають, що соціально-економічні та політичні перетворення в країні, а також формування ринкових відносин об'єктивно привели до необхідності суттєвих змін інформаційних відносин у суспільстві. Стратегічним напрямком розвитку інформаційного забезпечення проблем управління на думку М. Скакун, І. Бєлікова є формування єдиного інформаційного простору та єдиної інформаційної системи для оптимізації надання і фінансування медичної допомоги населенню. Тільки при новому підході, за умови повноцінного інформаційного забезпечення процесів управління, що грунтується на зборі та аналізі об'єктивних даних, заклади охорони здоров'я здатні надавати населенню доступну та якісну медичну допомогу [11; 12, с. 160–162].

Окремої уваги заслуговують позиції авторів що притримуються думки з приводу користі інноваційних форм управління у сфері соціального захисту населення в контексті реалізації завдань державної Програми економічних реформ в Україні, соціальної спрямованості місцевих бюджетів та тенденцій до здійснення місцевих соціальних ініціатив у сфері соціально-економічного розвитку [13].

На впровадженні інноваційної політики у вітчизняній охороні здоров'я [14] та запровадженні стартів медичних технологій [15, с. 161–175] зупиняється А. Уваренко.

Д. Карамишеву належать роботи де розкрито сутність інноватики та викладено основні підходи до управління інноваційними процесами. Розглянуті проблеми та перспективи розвитку вітчизняної інноваційної інфраструктури в період глобалізації, висвітлені вплив держави на розвиток системних інноваційних процесів в Україні [16], розроблені пропозиції щодо формування стратегії інноваційних перетворень системи охорони здоров'я в Україні [17]. На переконання науковця здійснення стратегічних, суспільно-політичних, соціально-інституційних, фінансово-економічних, ресурсно-інвестиційних та структурно-організаційних інноваційних перетворень системи охорони здоров'я, сприятиме створенню умов для формування у суспільстві ідеології здорової нації [18, с. 109–115]. У новій концепції інноваційних перетворень системи охорони здоров'я, у якій, на відміну від існуючої, передбачено

перехід від принципу соціальної орієнтації до соціального спрямування та впровадження нововведень за допомогою нових підходів і засобів її реалізації [19].

Науковцями обговорюються питання сутності та специфіки стимулювання інноваційної діяльності в установах охорони здоров'я, аналізується її сучасний стан і робляться спроби визначити систему стимулів, спрямованих на активізацію інноваційної діяльності медичних працівників [20, С. 462–464], висвітлюється сучасне уявлення про інноваційну діяльність в галузі, виокремлюються основні проблеми, які необхідно вирішити, здійснюючи інноваційну політику, робляться авторські спроби по розробці схеми інноваційного процесу як алгоритму інноваційної діяльності у системі охорони здоров'я [21, с. 211–215].

У процесі реформування системи охорони здоров'я наука розглядається як рушійна сила, що забезпечує всебічне наукове обгрунтування необхідності перебудови галузі, визначає прогнозні тенденції здоров'я населення та розробляє науково обгрунтовані заходи щодо його поліпшення.

Удосконалення інноваційної політики з метою підвищення ефективності використання наукового потенціалу у сфері охорони здоров'я передбачає: — оптимізацію і реструктуризацію мережі, структури та основних напрямів діяльності науково-дослідних установ; — посилення ролі Академії медичних наук України у провадженні пріоритетних фундаментальних і прикладних досліджень; — забезпечення розв'язання науково-практичних проблем охорони здоров'я шляхом формування відповідних державних, галузевих, міжгалузевих, регіональних програм; — запровадження багатоканальності фінансування медичної науки за рахунок бюджетних та позабюджетних коштів, забезпечення їх раціонального використання для першочергового фінансування конкурентоспроможних наукових розробок фундаментального та прикладного характеру; — планування наукових досліджень на конкурентних засадах та спрямування їх на отримання конкретних результатів, впровадження принципів незалежної експертизи наукових проектів та їх результатів, виділення спеціальних грантів під реалізацію проектів — переможців конкурсу; — забезпечення підтримки визнаних вітчизняних наукових шкіл, підвищення вимог до підготовки наукових кадрів, раціональне використання науково-інформаційних ресурсів; — активізацію роботи, спрямованої на забезпечення розвитку міжнародного науково-технічного співробітництва, яке сприятиме підвищенню авторитету вітчизняної медичної науки та її інтеграції у світову спільноту [22].

Узагальнюючи наведене, можна констатувати, що в правовому аспекті інноваційну діяльність у галузі охорони здоров'я умовно можна розмежувати на: соціально-інноваційну діяльність, пов'язану з організаційною сферою, та інноваційну діяльність, пов'язану з науково-виробничою сферою. Слід відзначити, що наявна увага щодо «інновацій» спостерігається у наукових працях сучасників, в переважній більшості вони стосуються сутності інновацій в системі охорони здоров'я, специфіки інноваційних процесів, а також трансформації розуміння цього феномену в науковому дискурсі.

Перехід системи охорони здоров'я на інноваційну модель передбачає реалізацію амбіційних планів країни на економічний та технологічний прориви.

Під інноваційними процесами в системі охорони здоров'я треба розуміти безперервний цикл пошуку та реалізації значущих напрямів, які можуть сприяти вирішенню суспільних проблем забезпечення громадян доступною та якісною охороною здоров'я та медичною допомогою, тобто це саме ті процеси, що кардинально змінюють і поліпшують стан системи охорони здоров'я. Загальна мета державного регулювання інноваційних процесів у системі охорони здоров'я — впровадження нововведень, які обумовлені станом системи і потребами здійснити якісні зміни та орієнтовані на невирішені галузеві проблеми.

Сучасний суспільний розвиток неможливо уявити без інновацій, які є формою оновлення суспільства на всіх його рівнях, основним фактором не лише економічного, а й загальносоціального розвитку. Сьогодні інновації все частіше виконують роль основного інструменту для вирішення проблем, що виникають в суспільстві. Інновації, поєднуючи досягнення науки з можливостями виробництва, задовольняють зростаючі потреби соціуму за допомогою створюваних нововведень, виступають необхідною умовою його розвитку. Саме тому для України на державному рівні важливо здійснювати заходи щодо створення підґрунтя для впровадження інновацій та сприятливих умов протікання інноваційних процесів в системі охорони здоров'я. Особливо це питання загострюється в момент кризового стану, який переживає галузь охорони здоров'я. Наукові доробки в майбутньому доцільно присвятити рисам та основним ознакам нової системи охорони здоров'я в період інноваційних перетворень, шляхам усунення причин, що зашкоджують процесу інновації галузі.

Список використаних джерел:

1. Поняття «стратегія». Аналіз існуючих концепцій стратегії. Стратегічний кадровий менеджмент (2005). Бібліотека економіста. [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://library. if. ua/book/146/9659.html
2. Шевчук В. В. Еволюція поняття «Інновація» у контексті модернізації державного регулювання розвитку системи охорони здоров'я України [Текст] / В. В. Шевчук // Наукові праці. Державне управління. — Вип. 214. — Т. 226. − С. 44–49.
3. Павленко О. В. Российские инновации в медицинской технике [Текст] / О. В. Павленко // Аналитический вестник Совета Федерации ФС РФ, Российские инновации в медицинской технике. — 2010. — 4 (390). — С. 64–73.
4. Гладун З. С. Державна політика охорони здоров'я в Україні (адміністративно-правові проблеми формування і реалізації) [Текст] / З. С. Гладун. — Тернопіль, «Економічна думка», 2005 — 460 с.
5. Кучерява З. Правове забезпечення інноваційного розвитку в Україні. [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://old. minjust. gov. ua/13958
6. Про інноваційну діяльність. Верховна Рада України; Закон від 04.07.2002 № 40-IV. Редакція від 05.12.2012. [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://zakon4.rada. gov. ua/laws/show/40–15
7. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні. Верховна Рада України; Закон від 08.09.2011 № 3715–VI. Редакція від 05.12.2012. [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://zakon4.rada. gov. ua/laws/show/3715–17
8. Про наукову і науково-технічну експертизу. Верховна Рада України; Закон від 10.02.1995 № 51/95-ВР. Редакція від 05.12.2012. [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://zakon2.rada. gov. ua/laws/show/51/95-%D0%B2%D1%80
9. Про наукову і науково-технічну діяльність. Верховна Рада України; Закон від 13.12.1991 № 1977-XII. Редакція від 17.05.2015. [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://zakon4.rada. gov. ua/laws/show/1977–12
10. Федулова Л. І. Стан розвитку охорони інтелектуальної власності як складової науково-технологічного потенціалу сфери охорони

здоров'я України [Текст] / Л. І. Федулова, Т. В. Груздова, С. В. Палиця // Український соціум. № 3 (46) 2013. — С. 99–116.
11. Скакун М. П. Основи доказової медицини [Текст] / М. П. Скакун. — Т.: Укрмедкн., 2005. − 244 с.
12. Бєлікова І. В. Сучасні підходи до інформаційно-аналітичного забезпечення системи охорони здоров'я [Текст] / І. В. Бєлікова // Україна. Здоров'я нації. − 2012. − № 2/3. − С. 160–162.
13. Новикова Л. Досвід упровадження управлінських інновацій у соціальній сфері. [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://www. dridu. dp. ua/vidavnictvo/2011/2011_02 (9)/11nlyiss. pdf
14. Уваренко А. Р. Доказова медицина у спектрі наукової медичної інформації та галузевої інноваційної політики [Текст] / А. Р. Уваренко. − Житомир: Полісся, 2005. − 187 с.
15. Уваренко А. Р. Доказова медицина у спектрі наукової медичної інформації, галузевої інноваційної політики та якості медичного забезпечення [Текст] / А. Р. Уваренко, Б. О. Ледощук, З. М. Митник. − К.: Здоров'я, 2009. − 176 с.
16. Карамишев Д. В. Концепція інноваційних перетворень: міжгалузевий підхід до реформування системи охорони здоров'я (державно-управлінські аспекти) [Текст] / Д. В. Карамишев; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Харк. регіон. ін-т. − Х.: Магістр, 2004. − 303 с.
17. Карамишев Д. В. Стратегічне управління інноваційними процесами в системі охорони здоров'я: державні механізми [Текст] / Д. В. Карамишев; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Харк. регіон. ін-т держ. упр. − Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2006. − 304 с.
18. Карамишев Д. В. Концепція інноваційних перетворень системи охорони здоров'я в Україні механізми [Текст] / Д. В. Карамишев // Медицина сегодня и завтра. − 2006. − № 1. − С. 109–115.
19. Карамишев Д. В. Державне регулювання інноваційних процесів у системі охорони здоров'я: автореф. дис... д-ра наук держ. упр. / Д. В. Карамишев; Донец. держ. ун-т упр. − Донецьк, 2007. − 36 с.
20. Кизима І. С. Стимули до інноваційної діяльності в установах охорони здоров'я [Текст] / І. С. Кизима // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка». − 2007. − № 579. − С. 462–464.
21. Борщівський М. І. Удосконалення інноваційної політики та підвищення ефективності використання наукового потенціалу

на прикладі Житомирської обласної клінічної лікарні ім. О. Ф. Гербачевського [Текст] / М. І. Борщівський, С. І. Шевченко, Г. І. Янчук // Україна. Здоров'я нації. − 2008. − № 3/4. − С. 211–215.
22. Про Концепцію розвитку охорони здоров'я населення України. Президент України; Указ, Концепція від 07.12.2000 № 1313/2000. [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://zakon2.rada. gov. ua/laws/show/1313/2000

Стаття надійшла до редакції 11.02.2015 р.

Спивак М. В. Правовые и научные подходы к инновационным превращениям в системе здравоохранения

Анализируются правовые и научные подходы к инновационным превращениям в системе здравоохранения. Отмечается, что современное общественное развитие невозможно представить без инноваций, которые являются формой обновления общества на всех его уровнях, основным фактором не только экономического, но и общесоциального, развития.
Ключевые слова: инновация, инновационные превращения, инновационные процессы, здравоохранения

Spivak M. The legal and scientific going is near innovative transformations to the system of health protection

In the article the legal and scientific going is analysed near innovative transformations to the system of health protection. It is marked that it is impossible to present modern community development without innovations which are the form of update of society on all his levels, by the basic factor of not only economic but also social, development.
Keywords: innovation, innovative transformations, innovative processes, health protection

УДК 502: 327.7

Кирик В. Л.

Кандидат політичних наук, доцент Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРАКТИКА ВИРІШЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ КРАЇНАМИ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ В КОНТЕКСТІ СТІЙКОГО РОЗВИТКУ

Аналізується досвід вирішення екологічних проблем країнами ринкової економіки у відповідності з рішеннями Ріо-де-Жанейрської конференції по забезпеченню стійкого розвитку.

Ключові слова: антропогенний вплив, екологічна криза, екологічна політика, сталий розвиток, ринкова економіка

У ході своєї історії людство піддавалося впливові багатьох природних і соціальних катаклізмів. Воно випробувало і пережило катастрофічні кліматичні зміни, великі посухи і повені, землетруси й епідемії. Воно перетерпіло також не менш драматичні колізії в соціально-політичному аспекті. Однак аж до середини XX століття всі проблеми, що поставали перед людством, носили скоріше локальний, а не глобальний характер, оскільки вони ніколи не загрожували самому існуванню всього людства в цілому.

Однією з найгостріших задач, що постали перед світовою цивілізацією, є проблема екологічної безпеки на планеті. Вплив негативних факторів антропогенного впливу на природне оточення сьогодні значно перевищує компенсаційні можливості біосфери. У свою чергу, людство йде «услід» за екологічним подіями, що здійснилися не випереджаючи їх і реагує тільки на наслідки у формі регіональних катастроф. Назріває і надобуває реальні обриси глобальна екологічна катастрофа, що ставить під загрозу існування людського роду і самого життя на планеті. На це все більш акцентують увага й українські вчені: В. Андрущенко, Г. Білявський, О. Васюта, Т. Гардашук, А. Голубець, І. Грабовська, Д. Городзинський, В. Деркач, О. Кіндратець, В. Крисаченко, М. Кисельов, С. Мороз, А. Нагорна, Б. Патон, О. Салтовський, Л. Сидоренко, К. Ситник, Т. Тимочко, А. Толстоухов, М. Хилько та ін.

У цьому контексті нас цікавлять саме економічні стимули ринкової економіки, їхньої можливості. Для цього звернемося до практики вирішення екологічних проблем країнами ринковою економікою.

Відомо, що країни з ринковою економікою домоглися відповідних успіхів у відновленні й охороні всіх компонентів навколишнього середовища — повітряного басейну планети, води, ґрунтів, ландшафтів у цілому не дивлячись на те, що і в них більш-менш істотний перелом у взаєминах природокористувачів з навколишнім середовищем розпочався лише в останні роки. А саме тоді, коли громадянські суспільства розвинутих країн, будучи серйозно стурбовані екологічними проблемами, зуміли відійти від алармістского трактування тріади «населення — виробництво — навколишнє середовище», — лише тоді почав формуватися й удосконалюватися механізм, що включає правові, адміністративні й економічні регулятори господарської діяльності, що і привело до перелому тенденції в еколого-економічному і соціальному розвитку.

Сигналом про вичерпність природних ресурсів планети послужили наукові доповіді, насамперед, Римського клубу. У перших доповідях Клубу провідна роль відводилась науково-технічним аспектам екологічних проблем, що досить виразно відображено в праці групи М. Медоуза «Межі зростання», та в наступних доповідях –»Людство на поворотному рубежі» М. Месаровича й Е. Пестеля, «Перегляд міжнародного порядкові» Я. Тінбергена. Поглиблений розвиток екологічної проблематики мав місце в моделі «Глобальні обмеження і новий погляд на розвиток», розробленій групою японських вчених під керівництвом І. Кайя; латиноамериканській моделі дослідження шляхів вирішення глобальних проблем країнами, що розвиваються, створеній під керівництвом А. Еррери; моделі «Цілі глобального розвитку» (керівник Е. Ласло), у якій відображено необхідність перебудови системи цілей і орієнтирів соціального прогресу; розробці Д. Габора з ін. «За межами епохи марнотратства», А. Пестеля «За межами зростання», А. Печчеї «Людські властивості»; доповіді І. Боткіна та ін. «Нема меж навчанню», праці А. Гора «Земля в рівновазі. Екологія і людський дух» та ін. — суттєве місце приділяється соціальним і культурним передумовам пом'ягшення екологічної ситуації [1, с. 246–248]. І вже не тільки екологісти, але і тверезомислячі економісти все частіше закликають не брати в природи більше, ніж вона в стані дати. Де ж вихід?

Фахівці, вчені і практики в індустриально-развинутих країнах пропонують два шляхи. Перший — розробка нових ресурсо– і енергоз-

берігаючих технологій і нових матеріалів. Саме зниження енергоємності в промисловості, на транспорті, у міському господарстві дозволили Японії і країнам Західної Європи без особливих утрат вийти з нафтової кризи 70–х років. Різні композиційні матеріали, кераміка, пластмаси з усе великим успіхом заміняють натуральне дерево, чорні і кольорові метали. На пошук матеріалів-замінників приватні фірми США витрачають приблизно чотири мільярди доларів у рік. Ще мільярд додають федеральні влади. Особливо активно проводяться роботи в автомобільній, аерокосмічній, електротехнічній промисловості, зв'язку [2, с. 32].

У розвинутих країнах промисловість активно переходить на безвідхідні технології (при цьому відходи одного виду виробництва стають сировиною для іншого). От чому там з однієї тонни сировини виходить у багато разів більше продукції, чим у країнах, що розвиваються. Однак, чи можуть країни, що розвиваються перейняти ті принципи, що змушують на Заході переходити на самі досконалі природоохоронні технології? Гадається, що в принципі то, можуть. Але це, насамперед, залежить від добре продуманої системи оподатковування. Якщо стає відомо, що винайдено якусь нову екологічно безпечну технологію (або більш сучасну очисну систему), але якась фірма бариться з упровадженням даних інновацій, її обкладають руйнівним податком. Крім того, добре діє принцип «забруднювач — платить». Він платить у всьому обсязі завданого збитку — не тільки штраф, але і суму, необхідну для відновлення порушень у природному середовищі і здоров'я людини. Так, наприклад, коли кілька десятків років назад був отруєний Рейн, то швейцарську фірму-отруйника знайшли відразу, і вона оплатила збитки всіх земель, через які Рейн протікає.

Другий шлях заощадження природних ресурсів — налагодження збору вторинної сировини і перехід до безвідхідних технологій. Відомо, що в Японії кожен грам металу багаторазово попадає в переплавляння перш ніж перетвориться в іржу. Ні в Англії, ні у ФРН, ні у Фінляндії не можна побачити, щоб будівельники закопували в землю невикористану арматуру, цемент, цеглу, труби, щоб на задворках магазинів палили пакувальні шухляди і коробки, щоб автомобілісти зливали відпрацьовані мастила на землю. Усе це йде на переробку, на регенерацію, на повторне використання.

Важливим питанням є і збільшення витрат на охорону навколишнього середовища. В абсолютному вираженні Україна витрачає на екологічні цілі в десятки і сотні разів менше, ніж розвинуті країни. Так, питома вага витрат України на природоохоронні цілі в національному доході

країни складає щорічно порядком 0,2–0,5%, у США — 2,2%, у розвинутих європейських країнах і Японії — 5–6% [1, с. 327].

Безперечно, головним джерелом навантаження на навколишнє середовище є діяльність підприємств. У загальному обсязі капіталовкладень промислових підприємств України частка інвестицій, що йдуть на природоохоронні цілі, не перевищувала 1%, тоді як у США 4–5%, а в Японії ще вище. У цілому ж приватний сектор США бере на себе рівно половину всіх асигнувань на боротьбу з забрудненням середовища, у ФРН 37%. в Англії — 25%.

Результатом зростаючих витрат на заходи щодо охорони природи з'явилося утворення в країнах Заходу досить ємного ринку екотехніки і виникнення цілих галузей з багатомільйонним оборутком, що спеціалізуються на випуску противозабруднюючого устаткування. Скільки ж коштіів необхідно на охорону середовища при сучасній технології? У середині 70-х — початку 80-х років минулого сторіччя у Японії частка витрат на екологічний захист складала 3,0–5,5% обсягу ВНП проти 0,8% у США. Це дозволило при відносно низьких питомих витратах на охорону здоров'я (на 1 жителя в Японії витрачається в 3 рази менше коштів на охорону здоров'я, чим у США) збільшити середню тривалість життя до 78 років проти 75 у США, знизити дитячу смертність у 2 рази. Цей шлях представляється куди більш перспективним, чим компенсаційні витрати на відновлення здоров'я [1, с. 185–186].

Розпочався процес екологізації світового ринку товарів і послуг. Значення цього покладено в основу підходу індустріально розвинутих держав не тільки до забезпечення екологічної безпеки, але і до зміцнення економічних позицій у системі міжнародних відносин. Розрахунок будується на тім, що глобальна переорієнтація попиту на товари і послуги, що відповідають відповідним екологічним критеріям, приведе до серйозної якісної перебудови світового ринку, на якому найбільш конкурентноздатною буде продукція тих держав, де досягнуть високого рівня екологізації економіки і насамперед технологічної бази, що забезпечує її функціонування.

Про масштаби розвитку світового ринку природоохоронних товарів і послуг можна судити по оцінках американських експертів. Сьогоднішній попит на цю продукцію величезний і незабаром може досягти рівня 500 млрд. дол. Конкретна ситуація в цій сфері бізнесу також досить цікава. У загальному обсязі американського виробництва природоохоронних товарів і послуг частка продукції, що йде на експорт, не перевищує 10%. У Японії ж досягає 23%. Провідне місце належить

Німеччині, чий експорт складає 30–40% загального виробництва таких товарів і послуг у країні. Показово також, що половина їхнього світового ринку знаходиться на території США. Таким чином, ця країна споживає не тільки 90% вироблених нею природоохоронних товарів і послуг, але і значну частку відповідної продукції, що поставляється на світовий ринок. Це свідчить про величезну увагу, що приділяється в Сполучених Штатах питанням природоохорони і соціальної політики, спрямованої на підвищення якості життя населення.

Разом з тим в основних напрямках екологічної політики США акцент робиться на зміцнення конкурентноздатності і набуття американськими компаніями лідерства на світовому ринку товарів і послуг природоохоронної властивості. У поєднанні з жорсткістю екологічних стандартів, що супроводжує зростаючі можливості контролю забруднень, це означає необхідність удосконалювати існуючу і розробляти нову технологію і повсюдно її впроваджувати, що у свою чергу створює серйозний стимул промислового росту і супутнього збільшення зайнятості в країні.

Однак більш важливими видаються міжнародні наслідки ініціативи США, в якій передбачені міри, спрямовані на сприяння американському бізнесові в освоєнні світового ринку передової технології, використовуваної для запобігання екологічного збитку. З цією метою були прийняті, зокрема, програма «Технології для вирішення міжнародних екологічних проблем» (1993 р.) і «Національна стратегія в галузі природоохоронної технології» (1995 р.), у яких США пропонують іншим країнам уже випробувану високоефективну технологію, необхідну для стійкого розвитку і вирішення ключових екологічних проблем в енергетиці, промисловості і сільському господарстві, а також у лісівництві і збереженні різноманіття живої природи [3, с. 24–25].

Механізм життєзабезпечення екологічно безпечних напрямків науково-технічного прогресу повинний бути побудований на принципах:

відповідальність за заподіюваний збиток;

відповідності, при нанесенні збитку, компенсаційних мір і виплат;

витратам охорони здоров’я, соціального забезпечення, особистих витрат громадян;

зацікавленість у попередженні збитку.

Визначати міру відповідальності всіх ланок господарського механізму повинна незалежна екологічна експертиза, а відповідні підприємства повинні відшкодувати збиток зі свого прибутку. Тільки в цьому випадку вони будуть зацікавлені в переході на екологічно чисті технології.

Таким чином, екологічні заходи, боротьба з забрудненням середовища стає новим фактором економічного зростання. Однак у більшості країн таких галузей і ринку екотехніки поки немає. Задоволення екологічних потреб, інтереси збереження середовища проживання поставили на порядок денний питання про необхідність згортання ряду виробництв і, припинення випуску і використання відповідних видів продукції. У зв'язку з цим екологічні потреби нерідко конфліктовали з традиційними матеріальними потребами.

Ще приклад, безпрецедентний за своїми масштабами план по охороні навколишнього середовища розроблений у Франції. Він передбачає дворазове збільшення кошторису — від 80 до 155 мільярдів франків, що щорічно будуть виділятися на ці цілі. Разом з тим, даний документ являє собою наочний приклад того, як в умовах стихійної ринкової економіки держава виконує важливі функції планування і контролю, що мають загальнонаціональне значення.

Насамперед, план містить детальний аналіз положення справ у Франції в сфері екології. План також передбачає скорочення викидів в атмосферу вуглекислого газу, двоокису сірки, припинення забруднення моря токсичними відходами тощо. У рамках державного секретаріату намічено створення регіональних і міждепартаментських управлінь з екології, що займуться питаннями запобігання промислових катастроф, безпеки АЕС (до цього вони перебували у віданні міністерства промисловості і облаштуванні території), проведенням інспекцій на місцях і здійсненням контролю. Крім того, передбачено створення науково-дослідного інституту з екології й заснування спеціального корпусу інспекторів з навколишнього середовища куди ввійдуть юристи, економісти, біологи, хіміки й інші фахівці.

Де ж держава має намір вишукати додаткові мільярди франків? Вона збирається піти шляхом підвищення вже існуючих або введенням нових прямих і непрямих податків. І більшість французів, згідно з опитування, згодні на їхнє незначне збільшення для екологічних нестатків. Крім того, намічено збільшення плати за воду. Нарешті, діючий нині принцип «забруднювач — платить» буде розповсюджений на фермерів, що активно користуються добривами. Податок передбачається підвищити і на їхніх виробників і імпортерів [1, с. 301].

Досвід США підказує, що гроші навіть у конвертованій валюті й у величезних кількостях ще далеко не усе. Не раз під час ділових зустрічей американські фахівці дружньо попереджали: не потрібно прагнути до виділення гігантських коштів, треба більш ретельно відноситься

до екологічних аспектів розвитку промислового, комунального і сільськогосподарського комплексів. Витрати можна істотно зменшити, якщо, наприклад, зайнятися на підприємстві не тільки ліквідацією забруднень на кінцевій стадії, коли суміш речовин уже важко очистити і знешкодити, а піти по всьому ланцюжку — від сировини до кінцевої продукції, навіть до зношених виробів, прийняти всі міри для переробки відходів або взагалі замінити традиційний виробничий процес на безвідхідний (маловідний).

Безперечно, що проблема відходів є гострою для всіх країн, не виключенні і розвинуті. Навіть у Японії, частка тільки пластмасового сміття, що дорівнювала на початку 60–х років усього лише 2% у статистиці національних відходів, сьогодні складає більш 20%. Тільки лише в Токіо середньорічний пластмасовий «осад» — це півмільйона тонн. Правда, фахівцям фірми «Фудзі рисайкі», головною задачею якої був пошук шляхів утилізації пластмас, удалося створити спеціальну установку для високоефективної їхньої утилізації. За технологією, запропонованою «Фудзі рисайкі» з одного кілограма пластмаси виходить півлітра бензину, до того ж, що особливо важливо, створена компанією установка майже не дає отруйних викидів газів. Розробка фірми дозволяє «пропускати» у рік 5 тисяч тонн пластмаса і коштує при цьому близько 500 млн. ієн. Сума солідна, але це вдвічі дешевше звичайної «грубки», до якої прибігають смітники і сміттєві комбінати.

Отже, кардинальне вирішення проблеми поєднання екологічних й економічних цілей у кінцевому рахунку полягає в переході в масштабах усього народного господарства до принципово нової моделі природокористування. Її основними параметрами повинні бути: раціональне розміщення продуктивних сил, економія у використанні природних ресурсів, повсюдне впровадження і використання екологічно чистих технологій з урахуванням широких можливостей.

Рекультивація виробничих відходів, якщо порівняти можливості світу, що розвивається, скажімо, з такими як в США або ФРН, то вони досить різні. У країн «світового села» немає таких коштів і такої техніки, хоча б тому, що вони занадто спізнилися і вкрай запустили екологічні проблеми.

Так, у ФРН за рік витрачається близько 50 млрд. марок на охорону природного середовища. Вагомим підсумком стало хоча б те, що Рейн уже не стічна канава, а в Руру — не постійний смог (густа мгла над великими промисловими об’єктами чи містами). На «лікування» Великих озер (США) уже витрачено понад 20 млрд. доларів. Одне тільки дослід-

ницьке судно на Великих озерах, яке оснащено комп'ютерами і має супутниковий зв'язок, коштує мільйон доларів. Якщо «там» за роки усвідомленої екологічної кризи виник цілий комплекс підприємств, що роблять очисне устаткування («екобізнес»), то у світі, що розвивається, аналогічна техніка почала вироблятися лише недавно і багато в чому уступає західній. Якщо в маленькій Японії зараз працюють 1700 автоматичних вимірювальних станцій по контролю за станом повітря і води, то в Україні таких станцій одиниці. Перелік відставань можна продовжувати нескінченно.

Однак, чи слід орієнтуватися у всьому на індустріально-развинуті країни? Аж ніяк. Якщо всі країни будуть жити, скажімо, так само, як Америка, то екологічна катастрофа може вибухнути буквально за кілька місяців. Адже США в екологічному плані — надзвичайно витратна екологічна модель, навіть кисню вони споживають більше, ніж можуть відновити їхні ліси; вони розміщають брудні виробництва і черпають природні ресурси за межами своєї країни. Тому неможливо, щоб увесь світ жив так само.

Дуже гостро постає питання про нерозподіл прав, так званого «загального казана», з якого кожний черпає, скільки може. Ситуація не була б настільки небезпечною, якби джерело благ було невичерпним. Однак, ресурсний потенціал не тільки обмежений, але й використовується на основі права сильного, причому експлуатується і надмірно, і неефективно.

Створюючи ілюзію рівності доступу до загального надбання, «вільне» використання ресурсів поза державних сфер на ділі веде до загальної катастрофи. Так називана «трагедія громад», при якій ніхто не піклується про збереження нерозділеної власності і кожний прагне скоріше урвати усе, що можна, сприяє розкраданню загального, прискоренню росту екологічного навантаження і наближенню глобального колапсу. Якщо врахувати, що біосфера просторів, розташованих за боковими вівтарями національної юрисдикції, асимілює величезну частку відходів антропогенної діяльності у створенні яких провідне місце у світі займають індустріальні держави на чолі зі США, то стане зрозуміло, чому ця група країн не поспішає розподіляти права на таке використання: їхня справедлива частка виявилася б значно нижче існуючої.

У політиці Заходу все більше місце займають спроби збереження сформованих глобальних взаємин, при яких індустріальні країни мають можливість використання непропорційно великої частки світових екологічних ресурсів. При цьому, складаючи одного п'яту населення планети,

індустріальні держави використовують дві третини природних ресурсів і генерують чотири п'ятих забруднюючі речовини і відходів, вироблених у світі [4, с. 12].

Після публікації доповіді Всесвітньої комісії з навколишнього середовища і розвитку «Наше загальне майбутнє» (1987 р.) і, особливо, перед конференцією ООН по навколишньому середовищу і розвиткові в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) у наукових колах багатьох країн обговорювалися проблеми розподілу благ, одержуваних державами в ході експлуатації природних систем, просторів і ресурсів, що знаходяться в загальному користуванні, питання розподілу між державами витрат, пов'язаних із запобіганням глобальних змін, а також можливості створення міжнародних механізмів компенсації тим країнам, що йдуть на економічні жертви заради збереження глобального екологічного потенціалу. Однак далі дискусій справа не пішла, і в документах, розроблених у Ріо-де-Жанейро, як і Йоганнесбургу (2002 р.) ці проблеми — за винятком питань про розподіл фінансових зобов'язань між індустріальними країнами, країнами, що розвиваються і перехідними державами — знайшли досить слабке відображення і продовжують займати далеко не адекватне їх значенню місце в глобальному екологічному порядку денному [5].

Недосконалості існуючої системи регламентації використання глобального екологічного потенціалу полягає в тім, що ринкова економіка, на жаль, не тільки не сприяє підтримці стійкості біосфери, збереженню біорізноманіття і врахуванню інтересів майбутніх поколінь, але і не подає сигналів перейдення порогу несущої ємності ні в окремих країнах, ні в регіонах, ні на глобальному рівні. Конкуренція, субсидії на ресурсноємну або екологічно шкідливу діяльність, цінова політика й економічні стимули лише сприяють виснаженню природних ресурсів, створюючи ілюзію стійкого росту. Міжнародна торгівля поновлюваними ресурсами, що є компонентом ринкової системи, означає не що інше, як перерозподіл екологічного капіталу. В умовах глобальної обмеженості цього капіталу і переходу межі несущої ємності планети розрахунок всіх імпортерів на постійні і необмежені можливості міжнародного ринку як інструмента компенсації виснажених ресурсів на своїй території і забезпечення економічного росту є не більш ніж ілюзією. Така торгівля, за американськими оцінками, неминуче буде супроводжуватися скороченням і ресурсним потенціалом експортерів, і рівня їхнього власного споживання, і ростом позамежних навантажень на біосферу.

Особливої уваги заслуговує динаміка процесу екологізації відносин індустріальних і країн, що розвиваються. Останні прийняли концеп-

цію стійкого розвитку на конференції в Ріо і погодилися на активізацію зусиль у далеко не пріоритетній для них сфері екології в обмін на обіцянку допомогти стійкому розвиткові країн третього світу на основі великомасштабної передачі технології і фінансів, особливо капіталів, необхідних для реалізації екологічних програм. Мова, зокрема, йшла про збільшення допомоги у виді грантів, позик і фінансових пільг; про лібералізацію торгівлі і ріст іноземних інвестицій; про скорочення загального боргу й обмін зовнішніх боргових зобов'язань на внутрішньодержавне фінансування екологічних програм; про нові економічні інструменти глобального перерозподілу фінансів з перспективою одержати мільярди доларів за рахунок міжнародних податків на емісію парникових газів і торгівлю дозволами на такі викиди.

Однак перетворення концепції стійкого розвитку в ефективний інструмент перерозподілу капіталів не відбулося, оскільки сама ця ідея була залишена на узбіччі теоретичних вишукувань. Малорезультативным виявився й обмін зовнішнього боргу на екологічні зобов'язання. В умовах надання позик комерційні банки стали включати жорсткіші екологічні стандарти. У підсумку «великий пакет допомоги» був відкинутий. У Вашингтоні, Токіо і Брюсселі дискусії йдуть уже не про збільшення допомоги, а про можливості екологічного експорту й інвестицій. От до чого приводить комерсалізація цілей й інтересів індустріально розвинутих держав і компаній у сфері екології [6, с. 302–305].

Усі ці фактори ставлять під сумнів можливості відсталих країн виконувати ті міжнародні угоди в області екології, що вони підписали, у тому числі рішення Міжнародноих екологічних конференцій в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) і Йоганнесбургу (2002 р.) по стійкому розвитку.

Список використаних джерел:

1. Хилько М. І. Екологізація політики / М. І Хилько. — К.: ВАДЕКС, 2014. — 344 с.
2. Дидусенко А. Природа не простит / А. Дидусенко // Новое время. — 1988. –№ 28. — С. 28–34.
3. Писарев В. Д. Экологическая безопасность как компонент национальной безопасности США / В. Д. Писарев // США–ЭПИ. — 1997. — № 10. — С. 23–31.
4. Писарев В. Д. Экологическая безопасность как компонент национальной безопасности США / В. Д. Писарев // США–ЭПИ. — 1 997. — 6. — С. 5–16.

5. Наше общее будущее. Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию. — М.: Прогресс, 1989. — 376 с.
6. Стегній О. Г. Соціологічне прочитання природі / О. Г. Стогній. — К.: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації, 2012. — 436 с»

Стаття надійшла до редакції 07.03.2015 р.

Кирик В. Л. Практика решения экологических проблем странами рыночной экономики в контексте устойчивого развития

Анализується опыт решения экологических проблем странами рыночной экономики в соответствии с решенниями Рио-де-Жанейрской конферии по обеспечению устойчивого развития.
Ключевые слова: антропогенное влияние, экологический кризис, экологическая политика, устойчивое развитие, рыночная экономика.

Kirik V. L. Practice solving environmental problems in the country market economy in the context of sustainable development

Experience of solving environmental problems of the market economy countries, in accordance with the decisions of the Rio de Janeiro conferences on sustainable development.
Keywords: anthropogenic impact, the environmental crisis, environmental policy, sustainable development, market economy.

УДК 321.02:124.5

Онищенко В. І.

Старший викладач Херсонського національного технічного університету

ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ: ПОНЯТТЯ ТА ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ

Досліджується поняття «політичні цінності», його сутність і місце в загальній системі соціальних цінностей українського трансформаційного суспільства.

Ключові слова: політичні цінності, соціальні цінності, політична культура, політична свідомість, політична сфера.

Політичні цінності відносно нове явище в політичній науці. Незважаючи на те, що ціннісний вимір політики був присутній вже в працях мислителів стародавнього світу, як окремий науковий напрям із власною методологією і категоріальним апаратом він ще не інституйований, відбувається його становлення, що дає нам змогу стверджувати про актуальність досліджень теоретико-методологічних засад політичних цінностей.

Проблемі цінностей присвячено немало наукових праць як зарубіжних (Г. Алмонд, С. Верба, О. Доган, Р. Інглехарт, М. Карват, С. Ліпсет, В. Нойман, Е. Хенкісс, Л. Халман, П. Естер та ін.) так і вітчизняних вчених (О. Білий, О. Вишняк, Е. Гансова, А. Горбань, А. Горбачик, С. Макеєв, В. Оссовський, Н. Паніна, І. Попова, В. Романов, А. Ручка, Ф. Семенченко, А. Чередниченко, О. Яременко, та ін.).

Вперше поняття цінності було висунуте на передній план у логіці і в метафізиці Р. Лотце [1, с. 613]. В політологію і соціологію проблематику цінностей увів М. Вебер. Цінність тлумачилася ним як «царство іманентного сенсу» — сенсу переживань і дій людей, тобто, згідно з веберівською термінологією, «сенсу, що суб‘єктивно мається на увазі» [2, с. 628]. Апелюючи до цього поняття, Вебер фіксував найголовніше і найсуттєвіше, що на його думку, робить людську поведінку саме дією: такою вона виявляється лише у тому випадку, коли діючий індивід пов‘язує з нею суб‘єктивний сенс [3, с. 603].

Класичне визначення цінності дали У. Томас і Ф. Знанецький: «Під соціальною цінністю ми розуміємо будь-який факт, який має доступні

членам певної соціальної групи емпіричні зміст і значення, виходячи з яких він є або може стати об‘єктом діяльності» [4, с. 343]. Розглядаючи ж правила поведінки (соціальні норми) як соціальні цінності, зазначені автори тлумачать ці норми не як елементи внутрішньої духовної структури особистості, а як якісь зовнішні по відношенню до індивіда явища, які мають обов‘язковий характер і певні «емпіричний зміст і значення» [4, с. 347].

У. Томас і Ф. Знанецький виділяють два види цінностей: цінності-норми і цінності-установки. Цінності-норми не тільки викликають, але й відображають певні установки соціальної групи. Цінності-установки тільки викликають установки, але самі їх не відображають. Необхідно відзначити, що загалом концепція У. Томаса і Ф. Знанецького розроблена в руслі нормативного розуміння цінностей.

Існують й інші підходи до інтерпретації цінностей, скажімо утилітаристський (його розвивали Р. Перрі, Дж. Дьюі, К. Льюїс), коли як цінності розглядаються як будь-яке утворення, що служить для задоволення людських потреб і реалізації інтересів людини: «Є тільки одне первісне джерело цінностей, а саме інтереси людини» [5, с. 42]. Отже, цінність, на думку Р. Перрі, виступає об‘єктом інтересу. «Будь-який об‘єкт, яким би він не був, набуває цінності, коли будь-який інтерес, яким би він не був, поширюється на нього» [6, с. 158]. Класифікація цінностей, розроблена Р. Перрі, також ґрунтується на характері інтересів, що породжують дані цінності, та якості знання, яке орієнтує (іншими словами, знання індивіда про взаємозв‘язок його інтересів і цінностей). Таким чином, Р. Перрі розрізняє цінності істинні й хибні, розвинені й нерозвинені, складні й прості, негативні і позитивні, приховані й активні, екзистенціальні та ідеальні, такі, що повторюються і прогресивні.

Інший представник цього напряму, Дж. Дьюі пов‘язував цінності з потребами орагінзму. Він вважав, що цінність породжується ірраціональними імпульсами, які йдуть з глибин людської психіки. Досліджувати цінність можна не за допомогою аналізу висловлювань людей, а за допомогою аналізу людських дій. Таким чином, цінність у Дж. Дьюі виявляється не реальним фактом, а якимось мислительним утворенням, інструментом тлумачення соціальної ситуації, у якій буття і свідомість злиті воєдино.

Т. Парсонс розглядає цінності як вищі принципи, на основі яких існує згода як в малих суспільних групах, так і у суспільстві в цілому. Цінності, які характеризуються як «неемпіричні об‘єкти», що виклика-

ють благоговійне відношення, шанобу, повагу — у цьому зв‘язку беруться, головним чином, цінності морально-релігійного порядку — надають відповідіних якостей моральним нормам, які до них апелюють, додаючи їм загальнообов‘язкової значимості. Цінність конструюється на основі загальноприйнятих уявлень про Бажане, тому соціальні цінності, за Т. Парсонсом, є продуктом культури, а точніше культурної традиції. «Соціальні цінності — це загальноприйняті уявлення про бажаний тип соціальної системи, перш за все про суспільство в уявленні його власних членів» [7, с. 18].

Зауважимо, що дослідження політичних цінностей приваблювало вчених менше, ніж проблема цінностей як таких. Нерідко навіть заперечувалось саме поняття «політичні цінності», а навзаємин пропонувалося вести мову про місце цінностей у політиці. Згадана думка перегукується з традиційними роздумами про взаємозалежність моралі і політики. У багатьох випадках цінності у політиці (у політичній практиці, політичній дії) ототожнюються з моральними або соціальними цінностями, які регулюють поведінку людей у політичній сфері. Наприклад, американський політолог Д. Пауелл вважає, що в політиці слід розрізняти цілі і цінності, оскільки останні — це етичні твердження про те, якими речі повинні бути, тоді як цілі мають безпосереднє відношення до політичної проблеми [8, с. 506].

Однак, з другої половини минулого століття категоря «політичні цінності» набуває значного поширення. У цьому контексті перш за все необхідно згадати загальновідоме визначення політичної культури, яке належить американським політологам Г. Алмонду і С. Вербі [9], згідно з яким політична культура пов‘язується з усвідомленням певних орієнтацій, системи цінностей, а також використанням символів і вірувань, направлених на політичну дію. На думку цих авторів, коли мова йде про політичну культуру суспільства, мається на увазі політична система, інтерналізована у знанні, почуттях і оцінках його членів. Саме на психологічному аспекті походження і сутності політичної культури роблять акцент і багато інших дослідників. Взагалі ж у політичній науці представлені вельми різноманітні підходи до розуміння політичної культури та її ціннісного виміру, в рамках яких розглядаються численні показники рівня її розвитку, а також виділяються різні типи політичної культури [8, с. 507–508].

Зазначимо, що для розробки проблеми політичних цінностей велике значення мають наукові доробки вітчизняних вчених — О. Донченко, І. Кресіної, І. Поліщука, Ю. Романенка, М. Рябчука, В. Храмової,

Б. Цимбалістого, В. Янова. В них аналізуються традиційні основи національного політичного менталітету українців, досліджуються основні архетипи національної свідомості, їх вплив на формування сучасної політичної культури українського народу, його ціннісну свідомість.

Дослідники відзначають, що під впливом різних економічних, політичних, соціальних і культурних факторів домінуюче положення у ціннісній свідомості українців посіли вітальні цінності. Одночасно помітним стало збільшення значущості для людей синдрому певних соціальних і самореалізаційних цінностей («створення у суспільстві однакових можливостей для всіх», «цікава робота», «суспільне визнання», «відсутність значного соціального розшарування», «ефективна робота за професією»). Помітно знизився рівень значимості деяких громадянських, демократичних та ринкових цінностей. Був зроблений висновок, що без досягнення або реалізації вітальних цінностей важко сподіватися на суттєві зрушення у структурі невітальних, особливо громадянських і демократичних цінностей.

Політичні цінності, будучи за своєю природою результатом особистого освоєння світу політичного, в той же час зазнають специфічний вплив суспільних вимог. Це проходить насамперед на основі сприйняття людиною норм політичної системи, які несуть у собі не тільки сучасні вимоги, а й викликають досвід минулого, що представлений у звичаях, традиціях, ритуалах та інших стереотипах діяльності.

У самому загальному розумінні механізм традиції, забезпечуючи спадкоємність між минулим і майбутнім, об‘єднує суспільство в цілісний організм. Саме традиції надають певної стійкості політико-культурним формам діяльності людей, дають їм можливість впливати на політичний процес, протистояти негативним тенденціям сучасного життя.

Ми згодні з М. Обушним, О. Ткачом та А. Коваленком, які визначають «цінності політичні, як сукупність ідей і відповідних їм соціально-типологічних утворень (установок, стереотипів, переживань і т. ін.), що визначають вибір засобів і методів діяльності, ступінь послідовності їхньої реалізації і застосування в поточній політичній практиці. У сучасній політиці, — продовжують автори, — все зростаючого значення набувають загальнолюдські інтереси і цінності, реалізація яких, на жаль, непослідовна і суперечлива. Причини цього зумовлені взаємозалежними факторами: гетерогенністю остаточних інтересів і цілей учасників політичних коаліцій, що формально виступають з позицій утверджених загальногуманних ідеалів; своєкорисливістю партій і суспільних груп, що прямо відстоюють пріоритетність своїх обмеже-

них підходів до політичного процесу; ситуаціями суперництва між лідерами і групами в боротьбі за владу; прорахунками в оцінках політичної кон‘юнктури її найближчої перспективи. Тому існують труднощі в побудові типології політичних цінностей. Головними положеннями на нашому шляху можуть бути такі орієнтири, як потреба в групових зв‘язках і відповідно висока оцінка ідей і дій, що сприяють їх установленню і розвиткові; уявлення про бажані типи політичних інститутів і про майбутні зв‘язки; здатність інституту реально задовольняти ті або інші політичні потреби; масштаби і тривалість прояву такої схильності тощо. Отже, типологія цінностей політичних нині може бути побудована лише на основі визнання пріоритетності в політиці загальнолюдських ідеалів і цінностей, що передбачає вибір засоба і результатів у тісному зв‘язку з гуманістичною орієнтацією політичної практики. Цінності політичні покликані сприяти інтеграції соціальної групи як частини ширшої соціальної цінності; мотивувати політичну діяльність і створювати умови, за яких соціально-політичні цілі є безпосередніми мотивами учасників політичного процесу; сприяти формуванню стандартів оцінки кожної конкретної дії і її наслідків; визначати ієрархію як цілей політики, так і вибору методу їх досягнення, здійснюючи добір прийнятих і блокування неприйнятних (принаймні для даних умов) цілей і методів; орієнтувати кожного учасника політичного процесу (клас, партію, громадську організацію, інститут, особистість) стосовно інших його складових» [10, с. 585].

Архіважливі питання модернізації політичної системи суспільства, становлення структур громадянського суспільства та місця політичних цінностей у їх розвитку розкриваються у наукових працях В. Горбатенка, О. В. Кремня, І. Кресіної, В. Куйбіди, Н. Латигіної, І. Лазар, Н. Піскальової, Р. Рубцова, В. Ткаченка, М. Михальченка, Ф. Рудича, М. Томенка та ін.

До ціннісної проблематики у контексті вивчення політичної культури, а також її трансформації у сучасній Україні звертаються І. Алексеєнко, В. Бебик, В. Буцевицький, М. Головатий, Є. Головаха, Ж. Деркач, В. Корнієнко, М. Остапенко, М. Процьків, С. Сорока, А. Чередниченко та ін. справедливо підкреслюють, що для розуміння багатьох особливостей і рис політичної культури різних категорій населення України потрібно, насамперед, враховувати загальні закономірності формування масової свідомості в умовах гострої боротьби демократії, що утверджується, та тоталітаризму, який вперто чинить опір. Найбільш характерною рисою політичної та економічної свідомості людей в цих умовах є амбівалент-

ність — поєднання поглядів, думок, почуттів, орієнтацій, які взаємно виключаються, коли, наприклад, людина одночасно виступає за ринкову економіку і тверді ціни, за свободу пересування і збереження режиму прописки тощо. Це яскравий приклад конформно-амбівалентного типу реакцій, готовності людей підтримувати взаємовиключні позиції. Але, як відзначали українські політологи, від конформізму один крок до негативізму, коли заперечуються будь-які альтернативи. Такою є свідомість нігілістично-амбівалетного типу, якимй є передумовою бунту, анархії і хаосу [11].

Заслуговує на увагу ще одна особливість системи політичних цінностей українського суспільства на яку звертають увагу дослідники: переважна більшість мешканців країни орієнтована на побудову демократичного суспільства, яке грунтується на принципах політичного та економічного плюралізму, рівності всіх громадян перед законом, свободи особистості і соціальної справедливості. «Це обумовлено,- як справедливо зауважує професор Ф. Семенченко, — з одного боку, подібністю багатьох цінностей соціалістичної демократії, які декларувалися, і демократії у загальнолюдському значенні, а з іншого — стійким асоціюванням у свідомості людей демократії західного зразка з високим рівнем життя населення. У цьому проявляється ефект впливу комуністичної і західної ідеологій. Перша наполегливо вкорінювала у свідомість ідеї загальної свободи і рівності, а друга наповнювала ці абстракції реальним змістом. Однак синтез двох ідеологій породжує у масовій свідомості українців конфлікт між ідеальними уявленнями про можливості демократії і реальним результатами демократизації [12, с. 76].

Досить цікавий напрям аналізу плідно розвиває відома українська дослідниця політичного життя Н. Костенко. У своїх працях вона торкається специфічного аспекту проблеми, а саме: реконструкції засобів, прийомів, правил ціннісного обгрунтування політики в пресі, включаючи формування особливих ціннісних каталогів у газетах. Нею була сконструйована модель, яка включала в себе вісім бінарних цінностей (серед яких були в наявності і політичні цінності, і неполітичні):

1) свобода — регулювання;
2) демократія — правопорядок;
3) соціальне разшарування — рівність;
4) відкритість — ізоляціонізм;
5) добробут — моральні норми;
6) наука (прогрес) — культура (традиція);
7) професіоналізм — колективізм;

8) швидкість — поступовість.

При цьому, ліві полюси бінарів сформували ознаки «нової» системи цінностей, а праві — «традиційної». За допомогою контент-аналізу виявлялася наявність у текстах газет, які виступали в ролі публічних опонентів, цінностей тієї чи іншої системи. В результаті було виявлено слабкий позитивний зв‘язок між ціннісними ієрархіями видань, що були розглянуті. Хоча апріорі можна було б припустити протилежну картину, а саме: видання, які виступають публічними опонентами, схиляють свої аудиторії до прийняття протилежних систем цінностей [13, с. 86–87].

Політичні цінності, будучи за своєю природою є результатом особистого освоєння світу політичного, в той же час зазнають специфічний вплив суспільних вимог:»в умовах переходу українського суспільства від авторитарно-бюрократичної системи до системи демократичної, розбудови суверенної державності в суспільстві відбувається переусвідомлення і переоцінка цінностей політичних, що супроводжується ціннісною поляризацією політичної свідомості населення, загостренням протистояння і боротьби між прихильниками політичних цінностей, що сформувалися в минулому, і тими, що зароджуються в даний час» [8, с. 719].

Отже, політичні цінності — невід'ємна частина політичної культури суспільства, яка віддзеркалюється в політичній свідомості людей і над формуванням їх загальнолюдських гуманістичних рис слід постійно працювати.

Список використаних джерел:

1. Історія філософії. Словник / За заг. ред. В. І. Ярошевця. — К.: Знання України, 2005. — 1200 с.
2. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер: Пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко; коммент. А. Ф. Филиппова. — М.: Прогресс, 1990. — 808с.
3. Вебер М. Политика ка призвание и профессия // М. Вебер. Избранные произведения / Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990. — С. 644–706.
4. Томас У. Методологические заметки / У. Томас, Ф. Знанецький // Американская социологическая мысль. Тексты. — М.: Изд–во Московского у–та, 1994. — С. 335–357.
5. Лебедев И. А. Политические ценности как сложный и многомерный объект / И. А. Лебедев // Вестник Московского ун–та. — Сер. 12. Политические науки, 1999. — № 2. — С. 38–49.

6. Соколов Е. В. Основные идеи общей теории ценностей Р. Б. Перри / Е. В. Соколов // Проблема ценности в философии. — М. –Л.: Наука, 1966. — С. 154–170.
7. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс: Пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалева. — М.: Аспект–Пресс, 1998. — 270 с.
8. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
9. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд С. Верба // Политические исследования. — 1992. — № 4. — С. 122–134.
10. Обушний М. І. Політологія: Довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач; за ред. М. І. Обушного. — К.: Довіра, 2004. — 599 с.
11. Малкіна Г. М. Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний вимір): Монографія / Г. М. Малкіна. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2010. — 326 с.
12. Семенченко Ф. Г. Політична діяльність: аксіологічний вимір / Ф. Г. Семенченко. — К.: ТОВ ВПД «Формат», 2011. — 328 с.
13. Костенко Н. В. Ценности и символы в массовой коммуникации / Н. В. Костенко / НАН Украины, Институт социологии. — К.: Наукова думка, 1993. — 128 с.

Стаття надійшла до редакції 14.02.2015 р.

Онищенко В. И. Политические ценности: понятие и подходы к определению

Исследуется понятие «политические ценности», его сущность и место в общей системе социальных ценностей украинского трансформационного общества.
Ключевые слова: политические ценности, социальные ценности, политическая культура, политическое сознание, политическая сфера.

Onishchenko VI Political values: the concept and definition

We investigate the notion of "political values", its essence and place in the general system of social values of Ukrainian society transformation.
Keywords: political values, social values, political culture, political consciousness and political spheres.

УДК 321.64–028.43

Петренко. В. В.

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОСНОВНІ РІЗНОВИДИ АВТОРИТАРИЗМУ

Розкриваються передумови виникнення, особливості функціонування та найбільш характерні риси основних різновидів авторитарних режимів.

Ключові слова: політичний режим, військовий режим, військово-бюрократичний режим, однопартійний режим, персоналістський режим.

Історично авторитаризм існував в різних формах і в різні епохи. Авторитарні режими завжди були найпоширенішими в історії людства. До них відносять і стародавні східні деспотії, і тиранічні режими античності (Персія, Спарта), і абсолютистські монархії пізнього Середньовіччя та Нового часу, і західноєвропейські імперії XIX століття, і багато режими XX століття.

В нинішній час в багатьох сучасних країнах встановилися авторитарні політичні режими. І немало науковців, як в минулому, так і сьогодні досить активно цікавляться даним типом організації влади.

Сучасні підходи щодо дослідження авторитарних режимів вперше оформились в політичній науці в рамках теорії модернізації, а згодом і транзитології. Пізніше чимало науковців зайнялися вивченням різних аспектів авторитаризму: особливостей функціонування політичних інститутів в рамках авторитарних режимів, проблемами трансформації цих режимів та ін. Цим та іншим питанням приділяли увагу Х. Лінц, Б. Геддес, Б. Магалоні, Дж. Ганді, А. Пшеворский, Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер та багато інших дослідників. Однак, автортитаризм — це явище, яке динамічно розвивається, видозмінюється, пристосовуючись до реалій сучасного світу і, відповідно, потребує постійного наукового вивчення тих чи інших його аспектів.

В даній статті авторка зосереджує увагу на дослідженні найбільш розповсюджених видів авторитаризму та ставить за мету розкрити передумови виникнення, особливості функціонування та найбільш характерні риси таких режимів.

Насьогодні існує досить багато класифікацій авторитарних режимів, однак всі вони є досить умовними і жодна з них не охоплює весь спектр авторитаризму. Сучасні дослідники серед авторитарних режимів вирізняють олігархічні, теократичні, національні, військові, партійні, корпоративні, модернізаційні, стабілізаційні, деструктивні, диктаторські режими та багато інших. Ми ж зосередимо увагу на найбільш розповсюджених різновидах авторитаризму.

Одними з таких режимів є військові та військово-бюрократичні режими. Вони почали виникати, в основному масово, після Другої світової війни в країнах, що розвивалися. Це був період звільнення їх від колоніальної залежності і формування національних держав. Військові виявлялися в цих країнах найбільш згуртованою і освіченою групою, яка здатна була об'єднати суспільство на основі національного самовизначення. Найбільше прикладів військових режимів дали країни Латинської Америки, Африки, а також Греція, Пакистан і Туреччина.

Політичні передумови для військових режимів утворюються, як правило, у суспільствах з низьким рівнем розвитку, зокрема економічного, з нестабільною політичною системою, в слаборозвинених багатонаціональних державах, де існують етнічні конфлікти. Всі ці фактори призводять до збільшення політичного впливу армії.

Військові режими зазвичай приходять на зміну демократіям, багатопартійним авторитарним режимам чи анархії. В 67% випадків демократії розпалися через дії військових, 28% авторитарних цивільних диктатур були замінені військовими диктатурами [*5*].

Найчастіше військові приходять до влади з метою, як вони декларують захисту національних інтересів, для порятунку держави від цивільних корумпованих політиків або іншої реальної чи потенційної загрози (громадянської війни, анархії, диктатури, революції і т. п.). Прийшовши до влади, військові, нерідко, декларують себе як нейтральних арбітрів, які змушені були зайнятися політикою і готові повернути владу цивільним особам при вирішенні проблем, що викликали їх втручання в політику [2, с. 14].

Поведінка військових після захоплення влади буває різною. В одних країнах вони відсторонюють від влади корумповану цивільну політичну еліту і проводять політику в інтересах національної держави (як наприклад, це було в Індонезії, на Тайвані). В інших випадках самі стають виконавцями волі більш могутніх фінансових груп чи держав (наприклад, більшість військових режимів в Латинській Америці фінансувалися США).

Форми військового правління досить різноманітні — від особистої диктатури одного полковника чи генерала до колегіального правління військової хунти.

Прихід військових у політику зазвичай супроводжується зупиненням дії конституції, централізацією політичної влади в суспільстві і, відповідно, відсутністю виборних державних органів як у центрі, так і на місцях (парламент розпускають, а законодавчу владу концентрують у руках вищої військової ради, що складається переважно зі старших офіцерів), забороною будь-якої політичної діяльності (включаючи припинення діяльності політичних партій, громадських організацій і т. ін.), обмеженням конституційних прав і свобод громадян, широким застосуванням насильницьких методи правління (запровадження надзвичайного стану чи стану облоги, надзвичайних судів тощо). Встановлення військовими монополії на владу означає пряме придушення чи відсторонення всіх інших груп від влади.

Чисті військові режими (їх ще називають «стратократії») — це явище такою ж мірою поширене, як і нетривале. Військові режими, завдяки своєму незаконному приходу до влади, є найменш стійкими з поміж усіх авторитарних режимів і їхня середня тривалість становить біля 10 років.

Нестабільність суто військового режиму пояснюється необхідністю розв'язання проблеми легітимації і «узаконення» влади. Військовий режим, який існує у чистому вигляді, не здатний розв'язати три проблеми: забезпечити собі належну підтримку в суспільстві, вийти з ізоляції; інституціалізуватися; розв'язати питання процедури «успадкування» влади.

В тому випадку, коли військові не збираються відмовитися від влади, вони стикаються із потребою створити певний конституційний фасад для свого правління, так звану «вторинну легітимацію». Як правило це відбувається двома способами: режим або просто «перейменовує» себе, називаючи лідера військової хунти «цивільним президентом», або ж саджає в крісло глави держави підставну фігуру із цивільних політиків. Вся ця процедура може супроводжуватися референдумом або навіть виборами глави держави. Однак, насправді, такі вибори не дають реальної можливості вибору для населення, оскільки ніхто, окрім визначеного військовими кандидата, не може претендувати на обрання.

Також одночасно, як правило, військові засновують провладну політичну партію чи об'єднання на зразок фронту, від імені та за допомогою яких армійська керівна верхівка вже «конституційно» реалізує

свою владу. Загалом же, військові режими можуть бути і безпартійним і багатопартійним, але частіше за все в таких режимах існує саме одна проурядова партія.

Під час такої інституціалізації чисті військові (стратократичні) режими трансформуються у військово-бюрократичні, яким властива спільна участь військових і бюрократичних еліт у реалізації державної влади. Загалом, такий тип авторитаризму зазвичай виникає у вигляді військової диктатури, але в подальшому велику роль у ньому починають відігравати цивільні професіонали (бюрократи).

З точки зору організаційної форми, ці режими мало чим відрізняються від цивільного режиму: тут діє конституція, дозволено діяльність політичних партій, відбуваються вибори глави держави і парламенту. Однак, у той же час армія, навіть передавши владу цивільним силам або заснованій нею партії, відкрито чи приховано контролює перебіг політичного процесу у країні. Така подвійна функція армії (і оборонна, і політична) іноді може бути навіть закріплена в Конституції країни. Армію чи військового лідера проголошують гарантом політичної стабільності в країні. Навіть якщо проурядове партійне об'єднання і не має монополії на владу, то парламент все одно продовжує безпосередньо залежати від уряду, який підконтрольний військовим.

До таких режимів можна віднести велику кількість азіатських і африканських держав найрізноманітніших орієнтацій: Індонезію, Таїланд, Туреччину, Алжир, Сирію, Нігерію, Південну Корею та деякі інші країни в 60–80 роки 20ст.

Практично всі військово-бюрократичні режими є своєрідними «режимами-маятниками», що постійно перебувають у стані почергової зміни військових і цивільних форм правління. Перевороти у військових режимах — це звичний спосіб зміни лідерства. В 50% випадків одні військові лідери скидаються іншими. Військові диктатури, що виникли в результаті частих військових переворотів, отримали назву преторіанських (термін був введений Хантінгтоном в його книзі «Солдат і держава» в 1957 р.).

Серед авторитарних режимів досить поширеними є також однопартійні режими. До них належали багато держав тропічної Африки у 60–80-ті рр. XX ст., а також, у певні періоди свого розвитку, деякі азіатські країни, країни соціалістичного табору. Сьогодні одним з найяскравішим прикладів такого режиму є Китай. Більше 30% авторитарних режимів з 1950 по 2010 р. були саме однопартійними [2, с. 11].

Для такого типу режимів загалом характерними є наявність однопартійної системи, відсутність змагальності у політичному процесі, рекрутування еліти відбувається тільки через партію, яка контролює доступ до влади.

Однак однопартійні режими можуть істотно відрізнятися один від одного. До таких режимів відносяться як режими, де існує одна партія, так і формально багатопартійні режими, в яких домінує одна партія чи коаліція. В режимах з домінуючою партією партія влади завжди виграє вибори протягом тривалого періоду і контролює всю політичну сферу, незважаючи на легальне існування інших партій; всі партії, крім правлячої, можуть бути представлені в парламенті, проте часто вони стають сателітами, фракціями або прихильниками правлячої партії. Для чистих однопартійних режимів, характерним є те, що рішення приймаються вищим органом партії (центральним комітетом, політбюро, партійним з'їздом), а не безпосередньо лідером, який займає підзвітне місце генерального секретаря партії чи президента, висунутого партією. Тобто, влада в таких режимах сконцентрована в руках партійної еліти, а не в руках лідера, і хоча лідер в партійній ієрархії займає вище місце, однак абсолютної влади у нього немає. Такі однопартійні режими легко вирішують проблему наступності влади.

Ще одним типом є персоніфіковані однопартійні режими, для яких характерним є режим особистої влади глави держави. Особливість цих режимів полягає в тому, що лідер партії стає главою держави і користується необмеженою політичною владою. І хоча в державі можуть існувати законодавчі і виконавчі органи, однак вони носять формальний характер, тому що вся влада концентрується в руках диктатора і його партії. Основні політичні рішення приймаються партією, а законодавчі органи і державний апарат лише запроваджують їх у життя. Вибори глави держави контролюються партійними і державними органами і є по суті лише декором.

Так, наприклад, багато лідерів африканських однопартійних режимів були обрані на найвищу посаду глави держави підряд на кілька строків, і перебували при владі протягом десятиріч, при цьому на кожних виборах вони неодмінно набирали понад 99% голосів.

Більше того, оскільки практично скрізь кандидатуру президента висували центральні органи владної партії й вона, звичайно, не мала суперників, то в деяких країнах президент «обирався» без голосування як єдиний кандидат, а в деяких він навіть оголошував себе «довічним президентом».

Серед авторитарних режимів найбільш стійкими є саме однопартійні режими (25 років) або змішані — з елементами однопартійності, військового правління і персоналізму (23–30 років). Окрім того, більш тривалими виявилися суто однопартійні режими (18 років), ніж багатопартійні режими з домінуючою партією (10 років). Найменшу стабільність мають багатопартійні режими без домінуючої партії (6 років) [*4, p*. 150.].

Багато політологів як про окремий вид недемократичних режимів говорять про персоналістські режими. Хоча частина науковців розглядають персоналізм як рису авторитарних режимів будь-якого типу.

Дійсно, всім авторитарним режимам притаманна персоніфікація влади: в половині військових чи однопартійних режимів проявилися персоналістські риси, а третина режимів стали повністю персоніфікованими [*3*].

Особливість персоналістських режимів полягає в тому, що незважаючи на військову форму лідера чи наявність правлячої партії прийняття рішень залежить виключно від волі лідера, зазвичай харизматичного типу, і жоден інший актор не може обмежити його владу. Такі лідери приходять до влади в умовах існування слабких політичних інститутів, а також після їх розпаду або повалення.

У персоналістських режимах доступ до влади одержує невелика кліка наближених до лідера людей. Лідер контролює свою кліку (армію, апарат безпеки), всі призначення та підвищення і завжди, навіть превентивно, може карати за нелояльність режиму. При цьому чим сильніше покарання, тим менше шансів у диктатора на отримання компетентних радників. Через страх бути скинутим диктатор оточує себе не здатними йому протистояти або некомпетентними соратниками, що призводить до помилок у внутрішній і зовнішній політиці.

Персоналістські режими в середньому існують 10–15 років, з елементами військового та однопартійного режимів «можуть розраховувати на вічність» (більше 30 років). Є дані, що більше двох третин диктаторів (205 з 303) стали жертвами переворотів або інших дій інсайдерів режиму, і в першу чергу це відноситься до персоналістських режимів При цьому, чим довше лідер перебував при владі, тим меншою була ймовірність переворотів і тим більшою була можливість втрати влади в результаті інших факторів (перехід до демократії, зовнішня інтервенція, природна смерть) [*6*].

Персоналістські режими можуть існувати у крайній формі персоналістських тираній (султанізмів за Х. Лінцом).

Персональні тиранії виникали на основі військовий диктатур та однопартійних режимів. Прикладами султаністских режимів є режими Дювальє в Гаіті, Трухільйо в Домініканскій республіці, Бокасси в Центральноафриканській республіці, Маркоса на Філіппінах, Мобуту в Заірі, Іді Аміна в Уганді, С. Хусейна в Іраку та ін.

При султаністскому режимі особисте переплітається з державним, існує сильна тенденція до сімейної династичної влади, немає різниці між державною службою і служінням диктатору, успіхи посадових осіб залежать від особистих стосунків з диктатором, зовсім відсутня хоч скільки-небудь раціональна ідеологія і головне — диктатор абсолютно вільний в своїх діях. Диктатори-султани не обмежені нічим — ні ідеологією, ні законами, ні принципами, ні мораллю, ні традиціями, навіть не дивлячись на завіряння в повазі до них. Це свавільна влада однієї людини. В такому режимі не може бути місця для опозиції і плюралізму, немає ні однієї сфери в суспільстві, яка була б обмежена від тиранічного впливу диктатора (це чи не єдина схожа риса з тоталітаризмом). На відміну від інших авторитарних лідерів, вчинки султана абсолютно непередбачувані. Султани можуть оголошувати себе «пожиттєвими» президентами, імператорами, призначати своїх родичів принцами й герцогами, змінювати свої імена, передавати владу в спадок [1, с. 190].

Мобілізація населення в політику (одна з головних ознак тоталітаризму) рідко застосовується султаністськими режимами, оскільки вони не мають ні відповідної ідеології, ні інститутів. Якщо в цих режимах й існує масова підтримка, то вона ґрунтується на обіцянках нагороди за відданість чи на страхові розправи за непідкорення. Якщо диктатори-султани оголошують вибори, то результати, в випадку пасивності виборців, обов'язково фальсифікуються. Султаністські режими мають досить великий перелік злочинних дій.

Х. Лінц не відносить султанізми до авторитарних режимів і розглядає їх як окремий вид режимів. На його думку, вони відрізняються і від авторитаризму, і від тоталітаризму. Від авторитаризму їх відрізняє відсутність чітких структур влади зі своїми нормами і повноваженнями (немає чіткого «розподілу праці» між армією, поліцією, податковими органами, іншими структурами). В султаністських режимах повноваження і функції всіх органів влади змінюються в залежності від волі диктатора: він може наказати виконувати свою волю

будь-якому підданому, навіть якщо це не входить в його прямі обов'язки.

Список використаних джерел:

1. Категории политической науки / Ред. А. Ю. Мельвиль. — М.: РОССПЭН, 2002. — 656 с.
2. Харитонова О. Г. Недемократические политические режимы / О. Г. Харитонова // Политическая наука: научный журнал. — М., 2012. — № 3: Политические режимы в XXI веке: институциональная устойчивость и трансформации. — 336 с.
3. Geddes B. Minimum-winning coalitions and personalization in authoritarian regimes / B. Geddes // Annual meetings of the American political science association. — Chicago, 2004. — 32 p.
4. Hadenius A. Pathways from authoritarianism / A. Hadenius, J. Teorell // Journal of democracy. — Baltimore, MD, 2007. — Vol. 18. № 1. — P. 143–156.
5. Magaloni B., Kricheli R. Political order and one-party rule / B. Magaloni, R. Kricheli //Annual review of political science. — Palo Alto, CA, 2010. — № 13. — P. 123–143.
6. Svolik M.W. Power sharing and leadership dynamics in authoritarian regimes / M.W. Svolik //American journal of political science. — Hoboken, NJ, 2009. — Vol. 53. — № 2. — P. 477–494.

Стаття надійшла до редакції 10.02.2015 р.

Петренко. В. В. Основные разновидности авторитаризма

Раскрываются предпосылки возникновения, особенности функционирования и наиболее характерные черты основных разновидностей авторитарных режимов.

Ключевые слова: политический режим, военный режим, военно-бюрократический режим, однопартийный режим, персоналистский режим.

Petrenko. V. The main types of authoritarianism

Disclosed background of and peculiarities of the most characteristic features of the main varieties of authoritarian regimes.

Keywords: political regime, the military regime, the military-bureaucratic regime, one-party regime, personalistskie regime.

УДК 321.64–028.43

Григор О.

Кандидат наук з державного управління, доцент Черкаського політехнічного університету

КРИТИКА ТОТАЛІТАРИЗМУ ЯК РЕЖИМУ ПРОТИСТОЯННЯ НАРОДІВ І КУЛЬТУР

Аргументується положення, що демократія хоч і не виявилася дійсним народовладдям, проте постала впорядкованим інститутом для самозахисту від диктаторського тоталітарного правління.

Ключові поняття: людина, політика, культура, тоталітаризм, демократія, державотворення, політичний консенсус.

Головним фактором політичного протистояння у XX столітті стали системи «тоталітаризм — демократія», а головні конфлікти виникали як боротьба за володіння світом серед держав-представників певного політичного устрою. Саме тому відомі західні, американські та європейські вчені вдавалися до критики тоталітаризму як основи протистояння народів і культур світового простору (К. Поппер, Х. Арендт, Г. Кіссінджер, Дж. Сорос та ін.). Демократія і тоталітаризм — два антагоністичні шляхи людства. Вони перебувають у діалектичній єдності і боротьбі між генетичною тягою до дикості та необхідністю її подолання як єдиної можливості вижити в нових геофізичних умовах. Вони і в глобальному світі визначають сутність взаємин між державами й етносами [1, с. 8].

К. Поппер і його однодумці-демократи вважають диктатуру або тиранію за морально незносне зло. Люди відчувають, що вчиняють недобре, коли примиряються з цим. Проте вони не приречені так вчиняти. Із зазначених причин ми прагнемо мати справу з демократичними формами державності — і в цьому полягає їх єдине моральне виправдання. Таким чином, доходить принципового висновку Поппер, демократії не є народовладдям. Натомість у головному вони є інституціями, обладнаними для самозахисту від диктатури. Вони не припускають диктаторського правління і концентрації влади, прагнучи обмежити владу держави. Суттєво, що у цьому сенсі демократія мусить зберігати можливість усунення уряду без пролиття крові не тільки тоді, коли він припиняє поважати свої права і обов’язки, а й коли ми вважаємо

його політику поганою чи помилковою [2, с. 5]. Поппер запропоновує розподіл суспільств на відкриті та закриті, зазначаючи, що будь-яке ідеальне суспільство, наприклад ідеї Маркса, чи Платона, не спроможне до життя саме тому, що є закритим по суті. «Закрите суспільство в його кращих зразках можна справедливо порівняти з організмом. Так звана органічна або біологічна теорія держави достатньо успішно застосовна до нього. Закрите суспільство подібно зі стадом або плем'ям в тому, що являє собою напіворганічну єдність, члени якої об'єднані напівбіологічними зв'язками — спорідненістю, спільним життям, участю у спільних справах, однаковими небезпеками, загальними задоволеннями і бідами. Це — досить конкретна група конкретних індивідуумів, пов'язаних один з одним не тільки такими абстрактними соціальними відносинами, як поділ праці та обмін товарів, а й конкретними фізичними відносинами типу дотику, нюху і зору. І хоча таке суспільство може бути засноване на рабстві, наявність рабів не обов'язково створює проблеми, радикально відмінні від проблем догляду за домашніми тваринами. У результаті в закритому суспільстві відсутні як раз ті сторони, які унеможливлюють успішне застосування органічної теорії до відкритого суспільства» [3, с. 219].

У закритій системі соціальна структура формується цілеспрямовано; немає легітимної боротьби за владу; панує моноцентризм; замовчують, придушують конфлікти; формується єдина ідентичність, почуття колективізму; здійснюють контроль за громадянами через суспільні організації. Обмежуючи свободу слова, мітингів, демонстрацій, об'єднань, маніпулюючи свідомістю мас, формуючи певні стереотипи, міфи, створюючи умови для формування однорідного суспільства і т. ін., влада тим самим обмежує кількість викликів внутрішнього середовища. Однак «залізна завіса» зменшує кількість зовнішніх викликів. У недемократичному суспільстві стабільність зберігається значною мірою завдяки «закритості». Але конфлікти в закритому суспільстві можуть зруйнувати систему, адже їх придушують, а не розв'язують [4, с. 20].

Щодо взаємозв'язку свободи і насильства, то, як пише Поппер, «Необмежена свобода» означає, що сильна людина вільна залякати того, хто слабший, і позбавити його волі. Це так званий парадокс свободи: свобода сама себе скасовує, якщо вона не обмежена. Тому у відкритому суспільстві насильство зведено до мінімуму. Право на мінімальне насильство для обмеження «необмеженої свободи» залишається за державою. Також право на насильство залишається, як не дивно, за самими громадянами, для захисту відкритого суспільства та демократичних цін-

ностей. Громадяни повинні чинити опір, аж до насильства, всім спробам замаху на демократію, навіть з боку уряду. У більш глобальному сенсі Поппер виправдовує насильство тільки як насильницьку революцію при тиранії, але єдино з метою установлення демократії (створення різноманітних суспільних інститутів, що дозволяють здійснювати громадський контроль за діяльністю і відставкою уряду, а також проводити реформи навіть всупереч волі уряду, але без насильства) [5, с. 36].

Відома американська дослідниця Х. Арендт у своєї книзі «Витоки тоталітаризму» різко піддає критиці саму сутність тоталітарного устрою будь-якого суспільства. «Тоталітарна спрямованість до глобальних завоювань та до тотальної влади постає деструктивним способом виходу з усіх труднощів. Перемога тоталітаризму може співпасти з руйнуванням людства; де б він ні правив, він починав руйнувати саму сутність людини. І все ж буде замало користі, якщо ми просто повернемося спиною до руйнівних сил нашого століття» [6, с. 31]. У своїй роботі вона аналізує всі нагативши витоки тоталітаризму XX століття, акцентуючи увагу на таких проявах, як антисемітизм, расизм, пропаганду. «І якщо вірно, що на заключних стадіях тоталітаризму є зло у своїй абсолютній формі (абсолютної, оскільки його вже не можна вивести з будь-яких по-людськи зрозумілих мотивів), то настільки ж вірно і те, що без цього ми б, ймовірно, ніколи не дізналися справді радикальну природу Зла» [6, с. 32].

Г. Кіссінджер у відомій праці «Дипломатія» переконливо доводить, що тільки така країна, як США може ефективно впливати на світовий устрій та протидіяти тоталітарним течіям. З його точки зору Європейські держави вели незліченні війни, щоб запобігти виникненню держави, яка б правила усіма іншими. В Америці сполучення сили і відстані давало впевненість в тому, що будь-якого виклику може бути певним чином знищено вже після того, як його буде зроблено. Європейські нації, що мали менший запас міцності з точки зору виживання, створювали коаліції проти самої можливості змін; Америка ж знаходилась достатньо далеко, щоб орієнтувати власну політику на протистояння змінам [7]. Також глобалізацію, як головну тенденцію сучасного світу він пов’язує із особливим становищем США. У Г. Кіссінджера навіть саме поняття «глобалізація» інтерпретується відверто однобічно: це експансія західної цивілізації на «інший світ» [8, с. 21]. Полемізуючи з Г. Кіссінджером, Дж. Сорос зазначав, що безумовно США посідають домінуючу позицію в глобальній економіці. Якщо хтось і стоїть біля керма економічної політики, то це Сполучені Штати Америки. США не можуть робити

все, що їм заманеться, однак практично нічого не може відбуватися без їх згоди. Однак привілеї, якими користуються США в економічній, фінансовій та політичній сфері, мають тенденцію до скорочення. І. Валлерстайн, зокрема, зазначав, що спроможність світового гегемона безперешкодно нав'язувати свою волю іншим «великим державам» триватиме щонайбільше 50 років. На його думку, США більше не володіють повною мірою тими потужними трьома складовими, які забезпечували їх військову могутність у минулому: грошовими засобами, готовністю населення країни відшкодовувати витрати на воєнні дії, а також політичним контролем над Західною Європою і Японією. З цими міркуваннями погоджувався й Г. Кіссінджер; він вважав, що відносне військове домінування США поступово зменшуватиметься. Те, що вже не існує чітко визначеного супротивника, призведе до тиску зсередини, щоб спрямувати ресурси на виконання першочергових завдань, не пов'язаних з оборонною сферою. І цей процес вже розпочався [9, с. 134].

Демократизація сучасного світу є складним поліфонічним процесом, що зумовлює труднощі його періодизації. Концепція «трьох хвиль» С. Хантінґтона — це вдала спроба періодизації демократичного процесу відповідно траєкторії його розвитку, що була здійснена на ґрунті статистичного методу. Сьогодні з'являється ідея так званої «четвертої хвилі». Основний методологічний недолік гіпотези «четвертої хвилі» полягає у спробі екстраполяції іншого підходу та інших критеріїв вирізнення етапів демократизації на концептуальну конструкцію С. Хантінґтона. Світовий демократичний процес складається з різних потоків, які утворюються позитивними та негативними змінами в окремих регіонах світу та групах країн, що мають спільні вихідні позиції (авторитаризм, тоталітаризм, колоніалізм тощо). Безумовно, специфічні особливості розвитку транзитивних процесів у окремих групах країн можуть стати підставою для іншої його періодизації, але при цьому не можна свої критерії штучно накладати на чужі концептуальні схеми [10, с. 107].

Як було зазначено вище, одним із найвпливовіших прикладів протистояння стала так звана «холодна війна», яка розділила світ на двополярний по принципу протистояння комуністичних (тоталітарних) та капіталістичних (демократичних) ідеологій та принципів. Як зазначав Г. Кіссінджер, у світі часів «холодної війни» традиційні концепції сили були істотним чином підірвані. У більшості історичних ситуацій мав місце синтез військової, політичної та економічної могутності, причому в цілому наочно виявлялася певна симетрія. У період «холодної війни» різноманітні елементи могутності стали чітко відокремлюватися один

від одного. Колишній Радянський Союз, був у військовому відношенні наддержавою, а в економічному сенсі — карліком. Інша країна цілком могла бути економічним гігантом, а у військовому відношенні — мізерно малою величиною, як у випадку з Японією [7]. Саме тому крах ідеології «холодної війни» й консенсусні двосторонні політичні ініціативи стали значною віхою у створенні політичних консенсусів. Деякі вчені вважають, що після розпаду СРСР світовий порядок був зруйнований і натомість утвердився «світовий безпорядок». На думку Е. Баталова, міра керованості світовою системою нині на небезпечно низькому рівні [11, с. 55]. Дехто називає це деградацією організованості сучасного світу. Однак поряд із відцентровими тенденціями нині помітні й доцентрові. Вони проявляються в будь-якій системі і є природними. У. Ростоу вважає, що головним чинником, на який мають нині зважати всі нації у своїй політиці, є ймовірність не лише того, що світ ставатиме дедалі взаємопов'язанішим, а й того, що центри ефективної влади кількісно зростатимуть.

Тоталітарні тенденції — невід'ємна частина всіх сучасних суспільств. Спроби нових незалежних держав «втекти від історії» шляхом набуття членства в безпековому альянсі чи інтеграційному об'єднанні визначені тоталітарним історичним досвідом. Такі спроби також живляться бажанням абсолютного комфорту й страхом перед ризиками самостійної зовнішньої й внутрішньої політики [12, с. 55]. Стався кардинальний злам диктату комуністичної ідеології на користь ідеологічного плюралізму. Такий стан ідеологічних відносин загалом відбиває якісно нові умови соціально-економічного і політичного розвитку країни, яка ступила на шлях розбудови ринкової економіки, демократії, відродження національних традицій і духовності. Принцип ідеологічного плюралізму за умов відсутності інтегральної (консенсусної) ідеології та занепаді інституціалізованих форм високоорганізованих систем суспільного регулювання вносить розбрат у суспільну свідомість, а у ряді випадків призводить до стагнації і навіть розкладання духовної, політичної, економічної, соціальної, сімейно-побутової сфер суспільства.

Ситуацію, що виникла на перших етапах формування українського суспільства, відомі вітчизняні вчені Є. Головаха і І. Паніна назвали аномією [13, с. 37]. Досвід історії свідчить: в основі кризи будь-яких цивілізацій і суспільних систем лежить насамперед ідеологічна криза, так само, як і будь-яке суспільне відродження починається з очищення й оновлення суспільних ідеалів, з утвердження нової системи цінностей, тобто з формування нової ідеології. Руйнування ідеалів і системи

цінностей радянського періоду, вакуум конструктивної державницької ідеології за відсутності соціальних передумов розвитку демократичної особистості (яка мала б внутрішні потреби в державності і переймалася відповідним ступенем відповідальності за неї) — все це, безумовно, свідчить про нагальну потребу суспільства в новій ідеології. Тому посттоталітарним країнам потрібно вибудувати суто свою ідеологічну систему, із загальнозначущим стрижнем — ідеологією державотворення як глибоко обґрунтованою програмою суспільного розвитку з чітко вираженою соціальною спрямованістю.

За визначенням С. Хантингтона, під час холодної війни світ був поділений на «перший», «другий» і «третій». Але потім такий розподіл втратив сенс. У багатополярному світі набагато доречніше групувати країни, ґрунтуючись не на їх політичних чи економічних системах, не по рівню економічного розвитку, а виходячи з культурних і цивілізаційних критеріїв [14, с. 38].

Найбільш загальним результатом історичного розвитку останніх років став кінець холодної війни. Внаслідок різко обмежилася вірогідність широкомасштабної збройної сутички із застосуванням засобів масового знищення. З карти світу зникла одна із супердержав, а розвиток світових процесів входить у річище, перерване жовтнем 1917 року. Європа втратила почесне звання центру світової політики й можливість породжувати конфлікти світового масштабу. Найістотніші зміни торкнулися європейського континенту: розпад Організації Варшавського Договору, об'єднання Німеччини, оксамитова революція у країнах Центральної і Східної Європи і, зрештою, дезінтеграція Радянського Союзу, Чехо-Словаччини, Югославії — поява низки нових незалежних держав на карті Європи і світу — все це становить неповний перелік факторів, які у найближчі десятиліття впливатимуть на політичні, соціальні, економічні та військові тенденції в цьому регіоні. Водночас, аби усвідомити суть того, що відбувається, важливо уточнити, чи відбувся реальний перехід від біполярної схеми безпеки, що десятиріччями існувала в Європі, до багатополярної. Ця теза популярна в певних політичних і наукових колах, хоча і не є достатньо аргументованою. Логіка вимагає, по-перше, розглядати нових суб'єктів європейської політики як самостійні одиниці, які мають власні інтереси й цілі, відмінні від інтересів та цілей не лише одне одного, але й головного полюсу сили в особі НАТО. А по-друге, їх має бути як мінімум більше двох. Лише тоді вони можуть фігурувати в якості самостійних полюсів сили у багатополярній системі. Реальна ж ситуація така, що держави Східної Європи або готові

злитися з НАТО в єдиній системі безпеки вже зараз, або розглядають цю можливість як найближчу перспективу. Саме тому їх не можна розглядати як самостійні полюси сили, оскільки зовнішні аспекти їхньої безпеки збігаються з безпекою в рамках НАТО. На думку О. Бодрук, система біполярного протистояння в Європі збереглася з відповідними змінами радянського полюсу сили на російський [15, с. 4].

Список використаних джерел:

1. Зажигаєв Б. В. Між демократією і тоталітаризмом? (Витоки, періоди і фази формування політичних режимів у світовій цивілізації / Б. В. Зажигаєв // Проблеми міжнародних відносин: [зб. наук. праць / наук. ред. Канцелярук Б. І. та ін.]. — К.: КиМУ, 2013. — Вип. 7. — С. 7–37.
2. Тягло О. В. Роздуми Карла Поппера щодо теорії та практики демократичної держави / О. В. Тягло // Постметодика. — 2010. — № 1 (92). — С. 2–11.
3. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 1: Чары Платона / К. Поппер [Пер. с англ.; под ред. В. Н. Садовского]. — М.: Феникс, 1992. — 448 с.
4. Кіндратець О. Ризики українського суспільства / Олена Кіндратець // Віче: теоретичний і громадсько-політичний журнал. — К.: Верховна Рада України. — 2009. — №17. — С. 19–21.
5. Журенков К. Открытое общество: утопия или проект / К. Журенков // Информационная открытость органов местного самоуправления как основа социального партнерства. — М., 2006.
6. Аренд Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арендг; [Пер. с англ. И. В. Борисовой, А. Кимелева, А. Д. Ковалева, Б. Мишкенене, Л. А. Седова. Послесл. Ю. Н. Давыдова. Под ред. М. С. Ковалевой, Д. М. Носова]. — М.: ЦентрКом, 1996. — 672 с.
7. Киссенджер Г. Дипломатия / Г. Киссенджер. [Электронный документ] Пер. с англ. В. В. Львова / Послесл. Г. А. Арбатова. — М.: Л адомир. — 1997. — 849 с. — Режим доступа: *www. rulit. net/books/diplomatiya-read-283887–1.html*
8. Сорос Дж. Криза глобального капіталізму (Відкрите суспільство під загрозою): Пер. з англ. — К.: Основи, 1999. — 259 с.
9. Сірий С. Чинники конфліктності в міжнародних соціально-економічних і політичних процесах / С. Сірий // Політичний менеджмент. — 2010. — № 2 (41). — С. 128–139.

10. Романюк О. І. «Четверта хвиля»? До питання про місце посткомуністичних трансформацій в процесі демократизації суспільства / О. І. Романюк // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. Питання політол.: [зб. наук. пр.]. — Х., 2008. — № 825, вип. 13. — С. 101–108.
11. Баталов Э. Я. Мировое развитие и мировой порядок (анализ современных американских концепций) / Є. Я. Баталов. — М.: Российская политологическая энциклопедия, РОССПЭП, 2005. — 376 с.
12. Кононенко С. В. Політичний ризик і тоталітарний комфорт / С. В. Кононенко // Наук. зап. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — 2008. — Вип. 42. (Підсерія «Курасівські читання»). — С. 48–57.
13. Козловець М. А. Ідеологія як фактор консолідації суспільства / М. А. Козловець // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. — 2004. — № 18. — С. 35–39.
14. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полис. — 1994. — № 1. — С. 33–48.
15. Бодрук О. Україна в регіональних і глобальних системах безпеки / О. Бодрук // Спостерігач. — 1996. — №26. — С. 4–5.

Стаття надійшла до редакції 19.02.2015 р.

Григор О. Критика тоталитаризма как режима противостояние народов и культур

Аргументируется положение, что демократия хотя и не оказалась настоящим народовластием, однако появилась упорядоченным институтом для самозащиты от диктаторского тоталитарного правления.
Ключевые слова: человек, политика, культура, тоталитаризм, демократия, государства, политический консенсус.

Grygor O. Criticism of Totalitarian Regime as a Confrontation of Peoples and Cultures

It argued the position that democracy though not proved a real democracy, but there was an orderly institution for self-defense against a dictatorial totalitarian rule.
Keywords: human being, politics, culture, totalitarianism, democracy, state formation, political consensus.

УДК 165.62:114

Грубов В. М.

Доктор політичних наук, професор кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету

Свинаренко В. В.

Кандидат військових наук, доцент кафедри управління органів внутрішніх справ та спеціальних операцій Київського національного університету внутрішніх справ

АНТРОПО-КОМУНІКАТИВНИЙ ЧИННИК У ФЕНОМЕНІ ІНФОРМАЦІЇ

Досліджується феномен інформації як поняття і наукова категорія.
Ключові слова: інформація, інформаційна комунікація, онтологія. гносеологія, аутопойєзисна концепція.

Постановка проблеми. У житті людини інформація займає ключову роль. Сьогодні нам здається, що про цей феномен людського буття нам відомо майже все і легкість, з якою ми оперуємо цим поняттям не несе жодних пересторог щодо визначення оточуючої нас реальності. І якщо у світі повсякденності це цілком припустимо, то у сфери науки і наукового знання справа друга. Від того, як визначається поняття «інформація», починає залежати не тільки однакова площина розуміння і постановка, але й власне вирішення багатьох теоретичних і практичних проблем та солідаризація дій. Особливо це стосується суспільно-гуманітарної сфери, у якій інформаційна обкладена буття людини пронизана і стихією віртуального простору, і стратегемами провідних гравців світової інформаційної політики, і особистими уявленнями людини про світ добра та зла. Згадаймо відомому працю Ф. Ніцше «Так казав Заратустра» [1].

Те, що у питанні дефініції інформації існує велика кількість думок вказують багато дослідників цієї проблематики. Наприклад, сучасні наукові джерела дають більш ніж 200 визначень інформації. З цього приводу О. Дзьобань вважає, що у сучасній науці можна виділити наступні основні значення поняття інформації: — повідомлення, інформування про положення справ, відомості про що-небудь, які передаються людьми; — зменшувана невизначеність, що знімається в результаті

отримання повідомлень; — повідомлення, нерозривно пов'язане з управлінням, сигнали в єдності синтаксичних, семантичних і прагматичних характеристик; — передача, відображення різноманітності в будь-яких процесах і об'єктах [2].

Запропонована градація базується на працях М. Левідова, М. Гуса, В. Кузмічьова, К. Шеннона, Н. Вінера, Ч. Морріса, Ч. Пірса, У. Ешбі та інших дослідників і як видно відображає як соціальний, так і технічній аспект використання терміну інформація. Його варіативне наповнення залежало від описання фактів, подій і повідомлень (сфера журналістики), до зменшення ступеня невизначеності у сторони-отримувача інформації про будь-який предмет і явище. Невизначеним остаточно термін інформація залишається і досі. Наприклад, у відомій праці Г. Почепцова «Інформаційні війни» [3] розглядається 25 моделей комунікації, але визначення самого поняття інформації автор оминає, хоча у комунікації це поняття є ключовим. Не відповідають на це питання і такі автори як Н. Вінер, С. Гнатюк, А. Чугунок, П. Кузнєцов та ін.

Отже метою статті є спроба подолати односторонність гносеології філософії класичної доби, у якій вирішення проблем пізнання і вчення про розум, тобто існування ізольованої свідомості окремої людини, протиставлялося свідомості як органічної єдності її багатомірного буття де феномену інформації і комунікації належала і належить неабияка роль. Це допоможе нам подолати знайому Кантівську «річ у собі», а його суб′єктивіському ухилу щодо існування у людини природних обмежень в усвідомлені реальності знайти дійсний онтологічний фундамент.

З позиції сучасної науки вся органічна та неорганічна природа і людина як п'ятий елемент всесвіту «пронизані» інформацією. Вона є її продуктом і творцем. Це дозволило науковцям визначити інформацію як окремий стан матеріального світу нарівні з такими станами як твердий, газоподібний, рідкий, плазмовий. Така системна якість інформації стала приводом для багатьох науковців розглядати поняття інформації у якості наукової категорії і поставити не менш вагоме питання: «інформація є видом відображення» чи «відображення є вид інформації»? Відповісти на нього значить знайти відповідь на головне питання «нової онтології» інформаційної доби: в чому сенс людського буття? і в чому полягає його вище призначення?

У гносеології інформація пов'язана з ґенезою предметно-практичної діяльності людини і спроможністю людської психіки не тільки операціоналізувати світ у певних абстракціях (поняттях, символах, знаках), але й відгукуватись на прояви зовнішнього світу через емоційні стани,

вчинки, практику і поведінку. Це те головне, що відрізняє людину від будь-якої істоти живої природи. Зрозуміло у людському соціуму феномен інформації присутній у вербальній і невербальній формах, в теоріях і законах, категоріях і поняттях, які стали результатам накопичення знання у ході багатогранної людської діяльності. І цілком справедливо, що у словнику С. Ожегова інформація розглядається як «відомості про навколишній світ і протікаючи в ньому процеси, які сприймаються людиною або спеціальним пристроєм» [4]. На перший погляд ніяких протиріч. Але давайте поглянемо на декілька ключових понять цього визначення. Перше поняття — «відомості». За словником С. Ожегова, це 1) пізнання в якійсь галузі, знання, уявлення про що-небудь і 2) звістка, повідомлення. За цим визначенням «спеціальним пристроям» стає властиве одержувати «пізнання» й «уявлення» про щось, а також «відомості, повідомлення» тощо як і людині. А це означає ототожнювання розумної і питливої людської суб'єктності і абсолютно чистої об'єктності (пристрою) як засобу прийому, відображення або передачі інформації у різноманітних знакових формах.

Друге поняття — «сприймаються». У людини і у машини воно абсолютно різне: з одного боку працює розсудок (як органічна частка мислення людини і його етапи — відчуття, сприйняття, уява і умовивід), а з другого структурно-функціональна схема (машино-операційна система) рукотворного зразка світу техніки. З одного боку відбувається ідеалізація матеріального світу у певних поняттях і образах, з другого — перетворення електричних сигналів у електромагнітні чи електромагнітних в електричні, на якому побудований базовий принцип всієї електроніки.

Проаналізувавши підходи до визначення феномену інформації з точки зору представників природничих наук О. Дзьобань справедливо констатує, що «свідомо або мимоволі, але всі ці поспішні й погано продумані узагальнення, поширювані про інформацію й інформаційні процеси представниками точних наук, призвели до того, що в сучасній свідомості, у міркуваннях про інформацію, багато в чому вже стирається принципова грань між людиною й тваринами (і навіть машинами), що, як мінімум, є передчасним» [2, с. 10–11].

Це означає, що на інформацію як складову буття людини необхідно подивитися у руслі онтології і гносеології цього феномену і пошуку в історії філософського знання прикладів творчого підходу щодо розв'язання цього завдання.

Ґрунтовно ґенеза інформації описана у праці М. Шеллера «Положение человека в космосе» де її феномен пов'язаний з такою властивістю матерії як відображення. У Шеллера інформація позиціонується як результат послідовних етапів розвитку психіки у представників органічної природи через «душевне становлення» [5]. Першу групу представляють рослини (світ флори), другу — тварини (світ фауни), третю — людина. Запропонований природний механізм відобразив фізіологію живих організмів у певних видах буття (природи, людини), а у феномені відображення виокремив два рівня функціонування матеріального: саморух як результат біофізичних процесів, тобто несвідомого і усвідомлений рух як результат зусиль волі — думки, за якою і стоїть феномен інформації. І хоча про інформацію у Шеллера у прямому контексті не йдеться її присутність наявна. У роздумах про людину він посилається на дві особливості людської психіки — це її свідомість і самосвідомість, завдяки чому людина спроможна здійснити будь-які супротиви предметними, або опредметнити власні психологічні і фізичні стани і навіть кожне психологічне хвилювання [5, с. 53–54]. Отже людина спроможна до «ідеації» як способу побудови сутнісних форм реальності. Матеріалізацією «ідеації» виступають наші знання, які є виразником отриманої та впорядкованої інформації, і які мают силу за межами нашого практичного досвіду. Ми називаємо їх a priori [5, с. 62]. Приклади ідіації дає математика. Це питання гарно розкрито у праці І Канта «Критика чистого розуму». Людина спроможна виділити «троїчність» як кількість трьох речей від самих речей і оперувати з числом «три» як самостійним предметом згідно закону, який породжує ряд таких предметів.

Спроможність людської психіки до виокремлення сутності (як ідеї) від існування (як картинки), стає ключовою ланкою у вирішені дуалізму. «відображення вид інформації/ інформація вид відображення». Її Шеллер називає «основною ознакою людського духу, якій тільки і забезпечує всі інші признаки. Для людини цікаво не те, що вона володіє знанням, а те що вона володіє сутністю a priori, або спроможна оволодіти нею. Тільки розум спроможний створювати і формувати — шляхом функціоналізації таких сутнісних форм — все нові форми мислення і співглядання» [5, с. 63].

Ця думка Шеллера фактично повторює головну ідею І. Канта у його «Критиці чистого розуму», який стверджував, що «існує два основних стовбури людського пізнання, які виростають з одного загального, але невідомого нам коріння, а саме відчуття і розсудок: шляхом відчуття предмети нам дають, розсудком вони мисляться...Значна, а може бути

найбільша частка діяльності нашого розуму складається у членуванні понять, які у нас вже існують про предмети. Завдяки чому ми отримуємо багато знань, які правда є нічим іншим як роз'ясненням або тлумаченням того, що вже мислилося в наших поняттях…» [6, с. 40–48]. Отже людина бачить світ виключно крізь призму людської свідомості, яка ті, чи інші речі і явища, які існують у ній обгортає в інформаційну обкладенку, тобто поняття. Саме вони стають результатами усвідомлення людським «Я» Кантівської «речі для нас» і маніфестують можливості розуму щодо спроможності осягнути буття людини як це, наприклад, розумів представник екзистенціалізму М. Хайдеггер: буття «є я сам», «буття — в –світі». Буття «є я сам» по Хайдеггеру є «самопрояснення» феноменів, прояви свідомості, це спроможність «звертатися до себе» і буття взагалі, це позиціонування себе відносно буття, тобто світу. Це означає, що у процесі онто — і філогенезу інформаційне поле людини ставало більш чіткішим і більш вивіреним, а її дії більш корисними для неї самої і цілеспрямованими. Інформація мотивувала інтерес, а інтерес вимагав нової інформації. У соціальній та інформаційній комунікації інформація стала місцем переплетіння характеристик буття, дій, свідомості, емоцій та історій, а країнознавчі реакції світового наукового, освітнього і інформаційного простору на проблеми буття розширили горизонти духовних реакцій людського «Я». Отже повертаючись до попередньої думки, що «тільки розум спроможний створювати і формувати нові форми мислення і співглядання» буде правильним акцентувати увагу на тому, що ці форми визначатиме особливості функціонування інформації як світу ідеального, що сформований людським розумом. На цьому етапі відображення, інформація стала органічною складовою Хайдеггеровського буття «є я сам».

Історична практика напрацювала перевірені часом засоби, які дозволяють мисленню досягати істини при мінімумі безпосередніх контактів з об'єктивною реальністю. Ними є закони і правила логіки. Прикладом такого підходу може слугувати метод Р. Декарта, який він запропонував у своїй відомій праці «Міркування про метод, щоб правильно спрямувати свій розум і відшукати істину в науках» [7, с. 16–28]. Він складається з чотирьох правил, які і символізують відомий всім дедуктивний метод.

Отже діяльність розуму підкорена послідовному шліфуванню ідеї і доведення її до певного поняття. Плодом логіки цього процесу стає мовний акт, у результаті якого і народжується інформація. «Мова є актом волі і розуму» [8, с. 22]. Мистецтво індивіду полягає у тому, щоб у визначені будь-якого поняття врахувати гру і відтінки слова, адже його

головним завданням є визначення предмета, його характеристик, а не самого слова.

Це свідчить, що у механізмі спілкування існують певні особливості. У «Курсі загальної лінгвістики» їх ґрунтовно розкриває Ф. де Соссюр [8]. У контексті нашої проблеми ми звернемо увагу на низку ключових положень його праці. Перше, — це те, що «мова є надійною опорою для думки». Мова і речовий акт є двома взаємодіючими інформаційними сферами, що роблять людину людиною. Мова є важливою частиною речового акту і є соціальним продуктом, сукупністю необхідних умов, визнаних колективом, щоб забезпечити реалізацію функціонування здібності до речової діяльності, яка існує у кожного носія мови. Друге — речова діяльність багатогранна і різнорідна, протікаючи у таких областях як фізичній, фізіологічній і біологічній, вона, крім того, відноситься до сфери індивідуального у сфері соціального, і її не можна впевнено віднести до однієї з них. Третє — природним для людини є не речова діяльність як процес мовлення, а здібність створювати мову, тобто систем диференційних знаків, які відповідають диференційованим поняттям. Здібність до розмови локалізована у третій лобній звивині лівої півкулі великого мозку. Ця локалізація потім була встановлена по відношенню до всього, що має відношення до речової діяльності включно письмо [8, с. 17–18].

Отже акт речового спілкування є продуктом взаємодії двох суб'єктів, який стає можливим завдяки особливому інструментарію людської психіки, яким є слово. Повноти інформаційної обкладинки воно набуває лише в процесі спільного життя і практики. Адже як пише Соссюр мова колодязь «мовних образів, що накопичені у всіх індивідів, що і створюють мову. Мова — це граматична система, яка існує в кожного у мозку, в цілій сукупності індивідів, адже мова не існує повністю в жодному з них, вона існує у повній мірі лише у колективі» [8, с. с. 21]. Включення все більшої кількості людей у речове спілкування з одного боку ускладнює соціальну систему, а з другого сприяє накопиченню інформації і зростанню загального інформаційного змісту матеріальних систем, з яким стикається людській розум.

Таким чином на рівні «духовної істоти», яка володіє знаком, словом, інформація стає універсальним ресурсом організації життєвого простору соціуму. Як його продукт інформація стає складовою «нової онтології», центр якої визначає не ізольована свідомість людини, а свідомість як духовне (свідоме і несвідоме), яка є органічною частиною єдності буття людства, тобто Хайдеггеровського «буттям в-світі».

«Людина бачить світ не інакше як своїми очима, пізнає його не інакше як своєю думкою. Люди навчаються співставляти себе з світом, бачити своє буття як частку і продовження буття світу. Вони вміють розмірковувати про світ, опановувати його за мірками свого виду, своєї свідомості і дій, але й за міркою самих речей». Це свідчить, що на відміну від тварин, які мають лише образну, рухому та емоційну пам'ять, у людини є словесно-логічна пам'ять, яка є специфічно людською пам'яттю на думки, судження, закономірності. Словесно-логічна пам'ять тісно пов'язана із мовленням і мисленням людини. Вона формується разом з ними і досягає свого завершального вигляду пізніше за рухову, емоційну та образну пам'ять [9].

Отже людина як соціально-біологічна істота відтворює свою людську сутність через комунікацію з собі подібними. Інформація у вигляді знаків, слів, понять виступає інструментом, за допомогою якого вона позиціонує себе в світі речей, а інтеракція як спосіб уможливлення інтересів сприяє соціальній кооперації.

У контексті розмови про феномен інформації особливий інтерес представляють праці У. Матурани, Ф. Варели і Н. Лумана, які проблему системно — теоретичного мислення в описанні соціальної комунікації і інформації поставили в іншу площину. В науковий обіг ними було введено поняття «аутопойєзіс» (др. греч. αυτός ауто — сам, ποίησις — сотворение, производство). Згідно теорії У. Матурани і Ф. Варели живі істоти відрізняються «аутопойєзною організацією», тобто спроможністю до самовідтворення — породження, «будівництва» самих себе. Аутопойєзна система як би «витягує сама себе за волосся», створюючи при цьому власні компоненти. Так клітина виробляє компоненти своєї мембрани, без якої клітина не могла б ні існувати, ні виробляти ці компоненти. Саме аутопоєзна організація слугує для У. Матурани, Ф. Варели критерієм, який визначає життя [10]. Проте з точки зору виокремлення понять інформації і інформаційної комунікації в аутопойєзисній концепції є декілька вразливих місць: вона побудована на надто абстрактному кібернетичному уявлені біологічних процесів; автори вивела з поля зору наукового аналізу таку сутнісну рису людини як її спроможність до трудової діяльності як основи становлення логічних форм мислення; у судженнях про співвідношення мови і розуму/свідомості автори «здійснили наявну підміну [11].

Отже в аутопойєзисній концепції поняття інформації не вживається. Цю думку підкреслюють і самі У. Матуран і Ф. Варела. Заперечуючи проти метафори комунікаційного каналу вони пишуть: «з точка зору

біології в комунікації не існує «надісланої інформації». Ця метафора в корні є невірною. Ясно, що навіть в повсякденному житті ситуація з комунікацією інша: кожен каже те, що каже, або чує, у відповідності зі своєю власною структурою детермінацій. З точки зору спостерігача в комунікативній взаємодії завжди існує невизначеність. Феномен комунікації залежить не від того, що передається, а від того, що відбувається з тим, хто приймає те, що передається, а це дещо надто відрізняється від «надісланої інформації» [10]. Як це не парадоксально, але «дійсна комунікація» вимагає спеціальних методичних зусиль, які підтримують координації поведінки в області структурного спрягання аутопойєзисних систем респондента і дослідника.

З часом на цю проблему аутопойєзисної організації соціальних систем звернули увагу соціологи, економісти, філософи та представники інших сфер наукового знання. Але питання методології було не таким і простим, оскільки це вимагало додаткової аргументації і як зазначив один з видатних соціологів сучасності Н. Луман розповсюдження терміну аутопойєзис на інші сфери «хоча і обговорювалося, але не мало успіху» [12, с. 5]. Разом з тим саме йому належить значний вклад в розробку аутопойєзисного підходу щодо розуміння суспільного життя і комунікації як особливої сфери інформаційної складової буття людини.

За Луманом комунікація — це надто складна і структурована система з власною динамікою, яка для спостерігача є непрозорою. Комунікація може здійснювати комунікацію і тільки в такій мережі відбувається те, що ми називаємо дією. Відбувається процес самозбудження комунікації — комуніцируваня само по собі, властивістю якого є оперативна замкнутість. Це означає, що комунікація завжди передбачає, що була попередня комунікація і що завжди можлива подальша комунікація. Тобто комунікативна система сама себе відтворює за допомогою знаків, слів, мови та знов повторюємий активності сторін діалогу. Отже комуніцирування відтворює власні контакти, виходячи із самої себе та її мети. Окреме «Я», як об’єкт-центричний процес орієнтується на власні системні відмінності семантично-модальної сфери, а не на відмінності, які їй пропонуються співрозмовником. Така постановка питання вимагає відповіді на головну проблему мовного спілкування: що є основою комунікації?. Відповісти на нього означатиме зрозуміти поведінковий механізм суб’єкта, який Н. Луман розуміє як дію. Н. Луман стверджує, що комунікація відбувається лише тоді, коли можна синтезувати три її складові: інформацію, повідомлення і розуміння В основу розуміння повинно бути покладено відмінності між актом повідомлення і самою

інформацією. Згідно Н. Луману уособлення і розрив між інформацію, повідомленням і розумінням породжує надлишок комунікативних можливостей і як наслідок об'єкт/система отримує комунікативну свободу. Таким чином складні інформаційні системи оперативно є замкнутими. Автономія системи та її відмінності від зовнішнього світу не спостерігаються, а лише здійснюються. Аутопойєзичні процеси (комунікації, свідомість/розуміння) уособлюються через змережування своїх елементів. Спостереження ж не володіє доступом до реальності як такої, а лише накладає на нею свої власні відмінності, тим самим реалізуючі своє власне змістовне розуміння. За таким підходом суб'єкт об'єктна логіка пізнання примушує приписувати змістовну програму кожній конкретній операції аутопойєзису, яка спостерігається. Такий механізм розуміння відносно уособлюємих процесів не може бути нічим іншим, як розумінням в контексті минулого спостереження і спостереження минулого системи. Це свідчить, що на рівні окремого «Я» відбувається складні процеси аутопойєзитизації феномену свідомості. Тобто йдеться про те, що людина постійно перебуває у стані, так би мовити, інформаційного спрягання, коли зовнішні потоки у вигляді повідомлень (інформації) зустрічаються з масивом попередньо отриманого знання і досвіду на рівні розсудочних понять, які вже тривалий час слугують для людини перевіреним орієнтиром у її житті. У підсумку вона обирає або вчинок логічний, тобто усвідомлений на підставі зрозумілих понять, або вчинок емоційний, віддавши перевагу життєвим обставинам і пристрастям [10]. За мотивованим вибором стоїть інтерес, який переходить у цілеспрямовану поведінку — вчинок (дію і практику), а за тим і іншим стоїть феномен інформації.

Саме на цю особливість прояву феномену інформації в комунікації звертає увагу і Н. Луман, коли розглядає інформацію як «відмінність, яка породжує відмінність». Свого роду — це результат опрацювання (відображення) біологічною системою знайомого нам всім закону діалектики — заперечення заперечення. Отже процес народження інформації він пояснює наступним чином. «Повідомляючий з всього масиву того, про що можна б було вести розмову «посилає» саме це повідомлення (першу відмінність). «Приймаючій» повідомлення вилучає з нього «інформацію», начебто створюючи певну конфігурацію з попередньо невизначеного набору можливостей (медіуму), виділяючи в ньому не все те, що намагався повідомити його співрозмовник (друга відмінність). Інформація є те, що змінює цю комунікацію, вводить, або вимагає приєднання наступної. Якщо мені пропонують купити товар, то з того,

про що йдеться мова, я вибираю те, що потрібно мені, відкидаю зайве, вилучаю інформацію про якості товару, яка і тягне за собою наступну комунікацію. Отже у моделі комунікації Н. Лумана інформація — це «відмінність, яка породжує відмінність». Першу відмінність визначає суб'єктність того, хто передає повідомлення, другу — суб'єктність того хто приймає повідомлення. Отже за Луманом інформація виступає як ідеальна основа мотивованої поведінки суб'єкта, об'єктивізація форм якої залежать від ціннісно-орієнтованої селекції повідомлень, які він отримує.

На основі такого розуміння інформації, логічним виглядає і визначення пам'яті людини. За Луманом те, що в пам'яті комп'ютера або комунікації зберігається «інформація», яку у потрібний момент можна було б «витягти» є великою помилкою. Не слід плутати носії (контейнери, дискети, документи, книги), які утримують потенційну інформацію і саму інформацію, яка ніде не зберігається, а є актуалізацією — моментально і тільки разові відмінності у повідомлені, його диференціацією на те, що залишається індиферентним, і те, що потребує подальшої комунікації. Повідомлення у певній мірі є «носієм», контейнером потенційної інформації: мова, жорсткий диск, касета — все це функціональні еквіваленти повідомлення. Пам'ять не є хранилищем записів. Це структура переваг, диспозицій, умова відбору інформативного, це — система очікувань, а іноді надто вільний механізм відбору «подій, що запам′ятовані» і спосіб конструювання фіктивних історій. В еволюції відбувся перехід від соматичної пам'яті (яка потребує буквального визначення) до адаптивної, конструктивній пам'яті. Таким чином поняття інформації за Н. Луманом не є одномірнім. В ньому завжди присутнє окреме людське «Я», яке є джерелом і носієм дійсної (первинної) інформації, як феномену високорозвиненої психіки і «не Я» — це світ носіїв потенційної (вторинної) інформації: мова, жорсткий диск, касета, книга.

Це свідчить, що феномен інформації утворюють дві детермінації: одна внутрішня, друга зовнішня. Зовнішня — у вигляді повідомлення (вторинної інформації) стає поштовхом щодо включення в роботу циклічних причинних ланцюгів, які діють в самому організмі. У результаті реакція на зовнішні дії у значній мірі визначається не діями сил зовнішніх, а тими процесами, що відбуваються в самому організмі. Здатність до самоорганізації складних систем пояснюється наявністю в них вільної енергії, внутрішніх ресурсів і вільної інформації, які організм не тільки отримує зовні, алей спроможний виробляти, зберігати і використовувати для організації своєї життєдіяльності.

Долання суб'єктивно — раціоналістичних особливостей розуміння феномену інформації відбувається на рівні науки як системного знання про світ, яке висловлено у певних поняттях, категоріях, законах і принципах. Проте, за межами комунікації наука неможлива і людина є єдиною істотою, яка знання примножує і розповсюджує за допомогою інформації. Оскільки нас більше цікавить розв'язання завдання, що «інформація є видом відображення» то на цю проблему слід подивитися і з точки зору розвитку категоріального апарату сучасного наукового пізнання. Як пише В. С. Готт: «гнучкість і адекватність використовуємого вченими понятійного апарату — важна умова ефективності наукового дослідження. Саме понятійний апарат науки складає основу всієї системи логіко-семантичних засобів отримання, презентації прирощування наукового знання» [13, с. 6]. Розглядаючи стан розвитку наукового знання під час науково-технічної революції (НТР) 60–70 років В. С. Готт справедливо вказує, що НТР покликала до життя низку нових наук, які сферу свого знання опанували у нових поняттях і категоріях. Прикладом можуть слугувати такі категорії як структура, елемент, модель, симетрія, асиметрія, імовірність, інформація тощо. У результаті, порівнянню з загальноприйнятими науковими категоріями, науковий апарат запропонований НТР спричинив у науковому знанні стан «перекосу»: чи є ці поняття категоріями, чи можна ці нові категорії визнавати «рівними» серед кола вже визнаних, філософських. Звідси філософське осмислення проблеми, що виникла стало означати спробу «представити категоріальний апарат наукового знання як єдину, цілісну систему, яка складається з різних підсистем» [13, с. 7].

Отже проведений аналіз дав нам можливість поняття інформації вивести за межі суто гносеологічного звучання, а саме, що інформація лише пов'язана з автономією свідомісної діяльності людини як це стверджував Н. Луман, В. Шароградський та ін, що означає звести її до категорії свідомості, а констатувати думку, що наукова спільнота на це питання дивиться значно ширше. Сьогодні поняття інформації набуло категоріального статусу і стало не тільки зв′язуючою ланкою між категоріями філософії і спеціальних дисциплін, але й створило умова до уточнення вже існуючих та виникнення нових понять і категорій.

Список використаних джерел:

1. Ницше Ф. Так говорил Заратустра / Ф. Ницше. — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2012. — 304 с.

2. Дзьобань О. П. Інформаційна безпека у проблемному полі соціокультурної реальності / О. П. Дзьобань. — Х.: Майдан, 2010. — 260 с.
3. Почепцов Г. Г. Информационные войны / Г. Г. Почепцоа. — М.: «Рефл-бук», К.: «Веклер» — 2000.- 280 с.
4. Ожегов С. И. Словаь русского язика / С. И. Ожегов. — М., 1991.
5. Шеллер М. Положение человека в Космосе / М. Шеллер // Проблемы человека в западной
6. философии. — М., 1988. — С. 31–95
7. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант // Філософія. Хрестоматія: навч. посіб. / Валуйський (від. ред). — К.: КНТЕУ, 2010. — 112 с.
8. Декарт Р. «Міркування про метод, щоб правильно спрямувати свій розум і відшукати істину в науках» // Філософія. Хрестоматія: навч. посіб. / Валуйський (від. ред). — К.: КНТЕУ, 2010. — 112 с.
9. Курс общей лингвистики / Ред.: Ш. Балли и А. Сеше; Пер. с франц. А. Сухотина. Де Мауро Т. Биографические и критические заметки о Ф. де Соссюре. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. — 432 с.
10. http://posibnyky. vntu. edu. ua/psihologiya/r225.htm
11. http://pat. iatp. ru/cgi/htconvert. pl?maturana
12. http://www. situation. ru/app/j_art_1059.htm
13. Luhmann N. The Autopoiesis of social systems // Luhmann N. Essays on self-reference. New York: Columbia University Press, 1990. P. 1–20.
14. Готт В. С. и др. Категории современной науки: (становление и развитие) /В. С. Готт, Є. П Семенюк, А. Д. Урсул. — М.: Мысль, 1984.- 268 с.

Стаття надійшла до редакції 22.02.2015 р.

Грубов В. М., Свинаренко В. В. «Антропо-комуникационный фактор в феномене информации».

В статье рассматривается феномен информации как понятие и научная категория.

Ключевые слова: информация, информационная комуникация, онтология. гносеология, аутопойезисная концепция

Grubov V.M, Swynarenko V.V. «Anthropological and communicative factor in phenomenon of information»

In this article have been analyzed informational phenomenon as scientific category concept.

Keywords: information, informational communication, anthology, gnosiology, autopoiesis conception.

УДК 323.329

Шуліка А. А.

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

ОСНОВНІ ФОРМИ УЧАСТІ ПРЕКАРІАТУ В ПОЛІТИЦІ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА

Можливості залучення прекарізованих соціальних груп до участі в системі соціального партнерства, з метою захисту їх основних громадянських прав та забезпеченні їх участі в формуванні державної політики.

Ключові терміни: прекаріат, прекарізація, соціальне партнерство, профспілки, державна політика.

Стрімка зміна форм соціальної стратифікації, а також формування нових соціальних рухів і груп інтересів з другої половини XX ст. та на початку XXI ст. поставило перед суспільством завдання формування адекватної системитрудових відносин, відповідну викликам соціальних реалій. Однією з найважливіших проблем сучасної праці стало виникнення нових форм зайнятості, які породили феномен прекарітета. Прекарізація починається перш за все в сфері соціально-трудових відносин та породжує глибокі протиріччя,які зачіпають все більше сфер життєдіяльності суспільства, зокрема вони мають значний потенціал впливу на політичну сферу.

Враховуючи швидку прекарізацію суспільства і поширення прекаріату як суспільного явища, необхідно, насамперед, визначити його природу, види та фактори, що сприяють його подальшому поширенню, адже тільки так можна розробити дієві заходи з подолання цієї проблеми сучасного суспільства.

У числі перших дослідників, які стали розглядати проблеми прекаріату зв’язку з процесами становлення нових форм соціально-трудових відносин та їх впливом на політичну сферу, були французькі соціологи П’єр Бурдьє і Робер Кастель. Різним аспектам прекарізації суспільного простору як явища, що несе в собі потенційну загрозу стабільності соціальної та політичної системи присвячені, насамперед, дослідження Міжнародної організації праці, а також відомих вчених В. Бобкова, А. Колота, М. Койне, Г. Роджерса, Г. Стендінга, Д. Такера, Д. Фаджа, та ін.

Метою статі є аналіз основних форм участі прекаріату в політиці соціального партнерства. До основних завдань статті відноситься: виокремлення основних характеристик прекаріату, розгляд проявів прекаріату в сучасному світі, виявлення конфліктогенного потенціалу процесу поширення та розповсюдження прекарізованих верств населення в політичній системі, визначення основних форм узгодження інтересів соціально-політичних груп в сучасному суспільстві.

Останнім часом в науковому обігу з'явився і став займати все більш істотне місце термін «прекаріат». Цим терміном позначають соціальний шар, що входять в який люди не мають постійного заробітку, місця роботи соціальних гарантій, найчастіше їх трудова зайнятість є неформальною. Особливості їх зайнятості та способу життя впливають на формування їх моделі поведінки [4].

Г. Стендінг приписує прекаріату специфічні відносини розподілу. Працівникам в основному доводиться покладатися тільки на пряму грошову винагороду за працю. Прекаріат не може розраховувати на пенсії, допомоги по безробіттю, оплату медичних рахунків. Крім того, все більше людей в прекаріаті не мають тих же прав (цивільних, соціальних, політичних, культурних та економічних), що є у решти громадян. Автор називає прекаріат новим небезпечним класом [8, с. 198].

До числа прекарізованих соціальних груп доволі частовідносять мігрантів, котрі не мають трудової стабільності. Так в Італії в останні роки прекарна праця разом з боротьбою за права іммігрантів стала однією з головних тем громадянських виступів. Безліч акцій, особливо першотравневих, висувають як центральну вимогу гарантованого доходу. Як приклад можна навести парад EuroMayday в Італії та інших країнах Європи. Активісти EuroMayday при взаємодії з художниками і дизайнерами створили цілу іконографію прекаріату. Переймаючись питанням про те, як можна уявити прекаріат і знайти спільне у прекарного суб'єкта, вони прийшли до необхідності застосування в політиці образів і стали використовувати символи поп-культури і образи католицьких святих. При пікетуванні супермаркету в 2004 році процесія рухалася в бік магазину і підносила сюрреалістичні молитви, виступаючи проти використання неділі як робочого дня. На наступний рік театральна група зробила велику статую уклінну в молитві робочого, над головою якого світився неоновий німб. Монумент встановили навпроти супермаркету. Преса назвала скульптуру San Precario — святий заступник усіх прекаріїв. Так з'явився образ, який за короткий період часу став

символом всього руху. Активісти використовують перформанси, флешмоби, акционізм і медіаактивізм.

Але в сучасному світі до цієї соціально-політичної групи все ж більш тяжіють працівники інтелектуальних, творчих професій. До даної тенденції схильні викладачі, фрілансери, працівники мистецької сфери та ін. Деякі дослідники зазначають, що за десятиліття Інтернет-технологій ми пережили масове декласування працівників до статусу прекарних працівників [1, с. 162].

Представниками прекаріату стають багато працівників інтелектуальної працізайняті в основному на тимчасових посадах, які не мають постійного контракту. Прекаріальна праця — це не тільки доля некваліфікованих робітників, хто не вчився і не здобував професію. Наприклад, все більше прекаріальних рис проглядається в діяльності вузівських викладачів, офісних працівників і навіть державних службовців. Так європейські викладачі об'єдналися в широкий рух L'Onda («Хвиля»). Рух закликає до вирішення проблемпозаштатних інтелектуальних працівників університетів — низькооплачуваної прекарної робочої сили на ринку викладацької праці [1, с. 163]. Подібне об'єднання навколо руху прекаріату підкріплюється ініціативою безлічі студентів, працівників, дослідників і викладачів в межах великого руху прекаріату.

Прекаріат поширюється за межі виробництва на весь соціальний простір, загострюючи внутрішні і зовнішні конфлікти суспільства, що тягне за собою появу нових протестних рухів. У цьому зв'язку необхідно зазначити, що збільшення кількості працівників, які відносяться до цієї соціальної групи стає загрозою прогресивного розвитку суспільства та стабільності політичної системи країни.

Дані тенденції показують, що в суспільстві відбуваються глибокі зміни, пов'язані з корінним перетворенням сучасного праці.

Проблема прекарізації соціально-трудової сфери достатньо актуальна й в Україні. Найвищим рівнем невпевненості працівників у збереженні роботи і порушення соціально-трудових прав характеризується достатньо чисельний неформальний сектор економіки. Однак, захищеність українських працівників від звільнення і порушення прав невисока і у формальному секторі. На жаль, керівники підприємств часто ігнорують чинне законодавство про працю, адже система державного нагляду і контролю не діє на належному рівні, а відстояти свої права в суді в умовах тотальної корупції прості працівники не можуть навіть сподіватися [2].

Подальшу прекарізацію суспільства в Україні прискорюють такі фактори: невиконання положень чинного трудового законодавства на підприємствах; значна «тінізація» ринку праці; економічна, політична, правова нестабільність; перманентні кризові явища в економіці в цілому і особливо в соціально-трудовій сфері; виникнення нових проблем у сфері праці під впливом наростаючі глобалізації та ін.

Для вдосконалення соціально-політичногомеханізму забезпечення реалізації основних форм узгодження інтересів та зменшення потенційного рівня конфліктності необхідна імплементація міжнародних стандартів у сфері охорони праці та промислової безпеки, впровадження прогресивного зарубіжного досвіду в діяльність вітчизняних підприємств, підвищення рівня соціальної відповідальності роботодавців і працівників.

Діяльність Міжнародної організації праці (МОП) має провідну роль у поширенні у світі універсальних вимог у сфері праці. МОП докладає значних зусиль на міжнародному рівні для підвищення безпеки праці, розробки нормативно-правової бази забезпечення здорових і безпечних умов праці, попередження професійних захворювань та виробничого травматизму, удосконалення статистики праці [3, с. 228].

Міжнародні стандарти та нормативно-правові акти створюють підґрунтя для розробки національних стандартів і стандартів підприємств, систем промислової безпеки, сприяють дотриманню безпечних умов праці, зменшенню виробничого травматизму, підвищення рівня охорони праці. Саме реалізація ефективної державної політики, спрямованої на забезпечення гідних умов праці, може сприяти підвищенню рівня охорони праці.

Утворення МОП у 1919 р. було пов’язано з формуванням нових систем узгодження інтересів праці та капіталу, тобто органів представництва інтересів роботодавців та найманих працівників. Однією з головних форм реалізації такої системи узгодження інтересів стала система соціального партнерства. Її запровадження перш за все полягало в тому, вона стала основою державної політики всіх розвинених країн світу.

Сутність соціального партнерства розкривається через його функції. По-перше, воно виступає механізмом узгодження соціальних інтересів з урахуванням їхвідмінностей і навіть суперечностей. По-друге, воно є засобом реалізаціїсоціальної політики, що забезпечує участь усіх соціальних суб’єктів в організаційно-управлінській діяльності. При цьому

соціальне партнерство може забезпечитивзаємодію соціальних суб'єктів у будь-якій сфері — економічній, політичній,культурній та ін. [6].

Держава в соціальному партнерстві існує в декількох ролях: власника, законодавця, посередника, працедавця. Тому головні функції держави в системісоціального партнерства: законодавча, нормотворча, організаційна, прогностична,контрольна та судова.

Узгодження інтересів найманих працівників і власників капіталу у сфері соціально-трудових відносин здійснюється шляхом переговорів і завершуєтьсяукладанням колективних договорів і угод. Крім того, система соціальногопартнерства реалізується через укладання угод на рівні суспільства загалом або на рівні окремих регіонів (вертикальна система договорів і угод). На рівні суспільствапредметом переговорів стають основні напрями соціально-економічної політикидержави, включаючи розробку показників соціального добробуту нації, системи соціальних гарантій для всіх прошарків населення, а також заходів із захистуінтересів суб'єктів соціально-трудових відносин. Відповідні угоди укладаються міжорганізаціями, що представляють найманих працівників, об'єднаннями роботодавців ідержавою.

Основними формами соціального партнерства є: загальні консультації; колективні договори; складання договір і угод; згоди на вищому рівні соціально-економічноїполітики;загальна розв'язка колективних трудових спорів, їх запобігання; організація примирних та арбітражних процедур; участь найманих працівників в управлінні виробництвом; участь представників сторін у роботі органів соціального партнерства; загальне управління фондами соціального партнерства; участь найманих працівників в розподілені доходів підприємства; розгляд претензій і розбіжностей, що виникли між сторонами; обмін інформацією; контроль за виконанням спільних домовленостей [9, с. 191].

Система соціального партнерства може ефективно функціонувати тільки за певних умов: коли економіка розвивається, а держава проводить активну соціальнуполітику в інтересах більшості населення; коли розвиненими є парламентські формидемократії та інститути громадянського суспільства, що забезпечують представництво інтересів різних соціальних груп; коли організації робітників (профспілки) мають достатню силу і користуються авторитетом у суспільстві.

Найважливішим завданням вдосконалення соціального партнерства є розмежування різних груп інтересів і розробка механізмів їх узгодження та реалізації.

Основу політики соціального партнерства, як вже зазначалось, складає процес узгодження інтересів між роботодавцями, державними органами влади та найманими працівниками. За умов існування системи постійного діючих органів соціального партнерства, його суб'єктів представляють спеціальні організації, яким делеговані права на представництво їх інтересів. Роботодавців представляють різноманітні спілки, організації, федерації, асоціації працедавців. Що ж стосується найманих робітників, то найбільш поширеною формою представництва є профспілки, найбільш масові громадські організації в світі.

У XIX ст. в усіх розвинених країнах Європи та Америки виникають професійні спілки осіб найманої праці як масові громадські організації найманих працівників, які засновані на спільності їхніх інтересів у процесі праці. Діяльність профспілкових організацій загострювала конфлікти із роботодавцями, вимагаючи більшого рівня забезпечення потреб найманих працівників. Профспілки, будучи легітимними в очах найманих працівників, тривалий час перебували поза межами правового поля, а їх діяльність часто прирівнювалась до злочинної [5, с. 29].

Ключовим моментом у становленні соціального партнерства як інституту громадянського суспільства було організаційне оформлення основних суб'єктів соціально-трудових відносин — найманих працівників та роботодавців. Це стало можливим разом із переходом від дрібного підприємництва до великого індустріального виробництва та початком систематичного застосування у виробництві машин, що було спричинене промисловою революцією. Використання досягнень машинного способу виробництва звільняє власників засобів виробництва від необхідності використання значної кількості висококваліфікованих найманих робітників. Кардинально змінюється ситуація у сфері зайнятості: технологічна оптимізація виробництва позбавляє велику кількість працівників їх робочих місць, стабільного заробітку, а, зрештою, і засобів для існування — це зумовлює конкуренцію в середовищі робітників за робочі місця. Прагнення розрізненої армії безробітних знайти хоч якусь роботу веде до зменшення оплати праці. Лише об'єднавшись і торгуючись спільно, наймані працівники можуть вигідніше продавати свою робочу силу, утворюючи каси матеріальної взаємодопомоги, які допоможуть проіснувати робітникам на час ведення переговорів із роботодавцем.

Об'єднанні профспілками робітники стали в межах правового поля набагато потужнішим суб'єктом соціально-трудових відносин. Це, в свою чергу, змусило підприємців утворювати відповідні організації

для формування спільних позицій у відносинах із профспілками та відстоювання власних інтересів. Наявність сильних і згуртованих органів представництва інтересів найманих працівників є необхідною умовою процесу консолідації роботодавців як сторони соціального партнерства [5, с. 29].

Але якщо ми ведемо мову про прекарізовані верстви населення, то вони частіше за все залишаються за межами відносин заснованих на системі соціального партнерства. Це пов'язано перш за все з тим, що майже вся система соціального партнерства заснована на профспілковому представництві. Це призводить до того, що найвпливовішу роль в формуванні політики держави та у відносинах з великими організаціями роботодавців грають перш за все найбільш чисельні профспілки, які представляють великі підприємства або найрозвиненіші галузі виробництва. Не чисельні профспілки майже не впливають або впливають опосередковано на політичний, економічний розвиток держави.

Частіше за все прекаріат навіть не має жодної форми організації та представництва інтересів, що призводить до того, що велика кількість працюючого населення залишається за межами відносин соціального партнерства.

В пошуках форм участі в процесі вироблення та реалізації політики держави та впливу на роботодавців прекарії шукають нові засоби взаємодії. Так, наприклад, вже згадувана вище організація Святий Прекарій (San Precario), яка існує в Італії, шукає нові засоби участі у соціально-трудовій, економічній, політичній сферах суспільства. Ця громадська організація не створює і не реєструє профспілки, але вони сформувала відділ, який займається юридичною підтримкою. Також у них є відділ, який займається активістської підтримкою. В основному їх діяльність зводиться до цих двох напрямків. Перший — це юридична допомога, другий–активістська допомога тим, хто хоче щось зробити у себе на робочому місці. Якщо працівник хоче підняти питання про умови своєї праці, то в залежності від мети, організація може запропонувати різні засоби. Наприклад, до них зверталися журналісти, які за умовами своєї профспілки не можуть провести страйк у своїй газеті. Їм запропонували і допомогли зробити фейковий журнал, який лунав практично скрізь і викривав, критикував діяльність профспілки та роботодавця.

Також різні соціальні групи, які не є частиною великих підприємств або не мають постійної зайнятості намагаються звертатись й до «провірених роками» форм участі в системі соціального партнерства, тобто формуванню профспілок. Доволі часто в Україні, Росії та інших державах

світу можна прослідкувати за намаганнями створити різноманітні спілки фрілансерів. Також, в різних країнах створюються профспілки мігрантів, як приклад можна навести зареєстрованую 2006 році«Всеукраїнську профспілку працівників-мігрантів в Україні та за її межами», яка за їх даними налічує67 681 членів [7].

Але незважаючи на наявність доволі значного потенціалу таких форм об'єднань прекарізованих верств суспільства часто вони залишаються певною мірою обмеженими у своїх правах. Перш за все це пояснюється тим, що на сьогодні не існує дієвого механізму їх залучення до формування та функціонування політики соціального партнерства.

Висновок. Таким чином, прекаріат розглядається як соціальна група в структурі суспільства. Основною ознакою приналежності до цієї групи вважається відсутність у працюючих індивідів узаконених відносин з роботодавцем. Це, перш за все тимчасові працівники, або ті, які мають часткову зайнятість і не уклали трудовий договір з роботодавцем. Як наслідок — вони не мають жодних гарантій (таких як лімітований робочий день, оплачувана відпустка, лікарняні листи, роботодавець не вносить пенсійні і соціальні відрахування та ін.).

Розвиток нестандартних форм зайнятості і нестійкість соціально-трудових відносин — основні причини розвитку явища, що отримало назву прекаризація. Явище прекарізації має глобальний характер і про нього говорять практики танауковці у всьому світі. У сучасному світі масштаби, популярність і значення прекарізації безупинно зростає. Відповідно, це свідчить про те, що трансформуєтьсясфера соціально-трудових відносин, а також змінюється система представництва та узгодження інтересів в системі соціального партнерства.

Прекарні відносини протистоять будь-якому профспілковому руху. Насамперед, це пов'язано з існуванням певної обмеженості можливостей профспілок, які не можуть на рівних вести переговори з роботодавцями, лідери яких не захищені від тиску, нарешті, не можуть нормально використовувати такий інструмент, як страйк. Прекарізація болісно позначилася на профспілках. Так, наприклад, в США чисельність членів профспілок впала до найнижчого рівня за останні 70 років.

Але профспілковий рух залишається однією з найголовніших форм участі в системі соціального партнерства для організацій найманих працівників. Перш за все це пов'язано з необхідністю агрегації та артикуляції інтересів прекарізованих верств населення з метою їх більш ефективного представництва та захисту.

Список використаної літератури

1. Григорова Я. В. Проблема прекаризации современных форм труда / Я. В. Григорова // Философия хозяйства. Альманах Центра общественных наук и экономического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова. — № 5. — 2014. — С. 159–164.
2. Гришнова Е. А., Бринцева Е. Г. Прекаризация как проявление кризисных явлений в социально-трудовой сфере Украины [Електронний ресурс]. / Е. А. Гришнова, Е. Г Бринцева // XIV Апрельская международная научная конференция «Модернизация экономики и общества». — 2013 — Режим доступу: http://www. gosbook. ru/node/71987
3. Дорош О. В. Соціально-економічний механізм забезпечення гідної праці в Україні / О. В. Дорош // Бізнес Інформ. — 2014. — №5. — С. 226–231.
4. Дружилов С. А. Прекариат и неформальная трудовая занятость в России: социально-психологические аспекты [Электронный ресурс] / С. А. Дружилов // Гуманитарные научные исследования — № 1 — 2015-Режим доступу: http://human. snauka. ru/2015/01/9491
5. Неліпа Д. В. Інституціональний чинник становлення системи соціального партнерства / Д. В. Неліпа // Вісник КНУ. Сер.: Філософія. Політологія. — Вип. 70–72. — К., 2004. — С. 26–34.
6. Процюк С. Л. Соціальне партнерство як механізм соціального захисту зайнятого населення [Електронний ресурс] / С. Л. Процюк // Публічне адміністрування: теорія та практика — 2010. — Вип. 1 (3)-Режим доступу:http://128–56.dbuapa. dp. ua/zbirnik/2010–01/10pslzzn. pdf
7. Статут профспілки працівників-мігрантів [Електронний ресурс]-Режим доступу: http://migrant. org. ua
8. Стэндинг Г. Прекариат. Новый опасный класс / Г. Стэндинг. — М., 2014 — С. 328.
9. Шерепера І. А. Досвід європейських країн у розвитку соціального партнерства України [Електронний ресурс] / І. А. Шерепера, Г. А. Смоквіна, // Економіка: реалії часу. Науковий журнал. — 2013. — № 4 (9). — С. 189–194. — Режим доступу: http://www. economics. opu. ua/2013/n4.html

Стаття надійшла до редакції 27.02.2015 р.

Шулика А. А. Основные формы участия прекариата в политике социального партнерства

Рассматриваются возможности привлечения прекаризованих социальных групп к участию в системе социального партнерства, с целью защиты их основных гражданских прав и обеспечении их участия в формировании государственной политики.
Ключевые термины: прекариат, прекаризация, социальное партнерство, профсоюзы, государственная политика.

Schulika A.A. The main forms of participation prekariata politics of social partnership

The possibilities of attracting prekariatto participate in the system of social partnership in order to protect their fundamental civil rights and ensuring their participation in the policy process.
Keyterms: prekariat, precarity, social partnership, trade unions, public policy

УДК 32.019.5

Павлов Д. М.

Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та політології Національної металургійної академії України

ПРОПАГАНДИСТСЬКИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОГО ІМІДЖМЕЙКІНГУ

Стаття присвячена вивченню пропагандистського потенціалу іміджмейкінгу та розкриттю його значення як інструменту політичної пропаганди.

Ключові слова: політична пропаганда, вимір, комунікація, ефективність, імідж, стереотипи, уявлення.

Важливою формою контролю, видом комунікації та однією з ефективних технологій пропаганди є формування та управління іміджем. Дієвість іміджу як засобу контролю (над увагою, сприйняттям, пам'яттю, реакціями соціальних суб'єктів) та управління громадською поведінкою пояснюється тим, що він є одиницею й видом комунікації та одночасно не завжди сприймається як комунікація. Точніше кажучи, імідж є повідомленням, яке спрямоване не стільки на раціональне розуміння, скільки на емоційно-чуттєве, реактивно-спонтанне сприйняття. На відміну від чистих вербальних раціонально аргументованих повідомлень, імідж вимагає особистісного сприйняття, навіть вживання в життєвий контекст його носія. Імідж політичного лідера є продовженням та навіть стимулюванням архетипових бажань людини в батькові-покровителі, герої-переможці, бунтарі-спасителі та мудреці-улаштовувачі, образи яких вказують, відповідно, на суспільні добробут, безпеку, свободу та справедливість як політичні ідеали, що мають втілитися у майбутньому. Дослідницька проблема полягає в тому, як та наскільки іміджево-технологічна складова пропаганди впливає на її ефективність у цілому.

Тема даної статті відрізняється певною новизною, хоча фактично проблематика політичного впливу на громадянина у різних контекстах та обставинах за допомогою візуального інструментарія, зокрема, іміджів, розроблялася в рамках багатьох досліджень. Серед авторів, у роботах яких знаходимо матеріал за визначеною проблематикою, слід назвати Д. Баумера, Г. Голда [9], Д. Бурстіна [10], К. Боулдінга [12], М. Грейб, Е. Бюсі [15], Дж. Тренамана [16], Т. Кларка [14] та Г. Почепцова [8].

Аналіз робіт зазначених авторів дозволяє стверджувати, що взаємозв'язок пропаганди та іміджмейкінгу не отримав належного вивчення, що й обумовило звернення до цієї теми в рамках даної статті.

Мета статті — виявити пропагандистський потенціал іміджмейкінгу, визначити його роль як інструменту політичної пропаганди.

Будь-який політичний імідж — лідера чи інституту — вже може розглядатись як технологія політичної пропаганди, а стереотип (на основі якого сприймається імідж) — як комунікативно-психологічний механізм пропаганди. Якщо скористатися метафорою, то пропагандистська технологія є сигналом-викликом, який за допомогою комунікативно-психологічного механізму сприймається та перекодовується в мотив, наказ, переконання, керівництво до дії щодо певного відношення до політичної влади.

Як пропагандистська технологія, формування та управління іміджем лідера передбачає виконання за його допомогою трьох основних завдань. По-перше, переконати у достатній силі та владних можливостях лідера здійснити свій політичний проект. По-друге, емоційно захопити та викликати довіру до лідера. По-третє, солідаризувати з лідером як «своєю людиною», що найкраще розуміє проблеми та інтереси своїх послідовників. Шляхи вирішення цих завдань можуть бути найрізноманітнішими. Але вони мають враховувати специфіку суспільно-політичної ситуації та стереотипи, очікування й ціннісні ієрархії реципієнтів іміджу.

Корпоративна комунікація партії має за мету привернути увагу громадськості до її політичних продуктів — ідей, програм, формулювань актуальних тем, коментарів поточних подій, політичних акцій, вербалізацій та метафоризацій політичних ситуацій, думок, законопроектів та пропозицій реформ, а також політичних діячів. На думку П. Бурдьє, «поле політики — це ринок, в якому існує попит, виробництво та пропозиція продукту особливого роду — політичних програм, думок, позицій» [1, с. 208]. Політичні продукти партії створюють контекст, через який сприймається партія громадянами та оцінюється її адекватність та здатність репрезентації їхніх інтересів. Іншими словами, у випадку висування та просування політичних продуктів партії можна говорити про пропагандистську технологію контекстуалізації, яка формує сприятливе середовище для її позитивної оцінки наявними та потенційними прибічниками та виборцями.

Одним із головних завдань корпоративної комунікації партії є завоювання медіапростору, тобто забезпечення систематичної та позитивної уваги ЗМІ до її діяльності. Реалізація цього завдання може бути забез-

печена через врахування інтересів і вимог керівників та працівників мас-медіа, тобто у повідомленнях та виступах її представників. Йдеться, головним чином, про відповідність партійних повідомлень формату того чи іншого мас-медіа. Як правило, ЗМІ надають перевагу цікавим для своєї аудиторії повідомленням та діячам, що передбачає їх соціальну значущість.

У дусі Г. Маклюена та К. Боулдінга можна стверджувати, що будь-яка характеристика як особливість партійного дизайну чи будь-який прояв діяльності політичної партії, що внаслідок корпоративної комунікації чи поведінки стали відомими широкій публіці, є повідомленнями, значущість яких вимірюється позитивним для іміджу партії впливом на громадську думку. Як відомо, Г. Маклюен вказував, що будь-який засіб комунікації є повідомленням [5, с. 0], а К. Боулдінг у своїй ґрунтовній роботі «Імідж: знання у житті та суспільстві» доводив, що значущість повідомлення — це зміна, яку воно виробляє в іміджах, що підтримуються одержувачами повідомлення [12, p. 7]. Значущість повідомлень, завдяки яким формуються та підтримуються партійні іміджі, багато в чому визначається потребами та інтересами суспільних груп, а також їх перевагами та цінностями. Як зазначає Т. Грінберг, «імідж політичної партії… повинен відповідати суспільним запитам, очікуванням та вимогам цільових груп виборців. Підлаштування іміджу під соціальні очікування здійснюється на основі соціально-психологічних досліджень та соціологічних опитувань, спрямованих на визначення домінуючих у суспільстві цінностей, проблем, страхів, потреб і т. ін. Імідж політичної партії має міцно пов’язуватися з реальностями політичної системи та життя країни» [2, с. 200].

М. Бруер порівнює позитивне чи негативне сприйняття партійних іміджів громадянами з індивідуальними пристрастями у їжі [13, p. 5], тим самим певною мірою ототожнюючи інтерпретацію політики на масовому рівні зі споживанням. Завдяки іміджам, які є стереотипними уявленнями, своєрідними ментальними картинками в головах громадян, спрощується процес сприйняття політичних партій та диференціації політичних діячів на масовому рівні. Партійні іміджі не лише формують громадську думку, детермінуючи політичну поведінку різних суспільних груп, особливо під час прийняття рішень та виборів, але й здатні впливати на ідентифікацію соціальних суб’єктів. Наприклад, у США можна почути твердження: «Я народився демократом та помру також демократом» [13, p. 12]. Те, що імідж може ефективно впливати на формування громадської думки щодо суб’єктів політичного процесу

та визначати політичну поведінку за допомогою повідомлень, робить діяльність з його створення та просування — іміджмейкінг — однією з головних технологій пропаганди. На думку М. Бруера, переважний вплив на формування партійного іміджу в головах електорату справляє інформація про те, за що виступає партія та про те, хто її підтримує (чи виступає проти неї) [13, p. 5].

Ефективне позиціонування дозволяє вигідно виділити партію на фоні інших партій, зробивши її у сприйнятті громадськості найбільш бажаним претендентом на владу. Визначаючи позиціонування як технологію [8, с. 149], Г. Почепцов виділяє такі три її послідовні операції: трансформацію (відбір), утрирування та переведення [8, с. 155]. Трансформація (відбір) полягає в обмеженні (відборі) характеристик партії, зведенні їх лише до необхідних, потрібних для наявних та потенційних прибічників партії. Утрирування покликане посилити відібрані, сильні з точки зору суб'єктів визнання політичної влади характеристики, акцентуючи на них увагу громадськості. Переведення полягає у втіленні відібраних та утрируваних характеристик партії для їх ще більшого посилення у різних комунікативних засобах (каналах), повідомленнях (за термінологією Г. Маклюена), зокрема, вербальних, візуальних, символічних, подійних [8, с. 156]. До вербальних можна віднести вдалі партійні гасла, метафоризацію партійними діячами поточних подій політичного життя, до візуальних — агітаційні плакати, стікери, листівки, наклейки, карикатури, трафарети, графіті, Інтернет-сайти, флеш-ролики, відеоролики, до символічних — партійні емблеми, гімни, прапори, кольори (наприклад, у Партії регіонів України такими кольорами є білий та синій), емблеми, до подійних — демонстрації, паради, мітинги, інші акції протесту чи підтримки.

Одним із основних та досить розповсюджених комунікативних засобів іміджмейкінгу є реклама [4, с. 294]. Т. Грінберг визначає політичну рекламу як переконання цільових груп у достоїнствах політичного «продукту» та спонукання їх до вибору кандидата, політичної партії і т. ін. із використанням різних каналів комунікації (телебачення, радіо, преси, поштової розсилки, вуличної комунікації) та через існуючі в межах цих каналів рекламні звернення (ролики, споти, фільми, рекламні публікації, друковану продукцію, зокрема, листівки, засоби зовнішньої реклами тощо) [2, с. 44]. У формуванні іміджу політичної партії реклама відіграє одну із важливих ролей [3, с. 5]. За допомогою ефективної реклами імідж політичної партії міцно закріплюється в суспільній свідомості та стає одним із вагомих чинників політичної поведінки громадян, у тому числі електоральної.

Можна дещо погодитись із Т. Грінберг, яка зазначає, що імідж політичної партії формується під впливом низки чинників, які можуть бути схематично представлені у вигляді чотирьох складових: 1) програмно-ідеологічної (концептуальної), 2) діяльнісної (інтерактивної), 3) особистісної (лідерської) та 4) зовнішньої (атрибутивної) [2, с. 201]. На нашу думку, до цих складових варто було б додати ще комунікативну складову, з огляду на її важливість у тиражуванні потрібного партійного іміджу. Зупинимось на кожній з цих п'яти складових.

Комунікативна складова партійного іміджу включає технології, які забезпечують ефективну передачу повідомлень щодо переваг певної партії над іншими та мобілізують громадян на її підтримку. До таких технологій можна віднести рекламні технології, які покликані за допомогою розповсюдження інформації сформувати або актуалізувати політичні інтереси громадян; технології інтегрованих маркетингових комунікацій, які спрямовані на координацію та об'єднання повідомлень для досягнення максимального ефекту через комплексне використання реклами, медіапланування, інтернет-технологій, «діректмейлу» (прямої поштової розсилки з вказуванням імені адресата), паблік рілейшнз, прямого маркетингу; технології вербалізації, метафоризації, емоціоналізації, раціоналізації, деталізування.

В сучасних умовах значної ролі засобів масової комунікації однією з провідних технологій політичної пропаганди є створення та управління публічним іміджем політичного лідера (офіційних осіб) держави. Важливо підкреслити, що іміджування як технологія політичної пропаганди — це постійний процес комунікативного впливу на громадську думку за допомогою привабливих публічних образів політиків вищого рангу, з поведінкою та рішеннями яких асоціюється для масової свідомості політика держави. Ефективний публічний імідж державного лідера — динамічне та гнучке утворення, що відповідає очікуванням масової свідомості та є результатом взаємодії актуальних тем суспільного життя, поточних політичних подій (викликів) та реакцій на них носія іміджу. Запуск та актуалізація тем суспільного життя, організація політичних подій у руслі цих тем (зустрічей на вищому рівні, підписання договорів), сценарно-режисерська розробка варіантів поведінки лідера держави в ході таких подій, планування позитивних результатів, — дає змогу створити імідж успішного державного лідера. Дж. А. Бут та М. Селігсон виділяють такі теми, які актуалізуються політичними лідерами-інкумбантами як боротьба з бідністю, корупцією, злочинністю, просування демократичних принципів та проведення реформ для

економічного розвитку [11, p. 31, 53]. Як відомо, однією з головних можливих причин негативації публічного іміджу політика високого рангу у масовій свідомості є наявність помилок його носія, тобто дій, які суперечать очікуванням суспільства, приводячи до їх фрустрації. Тому значну роль серед технологій пропаганди в інтересах укріплення держави відіграють технології відволікання від ганебних промахів носіїв офіційної влади через переключення суспільної уваги на інші теми з подальшим їх роздуванням. Ці технології, які отримали назву «спіндокторських», покликані нейтралізовувати негативи публічних іміджів політиків.

В умовах подальшого удосконалення мас-медіа можливості впливу віртуалізації на потенційного суб'єкта політичної підтримки постійно зростають, обумовлюючи посилення міри його включення, утягнення, занурення в світ віртуальності. Як вірно помітив Г. Маклюен, «завдяки різноманітним засобам комунікації були розширені зовні наші почуття і наші нерви…Наша центральна нервова система, технологічно розширившись зовні, утягує нас у життя усього людства і вживляє в нас увесь людський рід» [5, с. 6–7]. Це означає, що непомітно для себе, завдяки засобам масової комунікації, занурюючись у віртуальність, тобто простір безкінечних квазірепрезентацій та симулякрів, приєднуючи репрезентації досвіду Іншого до свого досвіду, орієнтуючись на сприйняття та споживання зовнішнього (вражень як розваги та задоволення), потенційний суб'єкт політичної підтримки розчиняється в поверхневих ефектах презентацій-іміджів і втрачає власну глибину, суверенність та суб'єктність.

Іміджі уявляють собою ніщо інше, як візуальну комунікацію, яка стає важливим чинником ефективного здійснення пропаганди, оскільки може діяти непомітно для об'єкту впливу.

Комунікацію можна визначити як процес передачі значень, смислів (когнітивних, етичних, естетичних, психологічних, політичних та інших) (від одного суб'єкта до іншого), у ході якого створюється та відтворюється прийнятна (в межах певної культурної спільноти) модель світу, що інтегрує й означає індивідуальний і колективний досвід та діяльність. Зміна в процесі комунікації ідей, думок, уявлень, почуттів її учасників трансформує пануючу модель світу, що позначається на становищі соціальних суб'єктів та ролі інститутів, може викликати масове невдоволення, конфлікти, війни, революції, безпорядки, перерозподіл влади. Ось чому комунікація, точніше — певний стан комунікації (її характер, спрямованість, тенденції), стає причиною, точкою відліку здійснення політико-пропагандистської діяльності, яка спрямовані

або на збереження старої моделі суспільно-політичних відносин або на створення нової. Наявна комунікативна ситуація (набір умов, правил, контекстів, засобів, цілей передачі смислів) стає причиною ініціювання та здійснення політико-пропагандистської діяльності не лише тому, що суперечить інтересам окремих груп, а й тому, що задає порядок, логіку ставлення до політичної влади від повної підтримки до активного неприйняття.

Способи реагування на суспільно-політичні проблеми визначають образи політичних суб'єктів у сприйнятті громадськості як значущі, а самі образи детермінують майбутні дії політичних суб'єктів, завдяки яким ці суб'єкти отримують підтримку від громадськості. Отже, екстраполяція поведінки політичних суб'єктів у майбутнє на базі знання про їхні образи у минулому та теперішньому дає підставу громадськості, навіть не рефлексуючи над згодою з їхніми ідейними уподобаннями та економічними інтересами чи довірою до них, надавати підтримку лише в результаті вибору між конкуруючими образами на основі порівняльної оцінки їх придатності до вирішення нагальних суспільних проблем у найближчій перспективі.

Очевидно, тут швидше йдеться про візуальну комунікацію, тобто комунікацію за допомогою образів. Ефективність використання образів у процесі здійснення пропагандистської діяльності пояснюється тим, що образи являють собою відкриту значущу інтерпретацію реальності в своєму відношенні до її складових (також образів) та взаємодії з ними. Точніше, значуща інтерпретація є наслідком самих образів політичного світу та їх комбінацій, де образи є лише схемами (можливими чи зразковими способами сприйняття та реагування на ситуації) інтерпретації політичної дійсності, яка вибудовується чи добудовується на основі наявного у індивідів повсякденного запасу знань.

Образ-рух, об'єднуючи чи розпадаючись на образ-дію, образ-реакцію, образ-зміну, образ-взаємодію, образ-ситуацію, образ-перехід, образ-емоцію, образ-сприйняття, специфікує та диференціює образи-політичні суб'єкти, які, в свою чергу, позначають своїх носіїв, тобто свої об'єкти. При цьому образи можуть виступати як (іконічні) знаки, як індекси (знаки-вказівники) та як символи (асоціативні знаки). При поділі образів на знаки, індекси та символи, як на нашу думку, доцільно виходити з концепції розмежування знаків Ч. Пірса [6, с. 201; 7, с. 180]. Так, приміром, образ політика як його іконічний знак позначає свого носія як набір якостей та властивостей, що публічно демонструються. Образ політика як індекс позначає його як частину цілого, або, навпаки,

його образи-дії як індекс характеризують образ політика. Якщо політик є, наприклад, президентом чи керівником президентської адміністрації, то його образ є індексом образу інституту президентства, якщо політичний діяч є лідером чи членом партії (блоку), то його образ є індексом цієї партії (блоку). Разом з тим, образи-дії, образи-реакції, образи-взаємодії в образі-ситуації образу-політика виступають індексами образу-політика. Образ політика як символ вказує на засади образу діяльності політика — ідею, ідеологію, політичний курс, принципи, ідеали, якийсь глибинний смисл, що є зрозумілим (інтуїтивно чи усвідомлено) для масової свідомості.

Звернення та висловлення самих політиків, коментарі політичних експертів, співробітників мас-медіа прояснюють та уточнюють розіграні значущості, тим самим посилюючи їх та роблячи підставами підтримки влади. Таким чином, можна стверджувати, що комунікація за допомогою образів носить характер примушення щодо об'єктів пропаганди, які утягуються в «гру образів», співпереживають їм як реальним особам і через це вимушені оцінювати політиків та їх політичний курс не в горизонті своїх життєвих інтересів і пріоритетів, а в контексті розгортання альтернативних сценаріїв розвитку політичних подій. Як відомо, виборці у багатьох країнах світу голосують не на основі усвідомлення своєї соціально-групової приналежності, власних соціально-класових інтересів, а виходячи із привабливості образів тих чи інших політиків.

Пропаганда в такій комунікативній ситуації працює на звуження та протиставлення альтернатив, наприклад, завдяки імпліцитному чи експліцитному підштовхуванню голосувати за прохідні кандидатури і блоки та через систематичну негативацію чи демонізацію суперників. Це обумовлено тим, що звуження селективних можливостей, і, перш за все, комунікативних, для об'єктів пропаганди одночасно передбачає збільшення можливостей реалізації (зокрема, можливостей на використання переважаючої комунікативної ініціативи) та шансів отримання більшої підтримки для політичних суб'єктів, в інтересах яких здійснюється політична пропаганда.

Висновки. Отже, іміджмейкінг відіграє одну із важливіших ролей як ефективний інструмент політико-пропагандистського впливу. Його висока ефективність обумовлюється, насамперед, прихованим характером дії та опорою на психологічну залежність людини від стереотипних уявлень, що визначають оцінку політичної реальності. Іміджі, які є стереотипними уявленнями, своєрідними ментальними картинками в головах громадян, спрощують процес сприйняття політичної реальності та дозволяють якісно диференціювати її об'єкти та прояви. Політичні

іміджі не лише формують громадську думку, детермінуючи політичну поведінку різних суспільних груп, особливо під час прийняття рішень та виборів, але й здатні впливати на ідентифікацію соціальних суб'єктів. Як ідентифікатори, політичні іміджі концентрують в собі в активній формі стереотипні потреби, надії та бажання об'єктів пропаганди, при цьому пов'язуючи їх з динамікою появи та подолання загроз та викликів суспільно-політичної реальності.

Перспективи подальших досліджень теми передбачають подальшу концептуалізацію поняття візуальної комунікації в рамках технологічної структури політичної пропаганди, конкретизації її ролі в різноманітних аспектах функціонування політичних інститутів, трансформації політичних режимів та модернізації політико-владних універсумів.

Список використаних джерел:

1. Бурдье П. О телевидении и журналистике [Текст] / П. Бурдье; пер. с фр. Т. В. Анисимовой, Ю. В. Марковой. — М.: Прагматика культуры; Ин-т экспериментальной социологии, 2002. — 159 с.
2. Гринберг Т. Э. Политические технологии: ПР и реклама [Текст]: Учеб. пособие для студентов вузов / Т. Э. Гринберг. — М.: Аспект Пресс, 2005. — 317 с.
3. Егорова-Гантман Е. В. Политическая реклама [Текст] / Е. В. Егорова-Гантман, К. В. Плешаков. — М.: Центр политического консультирования «Никколо М», 1999. — 240 с.
4. Королько В. Г. Основы паблик рилейшнз [Текст] / В. Г. Королько. — М.: «Рефл-бук»; К.: «Ваклер», 2001. — 528 с.
5. Маклюэн Г. М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека [Текст] / Г. М. Маклюэн; пер. с англ. В. Николаева; закл. ст. М. Вавилова. — М.: «Кучково поле», 2003. — 464 с.
6. Пирс Ч. С. Икона, индекс, символ [Текст] / Ч. С. Пирс // Пирс Ч. С. Избранные философские произведения [Текст] / Ч. С. Пирс; пер. с англ. К. Голубович, К. Чухрукидзе, Т. Дмитриева. — М.: Логос, 2000. — С. 200–221.
7. Пирс Ч. С. Разделение знаков [Текст] / Ч. С. Пирс // Пирс Ч. С. Избранные философские произведения [Текст] / Ч. С. Пирс; пер. с англ. К. Голубович, К. Чухрукидзе, Т. Дмитриева. — М.: Логос, 2000. — С. 176–199.
8. Почепцов Г. Г. Имиджелогия [Текст] / Г. Г. Почепцов. — М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2000. — 768 с.

9. Baumer D.C. Party Images and the American Electorate [Text] / D.C. Baumer, H.J.Gold // American Politics Quarterly. — 1995. — Vol. 23. — P. 33–61.
10. Boorstin D.J. The image: a guide to pseudo–events in America [Text] / D.J. Boorstin. — New York: Atheneum, 1971. — IX, 315 p.
11. Booth J.A. The Legitimacy Puzzle in Latin America: Political Support and Democracy in Eight Nations [Text] / J.A. Booth, M.A. Seligson. — Cambridge: Cambridge University Press, 2009. — 355 p.
12. Boulding K.E The image: knowledge in life and society [Text] / K.E. Boulding. — Ann Arbor: University of Michigan Press, 1973. — 175 p.
13. Brewer M.D. Party Images in the American Electorate [Text] / M.D. Brewer. — New York: Routledge, 2009. — 117 p.
14. Clark T. Art and propaganda in the twentieth century: the political image in the age of mass culture / Toby Clark. — New York: Harry N. Abrams, 1997. — 175 p.
15. Grabe M.E. Image bite politics: news and the visual framing of elections / Maria Elizabeth Grabe and Erik Page Bucy. — Oxford; New York: Oxford University Press, 2009. — XIII, 316 p.
16. Trenaman J. Television and the political image; a study of the impact of television on the 1959 general election, by Joseph Trenaman and Denis McQuail. London, Methuen, 1961. — 287 p.

Стаття надійшла до редакції 14.02.2015 р.

Павлов Д. Н. Пропагандистское измерение политического имидж-мейкинга

Статья посвящена изучению пропагандистского потенциала имидж-мейкинга и раскрытию его значения как инструмента политической пропаганды.
Ключевые слова: политическая пропаганда, измерение, коммуникация, эффективность, имидж, стереотипы, представления.

Pavlov Dmytro. Propaganda dimension of political image making

The article is devoted to the study of the propagandistic potential of image making and the disclosure of its value as a tool of political propaganda.
Keywords: political propaganda, dimension, communication, efficiency, image, stereotypes, perceptions.

УДК 323.1

Горбатенко В. П.

Доктор політичних наук, професор, заступник директора Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ЧИННИКИ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ

Розглянуто підходи до розуміння етнополітичної безпеки та виділено її чотири основних чинники: кількість етнічних груп (їх розмір, географічна концентрація); збереження самобутності українців як титульної нації з огляду на недостатні зусилля щодо збереження і розвитку української культури; складна демографічна ситуація, пов'язана з небезпекою депопуляції території держави; та імміграція, що супроводжується проблемами інтеграції представників інших етносів в українське суспільство та можливістю відтворення етнічних протистоянь на території України.

Ключові слова: етнополітична безпека, етнічність, нація, міграція, демографія, конфлікт.

Етнополітична безпека є відносно новим поняттям для українських науковців: відсутність збройних конфліктів, тривалий історичний досвід мирного співіснування кількох етносів на території держави до останнього часу відсували питання безпеки, пов'язані з етнічним виміром. Однак загальносвітові процеси (глобалізація, міграційні процеси) та події 2014 року актуалізували необхідність вироблення державної політики у сфері міжетнічних відносин для гарантування національної безпеки України.

М. Вавринчук розглядає етнополітичну безпеку як захищеність від внутрішніх і зовнішніх загроз, стійкість до несприятливих впливів зсередини та зовні, забезпечення таких умов, які б гарантували існування та всебічний розвиток кожної особи, незалежно від її етнічного походження і рівня розвитку суспільства та держави, не беручи до уваги загальну кількість і чисельність етноспільнот [1, с. 8]. Однак такий підхід орієнтований на ігнорування етнічних особливостей суспільства та акцентує увагу на задоволення насамперед потреб та інтересів індивіда, який розглядається відокремлено від його етнічної ідентичності.

Ю. Косьмій систему етнополітичної безпеки України визначає як організоване державою функціонування політичних інститутів

та етнонаціональних спільнот відповідно до чинного законодавства з метою досягнення якомога вищого ступеня захисту прав і свобод етнонаціональних утворень та можливості їх розвитку від факторів, що можуть загрожувати національній злагоді, територіальній цілісності та самому існуванню політехнічного суспільства чи держави [2]. Основними складовими етнополітичної безпеки, на його думку, є: демографічна, культурна, мовна, політична, соціальна, екологічна, економічна, ресурсна, енергетична, інформаційна, військова. Таке формулювання враховує етнічну приналежність громадян, однак є надто широким.

Вважаємо за доцільне розуміти під етнополітичною безпекою безпеку етносів та етнічних груп, що проживають у державі, створення умов для розвитку їх культури, реалізації їх права на ідентичність і збереження традицій. У сучасному багатокультурному суспільстві така безпека є обов'язковою умовою безпеки національної, тобто безпеки нації як співгромадянства. Це безпосередньо випливає з принципу інтеграції етнічної та громадянської ідентичності, етнїцизму (як прихильності свого рідного етносу) і патріотизму як емоційно вираженої прихильності до своєї вітчизни.

Відповідно, ми пропонуємо визначити чотири основних чинники етнополітичної безпеки в Україні: етнічний, збереження самобутності українців, демографічний та імміграційний.

1. Етнічний склад населення. Проблеми етнополітичної безпеки особливо гостро стоять перед етнічно неоднорідними державами. Згідно класифікації Г. Нельсона, у світі існує п'ять типів держав залежно від кількості етносів, що проживають на їх території: 1) держави з єдиною нацією-групою, де одна етнічна нація нараховує понад 95% населення; 2) держави з однією основною нацією-групою, коли одна етнічна нація нараховує від 60 до 95% населення; 3) держави з однією основною нацією-групою та фрагментованими не основними етнічними групами (найбільша етнічна нація становить від 40 до 60% населення, а всього нараховується від 7 до 20 неосновних етносів); 4) бінаціональні (двонаціональні) держави (дві найбільші етнічні нації разом становлять від 65 до 96% населення); 5) багатонаціональні держави, в яких три найбільші етнічні нації разом становлять від 34 до 97% населення і де існує ще від 5 до 19 неосновних етнічних націй [3].

Україну можна віднести до другого типу, оскільки українці є найчисельнішою групою і становлять, згідно даних перепису населення 2001 року 77,8% населення. На території держави проживає ще понад

100 національностей, серед яких найбільше росіян — 17,3 % всього населення країни.

Значення має не лише кількість етнічних груп, а й їх географічна дисперсія: чим більш концентрована етнічна група, тим вищий ризик виникнення серед її членів етнічної мобілізації з вимогами більшої автономії та особливого статусу. Згідно досліджень, починаючи з 1945 року близько 80 територіально концентрованих етнічних груп брали участь у збройних конфліктах щодо розширення їх прав [4, p. 33]. На початок 2006 року у світі велося 26 збройних конфлікти за самовизначення, а 55 етнічних груп прагнули реалізувати право на самовизначення мирними методами, а ще у 40 випадках етноси вдавалися як до силових, так і мирних способів вирішення своїх проблем.

Станом на 2001 рік Українці за чисельністю переважали в усіх областях, за винятком Автономної республіки Крим, де майже дві третини населення становили росіяни, а частка українців не перевищувала 25%. Понад 90% всього населення становлять українці у Західній та Центральній Україні (крім Чернівецької і Закарпатської областей). Це найбільший регіон компактного проживання українців. Другий регіон, де частка українців становить від 75 до 80%, формують суміжні області Східної та Південної України. Частка українців знижується до 60% лише у двох областях Донбасу (тут мешкає третина усіх росіян України) та Одеській області.

Регіоном найкомпактнішого розселення росіян, крім Автономної Республіки Крим, є Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Одеська і Харківська області. Тут частка росіян становить від 18 % в Дніпропетровській до майже 39 % в Луганській областях.

Значним упущенням є відсутність даних про реальну ситуацію щодо етнічного складу громадян України. Планувалося, що згідно рекомендацій ООН, черговий перепис населення буде проведено через десять років, у 2012 році, однак згодом його було перенесено з огляду на економічні та політичні міркування на 2016 рік. Брак даних перешкоджає об'єктивній оцінці змін у демографічному та етнічному складі населення України, ускладнює відстеження тенденцій як внутрішньої, так і зовнішньої міграції.

Другий чинник — це втрата етнічної самобутності титульним етносом. Дослідження «Становище української мови в Україні в 2014–15 роках» [5], оприлюднене рухом «Простір свободи», фіксує досить високий рівень русифікації в суспільному просторі України. Порівняно з минулими роками зменшилася частка україномовних газет та журналів,

російська мова продовжує домінувати національному в теле- та радіоефірі.

Частка газет, що видаються українською мовою, продовжує скорочуватися, і становила за 2014 рік 29,5%. З журналами та іншими періодичними виданнями ситуація ще гірша — лише 9,9% від загального тиражу випущено в 2014 українською мовою (у 2010 році цей показник становив 19,6%).

Лише 55% книг надруковано в Україні в 2014 році державною мовою, причому більшість з них — навчальна література, а масований імпорт книг з Росії в рази перевищує випуск книг в Україні. При цьому, якщо відсоток українських книг залишається незмінним, то в абсолютних цифрах відбувається зниження числа книг, виданих в Україні. В прайм-тайм восьми найрейтинговіших телеканалів частка російської мови в ефірі становила 44%, а української — 30%. При цьому зріс до 26% час «двомовних» ефірів. Частка пісень українською мовою в ефірі п'яти найрейтинговіших радіостанцій становить лише 5% від загального числа пісень.

Викликає стурбованість і ситуація з вивченням української мови: так у Закарпатській області налічується 92 загальноосвітніх навчальних заклади, де 10 або більше випускників не склали зовнішнього незалежного оцінювання з української мови і літератури у 2015 році [6]. Чернівецька та Рівненська області мають 37 та 27 таких шкіл відповідно.

Третій чинник пов'язаний зі складною демографічною ситуацією. Згідно прогнозів вітчизняних демографів, імовірність того, що Україна в коротко- чи середньочасовій перспективі досягне рівня простого відтворення населення досить мала [7, с. 114–115]. Навіть міграційне сальдо не зможе компенсувати природне зменшення кількості громадян України. За найбільш вірогідними сценаріями демографічного прогнозу, чисельність населення в Україні впродовж найближчих 50 років скорочуватиметься досить швидкими темпами, що зумовлене значною втратою демографічного потенціалу: поширеними стандартами малодітності, низькою тривалістю життя, а також несприятливим міждержавним міграційним обміном. Це вимагатиме проведення активної імміграційної політики, спрямованої на залучення кваліфікованої робочої сили. Однак, демографічний дефіцит в Україні настільки значний, що за масштабів міграції, необхідних для його покриття, може виникнути небезпека порушення єдності та внутрішньої рівноваги суспільства, труднощі взаємної адаптації корінного і прибулого населення.

У Доповіді комісії при ООН приводиться негативний прогноз чисельності населення України на 2015 рік — 43,3 млн. осіб. Згідно даних Демографічного звіту ООН за 2007 рік [8], в Україні зафіксовано найнижчий в світі природний приріст населення. Якщо ситуація не зміниться кардинальним чином, то вже у 2030 році українців буде 39 млн. чоловік. Відповідно до звіту, Україна перебуває на одному з перших місць в Європі за смертністю, до того ж незабаром їй загрожує «геронтологічна революція» — стрімке збільшення кількості людей похилого віку: з 1950 р. в Україні кількість людей віком понад 60 років виросла удвічі.

Виходом із загрозливої демографічної ситуації може стати четвертий чинник — імміграція, яка здатна компенсувати низький рівень народжуваності в країні і краще піддається регулюванню, ніж народжуваність [9]. Величина міграційного притоку може регулюватися в широких межах, які визначаються соціально-політичними чинниками. Міграційна політика дає швидкі результати, що відразу ж позначаються на віковій структурі і чисельності населення країни. До неї неодноразово вдавалися для вирішення найрізноманітніших проблем, наприклад, для збільшення чисельності працездатного населення в країнах Західної Європи в 1960-х роках або в нафтовидобувних центрах Персидської затоки в 1970–1990-х роках. Тому міграцію часто розглядають як засіб для згладжування низки проблем, обумовлених старінням і депопуляцією, причому не тільки в короткостроковій, а й довгостроковій перспективі.

Як свідчать статистичні дані (див. таблицю 1), лише у 2005 році потік іммігрантів в Україну переважив потік емігрантів.

Таблиця 1

Імміграція в Україну (кількість осіб)

Рік	2000	2002	2003	2004	2005
Приріст населення за рахунок міждержавної міграції	-46 600	-33 791	-24 210	-7 615	4 583

Рік	2006	2007	2008	2009	2010
Приріст населення за рахунок міждержавної міграції	14 245	16 838	14 921	13 447	16 133
Рік	2011	2012	2013		
Приріст населення за рахунок міждержавної міграції	17 096	61 844	31 913		
Джерело: Держкомстат України					

За 11 місяців 2014 року українське громадянство отримали 7 тисяч 42 особи [10]. Більшість осіб, які отримали громадянство України, прибули з країн колишнього СРСР: Молдови (163 особи), Вірменії (178 осіб), Росії (109 осіб), Узбекистану (104 особи), Азербайджану (42 особи), Таджикистану (12 осіб) та Білорусії (11 осіб). Громадянами України також стали нігерійці, латвійці та алжирець.

За шість місяців 2015 року динаміка імміграційних процесів дещо змінилася: громадянство України в спрощеному порядку отримали 1921 особа, з яких 975 — росіяни, 199 — молдавани, 101 — вірменин, 100 — азербайджанці [11].

Міграція є багатогранним явищем, яке має як позитивні, так і негативні сторони. Загалом міграція має два важливих позитивних наслідки:

1) притік висококваліфікованих спеціалістів, що полегшує навантаження на освітню систему та знижує затрати на їх підготовку;

2) притік низько кваліфікованої та мало оплачуваної робочої сили, що забезпечує заповнення робочих місць, непривабливих для українців, і дає змогу знизити виробничі затрати та ціни, особливо у будівництві, сільському господарстві та сфері послуг. Побічним негативним результатом такого виду міграції є сповільнення росту оплати праці в цих галузях.

Систематичне використання праці мігрантів зумовлює серйозну трансформацію не тільки економічних, але і соціальних відносин. І працедавці, і суспільство «звикають» до дешевої праці мігрантів, постійно

відтворюючи потребу в ньому. Це дає можливість місцевій громаді та її представникам ефективніше використовувати власні ресурси. Так, у розвинених країнах завдяки використанню праці жінок-мігрантів по догляду за дітьми, немолодими і хворими, від подібної роботи звільняються жінки середнього класу, підвищується їх активність в публічній сфері і попит на суспільно престижні робочі місця, а це прямо впливає на гендерну «розстановку сил» у сфері зайнятості. Праця іммігрантів дає країні можливість розвивати освітню систему, збільшуючи терміни освіти для своїх громадян і тим самим укріплюючи національний людський потенціал.

Незважаючи на позитивні економічні наслідки від прибуття в країну іноземної робочої сили, небезпеку становить довгострокова та тривала імміграція, особливо якщо новоприбулі мають етнічні, культурні або релігійні погляди, що відрізняються від поглядів більшості населення. Масовий потік мігрантів становить загрозу існуючій етнічній, релігійній та мовній структурі та єдності суспільства. Без продуманої системи заходів щодо інтеграції новоприбулих міграція лише загострює конфлікт цінностей, боротьбу за ресурси між мігрантами та корінним населенням країни.

Ще одна небезпека імміграційного руху полягає в тому, що іммігранти можуть продовжити з'ясування відносин з учасниками етнічних суперечок дома на території України. Оскільки досить значна частина легальних мігрантів прибула в Україну з країн колишнього СРСР, то можливе відродження протистояння по лінії абхазці/осетини — грузини, вірменці — азербайджанці в місцях компактного їх поселення.

Отже, на сьогодні найбільш важливими чинниками етнополітичної безпеки в Україні є кількість етнічних груп (їх розмір, географічна концентрація), збереження самобутності українців як титульної нації з огляду на недостатні зусилля щодо збереження і розвитку української культури, демографічна ситуація, пов'язана з небезпекою депопуляції території держави, та імміграція, що супроводжується проблемами інтеграції представників інших етносів в українське суспільство та можливістю відтворення етнічних протистоянь на території України.

Список використаних джерел:

1. Вавринчук М. Етнополітична безпека у системі національної безпеки України на етапі сучасного державотворення: Монографія / М. Вавринчук. — К.: Правова єдність, 2009. — 311 с.

2. Косьмій Ю. Безпековий аспект етнополітичних відносин: український вимір / Ю. Космій // УкраїнаНАТО: регіональний вимір: матеріали всеукраїнської науковопрактичної конференції, (Львів, 6 грудня 2008 року) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://natoua. org/news. php?nid=29.
3. Картунов О. В. Вступ до етнополітології: Наук.-навч. посіб. / О. В. Картунов. — К., 1999. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://politics. ellib. org. ua/pages-645.html.
4. Quinn D. Self-determination movements and their outcomes / Hewitt J.J., Wilkenfeld J., Gurr T.R. Peace and conflict 2008. — Boulder CO: Paradigm Publishers, 2008. — P. 33–38.
5. Українська мова зміцнила позиції лише в окремих сферах — підсумки аналітичного огляду / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dobrovol. org/article/334/.
6. Школи, випускники яких найгірше склали ЗНО з української мови / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://osvita. ua/school/47377/.
7. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. / за ред. чл.-кор. НАНУ, д. е. н., проф. Е. М. Лібанової. — К.: Український центр соціальних реформ, 2006. — 138 с.
8. State of the world population. — United Nations Population Fund, 2007 / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www. unfpa. org/swp/swpmain. htm.
9. Replacement migration: Is a solution to declining and ageing populations? — N. Y.: United Nations, 2000. — 120 p.
10. Понад 7 тисяч іноземців захотіли стати громадянами України / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://solvo-ukraine. com/ua/useful/news/news-2/.
11. До тисячі росіян отримали українське громадянство / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www. volynpost. com/news/55881-do-tysiachi-rosiian-otrymaly-ukrainske-gromadianstvo.

Стаття надійшла до редакції 19.02.2015 р.

Горбатенко В. П. Факторы этнополитической безопасности в Украине

Рассмотрены подходы к пониманию этнополитической безопасности и выделены ее четыре основных фактора: количество этнических

групп (их размер, географическая концентрация); сохранение самобытности украинцев как титульной нации из-за недостаточных усилий по сохранению и развитию украинской культуры; сложная демографическая ситуация, связанная с опасностью депопуляции территории государства; и иммиграция, сопровождающаяся проблемами интеграции представителей других этносов в украинское общество и возможностью воспроизведения этнических противостояний на территории Украины.
Ключевые слова: этнополитическая безопасность, этничность, нация, миграция, демография, конфликт.

Gorbatenko V.P. Factors of ethnopolitical security in Ukraine

The approaches to the understanding of the ethnopolitical security are considered. Four main factors of ethnopolitical security are analyzes, especially the number of ethnic groups (their size, geographical concentration); preservation the identity of Ukrainians as a titular nation because of a lack of efforts on the sustaining and development of the Ukrainian culture; complicated demographic situation, connected with the danger of depopulation of the territory of the state; and immigration, which accompanied by the problems of integration representatives of other ethnic groups in the Ukrainian society and the risk of revival the ethnic conflicts in the territory of Ukraine.
Keywords: ethnopolitical security, ethnicity, nation, migration, demography, conflict.

УДК 32:001. 891. 3 (167).

Степико М. Т.

Доктор філософських наук, професор,старший науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень

РЕІНТЕГРАЦІЯ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ ДОНБАСУ ТА КРИМУ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Метою статті є аналіз проблем та шляхів реінтеграції окупованих регіонів караїни в український гуманітарний та соціокультурний простір. Окреслюються шляхи, чинники та механізми подолання кризи української ідентичності в окремих регіонах країни, визначаються напрямки консолідації суспільства на засадах українських цінностей.

Ключові слова: гуманітарний розвиток, ідентичність, реінтеграція територій, криза ідентичності, політика ідентичності.

Сьогоднішня військова експансія Росії на терени України своєю засадничою передумовою мала імперський російський міф про українців, які в очах багатьох росіян не були «іншими», з власною національною ідентичністю, що українських держави та суспільства **насправді не існує**, вони дуже слабкі, і ними можна дуже легко зневажити. Як справедливо вважає В. Горбулін, бліцкриг Кремля засновувся на ідеї, що буцім-то уся Україна на схід від Дніпра мріє про відродження союзу з колишньою метрополією, що українська незалежність — це штучне явище, а патріотизму українців не існує [1].

Потенціал російської агресії щодо України закладено ще й у самому змісті російської ідентичності, яка, на думку американського дослідника Т. Снайдера залежить від заперечення ідентичності інших. З його досвіду, росіянин є людиною, яка говорить, що немає України. Також це людина, яка каже, що є глобальна світова змова, на чолі якої є США. Це все негативні визначення росіян, які не можуть пояснити того, чим є Росія. Це лише опозиція до світу. А можливо, запитує він, бути Росією — це нападати на інші країни? [2]. Ще більш категорично висловився щодо ідентичності росіян російський історик Ю. Афанасьєв: «У сьогоднішній Росії сталінізм реконструйованоу у формі путінського православного

чекістського націоналізму. Суть сталінізму — не злочини, не «репресії» і навіть не «державне насильство». Його «родова риса» — несприйняття, ненависть до будь-якого «іншого», до будь-якої іншої суб»єктності, аж до цілковитого знищення усякого «іншого» й «інших» [3].

Окрім того, можна говорити про кризу української національної ідентичності в окремих регіонах України. За часів існування її у складі СРСР, відсутність цілеспрямованої української етнополітики за часи незалежності, в країні збереглися цілі регіональні ареали (Донбас і Крим) «радянської людини» або «совка» з усіма його складниками: російською мовою та культурою, символікою, героями та антигероями, ціннісними орієнтаціями, звичаями, традиціями, міфами тощо. Совок, за визначенням російського соціолога Ю. Левади, це масовидний, усереднений тип людини, прилаштований, адаптований до існуючого соціального порядку, «простий», ієрархічний, хронічно незадоволений, лукавий, обдуруючий, невпевнений в собі, наповнений своєю (масовою, колективною) винятковістю [4, с. 8–37]. Задача совка — отримати мінімальні материальні блага, але не рівні шанси на реалізацію успішних життєвих стратегій.

«Совок» не сприймає символи української нації, не вірить легітимним оганам влади та державним інституціям, має проросійські геополітичні орієнтації та суспільні цінності, «радянськість» колективної пам'яті, не вірить в успішне майбутнє України тощо. Улюблене запитання «совка»: — Що мені дала ваша Украина? Ваш Майдан? Ваша Незалежність»? «Совкова» ідентичність зазвичай співпадає з її територіальним виміром — згідно всіх соціологічних опитувань 27% респондентів ідентифікують себе з місцем проживання-містом або районом (малою батьківщиною). І ця ідентичність не є суто донецьке чи кримське явище. Результати Всеукраїнського опитування громадської думки Омнібус-3, проведеного Інститутом соціології НАН України ще в 2011 році, показували, що на запитання: «Шкодуєте чи Ви про розпад СРСР?» ствердно відповіли 56,6% опитаних, негативно-27,6%, не визначилися — 18,8%. [5, с. 399].

Консервації совка на територіях, наприклад, Донбасу та Криму сприяли декілька обставин. По-перше, глибоко патерналістська модель поведінки жителів. Ця модель тісно пов'язана з глибоким переконанням, що всіх нагодує й одягне такий собі трансцендентний «батько рідний», в образі якого постійно перебуває В. Путін. Головне — «добре поводитися» і слухатися його речей-настанов. При цьому всі, хто підтримав створення «ДНР/ЛНР», щиро вважають, що поводилися «добре», і

дуже агресивно вимагатимуть від «батька-батюшки» виконання його частини неформального договору. «Совок» на Донбасі сильно ображений на Україну і вважає, що якби його просто відпустили, як Крим, тоді все було б нормально. У цих людей відсутній ключовий ментальний компонент — вони не здатні на будь-які зміни і не зможуть прийняти ці зміни. Їх внутрішня катастрофа в тому, що вони не можуть відірватися від Росії — і в цьому їх головна загроза для України. Російска пропаганда у цьому випадку слугує лише інформаційним прикриттям справжніх мотивацій та побажань багатьох мешканців Донбасу та Криму.

По-друге, — глибока інтегрованість економіки Донбасу та Криму в народно- господарський і військо-промисловий комплекс Росії та ідеї «русского мира». У цих регіонах сформувався міф про Росію як про благополучну країну з високими зарплатами і пенсіями та широкими можливостями для ведення бізнесу: енергетиків і хіміків приваблює дешевий газ, машинобудівників — ринок збуту, оборонників — держзамовлення, виробників продтоварів — відкриті кордони. Тут же довгоочікувана стабільність, якої бракує на українській бунтівній землі і за яку вони голосували на референдумі про незалежність як шанс втекти від некерованості перебудовчих процесів в СРСР. Слід визнати, що в умовах існування фейкових ДНР та ЛНР процес інтеграції територій Донбасу в Росію пришвидшився. Просто він не такий прямий, як у випадку з Кримом, але, фактично, цей регіон присвоюється Росією на основі навіть мінімального задоволення життєвих потреб населення. Це Рядянський Союз у дуже поганій фазі свого розвитку, коли люди задовольняються самим необхідним.

По-третє, — підривна агентурна та інформаційно-пропагандистська діяльність Росії в Україні, особливо в Криму та на Сході. Те, що тут відбулося, не могло статися без ретельного плану, який, можливо, складався роками. Тому все відбулося так швидко і стрімко. Росіяни вливали величезні гроші в свою тут агентуру та центри своєї пропаганди, такі як Russia Today. Зомбування населення відбувалося на основі простого і зрозумілого посилу — Росія добра, а всі інші погані. Окрім того, в інформаційній війні проти українців йшлося про те, що такого народу не існує, а Україна — це недодержава. Як вважають деякі дослідники навіть самі терміни «донецькі» та «Донбас» — це частина підготовки військового вторгнення Кремля в Україну, план демонізації Донбаса. Вони повинні були переконати Україну, а потім Європу та світ, що в цьому регіоні живуть принципово інші люди, якісь «донецькі».

Отже, не зважаючи на велику кількість патріотів на Донбасі та в Криму головною проблемою української держави є тут категоричне несприйняття українського проекту в його європейському виборі. У ході недавнього опитування, проведенного київськими соціологами, майже 70 відсотків жителів Луганської та Донецької «республік» заявили, що їх влаштовує ситуація, що склалася і «що жити можна». З'ясувалося, що більшість громадян вважають, що ситуацію на окупованих територіях не можна вважати критичною, і вони продовжують жити, як раніше [6].

Очевидно, треба відмовитись від точки зору, що реінтегрувати території, які постраждали від зовнішньої агресії, до українського гуманітарного і культурного простору вдасться винятково за допомогою силових дій. Необхідна цілеспрямована інформаційно-культурна політика, яка б стимулювала активний процес соціальної, політичної, ментальної інтеграції населення цих територій в український соціум. Ключовою передумовою результативності цього процесу є те, що донбаський конфлікт, як пише В. Горбулін, побічно справив і серйозний психотерапевтичний вплив (своєрідний трансрегіональний «катарсис»): довго плеканий регіональними елітами і леліяний населенням, котре їм вірило, міф про те, «хто кого годує», був зруйнований жорстким зіткненням із суворою реальністю [7].

Винятково важливими для українізації окупованих територій є певні оптимальні пропорції в обсязі та часі, а також граничні межі, за які українізація не має йти (не повинна стати тотальною). Зокрема, має йтися про певні гарантії для російськомовного населення (їх, до речі, повинно було б отримати й україномовне, яке їх ніколи не мало).

Брак таких гарантій і чітких життєвих перспектив жодним чином не сприяє подоланню страху втрати своєї ідентичності проросійськи налаштованими громадянами, а отже, стурбовані своїм теперішнім і майбутнім соціально-психологічним статусом, вони вимагають забезпечення своїх прав із запасом: кожний навіть найдрібніший факт реального чи показного розширення сфери вживання, наприклад, української мови розцінюють як зазіхання на їхню ідентичність або навіть як особисту образу та приниження. Як заявив щонедавно О. Парецький, який називає себе міністром культури самопроголошеної «ДНР», українізація шкіл та дитсадків на підконтрольній Україні частині Донбасу є «насильством над мирними жителями». Він також заявив, що «жителі території колишньої Донецької області і духовно, і культурно є російськими людьми». На його думку, спроби українізації лише посилять

симпатії жителів Донбасу до так званої «народної республіки». Це ще раз свідчить, що конкуренція української та панросійської ідентичностей на теренах України великою мірою визначатиме майбутнє нашої держави, її положення у системі геополітичних координат.

У цьому зв'язку немає сенсу говорити про можливість *існування подвійної* — українсько-російської етнокультурної ідентичності. Кожна людина може мати і етнічну, і політичну ідентичність. Співіснування на одній території спільнот із різними мовно-культурними ідентичностями хоч і не є безпроблемним, проте у правових, ліберально-демократичних державах вважається цілком можливим. Натомість співіснування спільнот із різними політичними ідентичностями має значний конфліктогенний потенціал, особливо, якщо ці ідентичності мають протилежний, взаємозаперечний і, відповідно, взаємопереборювальний характер.

В стратегічному вимірі — ціна повернення Донбасу і Криму — це час і ресурси затрачені на забезпечення гідного рівня життя та захист честі і гідності кожного громадянина України, високий матеріальний добробут населення і верховенство права в Україні. На думку Т. Снайдера, протягом іще довгого часу ми матимемо змагання цивілізацій, різного стилю життя, де визначальним фактором є верховенство права. Чи запанує воно в Україні? Якщо так, то через 5 чи 10 років всі побачать, що краще живеться у таких містах, як Київ, Дніпропетровськ, Харків, а не у Донецьку чи Ростові [8].

Ймовірність такого сценарію не виключають також як вітчизняні, так і зарубіжні політики. 53% українських та 58% іноземних учасників 12-го щорічного Ялтинського форуму європейских стратегій вважають, що через три роки в Україні настане час економічної, політичної і соціальної стабильності, проте це не буде відноситися до Донбасу. Скоріше всього, на їх думку, на окупованій території буде продовжуватися замороженй конфлікт.

Очевидно, що українська держава має виробити цілеспрямовану державну політику подолання криз ідентичності, нейтралізації її загроз в окремих регіонах країни. В основу такої політики може бути покладена Концепція формування національної ідентичності громадян України з визначенням політичних, економічних та соціокультурних механізмів і пріоритетів консолідації національної спільноти. Потрібно також гомогенізувати інформаційний простір Української держави, забезпечити інформаційно-психологічну безпеку українських громадян, нейтралізувати агресивне зомбування російськими ЗМІ їх свідомості на користь імперських інтересів влади Росії. Геополітичним пріоритетом такої

політики повинен стати європейський вибір України, який підтримує, за соціологічними опитуваннями, більше половини її громадян.

Складовою політики ідентичності має стати українська реколонізація зрусифікованого та змаргіналізованого Сходу України, де самоідентифікацію громадян визначають російські ЗМІ. Для цього необхідно ініціювати створення проукраїнських громадських рухів без прив'язки до політичних партій, які на основі боротьби проти корупції, здирництва чиновників, захисту «задушеного» малого підприємництва тощо, формуватимуть тут український простір використовуючи місцеві традиції та місцевий патріотизм, українські культурні й освітні програми. Розпочинати цей процес треба з менш денаціоналізованих сіл та містечок де вплив «русского мира» менш значний, ніж у великих містах. Новому поколінню «східняків» варто показувати історичну альтернативу «русскому миру» — західну цивілізацію, де головним пріоритетом діяльності держави є забезпечення прав та свобод громадян. Ключовим тут завданням є формування нової української еліти. А починати треба з українізації шкіл і дитячих садочків.

Утвердження української ідентичності на Донбасі визначальним чином залежатиме від введення особливого тут порядку самоврядування та проведення виборів за українськими законами. Головна задача — висунути до органів місцевої влади українських патріотів. Але проблема тут в тому, що в Україні самоврядування завжди було слабким, а регіональні анклави на Донбасі очолювалися навіть не князьками із місцевого самоврядування, а державними адміністраціями або фінансово-промисловими групами. Потрібно також зважати на силу поширеного тут інституту земляцтва. Для місцевих жителів професійні та моральні якості кандидата на ту або іншу посаду повинні бути доповнені алгоритмом «свій» та якостями, зрозумілими промислово-робітничому суспільству регіону. Вирішити цю задачу можливо використавши потенціал волонтерства, яке сьогодні активно тут працює. Цих людей треба максимально долучити до місцевого самоврядування, бо їх тут знають особисто, їм довіряють, проте в інформаційному полі регіону вони майже відсутні. А саме це поле навіть на звільнених територіях залишається проросійським.

Для повернення Криму Україні доцільно прийняти національну стратегію його реінкарнації. Для цього потрібно витягувати з півострова, об'єднувати і готувати нову кримську еліту, яка переїде туди замість колаборантів. Можна також відновити діяльність деяких конституційних органів, зокрема, Ради Міністрів Криму в урізаному форматі, яка

може функціонувати, наприклад, на території Херсонщини. Вивозити вищі навчальні заклади, як це було з Луганським національним університетом. Створити ЗМІ, які б становили серйозну перепону тотальному російському зомбуванню та доносили до кримчан українську позицію з усіх проблем внутрішнього та зовнішнього життя країни.

Проте відновлення трансляції вітчизняних медіа є важливою, але не достатньою умовою формування українських цінностей на окупованих територіях. Головне — налагодити двосторонню комунікацію з їх мешканцями, орієнтуючись на потреби та інтереси людей. Хоча Донбас та Крим живуть у пропагандистському міфологічному інформаційному полі Росії у відношенні поширюваного контенту ЗМІ слід виходити з того, що завоювати довіру людей можна на лише на основі орієнтації на їх потреби та інтереси. Головним тут може бути такий месидж: «м*и — місцеві ЗМІ, у своїх репортажах ми відтворюємо факти, ми здатні критикувати себе, ви можете покластися на нас. Не покладайтеся на росіян, адже вони ведуть пропаганду. Можливо,* **наші репортажі трохи нудні, але вони достовірно відтворюють факти».**

В цілому подолання регіональної кризи національної ідентичності в Україні вимагатиме: — внесення до Конституції України положення про те, що світоглядними засадами розбудови держави, окрім загальнолюдських, є також українські національні цінності, оскільки ідентичність держави визначає її ідеологія; — прийняття Концепції гуманітарного розвитку України, в якій забезпечення єдності та цілісності її гуманітарного простору було б визначено пріоритетом національної безпеки держави. Стрижнем Концепції повинно стати визначення ціннісних орієнтирів суспільного розвитку в умовах економічної кризи і зовнішньої агресії, встановлення перешкод розповсюдженню деструктивних ідеологічних установок у громадській свідомості, сприяння формуванню українських державницьких цінностей; — створення українського «бренду» кожного регіону в процесі реалізації закону України про декомунізацію. Відтворення міфів і легенд, власної історії рідного краю, свят, віднайдення героїв-патріотів регіонального рівня і популяризація їх діяльності, природних та історичних пам'яток тощо — такі напрямки мають стати центрами гуртування історичної української пам'яті і пріоритетами культурної та гуманітарної політики держави; — **запровадиження** державного протекціонізму щодо високоякісних україномовних форм інформаційної, культурно-мистецької, освітньої діяльності; — відновлення українського контролю в інформаційному просторі на тимчасово окупованих територій як умови

перемоги у війні ідентичностей. Вирішення цієї проблеми повинно бути першочерговим завданням новоствореного Міністерства інформаційної політики України; — створення при кожній обласній державній адміністрації чи обласній раді групи по вивченню громадської думки, які відслідковуватимуть гуманітарну ситуацію в регіоні та надаватимуть рекомендації по нейтралізації загроз та викликів національній безпеці держави, які можуть продукуватися у цій сфері; — розробки концепції гуманітарної складової національно-патріотичного виховання у військових формуваннях України, яке має здійснюватися на національно-історичних засадах та традиціях українського народу та стати суттєвою перешкодою розповсюдження пацифістських настроїв серед населення. Очевидно, що багато українських військових та силовиків донедавна не могли собі уявити, що основним ворогом України є Росія, і що саме з Росією доведеться воювати; — підготовки законопроекту про гуманітарну та культурну діяльність в окремих районах Донецької та Луганської областей, який би передбачив чіткий алгоритм щодо забезпечення культурних, інформаційних та гуманітарних потреб громадян України в умовах зовнішньої агресії. Неохідно запровадити практику пріоритетної тут підтримки україноцентричних культурних проектів, комплектувати місцеві бібліотеки якісною українською літературою, насамперед, художньою та історичною, наповнити радіо, телебачення та інші медіа, поширені у російськомовних регіонах країни, україномовним і російськомовним контентом патріотичного та проєвропейського змісту; — децентралізації гуманітарної політики України. У контексті впровадження реформи державного управління, громадам варто надати можливості самостійно вирішувати проблеми збереження місцевих національно-культурних та етнографічних традицій, визначати шляхи розвитку закладів культури. За центральною владою мають бути закріплені повноваження з реалізації загальнодержавних програм культурного поступу та утримання об’єктів національного значення. Водночас децентралізація не повинна бути засобом політичних спекуляцій і загрожувати єдності та цілісності гуманітарного простору країни.

Список використаних джерел:

1. Горбулін В. П'ять сценаріїв для україно-російських відносин. — [Електронний ресурс] — режим доступу до статті: http://gazeta. dt. ua/internal/p-yat-scenariyiv-dlya-ukrayino-rosiyskih-vidnosin-_.html

2. 2. Снайдер Т. Російська ідентичність залежить від заперечення ідентичності інших. [Електронний ресурс] — режим доступу до статті: http://politikan. com. ua/8/0/0/86472.htm
3. Афанасьєв Ю. «Світ не помітить зникнення Росії, коли країна розпадеться. Бо її економічне значення для нього — мізерне» / Ю. Афанасьєв // «Країна». — 2015. № 37 (290). — С. 20.
4. Гудков Л. Условия воспроизводсва «советского человека» /Л. Гудков // Вестник общественного мнения. Данные, Анализ, Дискуссии. М. — 2009. — № 2.
5. Беленок А. Симптомы ностальгии по советскому прошлому в коллективных представлениях населения Украины / А. Беленок // Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць, заснований Інститутом соціології НАН України у березні 1997 р.. Випуск 4 (15). — К., 2012.
6. Жителі Донбасу заявили, що їм подобається жити під окупацією. [Електронний ресурс] — режим доступу до статті:
7. їhttp://zik. ua/ua/news/2015/09/29/zhyteli_donbasu_zayavyly_shcho_im_podobaietsya_zhyty_pid_okupatsiieyu_62862
8. Горбулін В. «Чорна діра»: нескінченний тупик урегулювання. — [Електронний ресурс] — режим доступу до статті: http://gazeta. dt. ua/internal/chorna-dira-neskinchenniy-tupik-uregulyuvannya-_.html
9. Снайдер Т.: Найкраще, що може зробити Україна для Донбасу і Криму — це реформуватися сама. [Електронний ресурс] — режим доступу до статті: http://life. pravda. com. ua/person/2015/09/18/200333/

Стаття надійшла до редакції 18.02.2015 р.

Степико М. Т. Реинтеграция оккупированных территорий Донбасса и Крыма: проблемы и пути решения

Целью статьи является анализ проблемы и путей реинтеграции оккупированных территорий страны в украинское гуманитарное и соцbокультурное пространство. Очерчиваются пути, факторы и механизмы преодоления кризиса украинской национальной идентичности в некоторых регионах страны, определяются на этой основе направления консолидации украинского общества.
Ключевые слова: гуманитарное развитие, идентичность, реинтеграция территорий, кризис идентичности, политика идентичности.

Stepyko M.T. Reintegration of The occupied territories of Donbass and Crimea: The problems snd paths solutions

The purpose of the article is to analyse the problems and ways of reintegrating the occupied regions of country, in Ukrainian humanitarian and cultural space. Define paths, factors and mechanisms to overcome the crisis of the Ukrainian identity in some regions of the country, are determined on the basis of the directions of Ukrainian society consolidation.
Keywords: humanitarian development, identity, reintegrating territories, identity crisis, the politics of identity.

УДК 329.63

Боярська О. А.

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

ПОЛІТИЧНИЙ РАДИКАЛІЗМ ТА ЕКСТРЕМІЗМ НА ДОНБАСІ: ДО ІСТОРІЇ ПИТАННЯ

Проаналізовано процес розвитку політичного радикалізму та екстремізму на Донбасі а також розглядаються окремі питання протидії екстремістським проявам в регіоні.

Ключові слова: екстремізм, радикалізм, тероризм, національна безпека, Донбас

Сучасний період розвитку українського суспільства характеризується значним посиленням напруженості, зростанням протиріч, виникненням численних конфліктів у різних сферах життя. У зв'язку з цим забезпечення політичної стабільності, громадянського миру та взаємопорозуміння в суспільстві, запобігання проявам екстремізму виступає одним з головних напрямів державної політики сфері забезпечення національної безпеки України.

Одним з найбільш актуальних викликів національній державності України є екстремізм, який, за словами М. Яхьяєва, є крайньою формою соціальної деструктивної дії, що створює загрозу безпеці держави, стабільному розвитку суспільства [1]. Політичний екстремізм як соціально-деструктивне явище характеризується використанням насильственних форм і методів політичної боротьби, несумісних із нормами права або суспільної моралі. Виступаючи чинником дестабілізації суспільно-політичної ситуації в державі, політичний екстремізм поєднує такі ознаки як ідейно-світоглядна нетерпимість, ідеологічне обґрунтування насильства як допустимого методу політичної боротьби, використання і спроби монополізації прав на тлумачення суб'єктами політичного екстремізму ідеологічних доктрин та релігійних учень, культивування харизматичності іміджу лідерів екстремістських рухів тощо. Головною ж причиною появи політичного екстремізму є боротьба за економічну і політичну владу.

Дослідженню сутності політичного радикалізму та екстремізму, виявленню особливостей його проявів у суспільно-політичному житті,

виробленню стратегії протидії з боку держави присвячено наукові праці вітчизняних науковців Е. Васильчука [1], В. Ігнатова [2], В. Ліпкана [3], М. Паламарчука [4], та ін., а також зарубіжних дослідників Р. Амірокової [5], А. Аршинової [6] С. Воронцова [7], А. Нікітіна [8], І. Поддубського [9], М. Яхьяєва [10] тощо.

Загострення соціально-економічних проблем, радикалізація боротьби між політичними силами, поширення в посткомуністичному ідеологічному вакуумі радикальних ідеологічних течій та деструктивних поглядів призводить до появи низки екстремістських організацій, котрі вдаються до вчинення тяжких злочинів проти основ національної безпеки, особистих прав і свобод людини і громадянина. Виникнення такого роду організацій які діяли і діють на території України дозволяє констатувати актуальність вивчення екстремізму, потребу контролю над ним та визначення правових заходів з боку держави для локалізації діяльності екстремістських організацій.

Революція гідності, відсторонення від влади В. Януковича та його оточення спричинило ескалацію суспільно-політичної напруженості в Україні в листопаді 2013 — лютому 2014 р. Збурення протестних настроїв зумовило активізацію діяльності в Донецькій та Луганській областях сепаратистських сил, екстремістських організацій. А такі організації існували в регіоні протягом багатьох років. Починаючи з «Интернационального движения Донбасса» — організації, що була заснована у 1990 р. братами Дмитром та Володимиром Корніловими та організаціями, які були створені за допомогою та активної участі Партії регіонів (такі як «Донецька республіка», «Донбаська Русь», «Луганская гвардия» та ін.) — у регіоні існувала розвинена структура різноманітних громадянських організацій, які проводили до 2014 р. агітацію та відверту пропаганду «автономістського» патріотизму, прививали населенню Донбасу почуття особистої впливовості, протиставляли південно-східні області країни Центральній та Західній Україні. Ці організації формально не були пов'язані з провідними політичними силами і регіональною владою, але мали представництво в місцевих органах самоврядування, спирались на розвинену інформаційну структуру. Партія регіонів завжди використовувала такі організації у своїх цілях коли треба було заявити те, чого не могли зробити її формальні лідери. Ці лялькові, маріонеточні організації до повалення режиму В. Януковича завжди виступали організаторами різного роду локальних політичних провокацій. Після перемоги Революції гідності регіональна політична та економічна еліта, яку позбавили державної влади, вирішила від-

ступити на Донбас, до своєї твердині, щоб утримати владу принаймні там — ввести автономію регіону, на цей раз вже політичну (економічна автономія існувала на Донбасі практично з середини 90-х років минулого століття), пригрозити відокремленням, прийняти підтримку російського імперіалізму. В цих умовах у діяльності вищеназваних організацій різко змінюється тактика дій, вони встають на шлях організації масових заворушень, силових сутичок із представниками правоохоронних та безпекових органів, захоплення і блокування діяльності адміністративних установ та ін.

Подальше загострення ситуації в Донецькій та Луганській областях спричинило розгортання діяльності підтримуваних ззовні незаконних воєнізованих формувань і терористичних угрупувань. Екстремістські організації регіону тривалий час здійснюючи свою діяльність легально, напівлегально або нелегально створили ідейно-політичні, організаційні та матеріально-технічні передумови для розгортання партизанської війни в міських умовах за участю або так званих «ополченців» або найманців з території Російської Федерації.

Розглянемо більш детально діяльність таких організацій, центральне місце серед яких займає «Донецька республіка». У грудні 2005 р. у Донецьку було створено міську організацію «Донецька республіка». Її засновниками стали О. Цуркан (працював під час президентських виборів 2004 р. в структурі штабу В. Януковича в Донецькій області), О. Фролов та А. Пургін. У цьому ж місяці була також створена й обласна організація. У листопаді 2006 р. «Донецька республіка» отримала дозвіл у мерії Донецька на збір підписів про проведення референдуму щодо «незалежності Донбасу, як це зробило Придністров'я» і створення «Донецької федеративної республіки», після чого почала відкритий збір підписів за вихід зі складу України та об'єднання в одне державне утворення на базі Донецької, Дніпропетровської, Луганської, Херсонської і Запорізької «республік».

У травні 2007 р. проти «Донецької республіки» було порушено кримінальну справу за ч. 3 ст. 109 (Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади), ч. 2 ст. 110 (Посягання на територіальну цілісність та недоторканість України), ч. 1 ст. 161 (Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань — розпалювання ворожнечі) Кримінального Кодексу України. У листопаді 2007 р. Донецький окружний адміністративний суд за позовом Головного управління юстиції Донецької області на підставі матеріалів СБУ заборо-

нив діяльність громадянської організації «Донецька республіка», проте її представники до 2013 р. судилися в апеляційній та касаційній інстанціях і не припиняли незаконну діяльність, проводили сепаратистські акції, брали участь у Всеросійському молодіжному освітньому форумі «Селігер», де у 2013 р. вперше з'явився прапор так званої «Донецької народної республіки».

У квітні 2014 р. у сесійній залі будівлі Донецької ОДА представниками організації було проголошено «Декларацію про суверенітет Донецької народної республіки», яку проголосили на території Донецької області. Через кілька днів було проголошено про проведення референдуму. Організатори агітували місцевих мешканців прийти на референдум, обіцяючи, мовляв після нього до Донецька будуть уведені російські миротворчі війська з метою стабілізації ситуації в регіоні. Референдум щодо статусу так званої «Донецької народної республіки» був проведений 11 травня 2014р. в деяких населених пунктах Донецької області. 24 травня екстремістська організація Донецька народна республіка оголосила про своє об'єднання з подібною псевдореспублікою — «Луганською народною республікою» у так звану «державу» «Новоросія», а також висунула територіальні претензії до України на інші південні та східні області — Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Дніпропетровську та Харківську.

Поруч з «Донецькою республікою» в регіоні у 2007р. була створена суспільно-політична організація проросійського іредентистського спрямування «Донбаська Русь». Основними цілями її створення були оголошені: усілякий захист російської мови та російської культури; об'єднання усіх здорових суспільних сил у боротьбі з «українським нацизмом»; захист та підтримка канонічного православ'я в Україні та ін. До подій початку 2014р. «Донбаська Русь» регулярно організовувала патріотичні акції на кшталт «Русского маршу», щорічні святкування річниці створення Донецько-Криворізької республіки, антинатовські заходи. Після повалення режиму В. Януковича «Донбаська Русь» також перейшла до екстремістської діяльності.

Проголошення Луганської народної республіки відбулося на тлі сепаратистського руху, що активізувався після перемоги Революції гідності в кінці лютого 2014р. Вже 1 березня Луганська обласна рада під головуванням В. Голенка ухвалила рішення про визнання нелегітимними центральних органів виконавчої влади України. Наступного дня в ході організованого мітингу за відокремлення Донбасу від України загони самооборони так званої «Луганської гвардії» (громадянська організація

м. Луганська, створена для захисту регіону від активістів Євромайдану) звернулись до населення Луганщини із закликом чинити опір «націоналістичним формуванням «Правого сектору», «Тризуба», «Свободи» та ін. Протягом березня 2014 р. подібні загони «гвардійців» були утворені в Алчевську, Стаханові, Першотравенську, Лисичанську, Ровеньках, Лутугино та інших містах області.

У середині квітня 2014 р. луганські сепаратисти висунули ультиматум щодо припинення антитерористичної операції та заявили про готовність перейти до активної фази спротиву на всій території області. 27 квітня групою осіб, які захопили будівлю управління СБУ у Луганській області була проголошена «Луганська народна республіка». 29 квітня було захоплено будівлю обласної держадміністрації, обласної прокуратури. 11 травня 2014р. відбувся т. зв. «референдум про суверенітет Луганської народної республіки». Наступного дня на підставі проведеного псевдореферендуму було проголошено незалежність «Луганської народної республіки», про що оголосив самопроголошений «народний губернатор» В. Болотов.

Ще задовго до бурхливих подій весни 2014р. в Луганську у лютому 2012 р. був проведений круглий стіл «Майбутнє Донбасу» за участю громадських організацій, представників Донецької, Луганської та Ростовської (Російська федерація) областей. За результатами круглого столу було проголошено про створення українсько-російської Громадянської ініціативи «Донбас за Євразійський Союз (ЄАС)». Подальші події на Луганщині яскраво продемонстрували яке «майбутнє» Донбасу готували учасники круглого столу.

Ескалація суспільно-політичного напруження і збройного насильства на території Донецької та Луганської областей супроводжувалося збуренням протестних настроїв, поширенням завідомо неправдивої провокаційної інформації серед населення, захопленням або привласненням владних повноважень. Ці публічні заклики та дії, ініціаторами яких виступали вищевказані та інші екстремістські організації регіону, супроводжувалися блокуванням, силовою протидією, а в окремих випадках і захопленням адміністративних установ. Оголошувалися вимоги визнання Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, голів органів місцевого самоврядування нелегітимними, наміри про проведення місцевого референдуму щодо включення областей до складу Російської Федерації та сприяння введенню контингенту російських військ на територію регіону. Зазначені дії супроводжувалися демон-

стративним зриванням і публічним знищенням державної символіки України.

Аналіз подій на Донбасі протягом минулого року свідчить про те, що діяльність суб'єктів політичного екстремізму набирало масового і організованого характеру. Претендуючи на владу, вони намагалися реалізувати свої цілі та програмно-ідеологічні настанови, спекулюючи на офіціально-економічних негараздах, етноконфесійних проблемах, що призводило до системності його проявів у різних сферах суспільного життя. Наявність системи політичних та громадських організацій, що перебувають на різних ідейно-політичних платформах, наявність організацій, які тривалий час камуфлювалися під молодіжні спортивні товариства (на кшталт славнозвісного «Оплоту») або військово-патріотичні клуби сприяло широкомасштабності і цілеспрямованості екстремістської діяльності. Така згуртованість суб'єктів політичного екстремізму надавало їхнім діям масового узгодженого характеру.

Нажаль, свій внесок в створення передумов, які призвели до вибуху вулкану 2014р. під час так званої «русской весны», додали регіональні органи державної влади. На розроблення та ідеологічне обслуговування «регіонального патріотизму» виділялися бюджетні кошти, у цьому руслі працювали комунальні та більшість приватних медій. Скажімо, Луганська облрада ухвалила створення програми «Патріот Луганщини», яка протиставляла місцевий, донбаський патріотизм загальнонаціональному. На кошти тієї ж Луганської облради проводили «Антифашистські форуми», куди запрошували депутатів російської Держдуми, штабу К. Затуліна, шовіністічеську професуру та кремлівських політологів, на кшталт С. Маркова. У 2013 року доходило до абсурду: коли правляча Партія регіонів офіційно підтримала курс на євроінтеграцію, чергове збіговисько «антифашистів» відбувалося під гаслом «В Європу без фашизму».

Все це говорить про те, що феномен загострення «донбаського екстремізму» спирається на тривалі глибинні процеси, які відбувалися на сході України впродовж мало не всіх років незалежності України. Пояснювати ситуацію на Донбасі лише російським впливом буде надто поверхово. Виходячи з цього, необхідність об'єктивного та чесного аналізу причин які призвели до кровавих подій на Сході України, відпрацювання механізмів протидії проявам політичного радикалізму та екстремізму повинно посідати сьогодні вагоме місце у системі нейтралізації загроз і викликів національній безпеці України.

Актуальними на сьогодні залишаються розроблення та впровадження політико-правових і безпечних стратегій у сфері протидії цим деструктивним виявам. Проведення профілактичних заходів з метою недопущення проявів екстремізму та порушень громадського порядку і громадянської безпеки вимагає розроблення державної програми, яка передбачала б участь всіх державних органів у її втілення в життя. Особливою має стати роль і громадських організацій у зазначеному питанні.

Особлива увага також повинна приділятися засобам масової інформації, телебаченню та радіо, адже вплив засобів масової інформації на свідомість громадян є значним і правильно побудована діяльність силових структур разом з засобами масової інформації може знизити ризик виникнення масового безладу.

Список використаних джерел:

1. Васильчук Е. О. Політичний радикалізм та екстремізм умолодіжному середовищі України: монографія/Е.О.Васильчук — Черкаси, «Палліум», 2014. — 514 с.
2. Ігнатов В. Екстремізм / В. Ігнатов // Етнонаціональний розвиток України. — К., 1993. — 807 с.
3. Ліпкан В. А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України: монографія / В. А. Ліпкан. — К.: Текст, 2003. — 600 с.
4. Паламарчук М. О. Протидія екстремізму в Україні: напрями оптимізації правового забезпечення / М. О. Паламарчук // Стратегічні пріоритети. — К., 2012. — № 3 (24). — С. 102–106.
5. Амирокова Р. А. Политический экстремизм в современном политическом процессе России: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. полит. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» /Р. А. Амирокова. — Черкесск, 2006. — 28 с.
6. Аршинова А. И. Молодежный радикализм в политическом процессе современной России (1990–2000-е г. г.): автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. полит. наук: спец. 23.00.02. «Политические институты, процессы и технологии»/ А. И. Аршинова. — М., 2012. — 27 с.
7. Воронцов С. А. Антиэкстремистская деятельность органов государственной власти и местного самоуправления в институционально-правовом контексте: авто реф. дисс. на соис-

кание науч. степени д. ю. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии. (юридические науки)»/ с. А. Воронцов. — Ростов-на-Дону, 2009. — 54с.
8. Никитин А. Г. Экстремизм как объект общетеоретического и общеправового анализа: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ю. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства, история учений о праве и государстве/ А. Г. Никитин. — М., 2010. — 23 с.
9. Поддубский И. Л. Политический радикализм и экстремизм молодежи в контексте национальной безопасности Республики Беларусь/И. Л. Поддубский//Проблемы управления. — 2009. — №2 (31). — С. 120–125.
10. Яхьяев М. Я. Экстремизм: методологические подходы к исследованию проблемы [Текст] / М. Я. Яхьяєв // Экстремизм. ru — Режим доступа: http://www. ekstremizm. ru/publikacii/izuchenie-i-prognozirovanie/item/616

Стаття надійшла до редакції 09.03.2015 р.

Боярская Е. А. Политический радикализм и экстремизм на Донбассе: к истории вопроса

Проанализирован процесс развития политического радикализма и экстремизма на Донбассе а также рассматриваются отдельные вопросы противодействия экстремистским проявлениям в регионе.
Ключевые слова: экстремизм, радикализм, терроризм, национальная безопасность, Донбасс.

Boyarska O.A. Political radicalism and extremism in the Donbas: background

To analyze the process of political radicalism and extremism in the Donbas and discusses some issues of combating manifestations of extremism in the region.
Keywords: extremism, radicalism, terrorism, national safety, Donbas.

УДК 355/359

Курас А. І.

Молодший науковий співробітник відділу теоретичних та прикладних проблем політології ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ: ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ПАРАДИГМИ

Охарактеризовано процес розбудови Збройних Сил незалежної України, розкрито стан військово-промислового комплексу нашої держави, існуючі і потенційні загрози у військовій сфері; проаналізовано готовність країни до збройного конфлікту, нормативно-правову базу у військовій сфері; визначено політичні чинники, які ослаблюють як обороноздатність країни так і рівень її національної безпеки.
Ключові слова: національна безпека, Збройні Сили України, військовий конфлікт.

Кінець 2013 — початок 2014 рр. — надзвичайно складний період для молодої Української держави, який ознаменувався черговими викликами для національної безпеки країни. Революційні події цього періоду привели до трансформації повноважень інститутів державної влади, повернення до Конституції 2004 р., формування незаконних військових формувань, ослаблення впливу центру на окремі області, що виражається у відмові виконувати рішення Уряду та Верховної Ради України, боротьби політичних еліт тощо. Більше того, не визнаючи легітимність нової Української влади, Російська Федерація направила війська на Кримський півострів, що може привести до початку Російсько-Української війни.

Зважаючи на вищесказане, на сьогодні особливої актуальності набуває комплекс проблем, пов'язаних із рівнем національної безпеки України. Особливе зацікавлення не тільки науковців, але й широкого кола громадянства викликає проблема готовності Збройних Сил України до масштабних військових дій.

Окреслене коло питань спричинило широкі дискусії серед різних шкіл безпекознавства. Джерельну основу статті становлять закони України «Про Військову службу правопорядку в Збройних Силах України» [2], «Про державний кордон України» [4], «Про Державну прикордонну службу України» [5], «Про Збройні Сили України» [6], «Про оборону

України» [9], «Про основи національної безпеки України» [10], «Про Раду національної безпеки і оборони України» [12], «Про розвідувальні органи України» [13], «Про Службу безпеки України» [14], Постановґ Кабінету Міністрів України «Про прикордонний режим» [16], Стратегія національної безпеки України [17], Указ Президента України «Про Воєнну доктрину України» [18]. Основна мета статті — проаналізувати військово-політичні аспекти національної безпеки України в історичній ретроспективі.

Розташування України у географічному центрі Європи робить її об'єктом постійних воєнних загроз як локального, так і світового характеру. Ситуацію ускладнюють суперництво в політичній, економічній і військовій сферах між існуючими і виникаючими центрами сили на континенті, потенційні вогнища напруженості, збройні конфлікти на регіональному рівні, наявність в мирний час у ряді держав значних збройних сил, а також ядерної зброї.

У Законі України «Про основи національної безпеки України» визначено існуючі і потенційні загрози у військовій сфері, якими стали: 1. Поширення зброї масового ураження і засобів її доставки; 2. Недостатня ефективність існуючих структур і механізмів; 3. Забезпечення міжнародної безпеки та глобальної стабільності; 4. Можливість втягування України в регіональні збройні конфлікти чи у протистояння з іншими державами; 5. Нарощування іншими державами поблизу кордонів України угруповань військ та озброєнь, які порушують співвідношення сил, що склалося; 6. Небезпечне зниження рівня забезпечення військовою та спеціальною технікою та озброєнням нового покоління Збройних Сил України, інших військових формувань, що загрожує зниженням їх боєздатності; 7. Повільність у здійсненні та недостатнє фінансове забезпечення програм реформування Воєнної організації та оборонно-промислового комплексу України; 8. Накопичення кількості застарілої та не потрібної для Збройних Сил України військової техніки, озброєння, вибухових речовин; 9. Незавершеність договірно-правового оформлення і недостатнє облаштування державного кордону України; 10. Незадовільний рівень соціального захисту військовослужбовців, громадян, звільнених з військової служби, та членів їхніх сімей [10].

Серед окреслених факторів потенційних загроз у військовій сфері, на сьогодні чи не найбільшу небезпеку становить «недостатня ефективність існуючих структур і механізмів». Ще у 1991 р. Верховна Рада України, підпорядкувала собі «всі військові формування, що дислокуються на території республіки» [19] та започаткувала створення

Міністерства оборони та, відповідно, Збройних сил [19]. Перші спроби реформування колишньої радянської армії, полягали переважно в безсистемному скороченні за відсутності чіткого стратегічного бачення майбутньої моделі національного війська. Масштаби скорочення були безпрецедентними: за п'ять років звільнено 410 тис. військовослужбовців, розформовані 3500 військових структур [20, с. 57].

Водночас наголосимо, що на стан воєнної безпеки країни у цей період негативно впливала нестійкість функціонування вітчизняної економіки та зниження науково-технічного потенціалу. Особливо небезпечним стало катастрофічне зниження рівня ВВП. Економічний фундамент системи воєнної безпеки країни підривався також невизначеністю характеру взаємин власників підприємств різних форм власності з елементами цієї системи [21, с. 214]. У критичному стані перебував виробничо-технологічний потенціал оборонної промисловості. Відсутність фінансування фактично блокувало створення зброї нового покоління [20, с. 59–65].

Аналіз нормативних правових актів вищих органів влади показує, що забезпечення національної безпеки держави відбувалося на вкрай низькому рівні [22, с. 150–156].

Тільки після затвердження Державної Програми будівництва та розвитку Збройних Сил України до 2005 р. розпочався системний процес створення Збройних сил. У цей же період продовжилися скорочення чисельності Збройних сил України. Наприкінці 1997 р. відповідно до затвердженої Указом Президента України від 20 січня 1997 р. Державної програми будівництва та розвитку Збройних Сил України чисельність армії була скорочена на 24 530 осіб [20, с. 146]. У 1998 р. постановою Кабінету Міністрів України від 22 грудня чисельність військовослужбовців збережено на рівні 320 тис. осіб [20, с. 146]. Наприкінці 2000 р. Збройні Сили України скоротили свою чисельність до 350 тисяч осіб у складі трьох оперативних командувань, п'яти армійських, двох авіаційних корпусів та трьох корпусів ППО [20, с. 146].

Фахівці відзначають, що у цей період воєнна безпека держави перебувала у вкрай незадовільному стані. «Незважаючи на ці заходи, в СВ України на 1999 р. зберігалася громіздка й витратна система керування, успадкована від радянської армії. За чисельності понад 154 тис. чол. у них було 5 штабів корпусів і12 бойових дивізій… До корпусів у СВ України входила така сама кількість особового складу, як і у західних дивізіях, дивізіях — як в бригадах. Боєздатність українських дивізій скороченого складу була низькою. Наявність у СВ такої великої кіль-

кості «карликових» корпусів і дивізій пояснювалася критиками впливом генеральського «лобі» для збереження максимальної кількості генеральських посад» [23, с. 23].

Надалі пріоритетним напрямом розвитку Збройних сил України стала розробка програм, які б максимально відповідали вимогам сучасної збройної боротьби (Державної програми розвитку Збройних Сил на 2006—2011 рр.) [24]. Вона визначила нові терміни завершення переходу на контрактний спосіб комплектування—2010 р., замість 2015 р. [24, с. 3]. Аналіз виконання Державна програма розвитку Збройних Сил на 2006—2011 рр. змушує констатувати: 1. Практично зупинилися процеси надходження до ЗС України нових та модернізованих зразків ОВТ; 2. Заходи бойової підготовки ЗС України не виконані в повному обсязі, що не дозволило досягти запланованих показників підвищення рівня готовності ЗС до виконання завдань за призначенням; 3. Зупинено процеси відновлення непорушних запасів, реформування арсеналів, баз і складів, на яких зберігаються надлишкове та непридатне для використання озброєння та військове майно; 4. Не досягнуто встановлених показників укомп-лектованості ЗС військовослужбовцями за контрактом; 5. Не дотримано однієї із головних вимог успішного переходу ЗС на професійну основу—забезпечення військовослужбовців житлом; 6. Зменшено темпи передачі функцій з квартирно-експлуатаційного, речового та інших видів забезпечення цивільним структурам; 7. Не вдалося позбавити ЗС від тягаря збереження надлишкового майна, непридатних ракет і боєприпасів в запланований період; 8. Уповільнені темпи впровадження Єдиної автоматизованої системи управління Збройними Силами, стаціонарної і мобільної цифрових інтегрованих мереж зв'язку [25, с. 144].

Важливим етапом для Збройних сил України став 2010 р. За його підсумками дано чіткі відповіді на критично важливі питання стосовно: оцінки безпекового середовища та тенденцій його розвитку на період до 2025 р.; майбутніх викликів і загроз національній безпеці України; національних інтересів у сфері безпеки і оборони; необхідних заходів захисту національних інтересів у сфері безпеки і оборони; визначення необхідних оборонних спроможностей захисту національних інтересів.

Враховуючи можливі шляхи розвитку подій, можна виділити три умовні варіанти залучання Збройних Сил України для упередження зовнішнього збройного нападу та гарантування національної безпеки держави. Перший—відбиття агресії західних країн, які межують із Україною. Такий варіант, відзначає В. Ліпкан, можливий за умови поси-

лення силового протистояння Росії та НАТО. У такому випадку Збройні сили України матимуть справу із об'єднаною військовою силою євроатлантичної спільноти, яка має змогу вести війни шостого покоління з використанням високоточної зброї та новітніх технологій [21, с. 250].

Другий варіант, як показав час він най вірогідніший, — це відбиття збройного нападу Росії. За кількісними та якісними показниками російська армія має переваги над українською. Маючи на озброєнні стратегічні та тактичні системи ядерної зброї і визначивши можливість їх застосування у звичайному збройному конфлікті, Росія не може програти війну.

Третій варіант виключає вплив Збройних сил України на розвиток подій, якщо Росія та НАТО спробують вдатися до «з'ясування відносин» на нейтральній території. Для цієї ролі найкраще підходить країна-буфер, що має для цього всі необхідні умови: російську військово-морську базу на своїй території (будь-яка провокація збройного нападу на російську військово-морську базу може призвести до розгортання збройних дій на території України); самопроголошений нейтралітет, населення, одна частина якого спрямована на Захід, інша на Схід; вищі законодавчі та виконавчі органи держави, які конкурують між собою у визначенні зовнішньополітичних пріоритетів, наявність сильних регіональних еліт, які проводять самостійну, подеколи таку, що суперечить державній, політику і таке інше [21, с. 250–251].

Однак воєнній безпеці України загрожують не тільки зовнішні фактори, але й внутрішні. Крім хронічного недофінансування, помічаємо також системні прорахунки в підходах до розроблення Державної програми розвитку озброєння та військової техніки на період до 2015 року. Для забезпечення національної безпеки України необхідні розробка і послідовне проведення реалістичного військово-політичного курсу, підвищення рівня соціально-економічного розвитку, зміцнення воєнної організації держави, виходячи з військових погроз його національним інтересам, визначення і використання найбільш ефективних можливих форм і способів їх нейтралізації.

Завершуючи огляд досліджуваної проблеми, важливо наголосити на політичній складовій, адже головні виклики для національної безпеки України мають переважно внутрішній характер. Вважаємо, що першою і найгострішою загрозою внутрішньополітичного характеру стала відсутність внутрішньої консолідації — політикуму, влади та суспільства. Передусім помітне розшарування суспільства та його

поділ збагатьма ознаками: регіональними, політичними, майновими, мовними, конфесійно-релігійними тощо.

Як свідчать результати соціологічних опитувань, існує кілька основних проблем, в розумінні та оцінці яких між жителями різних регіонів країни спостерігаються суттєві розбіжності. До них, як правило, відносять: оцінки певних подій і явищ в історії України (зокрема, діяльності ОУН-УПА), так зване «мовне питання» (про стан захисту української/російської мови і статус російської мови в Україні), «церковне питання» (що охоплює проблеми як міжконфесійних відносин, так і створення Єдиної Помісної православної Церкви), проблема зовнішньополітичних орієнтацій громадян (насамперед, питання приєднання України до НАТО). Під час президентських кампаній 2004—2010 рр. р. до цього переліку потрапили проблеми «регіонів-донорів і регіонів-реципієнтів» і федералізації України.

Значно гірша ситуація із консолідацією українського політикуму. Політична боротьба набула в Україні перетворилася, фактично, на недобросовісну політичну конкуренцію, метою якої є політичне знищення опонентів і здобуття влади в будь-який спосіб. У вітчизняних реаліях боротьба за владу є фактично боротьбою за доступ до розподілу ресурсів, великою мірою—за власну користь учасників цієї боротьби.

На сьогодні яскраво помітні декілька видів політичних конфліктів в Україні, що суттєво впливають на стан національної безпеки держави: між гілками влади, у т. ч. у процесі становлення інституту президентства; внутрішньопарламентський; між політичними лідерами; між партіями; усередині державно-адміністративного апарату. Складність ситуації полягає в тому, що всі ці політичні конфлікти накладаються один на одного.

Актуальною причиною конфлікту всередині державно-адміністративного апарату в Україні на сьогодні є управлінська криза. Заміна управлінців середньої ланки представниками нової політичної команди призвела до некерованості на місцях і в багатьох центральних органах влади. В органи влади приходять представники фінансово-промислових груп і особи, пов’язані з кримінальними угрупованнями, котрі діють у своїх власних інтересах. Усе це привело до втрати авторитету державної служби й органів державної влади.

Ситуація ускладнюється невизначеністю національних інтересів, надмірністю бюрократичного апарату, а також неефективністю державного управління. Більше того, політичні сили не усвідомлюють потреби

збільшення фінансування Збройних сил — головного гаранта національної безпеки України.

Наголошу, що слабкість демократичних інститутів України — ще одна проблема внутрішньополітичного розвитку Української держави, що ослаблює рівень національної безпеки. Найбільшою загрозою у цій сфері є слабкість українського парламентаризму, яка виявляється насамперед у різних формах непарламентської політичної конкуренції в Парламенті.

До проявів слабкості демократичних інститутів можна також віднести невідповідність політичних партій їх призначенню. Нинішні політичні партії України, за невеликим винятком — фактично виборчі проекти, мета яких отримання влади, а не просування інтересів тієї чи іншої суспільної групи та пошук суспільного консенсусу.

Таким чином, сьогодні яскраво помітні низка дестабілізуючих чинників, які суттєво ослаблюють рівень національної безпеки Української держави. Набуває реальних ознак загроза виникнення внутрішнього конфлікту, спричиненого зростанням розриву між елітою та суспільством, масовим зубожінням громадян, втратою довіри до влади. Як влада, так і опозиція неспроможні ефективно протидіяти цим тенденціям, а іноді зацікавлені у збереженні таких тенденцій як аргументу в боротьбі з політичними опонентами. Протести на економічному підґрунті, за умови розпалювання українськими політиками існуючих протиріч і цілеспрямованого зовнішнього впливу, можуть перерости в сепаратистські заворушення. Крім відомих проблем Криму, зростають ризики дестабілізації ситуації на Південному Сході та в окремих західних регіонах України, де до чинників різкого економічного спаду, цілеспрямованого маніпулювання суспільною свідомістю, провокаційних дій деструктивних політичних сил додається криміналізація враженого кризою суспільства.

Аналіз стану законодавчої бази і практичних дій державних органів і громадських організацій в питаннях забезпечення воєнної безпеки, сьогоднішнього соціально-політичного і економічного стану України дозволяє стверджувати, що на даний час необхідна глибока перебудова системи забезпечення воєнної безпеки України, котра ґрунтуватиметься на удосконаленні як законодавчої бази України, так і практичної діяльності органів державної влади і громадських організацій.

На сьогодні у сфері національної безпеки, крім спільних глобальних загроз, найбільш гострими для України є питання базування Чорноморського Флоту Російської Федерації у Криму, делімітація

кордонів в Азово-Чорноморському басейні, розбіжності у відносинах з Румунією стосовно лінії кордону по р. Дунай. Шляхи їх вирішення значною мірою перетинаються з геополітичними (відносини з ЄС та Росією) та економічними (підтримка вигідних для України проектів або її участі в них) питаннями, що вимагає від України дотримання балансу інтересів у відносинах з партнерами, наявності у держави чіткої стратегії і пріоритетів розвитку.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» // Відомості Верховної Ради. — 2003. — №25. — Ст. 180.
2. Закон України «Про Військову службу правопорядку в Збройних Силах України» // Відомості Верховної Ради. — 2002. — №32. — Ст. 225.
3. Закон України «Про внутрішні війська Міністерства внутрішні справ України» // Відомості Верховної Ради. — 1992. — №29. — Ст. 397.
4. Закон України «Про державний кордон України» // Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1992. — №2. — Ст. 5.
5. Закон України «Про Державну прикордонну службу України» // Відомості Верховної Ради. — 2003. — №27. — Ст. 208.
6. Закон України «Про Збройні Сили України» // Відомості Верховної Ради. — 1992. — №9. — Ст. 108.
7. Закон України «Про контррозвідувальну діяльність» // Відомості Верховної Ради. — 2003. — №12. — Ст. 89.
8. Закон України «Про надзвичайний стан» // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №37. — Ст. 538.
9. Закон України «Про оборону України» // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №9. — Ст. 106.
10. Закон України «Про основи національної безпеки України» // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — №39. — Ст. 351.
11. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — №23. — Ст. 176.
12. Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України» // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — №35 . — Ст. 237.
13. Закон України «Про розвідувальні органи України» // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — №19 — Ст. 94.

14. Закон України «Про Службу безпеки України» // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №27. — Ст. 382.
15. Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» // Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1991. — №16. — Ст. 200.
16. Постанова Кабінету Міністрів України «Про прикордонний режим» // Офіційний вісник України. — 1998. — №30. — С. 33 — 42.
17. Стратегія національної безпеки України. Затверджена Указом Президента України №105 від 12 лютого 2007р. — К., 2007. — 15 с.
18. Указ Президента України «Про Воєнну доктрину України» // Офіційний вісник України. — 2004. — №30. — Т. 1. — Ст. 2005.
19. Про політичну обстановку на Україні і негайні дії Верховної Ради України по створенню умов неповторення надалі військового перевороту: Постанова Верховної Ради // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon4.rada. gov. ua/laws/show/1428–12
20. Військові кадри Збройних Сил України на рубежі століть (1991–2009 рр.): (історичний нарис створення системи кадрових органів Збройних Сил України) / [В. В. Жолукевський, А. П. Медвідь, В. В. Мазур, В. В. Колесник, О. В. Яцино: під заг. ред. В. А. Діброва]. — К.: Едельвейс і К, 2009. — 215 с.
21. Ліпкан В. Національна безпека України / В. Ліпкан. — Київ, 2009. — 314 с.
22. Артюх В. Реалізація завдань концепції кадрової політики з підготовки військових фахівців / Артюх В. М., Толок І. В., Ващенко Є. М. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». — 2008. — №234. — С. 150–156.
23. Бараш Ю. Трансформація організаційної структури Збройних сил України на сучасному етапі / Ю. Бараш // Стратегічні пріоритети. — 2007. — №2. — С. 22–34.
24. Державна програма розвитку Збройних Сил України на 2006 — 2011 роки. — Київ, 2006. — 65 с.
25. Бойко Р. Аналіз стану виконання державної програми розвитку Збройних сил України на 2006 — 2011 рр. За показниками видатків на потреби Збройних сил / Р. Бойко, О. Семененко,

Ю. Добровольський та ін. // Системи управління, навігації та зв'язку. — 2011. — Вип. 4. — С. 141–148.

Стаття надійшла до редакції 04.03.2015 р.

Курас А. И. Национальная безопасность Украины: военно-политические парадигмы

Охарактеризован процесс развития Вооруженных Сил независимой Украины, раскрыто состояние военно-промышленного комплекса нашего государства, существующие и потенциальные угрозы в военной сфере; проанализирована готовность страны к вооруженному конфликту, нормативно-правовую базу в военной сфере; определены политические факторы, которые ослабляют как обороноспособность страны так и уровень ее национальной безопасности.

Ключевые слова: национальная безопасность, Вооруженные СилаыУкраины, воинский конфликт.

Kuras A.I. National security of Ukraine: military and politikal aspects

The process of building the Armed Forces of Ukraine's independence the analyzed, state of military-industrial complex of our country, existing and potential threats in the military field the expended; the readiness of the country to the armed conflict, the regulatory framework in the field military the analyzed; the political factors that weaken the defense of the country as well and the level of national security the defined. The issues of the regionalism processes activization in Ukraine and its influence on the unity of the country are analyzed. Besides, the author underlines that the issues of regional identity are becoming important in terms of any country development, thus, it should attract the attention of the experts and politicians as well.

Keywords: national security, the Armed Forces of Ukraine, military conflict.

УДК 329:328.16

Джус О. А.

Викладач кафедри військової педагогіки та психології військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ МІЖНАРОДНОГО ВІЙСЬКОВОГО ПАРТНЕРСТВА У ЗАХИСТІ СУВЕРЕНІТЕТУ УКРАЇНИ

Досліджується ціннісний аспект ролі міжнародного військового партнерства у захисті суверенітету України

Ключові слова: аксіологія, національний суверенітет, без'ядерний статус, військове партнерство, воєнна дктрина, агресія.

У питанні визначення теоретико-методологічних засад дослідження ролі міжнародного військового партнерства, найпершим завданням, яке має бути виконано, є визначення аксіологічних, тобто ціннісних підстав аналізу даної наукової проблеми. Зазвичай категорії національного суверенітету та військового партнерства не розглядаються в безпосередньому зв'язку. Потрібно ясно усвідомити, яка цінність військове партнерство у даному відношенні, навіщо воно потрібне для захисту національного суверенітету. Саме в цьому полягає актуальність даної статті, оскільки без визначення цінності військового партнерства для суверенітету, необхідність наукового аналізу співвідношення цих категорій взагалі не стоїть.

Питання цінності військового партнерства є ширшим, ніж питання його актуальності, оскільки воно має позачасову вимірність і має виконувати інструментальну роль в політичній науці, незалежно від поточної геополітичної обстановки довкола держави. Водночас, категорія цінності військового партнерства не може бути простою теоретичною фікцію, яка відірвана від реалій і не має прикладної функції. Навпаки, ми маємо врахувати важливі зовнішньополітичні уроки останнього часу та дедуктивно виводити цінність військового партнерства з політичної реальності, а не навпаки, коли власні гіпотези індуктивно накладатються на дійсність.

Так, до цього часу у вітчизняній науці було поширено погляд щодо важливості військового партнерства саме як фактора забезпечення захи-

щеності України зовнішніми засобами (В. Бадрак, О. Барановський, В. Бегма, Р. Боднарчук, С. Галака, В. Горбулін, Я. Жаліло, А. Качинський, В. Мунтіян, Б. Парахонський, Г. Перепелиця, О. Свергунов, А. Сухоруков, А. Шевцов, В. Шеховцев та ін.). Через нарощування військового партнерства з країнами Європи, США і НАТО, а також в рамках миротворчої діяльності ООН, передбачалось розвивати дружні стосунки з цими суб'єктами міжнародних відносин, брати участь в інтеграційних програмах, з перспективою набуття членства в ЄС і Альянсі. Такий шлях, виходячи із Стратегії національної безпеки України від 12.02.2007 р., вважався найбільш політично та економічно виправданим підходом до надійного захисту національного суверенітету [1].

Проте міжнародна практика виявила надмірний оптимізм і безпідставність цього підходу. Демократичні країни Заходу жодним чином не врятували від анексії розчленування ні Грузію в 2008 році, ні Україну в 2014–2015 роках.

Автор визнає цінність цього аспекту військового партнерства, та все ж вважає його обмеженим і наполягає на тому, що в контексті національного суверенітету основна цінність військового партнерства лежить не в зовнішньому, а у внутрішньому вимірі. В концептуальних підходах до безпеки сьогодні практично неможливо провести грань між внутрішньою та зовнішньою політикою держави. Проте від правильного підходу до безпеки залежить не тільки життя громадян окремих держав, але й світовий цивілізаційний процес, його темпи й спрямованість.

Політичні події довкола України протягом останніх двох років цілковито змінили уявлення про геополітичну захищеність та воєнну безпеку нашої Держави. Відносна стабільність в Східній Європі виявилась умовною та залежною від зовнішніх гравців, міжнародні гарантії миру і суверенітету — примарними, реальність — суворою та жорстокою для українців. Керівні органи воєнної організації держави та громадянсько свідомі національно-патріотичні сили були змушені дорокінно переглянути підходи до забезпечення суверенітету України. Одним з проявів цього перегляду стала нова Воєнна доктрина України від 24 вересня 2015 року. «Через збройний конфлікт на Сході України, воєнно-політичну нестабільність на Близькому Сході, боротьбу за вплив на світові фінансові та енергетичні потоки посилюється глобальна воєнно-політична нестабільність. Провідні держави збільшують розміри воєнних витрат, активізують розробку нових зразків озброєння, підвищують інтенсивність військових навчань» [2, с. 1].

Зокрема, було визнано, що у забезпеченні власного суверенітету Україна більше не може покладатись на зовнішні фактори і сприятливий геополітичний клімат. «Воєнна доктрина ґрунтується на результатах аналізу та прогнозування воєнно-політичної обстановки, принципах оборонної достатності, без'ядерного статусу, високої готовності до оборони, системності оборонного планування, а також визначених Верховною Радою України засадах внутрішньої та зовнішньої політики» [2, с. 1]. Навіть механізми Лісабонського договору про гарантії безпеки та важелі впливу НАТО виявились безсилими у попередженні агресії проти України. В цих умовах, без надійних національних інструментів воєнної безпеки, а саме могутньої армії, стабільної економки і консолідованого громадянського суспільства, суверенітет залишається формальністю і може бути попраний грубою силою. Тому у даній статті роль військового партнерства у забезпеченні суверенітету України розглядається саме з таких позицій — як засіб посилення національних Збройних сил, а не зовнішньополітичних гарантій безпеки.

Останні події виявили, що воєнна загроза для України, нажаль, не пережиток минулого, а тому українському війську таки доводиться воювати, вести повноцінні бойові дії. В умовах, коли життя кожного військовослужбовця знаходиться на рахунку, а засоби знищення живої сили вдосконалюються щодня, будь-який бойовий досвід стає безцінним.

Отже, перший аспект важливості військового партнерства лежить у отриманні досвіду ведення бойових дій, планування та ведення локальних тактичних та оперативно-тактичних операцій, а також отримання особистого бойового досвіду особовим складом.

Другий аспект важливості військового партнерства як інструменту захисту національного суверенітету полягає в отриманні новітніх, найкращих зразків озброєння та військової техніки, набутті інформації щодо наявності таких зразків, а також безцінних відомостей щодо їх технологій їх виготовлення.

Третій аспект цінності військового партнерства знаходиться у розширенні геополітичної перспективи та збільшення шляхів отримання критичної розвідувальної інформації від союзників і партнерів. Це дозволяє приймати вчасні і обґрунтовані політичні рішення в галузі національної безпеки.

Поряд з цим потрібно виявити проблеми у визначенні цінності міжнародного військового партнерства для забезпечення національного суверенітету України.

Серед зазначених проблем слід виокремити наступні:

1. Проблема об'єктивності.

2. Проблема ідентифікації інтересів.

3. Проблема невизначеності та передбачення.

4. Проблема контролю.

5. Проблема інтеграції пріоритетів міжнародного військового партнерства в стратегію захисту державного суверенітету.

6. Проблема прозорості.

Щодо проблеми об'єктивності, то вона означає, що під час вибору та розробки стратегії міжнародного військового партнерства необхідно враховувати реальну міжнародну обстановку, і характер інформації, що цю обстановку відбиває та доносить до адресату, ступінь суб'єктивності цього знання, щоб більш повноцінно відбивати картину цієї реальності, а також ступінь заангажованості партнерів.

Це пов'язано із самою природою інформації — зміст інформації, навіть найбільш нейтрального характеру, невід'ємний від особистості джерела. Особливо яскраво і сильно це виявляється в політичній сфері. Окрім суб'єктивного характеру інформації, ми майже завжди маємо справу з її неповнотою, її певним стратегічним» поданням. Неповнота може бути пов'язана як з типовим об'єктивним інформаційним голодом, нестачею вичерпних відомостей з того чи іншого питання. Все стає серйозніше, коли частина інформації приховується свідомо, — а так най частіше і трапляється, особливо в сфері міждержавних відносин. «Ще важливішим навіть за брак інформації є стратегічний характер інформації... В основі конкурентної стратегії лежить секретність» [3, с. 69].

На основі неповної та суб'єктивно забарвленої інформації у різних суб'єктів військового партнерства можуть складатись позиції, які в кращому випадку відрізняються несуттєво, а в найгіршому — переростають у нерозв'язне протиріччя. Таке становище є особливо актуальним для України, яка практично знаходиться між опозиційними геополітичним блоками — РФ та країнами Заходу. Прикладом розбіжностей, що не вирішуються інакше, як шляхом багатоетапних обговорень, є питання щодо джерел загрози безпеці, щодо пошуку союзників тощо.

Неважко зрозуміти, наскільки серйозною є проблема об'єктивності інформації в такій сфері, як сфера політики військового партнерства, і, особливо, розробки її стратегії. Адже інформаційний вплив тут головний, тому що саму стратегію ми створюємо на основі всебічного врахування й аналізу наявної інформації з визначеного кола проблем.

Досить близькою до проблеми об'єктивності є проблема ідентифікації інтересів. До банального відомим є твердження, що явище військового

партнерства є об'єктивним, а поняття національних інтересів — завжди суб'єктивним. Вся множинність груп інтересів, груп впливу, різноманітних сил в державах прагнуть і завжди прагнутимуть видати саме свої інтереси за загальні, і переконати в цьому більшість. Твердження про наявність буцімто ряду інтересів, спільних в рівній мірі для всіх сторін, є утопічним: інтереси можуть бути спільними, але для кожної соціальної групи вони набувають свого, найбільш прийнятного для них вигляду. «Значимість, невідкладність та існування ризиків коливаються в залежності від багатоманіття інтересів і оцінок» [4, с. 35].

Тільки виважена державна політика та ретельний аналіз можуть допомогти підійти до цього питання виважено, справедливо і на користь національному суверенітету. «Аналітик має класифікувати три проблеми: по-перше, хто отримувачі... [тобто хто зацікавлений]. По-друге, що є предметом розподілу... По-третє, шляхом яких соціальних процесів визначається розподіл?» [3, с. 51].

Але, звичайно, однієї державної активності, особливо в умовах недостатньо розробленої системи моніторингу воєнно-політичних процесів у світі, для вирішення питання узгодження та «зважування» інтересів військового партнерства недостатньо. Зрозуміло, що найбільш ефективно будуть відстоювати свої інтереси ті держави і міжнародні суб'єкти, що мають значні матеріальні, фінансові, інформаційні та адміністративні ресурси.

Інтереси, — як зазначено в «Політологічному енциклопедичному словнику», — це «об'єктивно зумовлені мотиви діяльності суспільних суб'єктів, які складаються з усвідомлення ними власних потреб і з'ясування умов та засобів їх задоволення» [5, с. 238]. Оскільки «політика є сферою людської життєдіяльності, де проявляються відмінності інтересів (соціальних груп, класів, націй тощо), де ці інтереси зіштовхуються, протиставляються й узгоджуються, де відбувається змагання не відсторонених, абстрактних ідеалів, а цілком реальних, земних інтересів конкретних людей та суспільних угрупувань» [5, с. 238]. І таким конкретним політичним інтересом українських громадян є національна безпека, як «захищеність життєво важливих інтересів особи, держави і суспільства, державних кордонів, територіальної цілісності, суспільно-політичного устрою, культурних цінностей і всього того, що становить основу матеріального і духовного життя країни від внутрішньої і зовнішньої агресії, стан держави, що дозволяє їй зберегти свою цілісність і виступати самостійним суб'єктом системи міжнародних відносин « [5, с. 386].

Однак, для того, щоб ті чи інші інтереси приймались до уваги системою прийняття політичних рішень, вони мають бути представлені як організована сила. Викривається ще одна сторона політики — її силова домінанта, яка і повинна забезпечити військову могутність держави, адже в політиці все по-справжньому завжди вирішується співвідношенням сил. «Перманентне перетворення військової могутності у військову силу — політична норма існування державного утворення за будь якої історичної епохи» [5, с. 84].

Відтак кожне питання принаймні стосовно важливих напрямів військового партнерства України, що стоїть на порядку денному, має піддаватись ретельному аналізу, неодноразовому міжвідомчому, а потім — законодавчому обговоренню, моніторингу на предмет відповіді на питання, яке задавали ще римляни: «кому вигідно?» Коли, наприклад, стверджують, що інтереси національної оборони є пріоритетними, треба ще розібратись, чи не лежить в основі даного пріоритету відповідний статус сил, що представляють різні політичні сили (наприклад, «Митний Союз» чи НАТО). Отже, не можна надавати монополію на розробку стратегії військового партнерства одному центру — затверджуватись вона має лише централізовано, органом вищої державної влади — Верховною Радою України.

Важливим завданням, що передує розробці такої політики, є виявлення і виокремлення необґрунтованих ризиків і дійсно суттєвих небезпек, що може набувати форм аналізу і дискусії з використанням контраргументів. А в розробці мають приймати участь, окрім спеціалізованих комітетів, альтернативні експертні центри, незалежні фахівці. «Одним із найважливіших джерел стратегічної інформації для стратегічного планування і управління є інформація від незалежних експертів-аналітиків» [6, с. 57]. Значення Стратегії настільки велике для держави, що доречно навіть провадити суспільне обговорення різних варіантів стратегії.

Наступною проблемою при розробці політики військового партнерства є проблема невизначеності і передбачення динаміки змін та напрямку розвитку такої надскладної системи, як простір національної безпеки. Звичайно, певна ступінь невизначеності одвічно притаманна будь-якому соціальному простору. Проте «сучасний стан у сфері забезпечення національної безпеки характеризується відсутністю чітких закономірностей та явно визначених тенденцій процесів, що відбуваються в ній, збільшення їх невизначеності та непередбачуваності, багатомірністю» [6, с. 64]. Експерти зазначають, що «загальною

тенденцією динаміки змін проблем у сфері забезпечення національного суверенітету є збільшення їх кількості, посилення їхньої складності, взаємозалежності, що обумовлено насамперед зростанням рівня невизначеності й мінливості зовнішнього та внутрішнього середовища в цій сфері» [6, с. 50].

За таких умов стає зрозумілим, що політика військового партнерства, навіть на найвищому рівні, не буде здатне врахувати та передбачити всі особливості середовища національної і міжнародної безпеки. Такий стан речей тягне за собою зовсім небуденні наслідки, що в віддаленій перспективі можуть призвести до тенденцій військової кризи та й навіть конфлікту. Завдяки маленьким та великим збоям в середовищі ризику виникає політичний потенціал катастроф. Захист від нього, оволодіння ним можуть призвести до реорганізації влади та компетенції.

Щоб спрогнозувати відповіді на всі можливі виклики, військове партнерство як фактор забезпечення суверенітету має включати в собі сотні складних багатовекторних сценаріїв можливого розвитку подій, та й тоді далеко не повністю вирішить проблему невизначеності. Тому ця складова повинна іманентно враховуватись в державній політиці. «Природа невизначеності істотно впливає на природу воєнної політики, і уявлення про стратегію без невизначеності і ризику не мають змісту» [7, с. 19]

З проблеми невизначеності закономірно та логічно витікає проблема контролю над перебігом і військового партнерства, з підтримкою її спрямованості на забезпечення державного суверенітету. Проте ця проблема має два різні боки медалі. З одного боку, йдеться про питання можливості впливу, тобто про те, де ефективний вплив взагалі можливий, а з іншого — про доцільність впливу і контрою. Крім того, обігравання проблеми контролю часто використовується державною владою для вирішення власних завдань: зміцнення своїх позицій, завоювання прихильності. Політична діяльність паралельно з розкриттям та визнанням ризиків завойовує вплив. Дефініції ризиків активізують відповідальності і створюють зони нелегітимних системних умов, які потребують змін в інтересах всіх і кожного. І немає сенсу ховати їх від постійно стурбованої громадськості. Навпаки, вони відкривають нові політичні опції, які можна використовувати і для відновлення та посилення демократичного парламентського впливу.

Коли держава визнає можливість контролю над сферою військового партнерства, вона таким чином бере на себе відповідальність за всі наслідки процесів, що в цій сфері відбуваються. «Думка про те,

що безпеку можна скоротити до об'єктивних та обчислюваних потреб... є таким самим привабливим поняттям... й таким самим суперечливим...» [3, с. 77].

Проблема інтеграції пріоритетів міжнародного військового партнерства в стратегію забезпечення національного суверенітету не є новою, і має багато вимірів. «Багато з того, що було нормою та правилом за часів до ядерної епохи, виявилось цілком неприйнятним для ядерної епохи. Тому такі традиційні категорії попередніх історичних етапів, як загроза та безпека, сила та стратегія, нестабільність і баланс, уразливість та зверхність, набувають нового змісту... Намагання створити односторонню безпеку за рахунок безпеки інших є утопічною. Справжня безпека в ядерну епоху — це безпека загальна, яка базується на тому, що кожна з країн не просто враховує інтереси інших, а вживає заходів щодо забезпечення власної безпеки, намагаючись не зашкодити безпеці інших» [7, с. 11].

Нарешті, проблема прозорості військового партнерства стосується питання про ступінь відсутності прихованих мотивів у його учасників і сторін, з метою маніпулювання чи послаблення партнера. Як відомо, основу будь-якого партнерства становить пакет документів, які найчастіше доступні через відкриті інформаційні ресурси, в тому числі і за кордоном. Яке коло питань має ввійти в ці документи, а яке — залишитись поза ними — ось в чому полягає питання. Військове партнерство вже за самою назвою має (принаймні, повинно мати), елемент прихованості. Традиційно приховані компоненти має перш за все сфера воєнного планування. «Таємність є стрижнем оборонної політики. Військова стратегія однаковою мірою пов'язана зі збереженням в таємниці власних спроможностей та планів, та розвитком реальної військової потуги. Таємність використовується для того, щоб позбавити противника можливості збагнути національну політику» [3, с. 248].

Таким чином, міжнародне військове партнерство має безумовну цінність в контексті забезпечення державного суверенітету України, проте переважно не як елемент зміцнення регіональної безпеки, а як засіб вдосконалення національних збройних сил і системи оборонного планування країни. Тому політика військового партнерства має базуватись на тому, щоб інтереси системи колективного партнерства співпадали з інтересами нашої держави, щоб вони залежали від нас. Тому розробникам стратегії військового партнерства потрібен постійний та ретельний моніторинг глобального середовища, з передбаченням тенденцій його розвитку хоча б на найближчу перспективу. Необхідно передбачати

конфлікти, і вчасно переорієнтовуватись в політиці стосовно захисту воєнної безпеки, — відповідно до своїх можливостей.

Список використаних джерел:

1. Про стратегію національної безпеки України: указ Президента України від 12.02.2007 р. № 105: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // zakon4.rada. gov. ua/show/105/2007
2. Указ Президента України №555/2015 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» http://www. president. gov. ua/documents/5552015–19443
3. Стоун Д. Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень / Дебора Стоун. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. — 314 с.
4. Бек У. Общество риска: на пути к другому модерну / Ульрих Бек. — М.: Прогресс, 2003. — 478 с.
5. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенька, — «-е вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
6. Семенченко А. І. Проблеми інформаційно-аналітичного забезпечення стратегічного планування у сфері національної безпеки та шляхи їх вирішення. Методологічний підхід до формування адаптивних механізмів стратегічного планування й управління / А. І. Семенченко // Стратегічна панорама. — 2007. — №2. — С. 50–60.
7. Косевцов В. О. Національна безпека України: теорія, реальність, прогноз. — К.: Центр міжнародної безпеки та стратегічних студій, 2000. — 79 с.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2015 р.

Джус А. А. Аксиологическое измерение исследования роли международного военного партнерства в защите суверенитета Украины

Исследуется ценностный аспект роли международного военного партнерства в защите суверенитета Украины

Ключевые слова: аксиология, национальный суверенитет, безъядерный статус, военное партнерство, военная доктрина, агрессия.

Juice AA Aksiologichesky measurement studies of the role of the international military partnership in the defense of sovereignty of Ukraine

Study the value aspect of international military partnership role in protecting the sovereignty of Ukraine
Key words: axiology, national sovereignty, anuclear status, military partnership, military doctrine, aggression.

УДК 327.82 (73+061.1ЄС+ (470+571)+477)

Желіховський С. В.

Аспірант Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України

ПОЗИЦІЇ АМЕРИКАНСЬКОЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ ЩОДО УКРАЇНИ В РОЗРІЗІ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ НА ЇЇ ТЕРИТОРІЇ

У статті проведено аналіз різносторонніх та об'єднавчих позицій Сполучених Штатів Америки та країн Європейського Союзу щодо забезпечення всебічної допомоги Україні по відновленню мирного життя на її території.

Ключові слова: Україна, США, ЄС, конфлікт, санкції, озброєння, реформи.

Затихла канонада Другої світової війни. Країни світу задля миру, добра, розвитку та захисту прав усього людства створили ООН, ОБСЄ та інші міжнародні організації. Холодна війна, локальні війни та конфлікти другої половини XX та початку XXI століття замирювалися задля спокою у світі. Але, ліквідація Східного блоку, розпад СРСР, утворення нових держав, створення Європейського Союзу, зміна геополітичних векторів тощо призвели до того, що і наша країна та військовий конфлікт на її території перебувають в центрі посиленої уваги американської політики та політики ЄС.

Хочу нагадати, що політичні лінії Сполучених Штатів Америки та країн Європейського Союзу щодо України від початку 1990-х років набували надзвичайно суперечливого характеру: від активної підтримки руху на демократизацію режиму та лібералізацію економіки до стриманого схвалення тенденцій щодо досягнення реальної незалежності України, і більше того, прагнення сприяти підпорядкуванню тенденцій розвитку України тенденціям економічного і політичного розвитку Російської Федерації. Але, починаючи з моменту окупації та анексії Автономної Республіки Крим Росією, американський та європейський політичний істеблішмент інтенсифікував двосторонні відносини з Українською державою і здійснив ряд дій щодо стабілізації військової та економічної кризи в Україні.

В американських та європейських засобах масової інформації, — New York Times, Washington Post, Wall Street Journal, CNN, Voice of America, BBC, Euronews, Deutsche Welle тощо не сходить тема зовнішніх та внутрішніх процесів в Україні, зокрема, щодо «українсько-російського протистояння», або, «проросійського сепаратизму».

Сьогодні спостерігається значна активізація допомоги Україні в умовах військової агресії з боку Російської Федерації, що може свідчити про зацікавленість Сполучених Штатів та ЄС брати участь у мирному вирішенні поточних подій.

З моменту приходу до влади в Україні демократичних сил та початку окупації Кримського півострову, США займають більш активну та відверту позицію, порівняно з країнами Європейського Союзу. Так, протягом 2014 року, американський Конгрес, на основі єдності демократів і республіканців як в Сенаті, так і в Палаті представників, практично одноголосно прийняв три закони і шість резолюцій щодо допомоги Україні. Члени Конгресу у своїх публічних виступах постійно висловлюють осуд російської агресії та необхідність надання Україні оборонного озброєння. За словами Надзвичайного і повноважного посла України в США, протягом останнього року Америка надала для офіційного Києва більше допомоги ніж будь-яка інша держава. В тому числі, кредитних гарантій на 1 млрд. дол. і фінансової допомоги на 340 млн. дол., включаючи 118 млн. дол. на зміцнення безпеки України. [5]

Починаючи з березня 2014 року відбуваються взаємні візити українських, американських та європейських чиновників високого рангу. Так, візити до Сполучених Штатів Президента Петра Порошенка і Прем'єр-міністра Арсенія Яценюка до Вашингтону та Нью-Йорку демонструють інтенсифікацію двосторонніх відносин між двома країнами, зокрема, і щодо серйозної зацікавленості США брати участь у реформуванні нашої країни, стабілізації військового протистояння на її Сході. Так, у вересні 2014 року Президент України Петро Порошенко під час офіційного візиту до Вашингтону зустрівся з Президентом США Бараком Обамою, Віце-Президентом США Джозефом Байденом, Державним секретарем Джоном Керрі, виступив з промовою в Конгресі. Показовими та обнадійливими були робочі візити 13 — 15 липня 2015 року Прем'єр-міністра Арсенія Яценюка із урядовою делегацією до Сполучених Штатів, Канади та Великої Британії та зустрічі з високопосадовцями зазначених країн, під час яких було досягнуто кілька домовленостей, зокрема, підписано угоду про «відкрите небо» з США, підписано угоду про створення Зони вільної торгівлі з Канадою та проведено переговори з урядом Великої

Британії стосовно посилення протидії російській інформаційній агресії, реформування української митниці та податкової тощо.

Відбулося кілька результативних зустрічей між главами зовнішньополітичних відомств України та Сполучених Штатів, проведено чимало форумів, присвячених Україні. Адміністрація Білого дому і Конгрес, демократи та республіканці активно підтримують український народ.

На сьогодні, має місце деяка різниця в поглядах з боку Європи і США на вирішення конфлікту на сході України. В той час, коли Старий Світ націлений в здійсненні конкретних кроків з припинення збройного конфлікту лише дипломатичним шляхом, США, наголошуючи на суверенному праві України здійснювати контроль над всією своєю територією, займає більш радикальну позицію.

Європа не зацікавлена у продовженні війні в Україні, сподіваючись на швидке скасування режиму санкцій проти Росії, з якою ЄС має серйозну економічну кооперацію, передусім у сфері імпорту дешевих російських енергоносіїв. Але, важливо відмітити, що європейські країни Центральної та Східної Європи, які у минулому стикнулись з радянською окупацією, більш радикально налаштовані по відношенню до українсько-російського конфлікту. Зокрема, колишній Президент Республіки Польща Олександр Квасневський переконаний, що Брюссель має зайняти більш жорстку позицію по Донбасу і залучити більшу кількість представників Польщі до переговорного процесу. Так, Міністр закордонних справ Литовської Республіки Лінас Лінкявічюс вважає прохання України про розміщенні миротворчого контингенту на сході країни цілком адекватним рішенням.

На даний момент, Україна розраховує на більш масштабну підтримку світової спільноти, передусім у аспекті надання оборонного озброєння та направлення миротворчої місії, однак, дана перспектива поки що залишається маловірогідною. Хоча, перший крок назустріч західним партнерам Україна зробила у 2014 році, скасувавши позаблоковий статус, розраховуючи на вступ до НАТО. Але, як зазначають уповноважені представники Альянсу, питання вступу наразі стоїть не на часі. У лютому 2015 року Міністр закордонних справ України Павло Клімкін закликав Раду Безпеки ООН схвалити прохання Києва про розгортання миротворчої місії на Донбасі для забезпечення виконання мінських домовленостей, після того, як дане рішення було прийняте РНБО. Україна розраховує, що миротворці займуть позиції уздовж лінії зіткнення на Донбасі, так і вздовж неконтрольованої ділянки російсько-українського кордону.

У відповідь на українські очікування, одним із перших, хто закликав надати зброю Україну і перейти від принципу «занепокоєння» до рішучих дій щодо стабілізації був радник Президента США, консультант Центру стратегічних і міжнародних досліджень Збіґнєв Бжезінський, який зробив заяву виступаючи перед комісією Сенату. [1]

Але, Президент Сполучених Штатів Барак Обама, у інтерв'ю телерадіокомпанії CNN 1 лютого 2015 року, прокоментував заклики про необхідність введення американських військових на Донбас наступним чином: «Для тих, хто зауважуватиме нам, що ми повинні робити більше, я відповім — що ми готові піти на більш високі витрати, і це саме те, що ми робимо, і ми можемо посилити дипломатичний тиск. Я не думаю, що було б доцільно для Сполучених Штатів чи решти світу вдатися до прямого військового протистояння між США і Росією» [7].

Аналіз заходів, ухвалених США і ЄС з метою протидії російській експансії в Україні, вказує на те, що з боку Америки головним пріоритетом є забезпечення максимальної синхронізації санкцій із кранами Євросоюзу, аби зберегти спільний, угоджений підхід у відносинах із Росією. У свою чергу, країни ЄС також застосовували процедуру санкцій задля посилення тиску на Москву з метою деескалації конфлікту та припинення масштабних воєнних дій [6].

Важливим є те, що, на сьогодні лідери Євросоюзу і США визначили п'ять спільних позицій відносно політики щодо України і Росії, у тому числі щодо подальших санкцій. Про це йшлося під час відеоконференції з глобальних питань безпеки лідерів Франції, Німеччини, Італії, Великої Британії, США та Президента Європейської ради Дональда Туска, повідомляє «Укрінформ».

«Щодо України і Росії лідери домовилися: підтримувати повну імплементацію мінських домовленостей від вересня 2014 року та умов, схвалених задля їхнього втілення у життя 12 лютого 2015 року», — йдеться у першому пункті заяви, поширеної Європейською радою.

Окрім цього, лідери підтримали зміцнення позицій ОБСЄ у моніторингу імплементації мінських домовленостей на Донбасі. Також наголошується на тісному зв'язку між санкціями і повною імплементацією мінських домовленостей.

«Відтак, лідери будуть готові ухвалити рішення про подальші санкції, якщо мінські домовленості будуть надалі порушуватися», — домовилися очільники ЄС і США. Водночас у заяві підтримуються зобов'язання щодо подальшої підтримки реформ та економіки України [2].

В той же час Президент Європейської ради підкреслює, що ситуація в Україні, східне сусідство, відносини з Російською Федерацією є одними із головних пріоритетів політики ЄС у 2015 році. Водночас Туск запевнив, що Євросоюз не веде політику проти Росії, але підтримує східних сусідів.

Щодо відносин України з США та ЄС, то громадяни України найчастіше (47,7%) називають головним зовнішньополітичним пріоритетом країни відносини з країнами Заходу.

Україна обрала курс на вступ до Європейського Союзу. Європейський комісар з питань Європейської політики сусідства та переговорів щодо розширення Йоганнес Ган заявляє, що вступ України до ЄС залежить від проведення реформ та виконання Угоди про асоціацію. Як передає кореспондент УНІАН, про це Ган заявив на прес-конференції у Ризі після бізнес-форуму, що відбувся перед самітом «Східного партнерства».

За словами Гана, він ознайомлений із заявою Президента України Петра Порошенка «щодо бачення для його країни отримати членство в ЄС». «Але багато реформ має бути реалізовано. Він говорив про реформи, від 40 до 60, які необхідно не тільки ухвалити на законодавчому рівні, а й втілити, щоб подати заявку на членство (України в ЄС). Це серйозно. І це шлях», — сказав Ган.

У зв'язку з цим єврокомісар вважає, що Україні у даний час необхідно «сконцентруватися на наступних кроках — виконанні Угоди про асоціацію та поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі з ЄС». Ган наголосив, що позитивна оцінка щодо виконання Україною вимог для отримання безвізового режиму з ЄС залежить лише від самої України. У разі позитивного розвитку подій, безвізовий режим може бути запроваджений у 2016 році.

За його словами, ЄС при оцінюванні виконання країнами вимог, необхідних для лібералізації візового режиму, застосовує певну методологію. «Вона є об'єктивною і застосовується скрізь. Є ще проблеми, які не вирішені. Тому я сказав, що я дуже оптимістичний щодо того, що Україна утримуватиме швидкість та терпіння», — наголосив єврокомісар.

Ган вважає, що у разі виконання Україною всіх критеріїв для отримання безвізового режиму з ЄС, Єврокомісія «до кінця року надасть позитивну доповідь». «Це амбіційно, але можливо. Потім це питання вирішуватиметься наступного року», — зазначив єврокомісар.

При цьому він додав, що остаточне рішення має ухвалити Рада ЄС. Міністр закордонних справ України Павло Клімкін також зазначив, що у ЄС є сумніви щодо надання Україні безвізового режиму через конфлікт на Донбасі [4].

Отже, залишається питання щодо ролі та місця української держави в сучасній системі міжнародних відносин. Відповідь ускладнюється тим, що існуючий світовий порядок зазнає істотних змін. Особливістю сучасного світового порядку є системна перебудова архітектури глобального управління.

Сьогоднішня ситуація така, що кардинальним чином трансформуються характеристики геополітичної картини світу, «…відходить в минуле панування національної держави як єдиного суб'єкту геополітичних процесів» [4]. Дана теза підтверджується переосмисленням власної місії провідними державами світу.

Глобальні трансформаційні процеси, які відбуваються в системі сучасних міжнародних відносин, зачіпають всі без винятку держави, включаючи й Україну. Зовнішня політика України формується на перехресті геополітичних інтересів США, ЄС, Росії, Азії. Цей фактор в більшій мірі визначає й вектор політичного процесу в Україні, який знаходиться в прямій залежності від того, які ціннісні пріоритети сприйме українська нація та її політична еліта.

Трансатлантичні відносини, зовнішньополітична та зовнішньоекономічна стратегії Європейського Союзу та Сполучених Штатів Америки відіграють ключову роль у формуванні геополітичного та економічного вигляду планети. Вплив ЄС і США на формування політичного світоустрою обумовлений сукупною військовою міццю двох учасників міжнародних відносин, їх головною роллю у міжнародних організаціях та активною дипломатичної позицією. Важливість цих світових гравців в економіці визначається їх колосальною часткою обсягів виробництва та їх впливом на розвиток механізмів руху фінансових потоків і потоків прямих інвестицій.

На початку XXI ст. зміна структури міжнародної системи підняла трансатлантичні відносини на новий рівень.

Ключовим завданням Брюсселю на середньострокову перспективу залишається узгодження стратегії ЄС в регіоні з політикою ОБСЄ та НАТО у сфері регіональної та міжрегіональної безпеки, врегулювання конфліктів та пост конфліктного будівництва; координація дій ЄС у сфері регіональної безпеки у Чорноморському просторі зі США та сприяння співробітництву в рамках взаємодії НАТО-ЄПБО (ЄЗППБ),

зокрема у сфері боротьби з асиметричними загрозами національній, регіональній та глобальній безпеці.

В той же час, ситуація на сході України залишається вкрай складною і непередбачуваною — існує ймовірність створення чергового «замороженого» конфлікту — джерела нестабільності та загрози для Європи, плацдарму для подальшої експансії РФ. США та ЄС зацікавлені у стабілізації ситуації, але не поспішають приймати участь у цьому відмінними від дипломатії і санкцій способами. Вірогідно, що ЄС більш зацікавлений в якнайшвидшій стабілізації, ніж США, оскільки має спільні кордони з Україною. США імовірно, не вдаватимуться до радикальних кроків відносно РФ, обмежуючись лише експресивною риторикою у ЗМІ і економічною ізоляцією геополітичного суперника. Не виключено, що вичікуватимуть від Росії нових агресивних кроків, залишаючись осторонь і не встаючи на бік миротворчих операцій. Підтримка України, скоріше за все, буде супроводжуватись матеріально-технічними засобами, кредитами та спільними навчаннями військових за межами гарячих точок, і вірогідно, навіть за межами України. В такій ситуації міжнародний імідж Росії як стабільного партнера, передусім, в галузі економіки, буде остаточно втрачений, що стане для США виграшем у сенсі здобуття нових союзників, зокрема у найбільш важливому для США регіоні — Південно-Східній Азії і Океанії.

Таким чином, проблема місця України в системі національних інтересів США та ЄС в умовах конфлікту з Росією потребує подальшого дослідження як з погляду її вагомості для теорії і практики зовнішньої політики України, так і перебігу подій, які відбуваються у сьогоденні.

Список використаних джерел:

1. Бжезинский призвал сенаторов США предоставить оружие Украине [Електронний ресурс] // ЛигаБизнесИнформ. — Режим доступу: http: //news.liga. net/news/politics/5064921-bzhezinskiy_ prizval_senatorov_ ssha_predostavit_oruzhie_ukraine. htm.
2. Вступ України до ЄС залежить від реалізації реформ і виконання УА — єврокомісар. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www. newsru. ua/ukraine/21may2015/bevizovo. html.
3. ЄС та США узгодили п’ять позицій відносно України та Росії. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ua. racurs. ua/news/45822-ies-ta-ssha-uzgodyly-p-yat-pozyciy-vidnosno-ukrayiny-ta-rosiyi.

4. Ермолаев А. Украине нужен новый национальный проект [Электронный ресурс]/А. Ермолаев//Диалог. Режим доступа: http://dialogs. org. ua/dialog/page52–881.html.
5. Інтерв'ю Посла України в США: Ставлення США до України кардинально змінилося. — 27 січня 2015. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://mfa. gov. ua/ua/press-center/interviews-and-articles/3389- stavlennya-ssha-do-ukrajini-kardinalyno-zminilosyaposol-mocik.
6. Туск вважає, що єдина і послідовна політика ЄС щодо Росії допоможе вирішити кризу в Україні. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://espreso. tv/news/2015/01/14/tusk_vvazhaye__scho_yedyna_i_poslidovna_polityka_yes_schodo_rosiyi_dopomozhe_vyrishyty_kryzu_v_ukrayini.
7. Transcript of President Obama's Interview on Ukraine Situation / CNN — February 1, 2015. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://transcripts. cnn. com/TRANSCRIPTS/1502/01/fzgps. 01.html.

Стаття надійшла до редакції 19.02.2015 р.

Желиховский С. В. Позиции американского и европейского сообщества по отношению к Украине в разрезе военного конфликта на её территории

В статье проведен анализ разносторонних и объединительных позиций Соединенных Штатов Америки и стран Европейского Союза по обеспечению всесторонней помощи Украине по восстановлению мирной жизни на её территории.
Ключевые слова: Украина, США, ЕС, РФ, конфликт, санкции, вооружение, реформы

Zhelikhovskyi S.V. The positions of the American and the European Community to Ukraine in the context of military conflict on its territory

The article analyzes diverse and unifying position of the United States and the European Union to provide comprehensive assistance to Ukraine for the restoration of peaceful life in its territory.
Keywords: Ukraine, the USA, the EU, conflict, sanctions, arms, reforms

УДК 321.015

Ткач А. І.

Здобувач кафедри суспільно-політичних наук, глобалістики та соціальних комунікацій Університету «Україна»

ПОЛІТИКА США ЩОДО КРАЇН ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ В ПЕРІОД ПРЕЗИДЕНТСТВА ОБАМИ

Розглянуто проблеми стратегій зовнішньополітичних відносин США та ЛАКБ, яке розкриває взаємодію країн в регіоні на двосторонньому, регіональному і глобальному рівнях, а також розглядає ці двосторонні відносини через призму інтересів і зовнішньополітичних стратегій як США, так і ЛАКБ.

Ключові слова: демократія, Латинська Америка, політична система, зовнішньополітичні інтереси, режим, розвиток

Виокремлення Латинської Америки в межах загальної зовнішньополітичної стратегії США уможливлює виявлення і актуалізацію важливих складових реалізації цього статусу у планетарному масштабі та стосовно одного з важливих акторів європейського та євразійського політичного простору.

Вивчення політики США в одному з ключових регіонів світу, яким є Латинська Америка, необхідне для розуміння сутності подальшого формування нової системи міжнародних відносин і прогнозування розстановки сил на регіональному, континентальному та глобальному рівні. Виділення сегментів в зовнішньополітичної стратегії США дозволить уточнити деякі теоретико-методологічні проблеми сучасної геополітики і на прикладі взаємовідносин США і Латинської Америки з'ясувати ключові чинники впливу на поведінку соціальних спільнот, які займають певні географічні простори.

Досвід співпраці США та ЛАКБ представляє інтерес для української політичної науки як апробована модель взаємостосунків держав, що належать до різних цивілізацій. Латинська Америка у подібній моделі виступає як об'єкт вестернізації і модернізації.

Тому необхідно переосмислити існуючі підходи до оцінки формування американського зовнішньополітичного курсу до окремої держави та зовнішньополітичної стратегії країн, як її основної бази, які за відомих досягнень подавалися раніше вітчизняними фахівцями

переважно з ідеологічних позицій, що впливало на зміст досліджень і обмежувало розкриття реальних механізмів та закономірностей формування і здійснення американської зовнішньої політики.

Актуальність теми дослідження на початку XXI ст. — переломний період у системі міжнародних відносин, який характеризується корінними змінами як на глобальному, так і регіональному рівні. Розпад Ялтинсько-Потсдамськоъ системи супроводжувався глибокою кризою, нестабільністю, пошуком нового формату відносин між державами. Ці процеси зачепили не лише країни першого ешелону, але і ті, які в умовах біполярної системи належали до «третього світу». В умовах блокового протистояння вони могли реалізувати себе, або приєднавшись до одного з центрів сили, або відсторонившись від нього. До числа таких акторів належить більшість держав Латинської Америки.

Складові зовнішньополітичної стратегії США представляють інтерес для української держави на теоретичному та практичному рівні для розуміння сутності політики наддержави щодо окремих країн з метою створення прагматичних двосторонніх відносин. При цьому однією з основних задач української політичної еліти у процесі розробки і реалізації ефективного зовнішньополітичного курсу у південному напрямку є виявлення спільних рис та суперечностей між США і Латинською Америкою.

Сутність еволюції латиноамериканської політики США досліджується в працях таких авторів як: Р. Арона, З. Бжезинського, І. Валерстайна, Ч. Джонсона, Р. Кокса, Г. Морґентау, С. Хантінґтона С. А. Гоніонського, Б. І., Гвоздарєва, К. С. Тарасова та інших. З поміж сучасних українських учених, що досліджують цю проблематику слід назвати Н. М. Веселу, М. В. Засядьго, Є. Є. Камінського, В. П Кириченко, О. І. Ковальову, А. І. Кудряченко, Л. П. Неліна, Ф. М. Рудича, Рижкова, С. В. Юрченка, І. А. Хижняка, О. В. Потєхіна, О. В. Шевчука, С. В. Кононенка, С. В. Толстова, І. Д. Дудко, О. В. Сушка, М. М. Храмова та інших.

Мета цієї статті: виявити найбільш значущі аспекти формування і становлення відносин США та країн ЛАКБ на сучасному етапі. В латиноамериканській літературі з проблем еволюції дискурсу латиноамериканської політики США був відзначений зменшенням рівня колишньої популярності крайніх напрямків — радикально-антиімперіалістичного і геополітичного, визначення інтеграційного підходу, що припускає об'єднання зусиль країн регіону щодо спільного забезпечення «інтегративної» безпеки. Одним з авторів став перуанець Меркадо Харрін Е., який визначив про безпеку як інтегральнк концепцію в галузі політики,

економіки, екології, культури і військової справи. Його підтримав чилійський дослідник А. Варас, який детально розробив поняття «спільна безпека» («seguridad compartida»), яке має багаторівневий та інтегративний харктер. Він вважав несумісними інтереси безпеки США та латиноамериканських країн у Західній півкулі і виступав за створення самостійної системи безпеки держав регіону **[2, с. 122]**.

Виклад основного матеріалу. Через загрозу маргіналізації латиноамериканських країн у світовій політиці XXI ст. спостерігалося зближення позицій багатьох авторів щодо інтеграційного напрямку, наприклад, А. Відігала, Т. Гедеса да Коста з Бразилії, М. Вальсу, Х.Карасалеса з Аргентини, Е. Муньоса і Рохаса Аравена Ф. з Чилі, Пардо Леаля Ф. З Колумбії, Сагасті Ф. з Перу, Саласара Паредеса Ф. з Болівії. Вони відстоювали принцип самостійної відповідальності Латинської Америки за стан безпеки **[3, с. 31]**.

У контексті нових підходів, традиційна боротьба між консерваторами і лібералами в американській історіографії вилилася в дискусію з питання про суверенітет латиноамериканських країн. Глобальні зрушення 90-х рр. у цілому зміцнили позиції консерваторів, що активно взяли на озброєння тему про «розмивання» суверенітету держав-націй, що визначається в працях неомодерністської школи Розенау Дж., Е.-О. Чемпель, С. Вебера, С. Хоффмана з метою зміцнення позицій США в регіоні. Віарда Г., Фалькофф М., Хейес М. Група дослідників, наприклад, Лоуенталь А., Вейкі В., Файнберг Р., Ліновиц С., визнала за лібералами, що це має значення для демократії і прав людини, а також усього комплексу економічних і соціальних загроз, боротьби з наркотрафіком, тероризмом і злочинністю в Латинській Америці для інтересів безпеки США. При цьому, однак, автори-неореалісти не вважали необхідною увагу до сприйняття латиноамериканськими країнами цих проблем, вважаючи, що заради втілення в життя «спільних ідеалів», вони зобов'язані будуть жертвувати власними суверенними правами **[1, с. 67]**.

Так, представники ліберальної стратегії не схильні були погоджуватися з ідеєю відмирання суверенітету латиноамериканських країн. Наприклад, Фарер Т. висловив думку про неоднаковість поняття «демократія» для США та латиноамериканських країн. Він вважав, що США, виходячи з власних інтересів, мають утримуватися від акцій, що порушують суверенітет країн регіону, наприклад, при проведенні миротворчих операцій. Він закликав адміністрацію США дати, нарешті, латиноамериканським країнам можливість «самим бути власними гідами» у забезпеченні внутрішньої і зовнішньої безпеки. Таку позицію

підтримали в політичній науці Б. Бузан, Т. Сервісн, С. Макінда., які виступили за збереження «сильної» держави, у перехідних країнах, в яких суверенітет є необхідним засобом для вирішення проблем безпеки **[2, с. 121]**.

Наприклад, Дж Коуп, в американській стратегії пропонує перегляд традиційної політики США в справі забезпечення безпеки Західної півкулі, оскільки, по-перше, «більшість урядів країн регіону вже не поділяють принципові підходи США до основних пріоритетів політики безпеки», по-друге, тому що країни Латинської Америки, використовуючи інструменти міжнародного співробітництва, виносять інтереси національної безпеки на широкий рівень глобального співробітництва.

Система міжнародних відносин за ціннісними орієнтирами зазнала суттєвих змін, особливо відчутна нестабільність, ціннісна й ідейна невизначеність сучасного світу, що переживає порушення норм міжнародного права і зобов'язань, втручання у справи незалежних держав, посягання на державний суверенітет, безпідставні територіальні претензії, агресивні спроби змінити державний кордон. Відновлення довіри між державами і народами вбачається завданням, для вирішення якого важливо мобілізувати всі можливі міжнародні та локальні засоби. Пошук шляхів оновлення ідеології міжнародних відносин, її імплементації у систему реальної політики є проблемою, що потребує першочергової та невідкладної уваги.

Для США Латинська Америка залишатиметься непріоритетним регіоном у світі через визначення межі між зоною преференційних інтересів США і країнами, що мають другорядне значення. Учасниками міжнародних відносин є: держава, недержавні учасники: міжурядові організації, неурядові організації, транснаціональні корпорації, міжнародні громадські рухи. Стратегії США проти непокірливих держав регіону є одночасно частиною міжімперіалістичної боротьби за новий світоустрій. Моделі відносин США та ЛАКБ мають тенденцію до асиметрії: складові (політична, дипломатична, культурна) переважають за обсягом та масштабом торгівельно-економічних відносин. ЛАКБ став впливовим актором світової політики. Участь США та ЛАКБ в глобальній політиці мають чимало спільних рис. США спрямовували протистояння однієї країни до іншої. Проте модель відносин США та ЛАКБ не є сталою та оптимальною. В американській зовнішньополітичній стратегії щодо Латинської Америки передбачається виокремлення чотирьох основних елементів держави і суспільства, які знаходяться під впливом США і дозволяють здійснювати ключовий вплив на зовнішню і вну-

трішню політику Латинської Америки і сприяти зміцненню позицій Вашингтона у державі та регіоні (збройні сили, економічна модель розвитку, вплив на формування еліти, моделювання зовнішньої політики шляхом втягування в регіональні союзи); визначено зміну співвідношення ідеологічної і геополітичної складових американської політики щодо Латинської Америки. У цьому контексті Латинська Америка є прикладом, коли ідеологічна складова американської зовнішньої політики, спрямована на демократизацію ЛАКБ з часом поступається місцем традиційним для держави-об`єкту демократизації силовим діям (здійснені через латиноамериканських військових з метою збереження необхідного прозахідного вектора внутрішньої і зовнішньої політики).

Латинська Америка стає впливовим центром багатополюсного світу, важливим регіональним актором нового світового порядку. При цьому у фокусі регіональної політики США знаходиться шістка найрозвинутіших, індустріальних та авторитетних країн Аргентина, Бразилія, Венесуела, Колумбія, Мексика і Чилі; для США існують дві пріоритетні групи країн: перша група включає прилеглі до США країни регіону: Мексика, країни Карибського басейну, Центральної Америки і Куба як сфера «особливих інтересів» США. Зовнішньополітичні дії країн прямо позначаються не тільки на зовнішньої, але і на внутрішній політиці США через високу частку мігрантів (колишніх громадян країн Латинської Америки, членів іспаномовних діаспор). Друга група включає країни Південної Америки: Аргентину, Чилі, Колумбію, Венесуелу.

Особлива увага в цьому контексті приділяється американо-бразильським відносинам: у спектрі двосторонніх зв’язків співробітництво перемежовується з елементами конкуренції з окремих питань загальамериканського розвитку. Феномен «імперського президентства», на наш погляд, є формою широких або навіть надзвичайних повноважень виконавчої влади у сфері зовнішньої політики. «Імперське президентство» є сутнісною характеристикою кризи зовнішньої політики США. Конструювання нового світового порядку є частиною глобальної стратегії США.

В американському політико-академічному співтоваристві проходять інтенсивні дискусії з розробки моделі постбіполярного світоустрою. На державному рівні й в академічному співтоваристві визнання більшості одержала концепція «однополярного світу», у якому США — єдина наддержава. Обговорювалися й інші концепції — «триполюсного світу», «багатополярного світу», «однополярно-багатополярного світу», однак вони виявилися менш впливовими, чим концепція «однополярного світу».

Активними опонентами американським ученим виступають латиноамериканські фахівці з міжнародних відносин, більшість з яких не вважають однополярність основною характеристикою порядку, що формується. Висуваються концепції—«багатополярного (багатополюсного) світу», «асиметричної багатополярності», «плюралістичної однополярності», «нового біполярного світу», «бесполюсного поліцентричного світу», альтернативні «полярним» концепції «багатофакторної рівноваги» і «пострадянського порядку початково-авторитарного типу». Аналіз концепцій світового порядку свідчить про відсутність єдиного погляду на цю проблему. Такий стан наукових досліджень є відображенням стану перехідності в міжнародних відносинах: не сформувалася структура міжнародних відносин (характер і кількість полюсів-центрів), процес формування нової системи продовжується; не склалися нові міжнародні норми та інститути; не прийняті більшістю країн принципи зовнішньополітичної поведінки, у відповідності до яких будується політика окремих учасників (груп) міжнародних відносин і вирішуються міжнародні проблеми.

Послаблення позицій США порівняно з адміністрацією Дж. Буша і Б. Клінтона стримують Б. Обаму від активнішої міжнародної взаємодії: Б. Обама не зможе вийти за межі усталеної зовнішньополітичної доктрини США, яка виключає залежність від рішень багатосторонніх організацій в разі їх невідповідності національним інтересам США. Індикатором ослаблення позицій США в політиці держав в регіоні є процес переговорів на вищому рівні в рамках Андського співтовариства країн ЛАКБ.

У прагненні Колумбії знайти підтримку країн Співтовариства латиноамериканських і карибських держав *(Comunidad de Estados Latinoamericanos y lei Caribe, CELAC)* у боротьбі з терористичною загрозою і наркоторгівлею, головним партнером Колумбії в даному питанні був Вашингтон Також зниження ролі США в регіональній економічній політиці визначається в зниженні економічної ролі у зовнішній торгівлі Перу, не дивлячись на діючу двосторонню угоду про вільну торгівлю.

Правоцентристськи налаштовані президенти Колумбії і Перу Мануель Сантос і Ольянта Умала визначили надії на Співтовариство як єдину економічну зону, здатну захистити держави регіону від коливань світових ринків, а також вирішити проблеми наркотрафика в Колумбії, що демонструє серйозне ослаблення позицій США в контексті посилення Китаю як альтернативного США економічного партнера-гіганта і перспективного споживача експортованої андськими державами продукції [4, с. 23].

Відбувається витіснення США через взаємодію в рамках СЕЛАК з позицій основного союзника у вирішенні внутрішньополітичних проблем і питань безпеки (наприклад, проблема боротьби з тероризмом у Колумбії). Країни андського регіону (Перу) переорієнтовують свій експорт на азіатські ринки, знизивши залежність від економіки США. Представники лівих сил андського регіону — президенти Венесуели, Болівії й Еквадору позиціонують інтеграційний інститут як геополітичний союз, покликаний цілком замінити застарілу систему Організації Американських Держав і створити інституціональну основу для незалежного від США розвитку держав регіону. Через відсутність обіцяної фінансової підтримки після кризи прискорило остаточний відхід аргентинського уряду від проходження у фарватері курсу США, внаслідок цього перегляду зовнішньополітичних пріоритетів стали тенденції до зближення Аргентини з партнерами з Меркосур і диверсифікованості її контактів за позарегіональними напрямками. Механізмом демократизації є «публічна дипломатія» як відкритий, принципово відмінний від пропаганди та реклами, канал комунікації між різними народами, налагодження довготривалих відносин, атмосфери довіри та взаєморозуміння.

Таким чином, саме з демократизацією системи міжнародних відносин пов'язуються перспективи розвитку цивілізації в умовах глобалізаційяих ризиків, створюються можливості для реалізації цілей гуманізації глобального розвитку. Механізмом демократії є світогляд поваги до людини та її прав, гуманізм, який сприятиме виходу з конфліктних і кризових ситуацій у міжнародних відносинах. Оновлена ідеологія міжнародних відносин має відрізнятися гнучкістю, відкритістю, варіативністю, здатністю реагувати на нові виклики і нестандартні проблеми, поєднанням традиційних та інноваційних фори співробітництва [5, с. 3].

Зовнішньополітичну діяльність держави визначимо як організовану діяльність держави із здійснення впливу на об'єкти його зовнішніх інтересів у рамках обраної тактики. Розмаїтість організаційних і тактичних форм обумовлює різноманітний характер зовнішньополітичної діяльності держави. Такий характер пояснює труднощі при виборі зовнішньополітичних рішень, що відбувається за принципом біфуркації у виборі зовнішньополітичних рішень як нелінійність розвитку системи міжнародних відносин. Система базових категорій зовнішньополітичної діяльності включає чотири основні категорії [6, с. 67].

Зовнішньополітичний вплив — це вид зовнішньополітичної діяльності держави, яка спрямована на досягнення бажаних для держави змін у стані об'єктів зовнішньополітичних інтересів, умов їхнього функціо-

нування або характеру чинених ними дій. Зовнішньополітичний вплив має види: конструктивний і деструктивний вплив. Конструктивний вплив включає підтримку і розвиток об'єкта, стосовно якого здійснюється зовнішньополітична діяльність. Зміст деструктивного впливу складають ліквідація і паралізація об'єкта впливу.

Забезпечення зовнішньополітичної діяльності є видом діяльності держави, яка спрямована на створення необхідних умов для реалізації зовнішньої політики.

Тактика зовнішньополітичної діяльності — система знань про тактичні форми реалізації змісту зовнішньополітичної діяльності і їхньому застосуванні в ході зовнішньополітичного впливу або зовнішньополітичного забезпечення з метою досягнення стратегічних зовнішньополітичних інтересів держави в конкретний історичний період розвитку міжнародних відносин.

Концептуальна модель зовнішньополітичної діяльності держави є ідеєю теорії зовнішньополітичної діяльності держави, сукупність науково обґрунтованих компонентів, необхідних для аналізу зовнішньополітичної діяльності держави. Як універсальна одиниця аналізу міжнародних відносин вона дозволяє: досліджувати особливості прояву форм взаємодії різних суб'єктів (конфліктів, співробітництва); розглядати процеси, що відбуваються, у системі міжнародних відносин з погляду взаємодії її учасників із приводу реалізації співпадаючих або суперечних інтересів; пояснювати через зовнішньополітичну діяльність елементів системи міжнародних відносин динаміку її розвитку, оскільки зміни в цій системі обумовлені зовнішньополітичною діяльністю держав та інших акторів [7, с. 9].

Ефективність зовнішньополітичної діяльності держави визначається як характеристика ступеня досягнення цілей зовнішньополітичного впливу за умови забезпечення, організації і тактики, отримана в процесі оцінки за допомогою кількісних та якісних показників ефектів (результатів) цієї діяльності за визначений період часу. Виділяються чотири ступені ефективності зовнішньополітичної діяльності держави (високоефективна, ефективна, низькоефективна, неефективна). Виявлено пряму залежність ефективності зовнішньополітичної діяльності держави від ефективності впливу, забезпечення, організації і тактики, відповідно до якої визначені чотири основних напрямки підвищення ефективності зовнішньополітичної діяльності ЛАКБ у відносинах з США [8].

Основу моделі складає система категорій зовнішньополітичної діяльності держави, базовими елементами якої є зовнішньополітич-

ний вплив, зовнішньополітичне забезпечення, організація і тактика. Кожен елемент системи відповідає за конкретну якісну характеристику системи: вплив визначає зовнішню активність системи, забезпечення відповідає за умови функціонування, організація — за упорядкованість діяльності, тактика визначає гнучкість діяльності і здатність адекватного реагування на зовнішні впливи.

Висновки

Стратегію міжнародної діяльності Сполучених Штатів після закінчення холодної війни можна визначити як «ліберально-консервативний варіант лідерства з елементами гегемонії». В американському політико-академічному співтоваристві склався консенсус щодо змісту і масштабів міжнародної діяльності США. Погляду супротивників «доктрини Клінтона» виявилися менш впливовими, чим позиція прихильників виконання «американської глобальної місії».

Складовою доктрини Б. Обами є зв'язок принципів суверенітету і відповідальності органів державної влади всіх без винятку учасників міжнародного співтовариства націй з дотриманням існуючих. правил і договірних умов. При цьому простежується підхід Б. Обами, що стосується недопущення можливого переростання нинішніх кризових явищ у серйозні конфлікти, щоб перерозподілити з іншими державами фінансовий, технічний, військовий та інші глобальні виклики США. Цим підхід нинішнього президента відрізняється від американської традиції повоєнної епохи. Підтверджується згода Білого дому з принципом ООН «демократію не можна нав'язати».

Активними опонентами американським ученим виступають латиноамериканські фахівці з міжнародних відносин, більшість з яких не вважають однополярність основною характеристикою порядку, що формується. Висуваються концепції — «багатополярного (багатополюсного) світу», «асиметричної багатополярності», «плюралістичної однополярності», «нового біполярного світу», «бесполюсного поліцентричного світу», альтернативні «полярним» концепції «багатофакторної рівноваги» і «пострадянського порядку початково-авторитарного типу».

Список використаних джерел:

1. Morgenfeld Leandro 2014 «El jardín de atrás. La siempre conflictiva relación con América Latina», en El explorador, de Le Monde Diplomatique (Buenos Aires) marzo. Pp. 64–67.
2. Rojas Diana M. (2013). «Las Relaciones Colombia-Estados Unidos Llegó la Hora del Posconflicto?». Análisis Político 79: P. 121–138.

3. Benzi D. América Latina: Un territorio en disputa?, en «Visioni LatinoAmericane», 2011., Año III, n. 5. — Pp. 18–31.
4. Randall, Stephen J. (2013). «Change or Continuity in US-Latin American Policy: The Obama Record» Oasis 18: 7–22.
5. Davis M. Obama se convirtió en el albacea del legado de Bush, consultado en www. rebelion. org, [Septiembre 2011] Actualización sitio web 25 septiembre de 2011.
6. Morgenfeld, Leandro «El jardín de atrás. La siempre conflictiva relación con América Latina», en El explorador, de Le Monde Diplomatique (Buenos Aires) marzo, 2014. — Pp. 64–67.
7. Delgado Ramos G. Recursos naturales, seguridad y los 'lily pads' del Pentágono: el caso de América Latina, en «Memoria», 2010., n. 242. — Pp. 4–11.
8. Vicente T. Nuevas perspectivas en las relaciones entre Estados Unidos y América Latina. — Exterior de Obama será como la segunda administración Bush, — Revisado: 07 de setiembre de 2010., 200 p.

Стаття надійшла до редакції 17.02.2015 р.

Ткач А. О. Политика США в отношении стран Латинской Америки в период президента Обамы

Проанализироаны проблемы стратегий внешнеполитических отношений США и стран Латинской Америки, которое раскрывает взаимодействие стран в регионе на двустороннем, региональном и глобальном уровнях, рассматривает эти отношения через призму интересов и стратегий США и ЛАКБ.
Ключевые слова: демократия, Латинская Америка, политическая система, внешнеполитические интересы, режим, развитие.

Tkach A.O. The politics of USA in region of Latin America in period of presidency of Obama

Research of foreign-policy relations of the USA and ЛАКБ is carried out political science, that exposes co-operation of countries in a region on bilateral, regional and global levels, and also examines these bilateral relations through the prism of interests and foreign-policy strategies of both the USA and ЛАКБ.
Keywords: democratic political regime, liberal state, democracy.

УДК 327.5 (569.1)+ (560)

Аль-Азаві Хайдер Аділ Кадім

Аспірант кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМА АЛЕКСАНДРЕТТИ В ТУРЕЦЬКО-СИРІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

Розкрито міжнародно-політичні й історичні підстави територіальної проблеми в турецько-сирійських міждержавних взаєминах, окремої уваги надано аналізові її місця в формуванні й кризі Версальської системи міжнародних відносин на Близькому Сході.

Ключові слова: анексія, дипломатія, зовнішня політика, турецько-сирійські відносини.

З'ясувати основні проблеми, що існували й продовжують вирішальним чином впливати на еволюцію взаємин двох ключових держав Близькосхідного регіону — Турецької Республіки й Сирійської Арабської Республіки (САР), а також окреслити перспективи їхнього вирішення задля мирного врегулювання внутрішньополітичної кризи в останній неможливо без аналізу й критичного врахування їхніх історичних витоків і передумов. Адже й до сьогодні як у Туреччині, так і в Сирії міждержавні відносини на рівні еліт і широкого загалу сприймаються переважно крізь призму історії й національної пам'яті.

Дійсно, модерні турецько-сирійські взаємини сягають своїм корінням епохи Османської імперії, тому методологічно доцільно дослідження їхньої еволюції здійснювати з урахуванням історичних реалій. Адміністративно роздроблені по різних вілаєтах Османської імперії, сирійці все ж володіли певною соціокультурною й історико-лінгвістичною єдністю та усвідомленням цієї єдності в межах «Біляд аш-Шаму» («Великої Сирії») — землі старшого сина Ноя — Саама (Сима), що був прабатьком семітських народів, у т. ч. арабів.

Але, на відміну від ліберальної імперії Габсбургів, що залишила по собі загалом вдячні спогади в історичній пам'яті населення держав, які постали на її уламках із завершенням Першої світової війни, й долучилася до формування їхньої політичної культури в демократичному дусі, Турецьку Республіку від початків її існування в Сирії та інших арабських

державах сприймали й сприймають як правонаступницю Османської імперії, що віками колонізувала ці країни та заважала їхньому нормальному розвитку. З іншого боку, в республіканській Туреччині — фактичній продовжувачці Османської імперії — дивилися на Сирію й решту арабських країн як на колишні колонії, що свого часу внаслідок сепаратизму й підтримки ззовні отримали незалежність [6, p. 47].

Після розгрому британськими військами з Єгипту турок на Палестинському фронті й взяття ними 26 жовтня 1918 р. найбільшого сирійського міста — Халеба (Алеппо), в порту м. Мудроса (о. Лемнос) офіційно почалися переговори про укладення Османською імперією перемир'я з Антантою. Воно було підписане на четвертий день на борту британського крейсера «Агамемнон» й означало, про суті, кінець майже пів-тисячолітньої імперії, що мала відкрити Чорноморські протоки для військових кораблів Антанти з правом окупації нею фортів Босфору й Дарданелл. Османська імперія мала евакуювати свої гарнізони з Хіджазу, Ємену, Сирії й Іраку та вивести війська з Ірану, Південного Кавказу й Кілікії, негайно демобілізувати армію й видати Антанті флот [14, p. 327].

За задумом офіційного Лондона, Мудроське перемир'я мало забезпечити умови для остаточного поділу Османської імперії згідно таємної угоди Сайкса-Піко від 9–16 травня 1916 р., доповненої наступного року угодою Сен-Жан-де-Мор'єн про участь у цьому процесі Італії. Вже в середині листопада 1918 р. до Мармурового моря увійшов військовий флот Антанти, її символічні контингенти висадилися в Стамбулі, британські війська зайняли багатий на нафту Мосульський вілаєт, окупували Кілікію й Іскендерун (невдовзі їх там замінили французи). Сирія й Ліван потрапили під владу командувача союзними військами Антанти на Близькому Сході — фельдмаршала Е. Алленбі, але водночас на середземноморському узбережжі від Тіра й до Латакії висадилися французькі окупанти, що повільно просувалися на схід.

Один із керівників Арабського повстання проти османської влади — емір Фейсал ібн Хусейн аль-Хашимі, призначений британцями військовим губернатором Східної Сирії, за сприяння офіційного Лондона, марно намагався добитися на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. визнання прав хіджазької династії Хашимітів на владу над усіма колишніми арабськими провінціями османів (у відповідності з попередніми домовленостями між британським верховним комісаром у Єгипті Г. МакМагоном і Хусейном Бен Алі) [5, p. 6]. Але доля Сирії була вирішена, лише закулісна імперіалістична боротьба між Британією

й Францією та постійне втручання США в їхні суперечки тимчасово затримували остаточне поневолення країни.

Велика Британія швидко змінила свою позірну проарабську позицію й погодилася на скликання 19–26 квітня 1920 р. в Сан-Ремо (Італія) засідання Верховної ради держав Антанти для розподілу мандатів Ліги Націй на управління територіями колишньої Османської імперії. В обмін на це Франція погодилася на британське панування в багатій на нафту Месопотамії, передусім регіоні Мосула. На конференції Британія й Франція домовилися принципово визнати «умовну незалежність» Сирії й Месопотамії, але за умови, що їхній суверенітет буде проголошений після того, як у рамках мандатів на управління ними «вони стануть здатні бути самостійними» [8].

Рішення конференції в Сан-Ремо щодо мандатів Британії на Месопотамію й Палестину та Франції на Сирію й Ліван, разом із «декларацією Бальфура», були внесені до Севрського мирного договору Антанти з Османською імперією від 10 серпня 1920 р., що так і не набув чинності внаслідок перемоги Кемалістської національно-визвольної революції в Туреччині. Тому Рада Ліги Націй остаточно затвердила поділ Османської імперії тільки 24 липня 1922 р. [19, р. 34–42]. Як наголошували сирійські патріоти, французи прагнули «алжирізувати» Сирію й Ліван, застосовуючи «методи марокканської адміністрації». На арабів звалилися військові суди, система тотального шпигунства, масові арешти й розправи внаслідок свавілля властей, нескінченні контрибуції й конфіскації.

На той час припадає й міжнародно-правове зародження проблеми державної належності Александреттського санджаку (Іскендеруна) з абсолютним переважанням арабського населення (65 %—алавіти, 20 %—суніти й 15 %—східні християни), що входив до османської провінції Алеппо й наприкінці Першої світової війни потрапив під французьку окупацію та згодом був включений до складу французького мандату в Сирії й Лівані. Анкару тричі відвідував голова комісії закордонних справ палати депутатів французького парламенту Г. Франклін-Буйон, який намагався зберегти базові домовленості положення Севрського договору, що передбачав не тільки відторгнення від Османської імперії арабських регіонів, але й розчленовування власне турецької етнічної території. Однак поразка грецьких інтервентів, попри їхню помітну людську й матеріальну перевагу над кемалістами, в битві 23 серпня—13 вересня 1921 р. на правому березі р. Сакар'я, всього

за півсотні кілометрів на захід від Анкари, змусила Франклін-Буйона піти на певні поступки.

Вже 20 жовтня того ж року французький дипломат підписав із міністром закордонних справ кемалістського уряду — Юсуфом Кемаль-беєм т. зв. Анкарський договір, що передбачав припинення стану війни між договірними сторонами (ст. 1) й евакуацію в двохмісячний термін французьких військ із Кілікії (ст. 2 і 8), за винятком Александреттського санджаку з найкращою на східносередземноморському узбережжі гаванню в затоці Іскендерун. Санджак залишився під французьким управлінням, але зі спеціальним адміністративним режимом і наданням культурної автономії численній турецькій громаді (біля 40 % мешканців) та офіційним визнанням її мови (ст. 7) [9, p. 111]. Угода була дипломатичним успіхом кемалістів, оскільки означала визнання Францією де-факто Великого національного зібрання в якості легітимного уряду Туреччини й, по-суті, була прихованою формою сепаратного турецько-французького миру.

В день підписання Лозаннського мирного договору, що юридично замінив Севрський мир, 24 липня 1923 р. французький представник — верховний комісар республіки в Стамбулі генерал Пелле звернувся до голови турецької делегації — міністра закордонних справ Мустафи Ісмет-паші (Іненю) з листом і декларацією, в якій від імені уряду стверджувалося, що Лозаннський мирний договір «не завдає шкоди умовам Французько-турецької угоди від 20 жовтня 1921 р, яка залишається цілком у силі, так само, як і додаток до неї». Це ж було підтверджено і при укладенні в Анкарі 30 травня 1926 р. турецько-французької Конвенції про добросусідські відносини, про кордони Туреччини з Сирією й регламентацію руху ділянкою Багдадської залізниці, що проходила територією Турецької Республіки та управлялася французькою компанією.

Але після остаточної перемоги над іноземними інтервентами кемалісти кардинально змінили підхід до проблеми належності Александреттського санджаку, який на автономних засадах був включений до «Держави Алеппо» і разом із нею увійшов до складу «Держави Сирія». Глава уряду ВНЗТ Мустафа Кемаль-паша у вступові до «Турецьких історичних тез», із якими він виступив в Адані 15 березня 1923 р., заперечив належність санджаку до французького мандату й наголосив, що той був «тюркською батьківщиною протягом сорока століть» і «не може бути полоненим у руках ворогів» [10].

Ситуація змінилася з приходом до влади в Франції в червні 1936 р. уряду Народного фронту на чолі з лідером соціалістів Л. Блюмом,

що погодився переглянути статус-кво. Новий сирійсько-французький «Договір про дружбу й допомогу» був підписаний у Парижі 9 вересня 1936 р. й передбачав скасування протягом трирічного перехідного періоду французького мандату на Сирію, включно з Александреттським санджаком, та вступ країни до Ліги Націй [3, с. 45–46]. Але уряд Турецької Республіки рівно через місяць — 9 жовтня 1936 р. жорстко відреагував на підписання сирійсько-французького договору, звернувшись із нотою до офіційного Парижа. У ній вказувалося, що за Анкарською угодою 1921 р. і Лозаннським договором 1923 р. Туреччина обумовлювала свою відмову від Александреттського санджаку гарантуванням йому Францією автономного режиму. Але з припиненням французького мандату в Сирії, наголошувалося в ноті, арабський уряд не забезпечить прав і не гарантуватиме безпеки турецького населення санджаку. Турецький уряд вимагав відокремлення Александреттського санджаку від Сирії в окрему незалежну державу, назву для якої — «Хатай» придумав Ататюрк на вшанування давнього тюркського племені, що ніби-то мешкало в Китаї.

В одній з «історичних» монографій того часу навіть стверджувалося, що коли в Центральній Азії внаслідок потепління висохло й перетворилося на пустелю давнє море, алтайські предки тюрків стали кочівниками, а східна їхня група заснувала китайську цивілізацію. Інша група тюрків ніби-то завоювала Індію, третя — відкочувала на південний захід у Сирію, Палестину, Єгипет і вздовж північноафриканського узбережжя в Іспанію. Політичний сенс подібних «теорій» полягав в оборонному націоналізмові, але й шовіністичний підтекст було видно неозброєним оком.

Французький уряд зауважив, що зміна статуту санджаку не належить до його компетенції й запропонував Туреччині звернутися до Ліги Націй. Проблема дискутувалася 16 грудня на надзвичайній сесії Ради Ліги Націй, а потім — шляхом прямих переговорів у Парижі й Женеві між Л. Блюмом і беззмінним міністром закордонних справ Туреччини за президентства Ататюрка — Тевфіком Рюштю Арасом. Зрештою, 26 січня 1937 р. Раді Ліги Націй, Франції й Туреччині вдалося досягти компромісу: Александреттський санджак залишався в складі Сирії, але отримав, як того й вимагала офіційна Анкара, повну незалежність у внутрішніх справах. Офіційними мовами в автономії проголошувалися турецька й арабська, над санджаком встановлювався контроль Ліги Націй [12, s. 126–134].

З набуттям у листопаді 1937 р. чинності статутом Александреттського санджаку він став «відмінним, але не відокремленим», від французького мандату в Сирії й фактично потрапляв під спільний турецько-французький протекторат, причому вимоги офіційної Анкари були, по суті, задоволені. Але в червні 1938 р., незадовго до виборів до Законодавчої асамблеї санджаку, Туреччина спровокувала «безлади» в Александретті й, користуючись ними, зажадала від Франції згоди на введення своїх військ. Під тиском Британії, що доводила потребу забезпечити прихильність Туреччини у можливій війні проти нацистської Німеччини чи проти СРСР, Франція пішла на цю поступку, що вирішила наперед захоплення санджаку турками. 3 липня в Антак'ї (Антіохії) на території санджаку було підписано угоду між генеральними штабами Туреччини й Франції, що дозволяло ввести в округ «для підтримання порядку» війська обох держав у рівній кількості.

Через день почалася турецька військова інтервенція, що супроводжувалася переселенням до санджаку десятків тисяч етнічних турків — уродженців Александретти, а також насильницьким вигнанням із нього арабів та вірмен, що становили абсолютну більшість мешканців автономії [11, p. 335]. Водночас офіційна Анкара посилила відповідну пропаганду серед алавітів і черкесів, що розглядалися нею як турки і яким обіцялися набагато кращі умови існування в модернізованій Турецькій Республіці [13, p. 130]. Не дивно, що на 22 липня серед офіційно зареєстрованих виборців було вже 35847 турків, 11319 арабів-алавітів, 5504 вірмени, 2098 арабів-християн і лише 1845 арабів-сунітів. Тому 40 місць у Законодавчій асамблеї санджаку були розподілені таким чином: 22 мандати мали дістатися туркам (хоча за французькою статистикою в 1936 р. вони становили лише 38,9 % з 219 тис. мешканців), 9 — алавітам (28 % населення), 5 — вірменам (11,4 % жителів), 2 — сунітам (10 % мешканців) і стільки ж арабам-християнам (8,2 % населення) [7, s. 25].

Однак навіть за таких обставин жодних вільних виборів до Законодавчої асамблеї Александреттського санджаку не було проведено, натомість турецькі й французькі власті заздалегідь призначили «правильних» депутатів. А 25 серпня 1938 р. до Антак'ї прибув депутат ВНЗТ Тайфур Сьокмен, що мав від Ататюрка завдання очолити на місці фактичний процес анексії спірного району. Порушуючи статут 1937 р., слухняна Законодавча асамблея на першій своїй сесії 2 вересня 1938 р. перейменувала санджак на «Державу Хатай», президентом якої став Тайфур Сьокмен, а прем'єром — етнічний турок Абдуррахман

Мелек. 6 вересня асамблея ухвалила конституцію «незалежної Держави Хатай», офіційною мовою якої стала турецька, а допоміжною — французька, щоправда, в арабських школах дозволялося вивчення арабської мови.

7 вересня того ж року Законодавча асамблея затвердила як державний запропонований Ататюрком варіант прапора, 6 лютого 1939 р. поширила на територію «Держави Хатай» турецьке законодавство, а 13 березня впровадила єдину з Турецькою Республікою валютну систему та відгородила Хатай митними бар'єрами від Сирії й Лівану. Але остаточне оформлення приєднання санджаку до Туреччини все ж відбулося шляхом переговорів в Анкарі між відомим французьким дипломатом — послом Р. Массіглі й турецьким міністром закордонних справ та майбутнім прем'єром Шюкрю Сараджоглу, що почалися в лютому 1939 р. [4, p. 328].

Массіглі стверджував, що коли Франція не передасть Туреччині санджаку, й спалахне німецько-французька війна, Анкара з великою часткою ймовірності вторгнеться в Сирію, щоб добитися свого. Але якщо Третя республіка поступиться Туреччині, остання принаймні збереже прозахідний нейтралітет, а в кращому разі битиметься проти агресора на боці Британії й Франції [20, p. 286–287]. Через два тижні після нацистської окупації Чехії, 29 березня 1939 р., Сараджоглу офіційно запропонував французькому послу укласти на 10 років угоду про турецько-французький союз, до якого після набуття чинності могла б приєднатися Велика Британія [20, p. 275]. Зрештою, 23 червня 1939 р. Массіглі й Сараджоглу підписали в Анкарі угоду щодо приєднання Александреттського санджаку до Туреччини, того ж дня в Парижі було укладено турецько-французьку декларацію про взаємодопомогу, що навіть текстуально співпадала з аналогічною британсько-турецькою декларацією від 12 травня того ж року.

На основі цих декларацій 19 жовтня 1939 р., тобто вже в умовах розгортання світової війни, в Анкарі було укладено британсько-турецько-французький договір про взаємну допомогу на 15 років. Він передбачав надання Лондоном і Парижем допомоги Туреччині в разі агресії проти неї, а також допомогу з боку Туреччини у випадку «акту агресії, здійсненого європейською державою, й такого, що привів до війни в зоні Середземного моря, в яку будуть залучені Франція й Сполучене Королівство» [2, с. 190–192].

Таким чином, вирішення локальної проблеми державної належності Александреттського санджаку загальною площею лише в 5678 км² опинилося в епіцентрі світової політики напередодні вибуху Другої світової

війни. Передача санджаку Туреччині по-суті стала платою з боку Франції за міжнародно-правове приєднання офіційної Анкари до британсько-французького блоку, який міг би ще влітку-восени 1939 р. стати основою формування антигітлерівської коаліції. Але, незважаючи на поширення бойових дій влітку наступного року на зону Середземного моря, а восени нападом Італії на Грецію — й на Балкани, Турецька Республіка залишилася поза світовою війною.

Її прагматичний уряд не лише не надав дієвої допомоги союзникам, але й 18 червня 1941 р. уклав Договір про дружбу і ненапад із Німеччиною, що зобов'язував учасників до взаємної поваги цілісності й недоторканості національної території та уникнення ворожих дій. Франція ж, погодившись на передачу Александреттського санджаку Туреччині й урегулювавши тим самим конфлікт із нею, загострила турецько-сирійські взаємини, не врегульовані й після завершення Другої світової війни. Хоча офіційний Дамаск, зрештою, погодився лібералізувати режим перетину кордону між двома державами, він категорично відмовився визнати угоду Массіглі — Сараджоглу, оскільки відокремлення санджаку суперечило відповідальності Франції як держави-мандаторія за збереження єдності сирійських земель (ст. 4 мандату Ліги Націй), а на сирійських картах спірний «регіон Іскендерун» зображувався як невід'ємна частина Сирії [17, p. 177].

Вже 29 червня 1939 р. слухняна Законодавча асамблея «Держави Хатай» проголосувала за її скасування й приєднання до Турецької Республіки, а 7 липня ВНЗТ ухвалило закон про створення провінції (ілу) Хатай з включенням до неї окремих районів турецьких провінцій Адана й Газіантеп задля збільшення частки тюркомовного населення [15]. Через два тижні останні представники французьких властей залишили новий провінційний центр — Антак'ю, таким чином територія Александреттського санджака була цілком поглинена Туреччиною.

Лише на поч. XXI ст., завдяки тогочасній позитивній динаміці турецько-сирійських відносин у зв'язку з приходом до влади в Дамаску й Анкарі нового покоління політиків, окреслилися позитивні перспективи у вирішенні територіальних проблем між двома державами. Але водночас, на переконання автора, проблема державної належності Александреттського санджаку ще не скоро зникне в двосторонніх турецько-сирійських відносинах, незалежно від того, які сили будуть при владі в Дамаску після мирного врегулювання збройного конфлікту в САР. Будь-який сирійський уряд не буде готовий офіційно зректися претензій на суверенні права щодо ілу Хатай, оскільки ця проблема для

сирійців переросла з історико-політичної в ментально-психологічну. Навіть на поч. 2000-х рр. на сирійських політичних картах іл Хатай ще був зафарбований одним кольором із територією САР, а чинний турецько-сирійський міждержавний кордон позначений пунктиром як тимчасовий [1, с. 13].

Хоча офіційний Дамаск уникає відвертої постановки питання про необхідність якнайшвидшого врегулювання територіальної проблеми з Туреччиною, але він і не поспішає офіційно визнавати status-quo щодо територіальної цілісності північного сусіда. В противному випадку для Сирії з'явиться негативний прецедент стосовно вирішення на користь Ізраїлю територіальної суперечки через окуповані ним у «Шестиденній війні» 1967 р. сирійські Голанські висоти. Водночас серед міжнародників-політологів дедалі більше утверджується думка, що з посиленням інтеграційних процесів численні територіальні проблеми між суміжними державами можуть вирішитися самі по собі, оскільки надалі не буде нагальної потреби у визначенні державного кордону на місцевості, тобто демаркації.

Список використаних джерел:

1. Ахмедов В. Противостояние: Сирия — Турция / В. Ахмедов // Азия и Африка сегодня. — 2000. — № 1. — С. 12–15.
2. Миллер А. Ф. Очерки новейшей истории Турции / А. Ф. Миллер. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. — 280 с.
3. Современная Сирия / Отв. ред. А. Ф. Султанов. — М.: Издательство восточной литературы, 1958. — 329 с.
4. Adamthwaite, Anthony P. France and the Coming of the Second World War 1936–1939 / Anthony P. Adamthwaite. — London: Frank Cass, 1977. — 434 p.
5. Alan G. Jordan: Living in the Crossfire / George Alan. — London; New York: Zed Books, 2005. — 266 p.
6. Aras B. Turkish-Syrian relations revisited / Bülent Aras, Hasan Köni // Arab Studies Quarterly. — Fall 2002. — Vol. 24, № 2. — P. 47–60.
7. Arsuzi-Elamir, Dalal. Arabischer Nationalismus in Syrien. Zakī al-Arsūzī und die arabisch-nationale Bewegung an der Peripherie Alexandretta/Antakaya 1930–1938 / Dalal Arsuzi-Elamir // Studien zur Zeitgeschichte des Nahen Ostens und Nordafrikas (Münster). — 2003. — Band 9. — 338 s.
8. Baker R. King Husain and the Kingdom of Hejaz / Randall Baker. — NY, Cambridge, England: The Oleander Press, 1979. — 243 p.

9. Commins, David Dean. Historical Dictionary of Syria: Second Edition / David Dean Commins. — USA: Scarecrow Press Inc, 2004. — 376 p.
10. Demir Ataman. Antakya Tarihi. Hatay Meselesi Ve Anavatana Katılması [Електронний ресурс] / Ataman Demir. — Режим доступу: http://www. antakyarehberi. com/hataytarih/4.htm.
11. Fisk R. The great war for civilization: the conquest of the Middle East / Robert Fisk. — L.: Vintage, Alfred A. Knopf, 2005. — 1136 s.
12. Gönlübol M. Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919–1938) / Mehmet Gönlübol, Cem Sar. — Istanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1963. — 145 s.
13. Kalpakian J. Identity, Conflict and Cooperation in International River Systems / Jack Kalpakian. — Burlington: Ashgate Publishing, Ltd., 2004. — 213 p.
14. Karsh E. Empires of the Sand: The Struggle for Mastery in the Middle East, 1789–1923 / Efraim Karsh, Inari Karsh. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003. — 409 p.
15. Khadduri Majid. The Alexandretta Dispute / Majid Khadduri // The American Journal of International Law. — 1945. — Vol. 39, № 3. — P. 406–425.
16. Khoury, Philip S. Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism, 1920–1945 / Philip S. Khoury. — Princeton: Princeton University Press, 1987. — 698 p.
17. Martin, Lenore G. Turkey's Middle East Foreign Policy / Lenore G. Martin // The Future of Turkish Foreign Policy. Edited by Lenore G. Martin and Dimitris Keridis. — London: The MIT Press, 2004. — P. 157–190.
18. San Remo Resolution [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www. cfr. org/israel/san-remo-resolution/p15248.
19. The Israel-Arab Reader: a Documentary History of the Middle East Conflict / Edited by Walter Laqueur. — New York: Bantam Books, 1976. — 371 p.
20. Watt, D.C. How War Came: The Immediate Origins of the Second World War, 1938–1939 / Donald Cameron Watt. — New York: Pantheon Books, 1989. — 736 p.

Стаття надійшла до редакції 27.02.2015 р.

Аль-Азави Хайдер Адил Кадим. Проблема Александретты в турецко-сирийских отношениях

Раскрыты международно-политические и исторические основания территориальной проблемы в турецко-сирийских межгосударственных взаимоотношениях, отдельное внимание уделено анализу ее места в формировании и кризисе Версальской системы международных отношении на Ближнем Востоке.
Ключевые слова: аннексия, дипломатия, внешняя политика, турецко-сирийские отношения.

Azawee Header-Adil. Alexandretta's problem in the Turkish-Syrian relations

Highlights international-political and historical backgrounds of the territorial problem in the Turkish-Syrian interstate relations, special attention is paid to analysis of its place in formation and crisis of Versailles system of international relations on the Middle East.
Keywords: annexation, diplomacy, foreign policy, Turkish-Syrian relations.

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію Матвієнко А. С. «Політико-правові засади територіальної організації держави: світовий досвід і Україна» / Монографія. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. — 376 с.

Сучасний етап розвитку Української держави пов'язаний зі спалахом активності громадянського суспільства, підвищенням ролі прямої демократії, що виходить за межі уявлень про методи державного управління, які склались у вітчизняних еліт в часи незалежності. Відтак він вимагає структурних змін у відносинах між органами влади та суспільством. Один з найважливіших аспектів цих змін, який отримав гостре звучання, стосується територіальної організації держави. Перші спроби її реформування призвели до гострих конфліктів. Очевидно, що далі рухатися у цьому напрямі неможливо без нових, науково обґрунтованих, підходів до суті територіальної організації.

Відтак монографічне дослідження А. Матвієнка «Політико-правові засади територіальної організації держави: світовий досвід і Україна», в якому ґрунтовно проаналізований комплекс проблем, пов’язаних з просторовим виміром державної влади, є надзвичайно актуальним. Але воно є й інноваційним, а його результати — затребувані практикою державотворення.

Змогу формулювати інноваційні рекомендації авторові дає особистий досвід безпосереднього учасника внутрішньополітичної боротьби, адміністративного управління, зокрема, на регіональному рівні, причому в різних регіонах України. Він мав змогу переживати явища реформування зсередини, не лише спостерігати, а й зіштовхуватися з суперечливими інтересами груп, задіяних в процесах реформ. Але аналіз монографії переконує, що А. Матвієнко є й кваліфікованим аналітиком, здатним рефлектувати не лише політичні процеси в Україні. Характеризуючи монографію в цілому, слід відзначити, по-перше, ґрунтовну методологічну базу, оперування автором новітніми теоретичними розробками. Він не просто цитує вітчизняних та закордонних дослідників. Їх спадщина є його надійним фундаментом, її вивчення підпорядковане кінцевій меті — формуванню логічно вивіреної концепції територіальної організації держави. По-друге, констатуємо широку фактографічну базу і, так би мовити, не лише в горизонтальному вимірі — в монографії тією чи іншою мірою проаналізоване реформування територіальної організації близько 20 держав, а й у вертикальному — досліджено гли-

бинні, багатовікові, інституційні стежки залежності, і не лише України чи СРСР, а й низки європейських держав. По-третє, дослідження містить важливі положення, які дають змогу по-новому оцінити процеси в Україні, зокрема, у контексті нинішніх гострих та, на жаль, кривавих суспільно-політичних подій.

Обгрунтовуючи об'єкт та предмет дослідження, А. Матвієнко зауважує, що саме територія дає державі змогу зберегти себе як політичний інститут, як центральний елемент політичної системи (с. 5). Слушно й те, що територія має соціальний, культурний, геополітичний, міжнародний, політичний та правовий вимір. Але в окремих сюжетах монографії на користь політико-правових знівельовано роль інших політологічних підходів — політико-культурних, інформаційних тощо. Адже територія не лише «відображає» історичні, соціальні, культурні особливості, вони є її складовою. Можливо, врахування цього дало б змогу менш критично поставитись до «детериторіалізаційних» підходів, які віддзеркалюють не стільки зменшення ролі території, скільки еволюцію її внутрішньої сутності, розширити підходи до проблеми кордонів, які є не лише адміністративними, а й кордонами ідентичностей. Але це не означає, що А. Матвієнко ігнорує проблему ідентичності територіально-політичних систем. Саме явище ретериторіалізації він тлумачить як «посилення локальної чи регіональної ідентичності індивіда», детериторіалізацію та ретериторіалізацію розглядає як нероздільні процеси (с. 113), а серед критеріїв формування територіальних одиниць називає не лише розмір та функціональність, а й ідентичність, тобто нову модель політичного співробітництва, яка виходить за географічні та інституціональні межі (с. 202). Врешті, забігаючи наперед, сама його концепція реформи територіальної організації України має на меті й максимально обережне ставлення до ідентичності територіальних колективів.

Автор влучно відзначає залежність адміністративно-територіального устрою від ідеологічного наповнення держави, зосередившись, зокрема, на концепціях держави загального добробуту та неоліберальної держави (с. 52–74). Він слушно зазначає, що концепт першої вичерпав себе, що призводить до зміни підходів до територіальної організації, відмови від моделі «принципал-агент» у відносинах між центром і регіонами та ієрархічних відносин між рівнями управління. Дещо суперечливим є окремі елементи аналізу федеративної моделі, що важливо в контексті подій в Україні. Так, А. Матвієнко вважає, що для федеративної моделі характерний найвищий ступінь самостійності регіонів, зокрема, за рахунок зменшення компетенції федерального центру, але водночас

слушно стверджує, що федерації бувають централізовані та децентралізовані. Відтак пропонований поділ держав на унітарно-регіоналістські та федеровано-регіоналістські зумовлений формально-юридичним підходом, який слушний в одних ситуаціях, але не є операціональним при політологічному аналізі деяких об'єктів (згадаємо Росію).

Поряд з федерацією, в контексті реформування територіальної організації держави в Україні важливим є аналіз автором автономії як однієї з форм цієї організації. А. Матвієнко узагальнює як можливі її переваги (нівелювання загрози сецесії, політична інтеграція етнічних груп, підвищення залученості громадян до політики), так і можливі ризики. Автор робить висновок, що автономія приваблива для управління територіями, на яких компактно проживають мовні, етнічні або релігійні меншини або які віддалені від основної території держави. Тобто якщо мешканці цієї території або географічно віддалені, або культурно. На жаль, автор не робить висновків щодо перспектив автономізації у цьому контексті в Україні. Але в цілому позицію А. Матвієнка підкреслює акцентування на концепції А. Хіршмана, згідно з якою недостатня державність є наслідком відсутності інституційних каналів голосу, та дослідженнях інших вчених, які розвивали ці ідеї. У одному з інших розділів автор аналізує вивчення Д. Бранкаті питання, чому децентралізація у формі автономії або створення федерації успішна в зменшенні етнічних конфліктів і сецесіонізму в одних демократіях і менше — в інших. Він наводить рекомендації дослідниці щодо сприяння позитивним наслідкам децентралізації, які стосуються розмірів регіонів, виборчої системи тощо, але, на жаль, не аналізує, чи ці рекомендації можливо застосувати в Україні.

Масштабність та глибина авторського дослідження розкриваються й при аналізі реформ територіальної організації влади у країнах Європи (Норвегії, Фінляндії, Швеції, Латвії тощо). Виокремлено 5 моделей реформ, грунтовно проаналізовано їх особливості, передумови, наслідки. Як інформація для роздумів щодо реформування в Україні слід звернути увагу на виокремлення автором асиметричної моделі управління як тенденції розвитку держав (с. 133), на його тезі про те, що регіоналізація в Європі є спробою зняти політичну напруженість, що нагнітається елітами регіонів, які прагнуть більшої самостійності (с. 144), а також на той факт, що громадяни Італії, яка знаходилась в процесі регіоналізації, не підтримали на референдумі федералізації (с. 145). Останнє свідчить про важливість довіри громадянам та методів прямої демократії при вирішенні долі реформ — те, чого так побоюються вітчизняні

політики. Але щодо відповідного сюжету монографії варто звернути увагу й на оцінку реформ у Франції, згідно з якою ця держава рухається переважно шляхом деконцентрації, а процеси децентралізації, навіть з 1980-тих років, слабкі. На нашу думку, це неповною мірою відповідає дійсності. Автор детально аналізує розвиток повноважень префектів та інших місцевих органів виконавчої влади, але не згадує, що саме з 1980-тих років у Франції було впроваджено інститут виборних регіональних рад та суттєво урізані повноваження префектів щодо контролю за органами місцевого самоврядування, зокрема, їх позбавили права зупиняти рішення останніх. Відтоді Франція була одним з лідерів у Європі щодо процесів децентралізації.

Один з розділів присвячено аналізу стратегій територіальних реформ. Зокрема, автор досліджує стратегію укрупнення територіальних громад. Він виокремлює об'єктивні її підстави та різні підходи до її реалізації — добровільний, примусовий та змішаний. В контексті України важливими є висновок, що для примусового сценарію потрібні консенсусна політична культура та готовність центрального уряду до непопулярних кроків (с. 179), методологічні міркування про те, як в процесі реформ можливо подолати спротив місцевих політиків. Не менш значущими є й висновки про те, що часто укрупнення громад не веде до економічного виграшу, а витрати на нього перевищують вигоди (с. 189) і водночас укрупнення негативно впливає на збереження демократичних процедур, обмежує можливості впливу громадян на владу (с. 185). Розмірковуючи про реформування системи виборчих округів у Великобританії, автор доходить висновку щодо, як правило, значного опору населення змінам у територіальній організації держави (як виборчих округів, так і адміністративно-територіальних одиниць в цілому) і що навіть детально виписана процедура консультацій з громадськістю не гарантує позитивного ставлення останньої (с. 233). В цілому він пропонує використовувати латвійський досвід — поєднання добровільності на початку реформи та примусовості на завершальному етапі.

Логічним завершенням роботи є критичний аналіз історичного підґрунтя та сучасних проблем територіальної організації України та розробка елементів власної її моделі. Автор є прихильником регіонального самоврядування. Він йде всупереч поширеним уявленням про необхідність збереження трирівневої моделі та пропонує наділити статусом базового рівня територіальної організації держави розукрупнені райони з чисельністю мешканців понад 10 тис. осіб, які будуть входити до складу областей (другий рівень) (с. 294–304). Таким чином, на думку

автора, вдасться створити спроможні одиниці, здатні виконувати широкий перелік завдань, який їм буде передано в ході децентралізації, мінімізувати спротив реформі серед громадян. Очевидно, не усі будуть прихильниками цієї моделі, але вона стимулює подальші розвідки щодо оптимальної моделі територіальної організації держави, що є перевагою даного монографічного дослідження.

Висновки А. Матвієнка корисні для політиків, керівників органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, політологів і юристів.

Перегуда Євген Вікторович,

доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук
Київського національного університету
будівництва і архітектури

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію В. М. Шамраєвої «Українсько-американське стратегічне партнерство: концептуальні засади й практична реалізація» / Монографія. — Х.: ТОВ «Оберіг», 2015. — 364 с.)

Необхідність створення дієвої стратегії зовнішньополітичної діяльності України є, на сьогодні, головним завданням вітчизняного державотворення. Особливо дана проблематика актуалізувалася у зв'язку із драматичними подіями останніх років як то неспровокована збройна агресія проти України з боку Росії (усупереч низці чинних міжнародних договорів і нормам міжнародного права), анексія нею Криму та організований і військово підтриманий Кремлем сепаратистський заколот у Донецькій і Луганській областях. Не останню роль за таких обставин покликані відігравати й процес формування позитивного іміджу України на міжнародній арені, протистояння недружнім акціям у світовому інформаційному просторі, побудова ефективної взаємодії із закордонним українством та відродження довіри до влади у середині країни.

У процесі досягнення зазначених цілей важливу роль відіграють відносини України з іншими державами в рамках розвитку міждержавного співробітництва на двосторонньому рівні та всередині міжнародних інституцій, особливо якщо такі відносини визнані сторонами як стратегічні. Українсько-американське співробітництво стало показовим у процесі розбудови стратегічного партнерства нашою державою з іншими міжнародними акторами. Розвиток міждержавних відносин між Україною та США можна умовно поділити на кілька періодів, що характеризувалися як проривами української дипломатії, її великими здобутками, так і не меншими помилками і втратами. Вагомого значення набуває розвиток стратегічного партнерства і з огляду на роль США у сучасних міжнародних відносинах. Саме тому проблематика розвитку українсько-американських відносин потребує уваги та більш ґрунтовного вивчення. Достатньо вагомим внеском у започаткування наукових дискусій з проблематики становлення та розвитку українсько-американських відносин і особливо проголошення та практичного досягнення їх стратегічного рівня може стати і монографія В. М. Шамраєвої «Українсько-американське стратегічне партнерство: концептуальні засади й практична реалізація»

Монографія В. М. Шамраєвої стала чи не першою у вітчизняній історіографії спробою здійснити комплексний аналіз інституту стратегічного партнерства як одного з інструментів зовнішньої політики

держави на прикладі розвитку українсько-американських міждержавних відносин.

У роботі автором досліджено еволюцію концепції стратегічного партнерства у вітчизняній та світовій політологічній думці; узагальнено основні підходи до таких базових концептів як «зовнішня політика» та «зовнішньополітична стратегія», «стратегічне партнерство»; визначено специфіку практичної реалізації стратегічного партнерства в українській зовнішній політиці; на основі аналізу офіційних документів визначено спільні зовнішньополітичні інтереси України та США як стратегічних партнерів; досліджено основні чинники, які визначають суперечливість процесу наповнення реальним змістом стратегічного партнерства в українсько-американських міждержавних відносинах; зроблено спробу виробити практичні рекомендації щодо підвищення інтенсивності процесу наповнення українсько-американських відносин реальним змістом, який би повністю відповідав проголошеному рівню стратегічного партнерства та адаптації його до особливостей сучасної політичної ситуації.

Рецензована монографія містить аналіз сучасного стану розвитку стратегічного партнерства між Україною і США та рекомендації щодо підвищення його ефективності та інтенсивності, що заслуговують на увагу як наукових кіл так і профільних міністерств та інших органів влади. Варте уваги і виявлення специфіки розвитку партнерства в умовах асиметрії сучасних міжнародних відносин. Позитивним напрацюванням є пропозиції щодо удосконалення договірної бази та механізмів розвитку українсько-американського співробітництва.

Наукові висновки, отримані автором є логічними та структурованими хоча, звичайно, науковий загал може не з усіма з них погодитися і тому залишається місце для розгортання подальшої наукової дискусії. Вагомим у цьому напрямку є те, що у представленій монографії зазначені перспективи подальших наукових розвідок з досліджуваного питання.

Грубов Володимир Михайлович,

доктор політичних наук, професор кафедри
філософських та соціальних наук Київського
національного торговельно-економічного університету

ДО ВІДОМА АВТОРІВ!

Збірник наукових праць «Політологічний вісник» є фаховим виданням з політичних та філософських наук (Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 4631 згідно з постановою президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. — № 1 — 01 / 10)

1. До друку приймаються наукові статті, які відповідають вимогам ВАК України (постанова Президії ВАК України № 7-05 / 1 від 15. 01. 2003). Наукова стаття має містити такі необхідні елементи:

постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор;
- виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок.
- Зазначені елементи можуть бути відокремлені рубриками (як підрозділи) або не виділятися в тексті.

2. Стаття подається в одному екземплярі українською мовою з підписом автора на останній сторінці. До рукопису статті додається електронний варіант на дискеті 3, 5 у форматі *. doc або *. rtf, набрана шрифтом Tames New Roman (кегль 14) через 1,5 інтервала (29-30 рядків на сторінці).

3. Стаття оформляється за таким зразком:

- УДК;
- прізвище та ініціали автора;
- вчений ступінь, вчене звання, посада та місце роботи автора;
- назва статті;
- анотація до статті українською;
- перелік ключових слів;
- текст статті

- в кінці тексту статті, після фрази «Список використаних джерел» подається список літератури
- в кінці матеріалу в прізвище та ініціали, назва роботи, анотації та ключові слова російською і англійською мовами.

4. Не потрібно самостійно оформляти текст!

Звертаємо Вашу увагу, що таблиці, графіки, схеми, діаграми є ілюстративними матеріалами, які мають відповідати формату нашого видання (148×210 мм), а не формату А4! Відповідно всі такого роду ілюстративні елементи мають бути подані окремо в додатках до статті в адаптованому до вказаного форматі.

5. Література дається наприкінці статті з нумерацією у стовпчик з повними атрибутами (автор, назва праці, місце видання, назва видавництва, рік, загальна кількість сторінок).

Нумерація посилання на джерельну базу послідовна (наприклад, № 1, 2, 3 і т. д.) або в алфавітному порядку. Якщо назва праці вже вживалась у тексті їй дається той же номер, що був даний перший раз.

Посилання робиться у квадратних дужках, наприклад [2, с. 17].

Обсяг статті не повинен перевищувати 0, 5 д. а. (12 сторінок або 20 тис. друкованих знаків).

5. Для здобувачів і аспірантів рекомендація наукового керівника та кафедри обов'язкова.

6. За достовірність даних відповідальність несуть автори.

7. При поданні статті обов'язково залишіть номер телефону, за яким можливо буде уточнити з Вами ті чи ті відомості.

Адреса редколегії: 03017 м. Київ, вул. Володимирська, 60; кімн. 308 а, тел 239-33-83

Наукове видання

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

Випуск 79

Адреса редакції:
м. Київ, вул. Володимирська, 64, к. 308-А
Телефон: (044) 239 33 83

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен та інших даних несуть автори.
Розповсюдження та тиражування матеріалів збірника без офіційного дозволу видавництва заборонено.

Підписано до друку 10. 04. 2015 р.

Формат 60х84 / 16. Ум. друк арк. 32. Тираж 300 прим. Зам. №112-4

Видавництво і друк ТОВ «ВАДЕКС»
04074, м. Київ, вул. Бережанська 9
тел. 067 502-22-42, факс 067 231-13-87
сайт: http://vadex.com.ua/
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України суб'єктів видавничої справи ДК № 4285 від 27.03.2012 р.